

KAJ ILMONEN & KIMMO JOKINEN

LUOTTAMUS MODERNISSA MAAILMASSA

SoPhi

KAJ ILMONEN & KIMMO JOKINEN

**LUOTTAMUS
MODERNISSA
MAAILMASSA**

Jyväskylän Yliopisto 2002

SoPhi 60

Jyväskylän yliopisto

Toimitus:
Yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos
PL 35 (MaB)
40014 Jyväskylä

<http://www.jyu.fi/sophi>

Myynti ja kustannus:
Kopijyvä Kustannus Oy
Viitaniementie 15, 40720 Jyväskylä
puh. 014-3342800, fax 014-618650,
e-mail kustannus@kopijyva.fi

ISBN 951-39-0924-7

ISSN 1238-8025

Copyright © Kirjoittajat ja SoPhi 2002

Paino Kopijyvä Oy, Jyväskylä 2002

Kansi Marko Nääsilä

Taitto Olli-Pekka Moisio

ALKUSANAT

Koko uuden vuosituhatosen alku on ollut epävakaa talouden aikaa. Lama-kennusteet ja varovaiset toiveet noususta ovat vaihdelleet. Suomen vuosittainen talouskasvu oli hyvä vielä vuonna 2000, mutta sen jälkeen kasvu hiipui. Notkahdus arveltiin kuitenkin lyhytkestoiseksi. Analytiikot ounastelivat uuteen, reippaaseen kasvuun päästävän nopeasti, viimeistään sitten, kun kaikkien muiden talouksien veturi Yhdysvallat saisi omat asiansa järjestykseen.

Tätä kirjoitettaessa kesällä 2002 maailmanlaajuista käännettä parempaan ei vielä ole tapahtunut. Suomen tilanne on kohtalaisen hyvä, mutta maailmalla suuryritykset toisensa jälkeen kertovat huonoista tuloksistaan. Rahoitusmarkkinoiden tilannetta luonnehditaan epävakaaaksi. Yritysten uskottavuus on saanut kirjanpitoskandaalien takia iskuja. Hermostuneisuus jatkuu osakemarkkinoilla, siitäkkin huolimatta, että arvovaltaiset tahot, viimeksi Valkoinen talo, ovat yrittäneet rauhoittaa sijoittajia. Työttömien määrä ei näytä vähenevän millään keinolla. Vain harvat uskaltavat enää ennustaa uuden nousukauden ajankohtaa. Käänteen parempaan piti tulla viimeistään vuoden 2001 syksyllä, mutta alkamisajankohtaa on siirretty eteenpäin muutama kuukausi kerrallaan. Markkinoita luonnehdittaessa perinteisten talouden käsitteiden ohella käyttöön on yhä enemmän otettu tuiki tavallista arkisanastoa. Tunnelma on huono, huhut kiertävät villedin, ihmiset pelkäävät, ja mikä tahansa uutinen nostaa tunteet pintaan. Analytiikkojen mukaan on pahinta, että ihmiset eivät enää usko. Edes ilmoitus yrityksen hyvästä tulokunnosta ei välttämättä nosta sen osakkeiden arvoa.

Se, miten taloudesta ja markkinoista keskustellaan, osoittaa hyvin, että "talous ei ole pelkkää taloutta". Talous on juurtunut syväälle siihen sosiaaliseen ympäristöön, jossa se toimii. Kun puhumme talouselämästä, puhumme monesta muustakin asiasta, kuten sosiaalisista verkostoista, ihmisten arvoista, sitoutumisesta, epävarmuudesta ja velvollisuuksista. Keskusteltaessa taloudesta, sen ongelmista ja ongelmien mahdollisista ratkaisuisista apua etsitään myös kansalaisyhteiskunnasta, kolmannesta sektorista, yksilöiden moraalista, yhteisöllisyydestä, vuorovaikutuksesta ja lojaalisuudesta. Jos pitäisi valita

yksi sana tai sanapari, jossa tästä kaikesta kiteytyisi mahdollisimman paljon, valinta kohdistuisi todennäköisesti kahteen moniaineksiseen ja helppoja määrittelyjä kaihtavaan käsitteeseen, luottamukseen ja sosiaaliseen pääomaan.

Tässä kirjassa keskitymme luottamukseen. Luottamus on perinteisesti kuulunut yhteiskunta- ja taloustieteiden sanastoon, mutta oikeastaan vasta parin viime vuosikymmenen aikana siitä on alettu kunnolla keskustella. Varsinkin talouselämän ja luottamuksen välisiä suhteita on käsitelty monissa yhteyksissä. Uusia tulkintoja ja tutkimuksia aiheesta tulee koko ajan, mutta kylläntymispiste ei liene vielä lähelläkään. Tämä johtuu monesta tekijästä. Luottamuksen ja talouden välinen suhde on niin kompleksinen, että suhteeseen on helppo ottaa uusia näkökulmia. Lisäksi luottamuksen käsite taipuu moneen suuntaan ja sitä voidaan soveltaa yhä uusissa yhteyksissä, sekä teoreettisesti että empiirisesti. Ehkä se antaa sosiaaliseen maailmaan sellaisen kosketuksen, joka jäisi saavuttamatta joihinkin muihin lähestymistapoihin turvautumalla. Toisaalta luottamuksesta on tullut eräänlainen joka paikan käsite, johon ladatut oletukset alkavat olla jo ylimitoitettuja.

Vaikka juuri taloudellista toimintaa onkin pidetty yhtenä tärkeänä ellei peräti tärkeimpänä luottamuksesta käytyjen keskustelujen kenttänä, kirjassamme emme erityisesti painota tätä aihealuetta. Lähtökohtanamme on Georg Simmelin tuttu oletus luottamuksesta ehkä tärkeimpänä yhteiskuntaa koossa pitävänä voimana. Koska luottamuksen ja talouden suhteesta on kirjoitettu lukuisia kirjoja, haluamme seuraavilla sivuilla luoda katsauksen myös siihen, mitä muita kytkentöjä luottamuksen käsitteellä on ja millaisia sisältöjä sille voidaan näissä yhteyksissä antaa.

Onko tällaisesta kaiken kattavasta lähestymistavasta se seuraus, että luottamuksesta tulee meidänkin käsissämme kaiken diagnostisoiva teoria ja kaikki vaivat parantava ihmerohko? Kuten sisällysluettelostakin voi päätellä, on helpompi kuvitella, mihin kaikkeen luottamus sopii, kuin luetella ne yhteydet, joissa sillä ei ole käyttöä. Yritämme kuitenkin välttää lataamasta luottamukseen enempää ja myönteisempiä merkityksiä kuin se ansaitsee. Emme tarjoa kysymykseen "mitä on luottamus?" yksiselitteisiä vastauksia. Hahmotamme luottamuksen monimuotoiseksi prosessiksi, joka yhtäältä toimii sosiaalista elämää helpottavana voimainena ja toisaalta sisältää omat riskinsä ja yhteistoimintaa tukahduttavat mekanisminsa.

Työnjako kirjassamme on seuraava: Kaj Ilmonen on kirjoittanut luvut 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11 ja 13, Kimmo Jokinen luvut 1, 5, 12 ja 14.

Jyväskylässä syyskuussa 2002

Kaj Ilmonen

Kimmo Jokinen

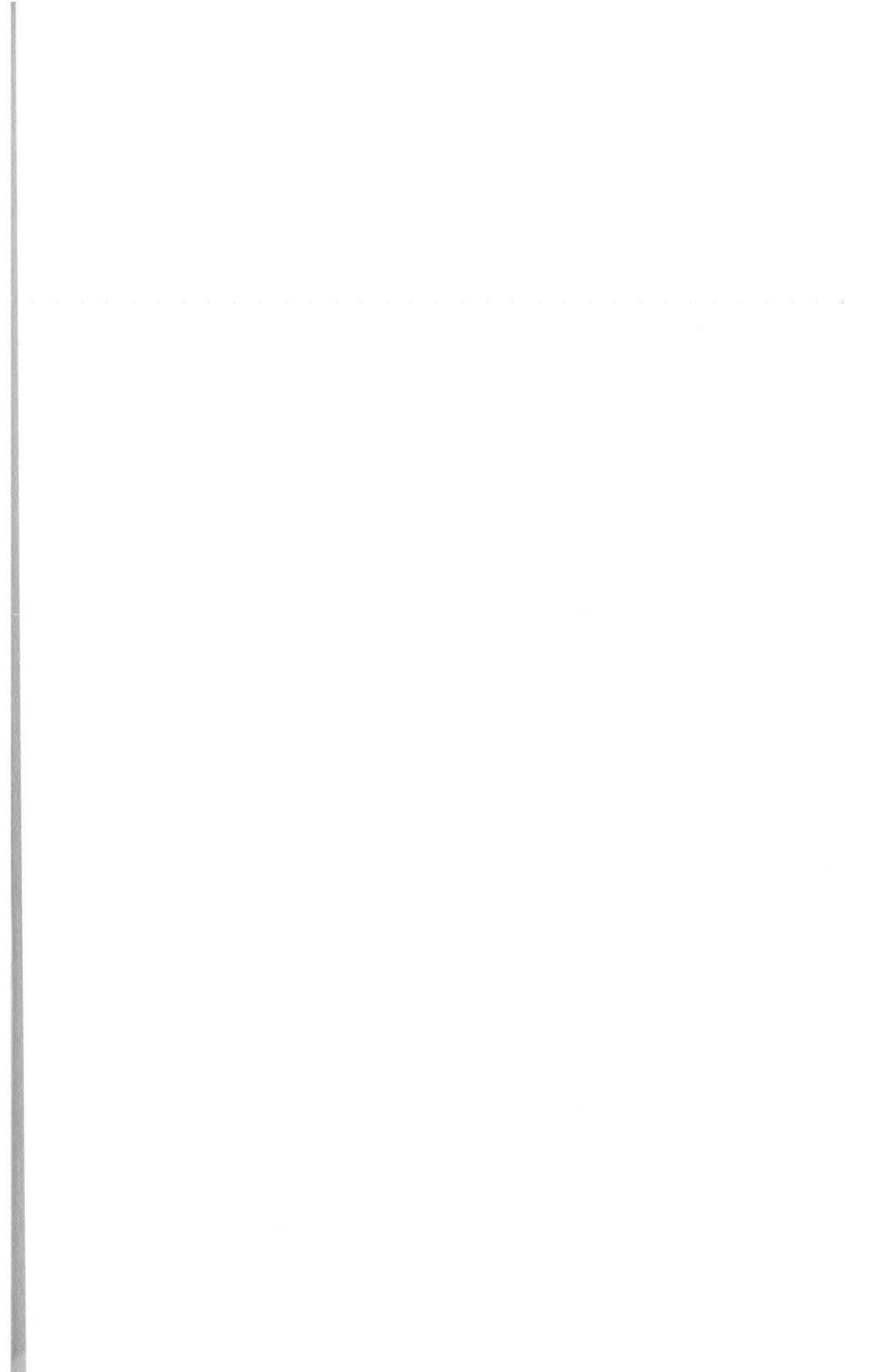
Sisällys

1	MIKSI LUOTTAMUS ON AJANKOHTAISTA?	9
1.1	Differentioituneen yhteiskunnan avainkäsitteet	9
1.2	Sosiaalisuuden uusi tila	16
2	LUOTTAMUKSEN YHTEISKUNTATEOREETTISET LÄHTÖKOHDAT	25
3	KANSALAISSYHTEISKUNTA, VALTIO JA MARKKINAT	37
3.1	Luottamuksen käsitteen historiallista taustaa	37
3.2	Luottamus ja ryhmärajojen ylittäminen politiikanteossa	43
3.3	Luottamus, hyvinvointivaltio ja liberalismit	45
4	LUOTTAMUS, MARKKINATALOUS JA SOSIOLOGIA	51
4.1	Sosiologian klassikot, markkinatalous ja luottamus	51
4.2	Sotien välisen saksalaisen sosiologian suuret nimet, markkinatalous ja luottamus	57
4.3	Amerikkalainen sosiaalisen vaihdon sosiologia, markkinatalous ja luottamus	56
4.4	Markkinatalous, systeemien ja toiminnan sosiologia, luottamus	59
5	ONTOLOGINEN TURVALLISUUS, LUOTTAMUS JA PUHDAS SUHDE	67
5.1	Rakenteistumisteoriasta luottamukseen	67
5.2	Ontologinen turvallisuus minuuden perustana	69
5.3	Purkautuvat perinteet	70
5.4	Minuus itseään muokkaavana yksilöllisyytenä	75
5.5	Kohti itsensä kohtaavaa yhteisöä	78
5.6	Giddensin luottamusajattelun anti	81
6	LUOTTAMUKSEN MUODOT	85
7	LUOTTAMUKSEN TEHTÄVÄT	95

8	VALTA JA LUOTTAMUS	103
8.1	Valta ja luottamus kommunikaatiovälineinä	103
8.2	Luottamuksen ja vallan yhteenkietoutuminen: luottamus vallan fasadina	105
8.3	"Systeeminen luottamussuhde"	110
9	LUOTTAMUS JA RISKIYHTEISKUNTA	113
9.1	Riski ja kognitiivisen suvereenisuuden kapeneminen	114
9.2	Riski ja ruoka	116
9.3	Yritykset palauttaa luottamus ruokaan	120
9.4	Ruoka, kuluttajien reaktiot ja riskienkäsittelyinstituutiot	124
10	LUOTTAMUS JA DEMOKRATIA	129
10.1	Yhdistystoiminta ja luottamuksen yleistyminen	130
10.2	Luottamus ja demokratian pysyvyys	137
10.3	Valtio, luottamus ja demokratia	143
11	LUOTTAMUS JA YHTEISKUNNALLISET HIERARKIAT: ESI-MERKkinä SUOMALAINEN TYÖELÄMÄ	151
11.1	Luottamussuhteiden logiikka	151
11.2	Luottamus ja paikallinen sopiminen	155
11.3	Suomalaisen työelämän hierarkiat ja paikallinen sopiminen	159
12	LUOTTAMUS KOULUSSA	167
12.1	Koulu modernin maailman pienoismallina	167
12.2	Aineistot ja menetelmät	169
12.3	Vuorovaikutus, tunteet ja neuvottelu	170
12.4	Historiantunnin loppu	173
12.5	Etanan tuntosarvet	175
12.6	Pitkäjänteisyydestä nykyhetkeen	180
12.7	Kaksi tapaa oppia ja kasvaa	183
12.8	Sitoutuneisuudesta miellyttävyyteen	186
12.9	Luottamus ja hyvä oppitunti	187
13	LUOTTAMUS VUOSITUHANNEN TAITTEEN SUOMESSA ..	195
13.1	Yleistynyt ja annettu luottamus Suomessa vuosituhanden taitteessa	197
13.2	Kulttuurinen läheisyys, sosiaalinen konteksti ja luottamus Suomessa ..	203
13.3	Luottamus, sosiaalinen kanssakäyminen ja yhteiskunnallinen vaikuttami- nen	208

14 LUOTTAMUS, AJAN HENKI JA TUNTEET	219
14.1 Uudet ja vanhat tunnetekijät	219
14.2 Modernin maailman luonnomallit	224
14.3 Elämää pidentyneessä nykyhetkessä	229
14.4 Tunteet kivan kulttuurissa	233
14.5 Luottamus toisjohteisessa tunteiden kulttuurissa	237
EPILOGI	243

1

MIKSI LUOTTAMUS ON AJANKOHTAISTA?

1.1 Differentioituneen yhteiskunnan avainkäsitteet

Kysynykset aikakauden luonteesta ovat vaivanneet länsimaista ihmistä kaikin aikoin. Kuitenkin vasta keskiajan ja sille ominaisten traditionaalisten elämännuotojen väistyminen vahvasti kokemusta ajasta vääjäämättömästi etenevänä ja tulevaisuudeltaan avoimena prosessina. Syntyi moderni aikakausitietoisuus. Sekä arkisesti että historiallis-filosofisesti yritettiin tavoittaa sitä, mitä eriyistä uutta ajassa on. Nykyisen eroa menneestä täsmennettiin. Moderni ihminen alkoi etsiä vastausta siihen, millainen hän on ja miten hän eroaa muista.

Etenkin 1700-luvun jälkimmäiseltä puoliskolta lähtien alkoi syntyä ajatusmuotoja, joissa nykyaika ja nykyinen herättivät erityistä uteliaisuutta. Näitä olivat muun muassa moderni romaanimuoto, saksalainen idealismi, romantiikka ja Hegelistä lähtöisin oleva moderni yhteiskuntafilosofia. Tämä merkitsi myös modernin avaintieteiden, kuten skotlantilaisen valistusfilosofian, klassisen poliittisen taloustieteen ja myöhemmin sosiologian, syntyä. Puhutaan myös pervarillisen maailmankuvan ja arvonlisäyksen kapitalististen edellytysten murtautumisesta esiin. Kokonaisuuteen kytkeytyvät lehdistön ja rautatieverkoston voimakas kasvu ja kaikki ne uudet tuotannolliset sovellutukset, jotka on ollut tapana kiteyttää sanaksi ”teollistuminen”.

Adam Smithin teosta *Kansakuntien varallisuus* (1776) pidetään yleisesti yhtenä selluisena modernin yhteiskuntateorian klassikkona, jossa pyrittiin mahdollisimman täsmällisesti muotoilemaan teoria uudesta teollisesta yhteiskunnasta. Tässä lienee yksi syy, jonka takia teos löytyy monissa myöhemmissä aikalaisanalyyseissa esitettyjen ajatuskulkujen taustalta. Smith ja muut klassisen poliittisen taloustieteen edustajat keksivät ja kehittivät lukuisia nykyaikaista yhteiskuntaa käsitteellistämään tarkoitettuja avainmetaforia. Tunnetuin lienee vapaan kilpailun ”näkyvätön käsi” ja siihen liittyvät ajatukset työvoii-

man vapaasta liikkuvuudesta ja markkinoiden esteettömästä toiminnasta taloudellisen kasvun ja sen myötä kaikkinaisen muun hyvinvoinnin edellytyksinä. Uusia näköaloja loivat myös käsitykset työnjaosta ja ihmistyöstä kaiken arvon lähteenä.

Jokaisella uudella aikakaudella on tämän jälkeen ollut tapana pyrkiä kehittämään sellaisia näkymättömän käden kaltaisia käsitteitä, joilla se voisi osuvimmin kuvata itseään ja omaa erityisyyttään suhteessa menneeseen. Osa niistä on tarkoitettu aikalaisdiagnosiksi, jossa kiteytetään koko epookin luonne. Osa käytetään vaatimattomammin etsimään vastauksia tai näköaloja joihinkin tärkeiksi koettuihin yhteiskunnallisiin ongelmiin ja muihin polttaviin kysymyksiin. Viimeisten parin vuosikymmenen aikana on erityisen paljon puhuttu muun muassa riskiyhteiskunnasta, teollisten normaalibiografioiden purkautumisesta, kansalaisyhteiskunnasta, verkostoyhteiskunnasta, kolmannelta sektorista, kulttuurin eroosiosta, elämysyhteiskunnasta, yksilöitymisestä ja sosiaalisesta pääomasta.

Keskustelu luottamuksesta on yksi tällainen yritys eritellä sitä, mikä on ajallemme oleellista. Luottamuksella on ollut tehtävänsä kaikissa niissä sosiologisissa teorioissa, joissa on eritelty yhteiskunnan koossapysymisen edellytyksiä. Se on avainkäsitteitä pohdittaessa sitä, miten voidaan samanaikaisesti pitää yllä sosiaalista järjestystä ja sosiaalista moninaisuutta. Siksi teollistumisen aiheuttama traditionaalisten elämänmuotojen hajoaminen nosti oman aikansa yhteiskuntatieteellisissä aikalaisulkunnoissa esille kysymyksiä, jotka tulevat hyvin lähelle tämän päivän tulkintoja luottamuksesta sosiaalisten sieteen erottamattomana aineksena. Mutta oikeastaan vasta 1980-luvulta lähtien luottamuksesta on tullut sosiologian, taloustieteiden ja muiden niitä lähellä olevien tieteenalojen erityisen mielenkiinnon kohde. Tämän on arveltu johtuvan siitä, että varsinkin vuosituhanen vaihteen maailmassa tasapainon löytäminen sosiaalisen koheesion ja yksilöllisten valintojen välillä on tullut erityisen tärkeäksi.

Barbara A. Misztal (1996, 2-3) onkin todennut, että kun keskustelemme modernista, joudumme lähes välttämättä keskustelemaan myös luottamuksesta. Nykyiset voimakkaasti globalisoituvat, mullistusten ja epävarmuuden keskellä elävät yhteiskunnat vaativat kansalaisiltaan jatkuvia valintoja ja niihin liittyviä riskinottoja. Niiden tukena ei enää ole sellaista yhtenäiskulttuurista symbolien ja ideologioiden järjestelmää, joka kykenisi muokkaamaan tarjolla olevasta merkitysten ja tulkintojen kirjosta integroidun kokonaisuuden. Luottamus on ensiarvoisen tärkeää tällaisissa totuuksien kaikkinaisen epäilyn yhteiskunnissa, jotka vaativat jäseniltään lähes jatkuvaa refleksiivisyyttä. Voidaan jopa väittää, että ilman sitä rationaalisti toimimaan pyrkivät yhteiskunnat eivät ole edes mahdollisia. Luottamus on yksi keino etsiä hajakeskitetyssä tilassa olevalle institutionaaliselle järjestelmälle sellaista integroivaa perustaa,

joka helpottaisi ihmisten välistä vuorovaikutusta ja heidän keskinäistä yhteistyötään.

Luottamukselle otollisen yhteiskunnallisen tilanteen tulkinnaissa voi hyödyntää myös Zygmunt Baumanin (2001, 52-53) ajatusta ihmiselämään ikuisesti kuuluvasta turvallisuuden ja vapauden, tai yhteisöllisyyden ja yksilöllisyyden, välisestä ristiriidasta. Bauman väittää jokaisen meistä unelmoivan sellaisesta ihanneyhteisöstä, kuten perheestä ja kodista, joka tuttuudessaan luo otollista perustaa myös luottamuksen ilmapiirille. Toisaalta jokainen haluaa elää itsenäisesti ja päättää omista asioistaan. Varsinkin modernille ihmiselle tällainen tasapainoilu on tyyppillistä. Ihmiset kaipaavat lisää avaruutta ja ilmaa hengitettäväksi, mutta etsivät samanaikaisesti sitoutumista ja yhteisön turvaa. Tällaisten pysyvien sidosten löytäminen käy kuitenkin entistä vaikeammaksi. Hakeudumme yhä uudestaan toisten seuraan, mutta usein viivymme seurassa vain hetkisen. Bauman uskoo modernin elämän muuttuneen sellaiseksi episodien sarjaksi, jossa eletään kuten Mozartin oopperan Don Giovannin päähenkilö: uudet alut seuraavat toinen toistaan eikä mihinkään oteta lopullista kiinnitystä. Juuri tällaisessa maailmassa kysymys luottamuksesta ja sen mahdollisuuksista on erityisen ajankohtainen.

Yksi käytetyimmistä kiteytyksistä luottamuksen ja modernin yhteiskunnan välisestä läheisestä yhteydestä löytyy Niklas Luhmannilta (1988, 94, 102-105). Hän hyödyntää käsitettä pyrkiessään hahmottamaan työnjakoon perustuvien monimutkaisten yhteiskuntien ominaislaatua. Luottamusta voidaan tässä yhteydessä pitää käyttökelpoisena keinona lieventää elämisen epävarmuutta pitkälle differentioituneessa ja kompleksisessa yhteiskunnassa. Elämän lisääntynyt epävarmuus modernissa maailmassa johtuu osittain siitä, että tutun ja oudon väliset suhteet muokkautuvat uudelleen ja monella eri tavalla. Tällöin ihmiset kohtaavat yhä useammin tilanteita, jotka eivät ole jäsentyneet tutulla ja turvallisella tavalla, ja tekemään entistä enemmän valintoja, jotka edellyttävät riskinottoa. Perinteisessä yhteiskunnassakaan elämä ei ollut turvattua; siinä oli omat vaaransa. Niiden suhteen ihmiset eivät kuitenkaan voineet valita. Esimerkiksi keinoja estää luonnonkatastrofeja ei juuri ollut. Modernissa vaarojen rinnalle tulevat riskit. Riskin otamme tietoisesti, tai jätämme tietoisesti ottamatta. Toisinaan riskinotto kannattaa, mutta täysin varmasti seurauksia ei voi ennakoida. Todennäköistä kuitenkin on, että jos ei uskalla ottaa lainkaan riskejä, paljon jää kokematta. (Mt., 97.)

Meidän on otettava riski, jos olemme ostamassa käytettyä autoa myyjältä, jota emme tunne, tai palkkaamassa sellaista lapsenvahtia, jonka kanssa emme aiemmin ole olleet tekemisissä. Luottamus helpottaa näiden seurauksiltaan mahdollisesti hyvinkin kontingenttien valintojen tekemistä. Jos emme uskalta lainkaan luottaa, autokauppa jää syntymättä ja elokuvissa käyminen ulkona syömiseen vaihtuu koti-iltaan. Vastaavia tilanteita on lukuisia. Lääkäri

saattaa esimerkiksi tehdä potilaasta erilaisen diagnoosin kuin tämä itse tai kansanparantaja. Naapurissa asuva sairaanhoitaja saattaa suositella hänelle erilaisia hoito-ohjeita kuin mitä hän sai terveyskeskuksesta. Potilasyhdistyksestä hän saa lisää informaatiota, samoin Internet-sivujen keskustelupalstoilta. Josain vaiheessa potilaan on syytä sitoutua johonkin vaihtoehtoon tai niiden yhdistelmään. Luottamus helpottaa valinnan tekemistä tilanteessa, jossa yksikään vaihtoehtoista ei rakennu täysin aukottomalle, varmalle perustalle. (Jokinen 2002.)

Esimerkit kertovat hyvin luottamuksen monimuotoisuudesta. Voimme luottaa yksittäiseen ihmiseen tai kokonaiseen instituutioiden järjestelmään. Luhmann (1979) onkin tehnyt eron luottamuksen ja luottavaisuuden välillä. Luottamus liittyy ihmisiin ja luottavaisuus esineisiin, organisaatioihin ja instituutioihin. Jos kysyn kadulta vastaan tulevalta vieraalta, paljonko kello on, ja uskon, että hän vastaa rehellisesti, kyse on luottamuksesta. Jos taas uskon tiettyyn kellomerkkiin ja sen toimintavarmuuteen tai junan saapumiseen ajoissa, kyse on luottavaisuudesta. Luhmann (mt., 34) tosin korostaa, että tarkan rajan vetäminen luottamuksen ja luottavaisuuden välille on vaikeaa. Kun noudatan omalääkäriin antamia ohjeita, luottamuksen syntyy voi ratkaisevasti vaikuttaa lääkäriin persoona ja pitkän hoitosuhteen synnyttämä tuttuus. Yhtä hyvin kyse voi olla siitä, että luotan suomalaisen lääketieteen ja terveydenhoidon institutionaaliseen järjestelmään, kuten lääkäreiden koulutukseen ja hoidon tason valvontaan.

Luottamusta onkin pidetty sekä yksilöiden, sosiaalisten suhteiden että sosiaalisen systeemin ominaisuutena. Luottamusta on sekä yksilöiden välillä että suhteissamme yhteisöihin ja instituutioihin. Siksi luottamusta on turha yrittää palauttaa pelkästään rationaalisuuteen tai tuttuuteen. Siihen kietoutuu tunteita, elämyksiä ja yksilöllisiä arvoja, yhteistyökykyä, tunnollisuutta, rehellisyyttä, lojaalisuutta, toivoa ja uskoa yhteiseen hyvään. On ihmisiä, joihin voimme luottaa, on instituutioita, joihin luotamme, ja on luottamuksen yhteiskuntia. (Misztal 1996, 14.)

Suhdetta lääkäriin ohjeisiin voidaan lähestyä myös jakamalla luottamus annettuun ja ansaittuun (Harré 1999, 256-257). Ansaittu luottamus syntyy sosiaalisessa vuorovaikutuksessa. Luotan lääkäriin, koska hän on toiminut lääkäriinani kauan ja on siten tullut tutuksi. Aivan yhtä hyvin saatan luottaa häneen, koska hän on lääkäreiden ammattikunnan edustaja, väitellyt tohtoriksi ja kunnioitettu omassa työyhteisössään. Luottamus on tällöin annettu: lääkäri toimii institutionaalisesti säädellyssä lääkärin roolissa, mikä takaa hänen uskottavuutensa. Tosin raja ansaitun ja annetun luottamuksen välillä on samaan tapaan häilyvä kuin luottamuksen ja luottavaisuuden välinen raja.

Luottamus ja luottavaisuus on kuitenkinärkevää erottaa analyttisesti toisistaan. Luottamuksella voidaan tällöin viitata tilanteisiin, joissa ihmisten

väläinen yhteys on välitöntä ja henkilökohtaista. Sitä voidaan kutsua myös primaariksi ja tiiviiksi luottamukseksi. Luottavaisuudella sen sijaan kuvataan tilanteita, joissa toimijoiden väliset suhteet ovat persoonattomia ja välillisiä, systeemisiä. Käytännössä näiden kahden tiukka erottaminen ei liene mahdollista. Kyse on usein pienistä aste-eroista, jotka voivat vieläpä muuttua ajan myötä. Luottamuksesta voi tulla luottavaisuutta, ja ansaittu luottamus voi vähitellen muuttua annetuksi roolien vakiintumisen myötä. (Ilmonen 2002a, 139.)

Myös Luhmann (1988) korostaa, että luottamus on perinteisesti samastettu eräänlaiseen pyyteettömyyteen, jota tuotetaan pienissä, perinteisissä yhteisöissä. Luottamusta voidaan tällaisessa maailmassa pitää ystävyysverkostojen tai kanta-asiakkaan ja palvelujen tarjoajan välisen pitkäaikaisen suhteen ominaisuutena. Edes moderni ei hänen mukaansa ole murtanut tätä kytkentää. Toisin sanoen luottamus saattaa monissa tilanteissa olla yhteydessä sangen ”perinteisiin” tekijöihin, kuten henkilön sukutaustaan, uskontoon, kansalaisuuteen ja tuttuuteen. Siten luottamuksen käsitteen yhteydessä ei ole mielekästä pitää yllä liian tiukkaa jakoa henkilökohtaisen ja institutionaalisen, tai perinteisen ja modernin, välillä.

Luottamuksen ja perinteisen yhteisöllisyyden välistä läheistä yhteyttä on korostanut etenkin Ferdinand Tönnies (2001, 17-91) pohtiessaan luottamuksen asemaa yhteisöllisissä ja yhteiskunnallisissa suhteissa. Luottamusta löytyy Tönniesin mielestä lähinnä Gemeinschaft-tyyppisistä, laajennetun perheen kaltaisista, emotionaalisuuteen, luonnollisen haluun ja muihin vastaaviin tekijöihin nojaavista yhteisöistä. Ihmiset luottavat toisiinsa, koska ovat keskenään samanlaisia ja arvostavat samoja asioita. Yhteiskunnallisille suhteille tällainen luottamuksellisuuden tila ei hänen mielestään ole yhtä tyypillistä, koska niihin suhtaudutaan instrumentaalisesti ja kalkyloivasti. Silti niihinkin, Tönnies arvelee, kietoutuu välttämättä myös persoonallista luottamusta ja konventioihin perustuvaa vuorovaikutusta. Pelkät taloudelliset syyt tai yhteistyön perusteleminen vetoamalla mukana olevien ammattitaitoon ja tietämykseen eivät takaa riittävää systeemi-integraatiota.

Aikalaiskeskusteluissa luottamus on, kuten totesimme, ollut tapana yhdistää ennen kaikkea pitkälle edistyneeseen työnjakoon, lisääntyneisiin valinnan mahdollisuuksiin ja pakkoihin sekä satunnaisuuden lisääntymiseen elämässä. Jos irtaantuminen yhteisöllisistä suhteista ja sellaiset tekijät kuten palkkatyö, yksilöllistyminen, moderni valtio ja modernit markkinat johtaisivat mahdollisuuteen luottaa, eihän luottamuksen ongelmasta kannattaisi enää edes keskustella. Tässä yhteydessä Mark S. Granovetterin (1973, 1373-1376) ajatus vahvoista ja heikoista siteistä on käyttökelpoinen. Vahvojen siteiden yhteisössä ihmiset ovat samankaltaisia ja tuntevat toisensa hyvin. Sitoutuminen yhteisöön on niin voimakasta, että luottamuksen ongelmaa ei pääse synty-

mään. Ongelmaksi saattaa kuitenkin muodostua se, että tällainen vahva yhteisö kääntyy itseensä, sulkeutuu muulta maailmalta eikä liitä jäseniään yhteisön ulkopuolisiin siteisiin. Sen sijaan verkostot, joissa olevien ihmisten väliset siteet ovat heikot, helpottavat yhteyksiä vähemmän tuttuihin toisiin: kontakteja uskalletaan luoda pitkästäkin sosiaalisesta välimatkasta huolimatta, jopa ventovieraisiin. Luonnollisesti tällaisessa heikkojen siteiden maailmassa, kuten modernissa, luottamuksen ongelma on akuutti.

Toisin sanoen moderni ja luottamus tarvitsevat ja tukevatkin toinen toisiaan. Mistä tämä johtuu? Piotr Sztompka (1999, 19-20) väittää, että varsinkin modernissa elämässä suuntaudutaan tulevaisuuteen ja että juuri tämän takia ”kannattaa” luottaa. Tämä johtuu tulevaisuuden epävarmuudesta. Emme voi ennakoita kovin tarkasti muiden käyttäytymistä. Luottamus on eräänlaista pelaamista, jossa arvuutellaan, mitä toisten ihmisten toiminnan varaan rakentuvassa ja siten kehitykseltään aina osin kontingentissa tulevaisuudessa mahdollisesti tapahtuu. Täten sekä luottamus että luottavaisuus voidaan määritellä seuraavasti: ne viittaavat tulevaisuuteen ja mahdollisuuteen ennustaa sitä. Luotamme ihmisiin ja suhtaudumme luottavaisesti instituutioihin, koska näin teemme tulevaisuudesta itsellemme ennustettavampaa, kontrolloitavampaa ja ymmärrettävämpää.

Misztal (1996, 9) sanookin, että luottamus on uskoa siihen, että jonkun toisen ihmisen - mukaan luettuna hänen institutionaaliset kytkentänsä - tietoisien toiminnan tulokset ovat suotavia ja hyväksyttävissä myös omalta kannaltamme. Nykyelämän satunnaisuudesta johtuen kaikkien vaihtosuhteiden toimivuutta ja seurauksia ei ole mahdollista ennakoita. On osattava elää epävarmuudessa. Kyky luottaa lieventää hänen (mt., 21) mukaansa tätä epävarmuutta, joskaan se ei takaa täyttä varmuutta toisten motiiveista ja tulevasta käyttäytymisestä. Diego Gambetta (1988, 217-218) lähestyy luottamusta samansuuntaisesti. Kun luotamme, odotamme tietyllä todennäköisyydellä muiden toimivan tietyllä tavalla, vaikka emme vielä tiedäkään, millainen lopputulos on. Joudumme luottamaan, koska emme tiedä tarpeeksi muiden ihmisten käyttäytymisestä ja tavoista toimia. Joskus kykenemme perustelemaan, miksi luotamme, ja esittämään sen tueksi jopa todistusaineistoa. On myös arveltu, että joissakin tilanteissa luotamme, vaikka se tuntuisi järjettömältä ja olisi ristiriidassa käsitystemme kanssa. Toisaalta on väitetty, että edes sellainen luottamus, jolle ei ole helppo keksiä mitään ”syytä”, ei voi olla täysin sokeaa.

Myös Adam B. Seligman (1997, 3-4) arvelee luottamuksen ajankohtaistuneen maailmassa, jossa ajatukset yksilön vapauksista, oikeuksista ja velvollisuuksista sekä yksilön ja yhteisön välisistä suhteista ovat käymistilassa. Seligman uskoo, että sitoumuksemme ovat muuttuneet lyhytkestoisimmiksi ja markkinaorientoituneemmiksi kuin ennen. Kulutamme omia tarpeitamme varten, usein hetken mielijohteestakin, mutta emme sido mielellämme itse-

ämme kollektiivisiin ja pitkäaikaisiin hankkeisiin. Ilman luottamusta yhteistä hyvää ja ylipäätään yhteisöllisyyttä on vaikea vaalia. Epäluottamuksen ilmapiiirissä ihmiset vieroksuvat yhteistyötä toistensa kanssa. Jos tilanne jatkuisi pitkään, yhteiskuntaa koossa pitäviä sosiaalisia siteitä uhkaksi rapautuminen.

Tähän liittyy Seligmanin mukaan lisääntynyt roolidifferentiaatio. Modernit sosiaaliset suhteet rakentuvat moninaisten, monimutkaisten ja eriytyneiden roolien varaan. Mitä enemmän rooleja on tarjolla, sitä todennäköisemmin seurauksena ovat roolikonfliktit ja rooliristiriidat. Kompleksiset systeemit tuottavat jatkuvasti lisää rooleja ja rooliodotuksia. Se johtaa puolestaan rooleista käytävien neuvotteluiden yleistymiseen. Tässä tilanteessa luottamus on eräänlaista uskoa toisen hyvään tahtoon, vaikka toisen intentiot ja rooleilleen antamat sisällöt ovatkin osin hämärän peitossa. Toisen käyttäytymisessä on paljon sellaista, jota ei voi kalkylöidä eikä rationalisoida. Seligman (mt., 38-44) väittää, että maallistuneessa maailmassa meillä ei ole käytettävissämme Jumalan kaltaista takuumiestä säätelemään rooliodotuksia ja niiden toteutumista. Lause "In God We Trust" saattaa olla liian epämääräinen suunnistuskeino niissä arkisissa tilanteissa, joissa neuvoteltavana olevien roolien sisään ja väliin jää ilmaa. Tähän rakoon luottamus paikallistuu.

Luottamus on siis ajankohtaista. Aikamme luonteessa on jotain erityistä, mikä nostaa kysymyksen luottamuksesta elämän keskiöön. Toisaalta, kuten edellä totesimme, luottamuksella on ollut roolinsa useissa niissä teorioissa, joissa on hahmotettu uuden aikakauden, teollisen yhteiskunnan, nousua. Vähintään kaikuja siitä voidaan löytää yhtä hyvin skotlantilaisesta valistusfilosofiasta kuin sosiologian klassikoiden ajatuksista. Misztal (1996, 42-60) nostaa erityisesti esiin Durkheimin pohdinnat solidaarisuudesta ja yhteisistä maailmansuhtautumistavoista yhteisöllisyyttä ylläpitävinä voimina. Mitä pidemmälle työnjako etenee, sitä tärkeämpää on, että ihmiset luottavat toisiinsa, asettuvat luontevasti erilaisten yhteisöjen jäseniksi ja jakavat mahdollisimman yhtenäisen moraalisen maailmankuvan. Vähintään yhtä ajankohtainen on Simmelin käsitys luottamuksesta yhteiskuntaa koossa pitävänä kittinä. Kompleksi yhteiskunta edellyttää jatkuvaa vuorovaikutusta, hyödykkeiden vaihtoa, sopimuksia ja lupauksia. Tällaiset vaihtosuhteet eivät voi täysin perustua tiedolle, rationaaliselle harkinnalle tai taloudellisille tekijöille. Miten kävisi rahanarvolle tai pörssikursseille ilman luottamusta? Myös Weber uskoo, että ihmisten vapaa yhteenliittymisen ja yhteisöllisten suhdeverkostojen perinteet sekä niihin kietoutunut luottamus ovat välttämättömiä maailmassa, jota muuten uhkaavat pitkälle institutionalisoitunut toiminta, byrokratia ja kaikki substantiaaliset arvokysymykset alleen hautaava formaali rationaalisuus.

Sztompka (1999, ix-x) toteaaakin, että luottamuksella on juurensa kahtalla, kuten monilla muillakin käsitteillä ajattelun historiassa. Toisen osan

juuristoa muodostaa ideoiden maailma. Varsinkin yhteiskuntatieteissä, filosofiassa ja taloustieteissä on vuosisatojen ajan käyty sellaisia teoreettisia keskusteluita, joissa esitetyillä ajatuksilla on yhteyksiä keskusteluun luottamuksesta, vaikka tätä nimenomaista käsitettä ei olisi käytetty.

Juuriston toinen osa ovat yhteiskunnalliset tekijät, kuten teollistumisen ja muiden nopeiden yhteiskuntarakenteissa tapahtuneiden muutosten myötä lisääntynyt epävarmuus. Usein nämä kaksi tekijää, yhteiskunnallinen muutos ja yritykset käsitteellistää se, mikä on olennaista inhimillisessä toiminnassa, vuorovaikutuksen tavoissamme ja yhteisöjäsenyyksissämme, lomittuvat toisiinsa. Sztompka (mt., 11) luettelee monia sellaisia muutostendenssejä, jotka ovat tehneet kysymyksen luottamuksesta ajankohtaiseksi. Hän väittää, että ihmiset uskovat entistä vähemmän kohtaloon ja pyrkivät entistä aktiivisemmin muokkaamaan omaa todellisuuttaan, esimerkiksi uusissa yhteiskunnallisissa liikkeissä. Mitä enemmän uskomme, että maailma on ihmistekoinen, ja mitä enemmän pyrimme yhdessä sitä kehittämään, sitä enemmän meidän on luotettava muihin. Tähän liittyy Sztompkan mukaan maailman muuttuminen entistä vuorovaikutuksellisemmaksi. Durkheimilaisittain voisi sanoa, että elämme sellaisessa orgaanisen solidaarisuuden maailmassa, jossa ihmisten ja kansojen välinen yhteistyö ja kaikkinaisen riippuvuus toisistaan edellyttävät luottamusta.

Luottamuksen ajankohtaisuutta vahvistaa myös se, että elämme työnjaon ja kompleksisten rooliasetelmien maailmassa, jossa meidän on neuvoteltava koko ajan asemistamme. Pysyvää ja tuttua ei paljon ole. Pikemminkin päivän sanoja ovat anonymiteetti, persoonattomuus, toiseus ja vieras. Samalla ihmistekoiset uhkat lisääntyvät. Eläminen riskiyhteiskunnassa edellyttää valintoja, jotka sisältävät riskejä. Luottavainen ihminen uskaltaa näitä riskejä ottaa. Tietenkin hän voi pyytää neuvoa asiantuntijoilta ja etsiä elämäänsä vakautta isoista instituutioiden ja organisaatioiden järjestelmästä, kuten hyvinvointivaltiosta. Tällainen eksperttisyysteemi on kuitenkin kehittynyt niin monimutkaiseksi ja vaikeaselkoiseksi, että sen kanssa ei ole helppo tulla toimeen, varsinkaan jos ei luota. (Mt., 12-13.)

1.2 SOSIAALISUUDEN UUSI TILA

Yhteiskuntatieteissä on sängen tyypillistä hahmottaa nykyisyys menneisyyttä nopeamman muutoksen ajaksi. Näin tehtiin edellä siteeratuissa keskusteluissakin. Vanha lähes samastetaan yhteisöön, paikallisuuteen, tuttuuteen, perinteisiin ja muuttumattomuuteen. Uusi hahmotetaan päinvastaisin termein, kuten yksilöllistymiseksi, globalisoitumiseksi ja sellaiseksi elämän-

poliittiseksi neuvotteluksi, jonka myötä elämään perinteisesti vakautta luonutta koodistoa haihtuu ilmaan. Parisuhteiden ja perheiden uudet muodot, normaalina pidetyn elämänkulun vaihtoehdot, muuttuneet suhteet sukupolvienvälillä, muuttoliike, maallistuminen ja persoonallisten, kasvokkaisten suhteiden saama haaste epäpersoonallisilta ja välittyneiltä suhteilta ovat osa kehitystä. Hyvin usein näissä keskusteluissa kuulee väitettävän, että ensin maatalous- ja sitten teollisen yhteiskunnan elämäntapojen rinnalle syntyy uusia vaihtoehtoja. Kollektiiviset elämänmuodot eivät toki kokonaan häviä. Yhteiskuntaluokat, kohtalaisen vakaat ammatti-identiteetit ja työyhteisöt, perinteinen pienperhe, suku ja naapurusto jäsentävät elämää myös 2000-luvulla. Niiden elämää ohjaava vaikutus on kuitenkin heikkenemässä, ja niiden rinnalle on syntynyt uudenlaisia sidoksia, uhkia ja pakkoja. Tämän kokonaisuuden keskellä elää yksilöitä, jotka liikkuvat sosiaalisesta verkostosta toiseen, kykenevät valitsemaan itselleen sopivat perinteet ja muotoilevat itse omia elämäkertojaan ja minuuksiaan. (Jokinen ja Saaristo 2002, 317-318.)

Vaikka kiihtyvään yksilöllistymiseen ja perinteiden eroosioon on vastattu elvyttämällä perinteitä ja yrityksillä palauttaa yhteisöllisyyttä, asetelma on kohtalaisen selvä: yhtäällä ovat valtion ja markkinoiden kaltaiset abstraktit systeemit ja toisaalla yksilöt ja kulttuurisesti usein sangen spesifit ryhmät, joihin he kuuluvat. Ajatus on tuttu jo Durkheimin itsemurhaa ja Weberin byrokraatisoitumista ja rationalisoitumista käsittelevistä teksteistä. Tämä nostaa esille haastavan kysymyksen (Misztal 1996, 4): mikä voi modernissa olla laajojen sosiaalisten verkostojen, yhteisöllisyyden, yhteistyön, keskinäisen ymmärtämisen ja sosiaalisen solidaarisuuden perusta?

Kysymys ei ole pelkästä yleisyyteen pyrkivästä aikalaisdiagnoosista. Väitteet muutoksesta on mahdollista konkretisoida hyvinkin tarkasti. Esimerkiksi Suomessa vuosituhannen vaihdetta on sanottu sekä minä- että yhteisö-identiteettien kannalta erityisen haasteelliseksi murrosvaiheeksi. Vertailevien tutkimusten perusteella näyttää siltä, että harvassa maassa on tapahtunut yhtä nopeasti ja yhtä paljon kuin Suomessa. Idässä Neuvostoliitto romahti. Länsisuuntautumista vahvistivat liittyminen Euroopan unioniin ja uuden valuutan ottaminen käyttöön. 1990-luvun alkupuolen lama romahdutti bruttokansantuotteen ja nosti työttömyyden huippuunsa. Vaikka käänne parempaan tapahtui nopeasti, jotain menetettiin. Väestön keskittyminen etelään, informaatioalan räjähdysmäinen laajeneminen perinteisten teollisten alojen kustannuksella, uusliberalistiset opit, talouden entistä selvempi irtaantuminen kansallisvaltiosta ja omaan yksilölliseen selviytymiseen kannustanut politiikka haastoivat yhtenäiskulttuurisen Suomen ja sen hyvinvointivaltiollisen järjestelmän. On jopa väitetty, että 1990-luvulla tapahtui lyhyessä ajassa niin paljon, ettei sellainen muutoksen määrä tavallisesti mahdu yhteen vuosikymmenen. (Jokinen ja Saaristo 2002, 318-319.)

Ratkaisua abstraktien systeemien voimistumisen ja yksilöllistymisen aiheuttamiin ongelmiin on Suomessakin etsitty monelta suunnalta. Jotain olisi saatava suojapuskuriksi yksilöiden ja valtion väliin ja tasoittamaan yksilön ja markkinoiden välistä suhdetta. Se jokin auttaisi meitä tuntemaan yhteenkuuluvuutta ja saavuttamaan yhteisöllisyyden kokemuksia. Tätä tilaa on viime aikaisissa keskusteluissa täytetty muun muassa uusilla yhteiskunnallisilla liikkeillä, sosiaalisella pääomalla, yhdistyksillä ja kolmannella sektorilla (esim. Siisiäinen 1999 ja 2002). Edellisten yhteyteen liitetään usein kommunitarismi. Kommunitaristit väittävät, että yksilöllistyminen ja nykyiseen taloudelliseen järjestykseen kuuluvat joustot ja liikkuvuus ovat rapauttaneet paikallisia yhteisöjä. Tällaisia ”hyviä” yhteisöä kuitenkin tarvitaan, koska ne luovat parempia yksilöitä, jotka puolestaan pitävät entistä parempaa huolta yhteisöstään. Tästä hyötyvät myös valtio ja talouselämä. (Haatanen 2000.)

Kun siis puhumme luottamuksesta, puhumme samalla usein monesta muustakin hyvin ajankohtaisesta asiasta, jolla on ratkaisevaa merkitystä sekä yksilön elämän sujumisen että yhteiskuntamme toimivuuden kannalta. Puhumme, kuten Sztompka (1999, 15) asian tiivistää, kansalaisuudesta, kansalaisyhteiskunnasta, kulttuurisesta ja sosiaalisesta pääomasta, yhdistyselämästä, postmateriaalisista arvoista, poliittisen osallistumisen edellytyksistä, yrittämisestä ja valmiuksista kohdata uusi ja outo. Nämä käsitteet eivät toki muodosta mitään kokonaan uutta ja poikkeuksellista saareketta, jollaista inhimillisessä elämässä ei olisi aiemmin ollut. Niillä näyttäisi kuitenkin olevan käyttöä yritettäessä ymmärtää ja käsitteellistää 2000-luvun alun maailmaa ja sitä erityistä ”kolmatta”, joka löytyisi valtion, markkinoiden ja niiden toimintaan läheisesti liittyvien asioiden leikkauskohdasta.

Varsinkin talouselämän ja markkinoiden toiminnan ymmärtämiseksi on 1980-luvulta lähtien etsitty apua talouden sosiaalisista kytköksistä. Francis Fukuyama (1995, 4-27), yksi tunnetuimmista luottamuskeskusteluiden popularisoijista, on jopa väittänyt, että kokonaisten kansakuntien taloudellinen vauraus ja kilpailukyky riippuvat luottamuksen tasosta kyseisessä kansakunnassa. Parasta taloudellista tulosta ei saavuteta puhtaasti kalkyloivien, rationaalisesti käyttäytyvien talousihmisten voimin. Näiden lisäksi tarvitaan yksilöllisten intressien ja yhteisön sovittamista yhteen, jaettavaa kulttuuria ja kansalaisyhteiskuntaa. Paras tae luottamuksen ilmapiirille ja siten myös taloudelliselle hyvinvoinnille ovat yhteisöt, joissa ihmiset tekevät yhteistyötä ja joiden jäsenet pääsevät vähintään auttavaan yhteisymmärrykseen yhteisön keskeisistä arvoista ja sen eettisestä maailmasta. Vaikka yhteinen historia, perinteet, suku ja perhe ovat Fukuyaman tarkasteluissa tärkeitä, erityisen merkittävänä ilmiönä talouden toimivuuden ja luottamuksen kannalta hän pitää sellaista spontaania yhteisöllisyyttä, jossa uskalletaan luottaa myös tuntemattomiin (mt., 28-31). Tässä tullaan hyvin lähellä sosiaalisesta pääomasta käytyjä keskusteluja.

Samoin kuin luottamus on myös sosiaalinen pääoma käsite, joka auttaa korostamaan taloudelliseen toimintaan liittyviä sosiaalisia sidoksia. Se kytkee talouden toiminnan sosiaalisiin suhteisiin, sosiaaliseen rakenteeseen ja sosiaalisiin instituutioihin. On huomattu, että sosiaaliset verkostot ja verkoston jäsenten välistä vuorovaikutusta edistävät normit ja luottamus vaikuttavat hyvin ratkaisevasti talouskehitykseen, hyvinvointiin ja yhteiskunnan suorituskykyyn. Toisin sanoen markkinat edellyttävät toimiakseen sekä pääomia, rationaalista suunnittelua, kilpailua ja työvoimaa että suhdeverkostoja, vuorovaikutusta, ystävyyttä, sympatiaa ja hyvää tahtoa. Markkinoiden toiminnan logiikan ymmärtämisen avain eivät ole omaa etuaan maksimoivat erilliset yksilöt. Uuden oppimisessa ja uuden luomisessa ja siten myös markkinoiden toiminnassa erityisen ratkaisevaa on sellaisen talouden verkostoon sitoutuneen käytännön tiedon saaminen esiin, joka edellyttää vuorovaikutusta, sosiaalisia verkostoja ja luottamusta. (Ruuskanen 2001, 1-4.)

Yksi käytetyimmistä sosiaalisen pääoman määritelmistä on peräisin James Colemanilta (1988, 98-102). Hän pitää sitä sosiaalisen rakenteeseen yhteydessä olevana resurssina, joka helpottaa ihmisten tarkoituksellista toimintaa. Se sisältää veloitteen vastavuoroisuuteen. Palvelus edellyttää vastapalvelusta. Näiden kahden välillä on yleensä viive, joten vastapalvelusta on odotettava. Se puolestaan vaatii luottamusta siihen, että vastavuoroisuus ennen pitkää toteutuu. Toisin sanoen luottamus rakentaa sillan palveluksen ja vastapalveluksen välisen ajallisen viiveen ylitse. Sosiaaliseen pääomaan sitoutuu myös informaatiota. Mitä paremmassa kunnossa ihmisen sosiaaliset suhteet ovat ja mitä enemmän niitä on, sitä todennäköisemmin hän saa sellaista tietoa, jota voi hyödyntää omassa toiminnassaan. Colemanille sosiaaliseen toimintaan liittyvät lisäksi läheisesti normit. Tiiviit sosiaaliset verkostot tekevät mahdolliseksi sellaisen normikontrollin, joka estää verkoston kannalta haitallisen toiminnan. Toisin sanoen Coleman kiinnittää sosiaalisen pääoman myötä huomionsa yhteisön sosiaalisten suhteiden kiinteyteen ja yhteisön kykyyn luottaa, pitää yllä normeja ja välittää informaatiota.

Sosiaalista pääomaa on määritelty monella muullakin tavalla (ks. esim. Ruuskanen 2001, 15-29). Sen luonnetta voidaan painottaa joko yksityisenä tai julkisena hyödykkeenä. Se voidaan tulkita mahdollistavaksi tai rajoittavaksi. Hyvin yleisesti se kuitenkin koostuu verkostoista, sosiaalisista normeista ja luottamuksesta. Yleensä näillä tekijöillä arvelaan myös olevan myönteisiä vaikutuksia sosiaaliselle elämälle. Esimerkiksi Robert Putnam (2000, 288-289) väittää, että sosiaalinen pääoma on yksi tae järjestelmän toimivuudelle. Se helpottaa asioiden kollektiivista järjestämistä, kuten julkisten palveluiden toimivuutta. Se on muutenkin yhteisön toiminnan sujumisen kannalta tärkeä voiteluaine. Lisäksi se auttaa ihmisiä ymmärtämään keskinäistä riippuvuuttaan, kannustaa heitä osallistumaan, parantaa tiedon kulkua ja saat-

taa tämän kaiken myötä jopa lisätä yksilöllistä hyvinvointia positiivisten biologisten ja psykologisten vaikutustensa myötä.

Uudelleen muotoutuvassa maailmassa, jolle ovat tyypillisiä joustavuus, hetkittäisyys, nopeat siirtymät, riskinoton välttämättömyys, elämän ennakoimisen vaikeutuminen ja kaikinainen verkostoituminen, kysymys sosiaalisesta pääomasta on entistä akuutimpi. Hyvin yleisesti kuulee väitettävän, että tällaisessa maailmassa selviävät juuri ne yksilöt, jotka kykenevät hyödyntämään laajoja sosiaalisia verkostojaan ja jotka luottavat. Samaan logiikkaan perustuen väitetään, että ne kansakunnat menestyvät, joissa vallitsee luottamuksen kulttuuri ja joissa sosiaalista pääomaa on paljon.

Viime aikoina julkisuudessa on kuultu puheenvuoroja, joissa pelätään aikamme rapauttavan sekä sosiaalista pääomaa että siihen kietoutunutta luottamusta. Tämän uskotaan heikentävän yhteiskuntien toimintakykyä, vai pitäisikö sanoa yhteiskunnan valmiuksia menestyä maailmanlaajuisessa taloudellisessa kilpailussa. Samalla etsitään keinoja, joilla luottamuksen kulttuuria voidaan tukea ja sosiaalista pääomaa kasata. Hyvin usein siteerattu on Putnamin (mt., 31-133) väite, että ainakin Yhdysvalloissa eletään sosiaalisen pääoman rapautumisen aikaa. Hän vetoaa laajoihin tilastollisiin aineistoihin ja moniin empiirisiin tutkimuksiin. Niiden perusteella hän uskoo, että amerikkalaisten sosiaalinen elämä ei enää ole niin vilkasta kuin muutama vuosikymmen sitten. Kyläilyyn käytetään entistä vähemmän aikaa, yhdistysaktiivisuus on laskussa, kirkon toimintaan osallistutaan laiskasti, äänestysaktiivisuus on alhainen ja aktiivinen, konkreettinen osallistuminen poliittiseen toimintaan vielä alhaisempaa, urheiluseuratoiminta on hiipumassa ja amerikkalaiselle kulttuurille tyypillinen koulujen vanhempaintoiminta kituu säästöliekillä.

Putnam ei väitä, että amerikkalaiset olisivat kokonaan passivoituneet. He ovat aktiivinen kansakunta, mutta aktiviteetit ovat aiempaa yksilöllisempiä eivätkä ne yksilöllisyydessään tuota sosiaalista pääomaa samalla tavalla kuin ennen. Tämä johtuu Putnamin (mt., 283) mukaan monesta tekijästä. Aika ja raha ovat tulleet amerikkalaisille, mikäli mahdollista, entistäkin tärkeämmiksi, ja on paljon perheitä, joissa molemmat vanhemmat luovat uraa. Televisio ja muu sähköinen viestintä eivät suosi kasvokkaista vuorovaikutusta. Esikaupungit levittäytyvät yhä laajemmalle, jolloin työmatkoihin ja muuhun asioimiseen menee entistä enemmän aikaa. Yhä useampi tuttu asuu yhä kauempana. Lisäksi uudet sukupolvet arvostavat erilaisia asioita kuin edeltäjänsä, eikä niissä esimerkiksi arvosteta vapaaehtoistyötä kuten ennen.

On kiinnostavaa, että myös Fukuyaman (1995, 10, 311-316) tulkinta Yhdysvalloista on samansuuntainen. Hän arvelee, että sosiaalisesta pääomasta on tullut niukkeneva resurssi. Ihmiset eivät nykyään tee yhtä paljon yhdessä työtä yhteisten päämäärien eteen kuin ennen. He eivät myöskään ole entiseen tapaan vuorovaikutuksessa toistensa kanssa eivätkä jaa niin selkeästi yhteistä

arvomaailmaa kuin ”vanhoina hyvinä aikoina”. Amerikan tilanne on karu: yksilöllistyminen valtaa alaa, sosiaalisesta pääomasta alkaa olla pulaa ja luottamuksen ilmapääri on rapistumassa. Syypää on ennen kaikkea kapitalismin perheitä, pysyviä työsuhteita ja paikallisuutta tuhoava vaikutus. Fukuyama syyttää myös hyvinvointivaltiota, joka on heikentänyt kansalaisyhteiskuntaa ottamalla sille tyypillistä yhteisöllisyyttä hoitaakseen. Osansa saavat myös yksilöllistyminen, mediavälitteistyvä elämä ja perinteisten asuinalueiden hävittäminen uuden rakentamisen tieltä.

Tällaiset kattavat tulkinnat jostain kansakunnasta ja sille ominaisesta luottamuksen tasosta ja sosiaalisen pääoman määrästä ovat tietenkin haavoittuvia. Yhdysvaltojen kehityksestä on tehty myös vastakkaisia tulkintoja (ks. esim. Ruuskanen 2002). Niiden perusteella on arveltu, että amerikkalaisten luottavaisuus instituutioihin ei ole vähentynyt eikä yksilöiden sosiaalisten yhteyksien määrässä ole näkyvissä laskua. Ainostaan muita ihmisiä kohtaan ilmaistu luottamus on laskussa. Näitä tulkintoja ei myöskään ole syytä ulottaa koskemaan laajemmin länsimaita, kuten vaikkapa Suomea. Esimerkiksi yleisesti sosiaalisen pääoman mittarina käytettyä yhdistysaktiivisuutta tarkasteltaessa voidaan jopa väittää, että suomalainen yhdistyslaitos voi hyvin ja elää sangen kehitys- ja uusiutumispainotteista vaihetta (Siisiäinen 2002).

Putnamin ja Fukuyaman käsityksiä on kritisoitu myös siitä, että he lähes samastavat sosiaalisen pääoman, luottamuksen ja taloudellisen toimintakyvyn. Kytkeä ei suinkaan ole niin yksiselitteinen kuin mitä he esittävät. Sitä paitsi luottamuksella ja sosiaalisella pääomalla on myös kääntöpuolensa. Luottamussuhteet voivat olla sekä moraalisia että moraalittomia. Ne voivat tuottaa solidaarisuuden, sosiaalisen koheesion ja taloudellisen kasvun kaltaista yleistä hyvää, mutta aivan yhtä hyvin niihin liittyy hyväksikäytön, suvaitsemattomuuden ja blokkiutumisen mahdollisuus. Hyvä esimerkki luottamuksen ja sosiaalisen pääoman ”väärinkäytöstä” on järjestäytynyt rikollisuus, erityisesti mafia, jota voidaan omalla tavallaan pitää runsaan sosiaalisen pääoman ja luottamuksen verkostona.

Entä ne lääkkeet, joita Putnam ja Fukuyama yhteiskunnalleen ehdottavat? Luettelosta löytyvät muun muassa uskonnollista ja henkistä heräämistä, median elämää jäsentävän vaikutuksen rajoittamista, perinteisten auktoriteettisuhteiden uusiokäyttöä, kansalaiskasvatusta ja epäluottamusta perinteisiä yhteisöjä pirstovia ja yksilöllistymistä tukevia liberaaleja reformeja kohtaan. Rohkenemme epäillä rohtojen käyttökelpoisuutta ja ihmetellä, miten tällaisia ohjelmajulistuksia voidaan käytännössä toteuttaa.

Joka tapauksessa yksilöiden, yhteisöjen ja kokonaisten kansakuntienkin hyvinvoinnista keskustellaan nykyään paljon. Näissä keskusteluissa hyvinvoinnilla nähdään olevan läheinen yhteys luottamukseen ja sosiaaliseen pääomaan. Suomen kaltaisessa pohjoismaisessa hyvinvointivaltiossa erityisen

paljon intohimoja liittyy kysymykseen, tuhoaako vai edistääkö laaja julkisten hyvinvointipalveluiden järjestelmä sosiaalista pääomaa ja luottamusta. Suhdetta on lähestytty sekä myönteisin että kielteisin äänenpainoin. Kyse on melko isosta ideologisen tason murroksesta, jossa pohditaan, mikä pitäisi olla valtion rooli yhteiskunnallisissa ja taloudellisissa kysymyksissä. Valtio kollektiivisena rakenteena ja julkisten hyvinvointipalveluiden järjestäjänä on asetettu vastakkain yksityistämisen, valtiollisen sääntelyn vähentämisen ja markkinoiden kaikinainen vapauden kanssa.

Joidenkin tutkimusten mukaan (esim. Ahonen 1998, 123) hyvinvointivaltio ei enää ole kaikille suomalaisille luottamuksen lähde. Elämästä uskotaan selvittävän muutenkin. Varsinkin nuoret eivät juuri tuo esiin mitään hyvinvointivaltioon liittyvää, kun heiltä kysytään, mikä Suomessa ja sen historiassa herättää heidän luottamuksensa tulevaisuuteen. Sen sijaan nykyisenä yksilöllisyyttä korostavana aikana kulttuurisessa kuvastossamme painoa saavat entistä enemmän yksin, omilla avuilla selviämisen eetos ja ylpeys siitä, ettei olla kenellekään velkaa.

Raija Julkunen ja Riikka Niemi (2002, 161-162) uskovat kuitenkin, että hyvinvointipalvelut institutionalisoivat luottamuksen sellaiseksi yleiseksi rakenteeksi, jossa kaikki voivat kokea kuuluvansa vastavuoroisuuden normien piiriin. He korostavat, että hyvinvointivaltiot ovat monimutkaisia ja ristiiriitaisia kokonaisuuksia, jotka koostuvat monista areenoista, järjestelmistä, toimijoista ja ajatusmuodoista. Tässä kokonaisuudessa kysymys luottamuksesta ja epäluottamuksesta on syytä jättää avoimeksi, empiiriseksi kysymykseksi. Kansalaisilla on heidän mukaansa varmasti yleistynyttä epäluuloa etuuksien oikeudenmukaista jakaantumista ja avunsaajien tarpeiden oikeellisuutta kohtaan, mutta toisaalta julkiset sosiaalipalvelut luovat elämään luottamusta ja voitelevat näin taloutta. Suomalaisten voi arvella edelleen luottavan hyvinvointivaltioon ainakin sen perusteella, että hyvinvointivaltion ja erityisesti terveyden, hoidon ja opetuksen ammatit lääkäristä lähihoitajaan ovat ammatin arvostusta koskevien tutkimusten mukaan hierarkian yläpäässä (mt., 174-176).

Tässä yhteydessä on nostettu esiin kolmannen sektorin, yhdistystoiminnan ja uusien yhteiskunnallisten liikkeiden merkitys yksilöiden, valtion ja markkinoiden välissä. Niiden on ajateltu muodostavan yhteenkuuluvuutta ja yhteisöllisyyttä luovan verkoston, joka on omiaan lisäämään sekä luottamusta että sosiaalista pääomaa. Verkostoon on kohdistettu monenlaisia eettisiä ja taloudellisia intressejä. Siltä odotetaan hyvinvointipalveluiden tuottamista ja ihmisten työllistämistä, eikä vierasta ole ajatus siitä, että se voisi muodostaa keskinäistä välittämistä tukevan yhteisöllis-aatteellisen toimintakentän. Toisin sanoen tällaisesta verkostosta syntyisi kenttä, joka suodattaisi pois ainakin osan yksilöllistymisen ja yksilöistä abstrahoituneiden valtion ja mark-

kinoiden luottamusta ja sosiaalista pääomaa rapauttavista vaikutuksista. (Jokinen ja Saaristo 2002, 250-257; Matthies 1999.)

Tässä on se kehikko, jossa kirjassamme liikumme. Emme väitä, että joku tietty tekijä, kuten markkinat, valtio, hyvinvointivaltio, media, yhteisöllisyys tai yksilöllistyminen, olisi erityinen luottamuksen uhka tai tae. Emme myöskään väitä, että luottamus olisi joku ihmelääke tai taikakalu, joka pelastaisi modernin, emmekä pidä luottamusta sellaisena käsitteenä, jota ilman modernin elämän tutkiminen ja ymmärtäminen olisi mahdotonta. Kuten kirjamme otsikko kertoo, meitä kiinnostaa ennen kaikkea pohtia sitä, mitä kaikkea sisältyy luottamuksen ja modernin maailman väliseen suhteeseen.

2

LUOTTAMUKSEN YHTEISKUNTATEOREETTISET LÄHTÖKOHDAT

Sosiologia on aikanaan syntynyt klassisen taloustieteen kritiikiksi. Sen vuoksi sosiologiassa ei ole uskottu toimivan yhteiskunnan rakentuvan pelkästään yksityisten intressien varaan, vaan sen on pikemminkin arveltu perustuvan moraalisesti vastuullisen toiminnan perustalle. Yhteiskunnan on tällöin nähty olevan ensisijaisesti moraalisten yhteisöjen saariston, joka on muodostanut kansalaisyhteiskunnan perustan. Pjotr Sztompkan mukaan moraalisen yhteisön kietoo vaippaansa kolme elementtiä. Ensimmäinen niistä on *luottamuskulttuuri*. Tällä tarkoitetaan sitä, että muut kunnioittavat meitä moraalisisina olioina ja että he suhtautuvat meihin sen mukaisesti, sivistyneesti. Toinen moraalisen yhteisön elementti on *lojaalisuus*. Sillä viitataan velvollisuuteemme olla pettämättä luottamusta, jota muut osoittavat meille. Kolmas piirre on *solidaarisuus*. Sillä tarkoitetaan toisten intressien huomioon ottamista ja toimintaa toisten hyväksi, vaikka se ei aina olisikaan välittömien etujemme mukaista. (Sztompka 1999, 4-5.)

Me näemme moraalisen yhteisön hieman toisin kuin Sztompka. Korostamme toki hänen tapaansa sitä, että luottamuskulttuuri on elimellinen osa jotakin moraalista yhteisöä, mutta tuo yhteisö voi olla hyvinkin löyhä siteiltään, jopa kuvitteellinen, kun se ulottuu lähipiirin ulkopuolelle. Lojaalisuutta ja solidaarisuutta emme niin ikään näe toisistaan erillisinä, vaan yhden ja saman asian eri puolina. Emme pidä niitä myöskään luottamuskulttuuriin kytkeytyvänä, sille rinnakkaisena ilmiönä. Ymmärrämme solidaarisuuden ja lojaalisuuden Claus Offen (1999, 69-72) tapaan yhtenä osiona siitä *luottamuskulttuuria* *tukevasta, moraalisesta institutionaalisesta kehyksestä*, joka muodostaa tämän ohella moraalisen yhteisön ytimen. Muita tämän kehiksen osioita ovat "reiluuden" periaate sekä "sanansa pitämisen" ja "totuuden puhumisen" moraaliset hyveet. "Reiluuden" periaate viittaa siihen, että ihmiset odottavat tulevaisuutta koh-

delluiksi oikeudenmukaisesti. Kaksi jälkimmäistä hyvettä vuorostaan viittaavat sosiaalisten suhteiden avoimuuteen ja minän sitoutumiseen "Toiseen" (Ilmonen ym. 2000, 13). Siitä sen sijaan olemme Sztompkan kanssa yhtä mieltä, että kyseiset moraaliset periaatteet yhdessä luottamuskulttuurin kanssa muodostavat moraalisen yhteisön. Ilman niitä ei ole moraalista yhteisöäkään.

Sztompkan ja oman käsityksemme mukaan moraalinen yhteisö koostuu siis erityislaatuista sosiaalisista suhtautumistavoista ja siteistä. Juuri nämä siteet ovat yhteisössä keskeisiä. Niiden ylläpito edellyttää eri osapuolilta erityistä suhtautumistapaa, jonka keskiössä on *moraalinen minuus*. Se ilmenee yksilön identiteettinä, jonka hän tunnistaa luetelluista kolmesta moraalisen yhteisön piirteestä. Nämä piirteet auttavat yksilöä ilmaisemaan, mitä on elää inhimillisenä olentona ja tekemään oma elämänsä mielekkääksi, kuten kanadalainen filosofi Charles Taylor on tähdentänyt puhuessaan moraalisten arvostusten merkityksestä inhimillisessä elämässä. Samalla ne auttavat Egoa suunnistamaan sosiaalisessa maisemassa, kiinnittymään niihin, joilla uskotaan olevan samankaltainen moraalinen minä kuin Egolla (Taylor 1989, 28, 57-63). Luottamus eri ulottuvuuksiin antaa Egolle niin sanoaksemme sekä *sisäisen* että *ulkoisen identiteetin*. Edellinen viittaa omaan käsityksemme itses-tämme moraalisiin olentoina, minäidentiteettiimme. Jälkimmäinen kurkottaa niihin, joihin samastumme ja joiden ajattelemme olevan moraalisisissa mielessä samanlaisia kuin me. (Ilmonen 1998b, 12-13.)

Moraalisen yhteisön teema ei ole mitenkään uusi yhteiskuntatieteissä. Jo Alexis de Tocqueville on tuonut sen korostetusti esille. Hän painotti "sydämen tapojen" (*habits of heart*) tärkeyttä havainnoissaan 1800-luvun alkupuolen amerikkalaisesta yhteiskunnasta. Hänen mukaansa yhteiskunnan olemassaolon ja samalla sen vaurastumisen ehtona oli se, että kansalaisten mieltä hallitsivat ja pitivät yhdessä jotkin keskeiset ideat. Näin saattoi tapahtua vain, jos kansalaiset ammensivat mielipiteensä ja asennoitumisensa jo olemassa olevasta yhteisestä moraalista arsenaalista (de Tocqueville 1990, 8). Emil Durkheim jakoi tämän mielipiteen.

Durkheim vastusti voimakkaasti sitä ajatusta, että pelkästään oma etu pitää yhteiskuntaa koossa. Hänen mukaansa vain ja ainoastaan yksilöiden moraaliset siteet saavat heidät yhteen. Durkheim tosin lähti aluksi kehittämään teoriaa, jossa yhteiskunnan integraation ongelma yritettiin ratkaista työnjaon kautta. Hän kutsui ratkaisuyritystään organiseksi solidaarisuudeksi. Hän ei kuitenkaan kyennyt osoittamaan, miten se toimi yksilöllistyvässä maailmassa. (Kangas 2001, 257-270.) Moraalisten siteiden lähteenä oli "kollektiivinen tietoisuus", joka välittyi sukupolvelta toiselle. Se oli sosiaalinen fakta, joka ilmeni lakeina, uskonnollisena ajatteluna, moraalisiin normeina ja vastaavina "kollektiivisina representaatioina", kollektiivisina esityksinä tai esiintyminä. (Durkheim 1990, 16, 68-70.) Mikäli yhteiskunnallinen muutos heikensi yh-

teiskunnan moraaliala, kuten Durkheim ajatteli kaupallisen kulttuurin tekevän, oli uhkana vajoaminen patologiseen tilaan, jota hän kutsui anomiaksi. Tällaisessa tilassa ihmisiltä puuttuivat käyttäytymisen suuntaviivat ja moraalinen yhteys toisiin häiriintyi tai jopa katosi.

Moraalisen yhteisön merkitystä on sittemmin tähdennetty erilaisissa puheenvuoroissa, joita on käytetty niin kansalaisuskonnon kuin sosiaalisen pääomankin nimissä. Näissä puheenvuoroissa on yhteisenä juonteena se, että niissä uskotaan poliittisen ja sosiaalisen integraation heikkenevän ratkaisevasti yhteiskunnan kokonaistasolla, jos siitä puuttuu sivilisoitunut yhteisöllisyys ja vahva yhdistystoiminta ruohonjuuritasolla (ks. Ilmonen 2000, 24). Tämä edellyttää luonnollisesti sitä, että moraalisen pienyhteisön sisäinen luottamus yleistyy yhteiskunnan tasolle. Se taas sisältää lukuisia pulmia. Tärkeimpiä niistä on luottamuksen luonne. Se on hauras voimavara, jota ei voi tuottaa suoraan. Se voidaan sitä vastoin pettää milloin tahansa, ellei sen tukena ole moraalista yhteisöä ja sen tuottamaa minuutta.

Luottamukseen sisältyvää petoksen mahdollisuutta, *luottamuksen ongelmaa* ei kuitenkaan ole ollut aina olemassa. Tätä näkemystä edustaa amerikkalainen uskontotieteilijä Adam Seligman. Hän pyrkii kytkemään luottamuksen käsitteen historiallisiin yhteyksiinsä. Historiallista tarkastelua helpottaakseen Seligman erottaa toisistaan henkilöitä kohtaan tunnetun luottamuksen instituutioita ja abstrakteja systeemejä kohtaan tunnetusta luottamuksesta. Hän varaa *luottamuksen* käsitteen vain edelliseen (trust) ja soveltaa *luottavaisuuden* käsitettä (confidence) jälkimmäiseen. (Seligman 1997, 18; vrt. Misztal 1996, 17; ks. myös Giddens 1991 ja Luhman 1979.)

Näiden käsitteiden ja niiden kattamien ilmiöiden välillä ei Seligmanin mukaan ole aina voinut tehdä eroa. Tarve siihen on syntynyt vasta, kun kaksi ehtoa on täyttynyt. Ensimmäinen on suku- eli klaanijärjestelmään perustuneen feodaalisen (tai herruudellisen) tuotantotavan purkautuminen (Seligman 1997, 36-37). Esimodernissa maailmassa yksilöiden toiminta oli sidoksissa sekä heidän paikkaansa koko sukujärjestelmässä että jossakin erityisessä suvussa. Suvut olivat yleensä hierarkkisessa suhteessa keskenään ja myös sisäisesti hierarkkisia aviollisen aseman, sukupuolen ja iän mukaan. Tämä merkitsi sitä, että eri sukujen jäsenet tiesivät, mitä odottaa jonkin suvun erityiseltä yksilöltä, ja pystyivät ennakoimaan tämän tekoja. Ne olivat yhteisön roolijärjestelmän säatelemä, eivätkä sanan varsinaisessa mielessä toimintaa lainkaan, vaan käyttäytymistä. (Seligman 1997, 35-37; ks. myös Campbell 1996, 25, 95.) Roolin mukainen käyttäytyminen oli muille tuttua ja noudatti *kunni-an säännöstöä*. Se ei edellyttänyt Seligmanin (1997, 37, 79, 95) mukaan muilta luottamusta, vaan luottavaisuutta. Jos jonkin suvun jäsen rikkoi tätä luottavaisuuden periaatetta, toimi muiden silmissä kunnianttomasti, koko suvun katsottiin olevan siitä vastuussa. Teko vaati vastatoimenpiteitä. Joko sen

päämies rankaisi rikkojaa tai rikottu suku ryhtyi vastatoimeen. Jälkimmäisessä tapauksessa päädyttiin tavallisesti verikoston kierteeseen.

Toinen ehto luottamuksen synnylle on esimodernin yhteiskunnan kosmologisen kokonaisuuden vähittäinen katoaminen. Se alkoi purkautua jo 1400-luvulta eteenpäin, kun astronomia esitti, ettei maa ollutkaan kaiken keskus. Nicolaus Cusanus pohti tätä kirjassaan *De Docta Ignorata* (1430). Hän väitti, ettei universumissa ollut itse asiassa keskusta ollenkaan. Siksi siinä ei voinut olla mitään hierarkiaakaan. (Liedman 1999, 77.) Cusanus ei saanut ajatuksilleen laajaa kannatusta. Vasta Kopernicuksen myötä maa menetti keskisen asemansa maailmankaikkeudessa. Galileon vaikutuksesta se kadotti vuorostaan ainutlaatuisen luonteensa. Mutta kuten tiedetään, paavi ei niellyt mukisematta näitä oppeja, vaan piti sinnikkäästi kiinni maailman hierarkkisesta järjestysperiaatteesta (ks. seuraava luku). Tämä oli kuitenkin aina vain vaikeampaa.

Eriyisesti kun valtiosta tuli aikaisempaa tärkeämpi yhteiskunnallisen järjestyksen ylläpitäjä 1500-luvulta eteenpäin, olemassa olevaa sosiaalista järjestystä ei voinut enää perustaa pelkästään jumalalliseen järjestykseen kuten luonnonoikeusajattelussa oli tapana tehdä (ks. seuraava luku). Yksilön suhde valtioon muuttui erityiseksi alamaissiteeksi, joka poikkesi hänen suhteestaan muihin. Näiden kahden perussuhteen erilaatuisuutta vahvisti roomalaisen lain ottaminen käyttöön Euroopan manneralueella. Siinä tehtiin ero julkisoikeuteen (*ius*), joka sääteli alamaisen ja valtion välisiä suhteita, ja yksityisoikeuteen (*lex*), jossa säädeltiin kansalaisten välisiä suhteita. Laillisen jaon seurauksena sosiaaliset yhteisöt erkanivat sisäisesti kansalaisia ja ”kruunua” välittävään *julkiseen sfääriin* ja yksityiseen, kansalaisten keskinäisten verkostojen muodostamaan *kansalaisyhteiskuntaan*. Valtion ja kansalaisyhteiskunnan eriytyessä valtion toimien oikeutuksen eli legitimiin ja siihen läheisesti liittyvän *luottavaisuuden ongelman* merkitys kasvoi (Seligman 1997, 14-15; ks. myös Locke 1996). Se kytkeytyi julkisen alueeseen sekä sen piirissä tehtyihin poliittisiin ja hallinnollisiin ratkaisuihin. *Luottamuksen pulma* pulpahti esiin vastaavasti yksityisessä sfäärissä (Seligman 1997, 106).

Luottamuksen ongelma kytkeytyi myös yhteiskuntien *työnjaolliseen eriytymiseen* ja *uskonpuhdistukseen* sekä niiden myötä vahvistuneeseen *yksilöllistymisprosessiin*. Yhtäältä yhteiskunnan eriytyminen, kaupungistuminen ja väestön liikkuvuuden kasvu irrottivat esimodernien yhteiskuntien jäseniä vanhoista sukulaisuusverkostoista. Sen seurauksena heitä eivät enää sitoneetkaan yhtä vahvasti vanhat roolit ja niihin kohdistuvat odotukset kuin aikaisemmin. Päinvastoin yhteiskuntien eriytyminen ja modernisoituminen pakottivat heidät omaksuma useita rooleja ja sovittamaan niitä keskenään. He eivät enää tyytyneet seuraamaan moraalisaantöjä, vaan heistä tuli ennalta arvaamattomia toimissaan. Ulkopuolinen ei voinut enää ennakkoon tietää,

mitä sukua joku edusti ja mitä roolia itse kukin toteutti – sikäli kuin toteutti mitään –, vaan ihmiset kohtasivat toisensa yhä enemmän tuntemattomina, ”Toisina”, joiden toiminta ei ollut etukäteen arvattavissa.

Toisaalta uskonpuhdistus vahvisti 1500-luvulta eteenpäin ajatusta yksilöstä, jolla oli tietoisuus omasta itsestään ja joka juuri tuon tietoisuuden vuoksi joutui itse valitsemaan tiensä maailmassa. *Omatunto* korvasi tällaisen yksilön sisäisessä todellisuudessa ylhäältä (saarnastuolista) annetun armon ja suvun säätelemän kunniantunnon. *Omatunto* ymmärrettiin sisäiseksi mekanismiksi, joka loi perustan moraalille minuudelle ja teki yksilöstä omista valinnoistaan vastuullisen moraalisen agentin. (Seligman 1997, 54.) Tämän tahto ei ollut ”Toiselle” läpinäkyvä, vaan pikemminkin epäselvä. Erityisesti ”yleistyneen” vaihdon tilanteessa, jossa vastapalvelus toteutettiin vasta pitkänkin ajan kuluessa, ei voinut tietää, miten kyseinen agentti toimi. Ongelmaa helpotti tosin, jos tunnettiin tämän *maine*, mutta muutoin oli vain luottaminen siihen, että hän esiintyi moraalilla tavalla. Seligman (mt., 21) sanookin, että luottamuksen pulma ajankohtaistuu silloin, kun ei ole muuta vaihtoehtoa kuin luottaa.

Luottamus kytkeytyy siis Seligmanin mukaan *yksilöllistymiseen*. Sen yksi keskeinen ilmentymä on ihmisen lisääntynyt kyky vaihtaa roolejaan ja rooli-odotuksiaan. Niiden vaihtaminen edellyttää puolestaan vapautumista vanhoista sidoksista ja kykyä toimia agenttina, olla toimija. *Toimijuus* tarkoittaa sitä, että ulkoa tulleet pakot eivät säätele ihmisen olemista kuten aikaisemmin. Hän voi toimia myös toisin, kuten Immanuel Kant ilmaisi asian *Puhtaan järjen kritiikissään* vuodelta 1781. Tämä onkin Seligmanin mukaan keskeistä luottamukselle. Sen lisäksi on vielä oltava jaettu käsitys ”Toisen” sisäisestä moraalista arvosta, toisin sanoen siitä, että tämä on itse moraalisesti vastuussa omista teoistaan, eikä noudata jotakin ulkoa pakotettua moraalikoodia (Seligman 1997, 68). Tämä tuo hänen toimiinsa ennakoimattomuutta, joka tekee luottamuksen ongelman ajankohtaiseksi. Jos taas käyttäydytään ulkoisen koodin mukaisesti, ”Toinen” noudattaa *tuttuuteen* perustuvaa kaavaa. Silloin ei luottamus ajankohtaistu ongelmana (mt., 70). Sama pätee tilanteeseen, jossa ”Toisen” tiedetään Charles Taylorin (1989, 19-20) ajatuksen mukaan sitoutuneen johonkin vahvaan arvoon, kuten oikeudenmukaisuuteen tai tasa-arvoon. Se antaa hänelle vakaan identiteetin, joka tekee hänet tutuksi ulkopuoliselle. ”Toisen” ennakointi on mahdollista tällöinkin, eikä luottamuksen ongelmaa synny (Seligman 1997, 79).

Kun Seligman kytkee luottamuksen käsitteen lähinnä *toimijuuteen* ja *jaettuun käsitykseen* ”Toisen” moraalista arvosta, hän tähdentää sitä, että luottamus on voimavara, joka tulee käyttöön vain ei-tutuissa, satunnaisissa oloissa. Seligman ei valitettavasti täsmennä sitä, mihin hän satunnaisuudella viittaa. Hän ei kuitenkaan tarkoittane sitä luonnonvoimien ja sodankäynnin aiheuttamaa

satunnaisuutta, joka on ollut yleistä jo ennen luottamuksen ongelman syntyä. Se satunnaisuus on pikemminkin kytkeytynyt Jumalan tahtoon ja kohtalon ajatukseen. Jos inhimillistä elämää ohjasi kohtalo, oli yhdentekevää, luottaako toisiin ihmisiin vai ei. Vasta *irtaantuminen kohtalon ajatuksesta* ja sitoutuminen siihen vastakkaiseen kantaan, jonka mukaan *ihminen teki itse elämänsä*, toi pintaan luottamuksen ongelman. Jälkimmäinen ajatus oli juutalaisuuden ja protestantismin keskeinen sanoma, joka tuki hyvin kaupallista kulttuuria ja kapitalismin yleistymistä. Seligmanin tarkoittama satunnaisuus kytkeytyy juuri tähän prosessiin, jossa tulee entistä polttavammaksi muun muassa se kysymys, luottaako kauppakumppaniin vai ei, kun taloudellinen vaihto, tavarain vaihto rahaan, ei toteudu samanaikaisesti, vaan viiveellä.

Ei ole sattumaa, että luottamuksesta muodostui ongelma samaan aikaan kuin luottamussuhteen paraatiesimerkistä, *ystävyyssuhteesta*, tuli uudelleen tärkeä. Ray Pahlin ja Adam Seligmanin mukaan ystävyys näyttää saaneen modernin sisältönsä vasta 1700-luvun puolivälissä. Tämä on vastoin sitä sosiologien kauan vaalimaa yleistä luuloa, että juuri kapitalistinen markkinatalous on lähinnä esineellistänyt sosiaaliset suhteet, johtanut laskelmointiin ihmissuhteissa ja houkutellut ihmiset sen tähden vetäytymään kuoreensa, omaan yksityisyyteensä. (Seligman 1997, 33; Pahl 2000, 53-53.) Päinvastainen näyttää pitävän paikkansa.

Juuri samat yhteiskunnalliset prosessit, jotka pohjustivat luottamuksen ongelman syntyä, irrottivat ihmiset niistä velvoitteista, jotka olivat houkutelleet pitämään ystäviä lähinnä omien pyrkimysten pelinappuloina. Pahl (2000, 31) kutsuu tällaista ystävyyttä ”ystävyydeksi naamioiduksi opportunistiksi”. Kun sukujen asettamat velvoitteet heikkenivät teollis-kaupallisen toiminnan laajenemisen myötä, avautui sosiaalinen tila modernille, ei-opportunistiselle ystävyydelle, jonka vallitessa tohtori Johnsonin *Sanakirjan* mukaan ”toinen tukee ja rohkaisee sinua, kun muut eivät niin tee” (mt., 53). Vanhojen velvoitteiden poistuminen soi tuolloin mahdollisuuden vapaasti valita kenet tahansa ystäväksi. Vastaavasti se salli myös ystävyyssuhteen irtisanomisen tai siitä luopumisen milloin tahansa. Tämä kylvi suhteeseen epävarmuuden siemenen. Ystävyyttä ei voitu pitää annettuna. Ketään ei myöskään voitu määrätä ystäväksi. Niinpä ystävyys ja ystäviin tuli vain luottaa tai olla luottamatta.

Kun luottamuksen ongelma yhdistetään toimijuuteen, luottamuksen oleellinen piirre on siihen sisältyvän *valinnan vapaaehtoisuus* ja sen myötä tuleva *vastuullisuus*. Lähtekäämme liikkeelle siis valinnan vapaaehtoisuudesta ja toimijuuden teoriasta. Jälkimmäisessä tähdennetään yleensä sitä, että syysuhteet eivät ole yhteiskunnassa samanlaisia kuin luonnossa. Tällä viitataan siihen, että ihmiset eivät yleensä ole pakotettuja tekemään yhtä, jonkin kausaalisen voiman, esimerkiksi yhteiskunnan rakenteen, etukäteen sanelemaa ratkaisua. Kun tämä on tullut sanotuksi, sorrutaan helposti toiseen äärimmäisyy-

teen, voluntarismiin, ja uskotellaan Kantin tapaan, että ihminen voi aina toimia toisin. Tästä hokemasta on tullut keskeinen osa postmodernin yhteiskuntateorian ontologiaa (ks. esim. Bauman 1996). Tätä ajatusta ruokkii optimistinen visio, jonka mukaan yksilö voi valita ja muuttaa elämäntyyliensä hetkestä toiseen tai ryhtyä tekemään "elämänpolitiikkaa" oman mielensä mukaan. Useat tämän vision maalaajat tekevät itse sen tyhjäksi ennen kuin maali on edes ehtinyt kuivua. Ajatelkaamme vain vaikkapa Anthony Giddensia. Vaikka hän esiintyy vahvasti tämän toiveikkaan vision puolesta (esim. Giddens 1990 ja 1994), hän puhuu samalla inhimilliselle olemiselle keskeisestä perusturvallisuuden tarpeesta aivan kuin tämä tarve ei estäisi ihmisiä toimimasta milloin tahansa toisin (Barnes 2000, 31).

Täysin vapaa valinta tai toisin toimiminen on kuitenkin mahdollista ainoastaan, jos toiminnalla ei ole mitään pakottavaa, kausaalista syytä. Jos sellainen onkin olemassa, vapaa valinta edellyttää sitä, että toimija A asettaa kyseenalaiseksi tuon ulkoisen tekijän x vaikutuksen itseensä. Hänellä on tästä riippumatonta valtaa, jolla hän alistaa x:n. On kuitenkin epäselvää, millä todistaa A riippumattomaksi x:stä. Toiminnan teoreetikot eivät ole osoittaneet tätä riippumattomuutta missään vaiheessa empiirisesti, vaan he ovat aina vain olettaneet sen olemassaolon, kun he eivät anna millekään kausaaliselle syyille riittävää vaikuttavaa voimaa. Toisin tekeminen ainoastaan postuloidaan ontologiana, toimijuus asetetaan ilman perustelua ennen empiiristä todellisuutta.

Ratkaisuun on helppo päätyä niin kauan kuin toimijat nähdään historiallisesta, myös oman elämänsä historiasta ja sosiaalisesta ympäristöstä irrallisina olioina. Toimijuudesta puhuminen vaatisi kuitenkin pohtimaan myös sosiaalisten tilanteiden historiallista muodostumista, niiden seuraantoa toistensa pohjalta, niiden mahdollista polkuriippuvuutta ja niiden vaikutusta toimijoihin. Kun toimija sijoitetaan näin sosiaaliseen maailmaan, silloin käy ilmi, että hän on altis muiden vaikutuksille ja jopa painostukselle. Muut joudutaan tällöin ottamaan huomioon vähintäänkin symbolisen kommunikation välityksellä (Barnes 2000, 47-48, 51). Tästä syystä on harvoin osoitettavissa sellaista tilannetta, jossa ihminen on itselleen täysin ulkoisista paineista vapaa tahtomaan mitä tahansa. Ei edes mitä luovin ja boheemein taiteilija toimi sellaisessa tilanteessa. Kuten taiteensosiologia opettaa, on pikemminkin todennäköistä, että hän on sekä oppimiensa tottumusten mukaisesti että sosiaalisen ympäristön suosiman näkemyksen mukaan jo alun pitäen kallellaan jonkin ratkaisun kannalle (Becker 1982, 32, 40-67). Luottamus ei tällöin välttämättä muunnu ajankohtaiseksi teemaksi. Saman asian voi ilmaista astetta yleisemmin: *jos meidän tai muiden toiminnan uskotaan olevan jonkin edeltävän syyn määräämää, luottamuksesta ei tule ajankohtaista asiaa.*

Edeltävä syy voi viitata joko ulkoiseen pakkoon, opittuihin toimintamalleihin (rutiineihin) tai sisäisiin mielentiloihin. Niinpä yhtä hyvin aseella uhattuna tehty teko kuin mielenhäiriössä tai vahvassa tunnetilassa pikaistuksissa tehty teko, esimerkiksi äkkihyökkäykseltä puolustautuminen, estävät toisin toimimisen ja pyyhkivät samalla luottamuksen pois päiväjärjestyksestä. Vasta kun valinta on vapaan tahdon tulosta, joka on kantilaisittain riippumatonta ulkoisista syy-suhteista tai sisäisistä intohimoista, se on vapaata. (Barnes 2000, 11-21.)

Sosiaalinen tilanne ja sosiaaliset siteet eivät kuitenkaan ole yksinomaan kahlitsevia tekijöitä, vaan ne luovat myös edellytyksiä tahtomiselle, omaehtoisille ratkaisuille ja luovuudelle (vrt. Giddens 1984). Kun valinta on suhteellisen vapaata, toimintavaihtoehdot kasvavat ja valinta niiden välillä käy ennakoimattomaksi. Tästä seuraa se, että tulevaisuus on sosiaalisissa suhteissa moneen suuntaan avoin. Luottamuksesta tulee ajankohtainen kysymys, koska toimija ei voi tarkkaan tietää etukäteen, miten hänen kannaltaan tärkeä ”Toinen” tulee toimimaan. Tulevaisuuden sisältämä epävarmuus on katettava jollakin tavalla. Yksi tapa tehdä se on juuri luottamus.

Valintatilanteet vaihtelevat luonnollisesti paljonkin. Vapausasteet tehdä omia ratkaisuja vaihtelevat niiden mukaisesti. Voidaankin sanoa, että mitä vähemmän vaihtoehtoja toimijalla on, sitä vähemmän hän on vastuussa ratkaisuistaan. Ja päinvastoin: mitä vapaampana ulkoisista paineista toimija saa toteuttaa tahtoaan, sitä vastuullisempi hän on myös omista ratkaisuistaan. Hän ei voi lukea niitä valintatilanteessa minkään ulkoisen tai sisäisen tekijän, vaan pelkästään omien tarkoituspriensä syyksi. Vastuullisuus viittaa juuri siihen, että on olemassa vahva syy-suhte toimijan teon ja sen seurauksen välillä. *Olla toimija tarkoittaa nimenomaan sitä, että on vastuussa toimistaan ja niiden seurauksista.* Tämän vuoksi toimija kokee velvollisuudekseen antaa valinnoistaan selontekoja tai selityksiä niin itselleen kuin merkityksellisiksi kokemilleen ”Toisille”.

Selontekojen esittäminen on sosiaalisen vuorovaikutuksen perusta. Kun luottamussuhteeseen ryhdytään vapaa-ehtoisesti, omasta tahdosta tai kun se rikotaan lähtien samasta lähtökohdasta, toimija joutuu selittämään molempia ratkaisuja sekä itselleen että muille (Barnes 2000, 9,11). On sitten kokonaan toinen asia, jos luotettu ei vastaakaan luottamukseen. Hän saattaa joko olla toimijan asemassa ja ratkaista tilanteen toisin tai hänellä voi olla pakottavat syyt olla reagoimatta luottamukseen luottamuksella. Kumpikin mahdollisuus salakuljettua suhteeseen *riskin*. Luotetun valinta olisi voinut olla muu kuin vastaluottamus. Luottamus on tapa käsitellä tuota riskiä: *toimia ikään kuin tuota toisin valintaa ei tapahtuisikaan* (ks. Misztal 1996, 18). Luottamuksen avulla pyritään tekemään *tulevaisuus turvatuksi* ajattelemalla, että luotettu reagoi asioihin ikään kuin ennenkin.

Mahdollisuus liukua muun muassa ystävän luokkaan ja siitä pois on esimerkki siitä riskistä, johon luottamussuhteessa on syytä varautua. Vapaus valita roolinsa ja rooliodotuksensa kuuluukin moderniin yksilöllisyyteen. Kuten sanottu tuota vapautta ei kuitenkaan tule tulkita kovin kirjaimellisesti. Yhteiskunnallisen työnjaon syveneminen ei ainoastaan kasvata rooli-liikkuvuuden mahdollisuuksia, vaan se myös pakottaa ihmiset rooli-liikkuvuuteen, toimimaan monissa rooleissa, joskus jopa samanaikaisesti. Luottamus pohjautuu juuri tähän rooliliikkuvuuteen. Jos se aiotaan saavuttaa ihmisten kesken, se pakottaa heidät käymään "neuvotteluja" siitä, missä rooleissa kulloinkin esiinnyttään ja mitä odotuksia niihin on kohtuullista kohdistaa (Seligman 1997, 59). Kun olemme päätyneet jonkinlaiseen yhteisymmärrykseen siitä, missä rooleissa kukin on kussakin tilanteessa ja mitä odotuksia häneen voi kohdistaa, voimme lähteä siitä, että "neuvottelun tulos" pitää. Tämän jälkeen saatamme lähteä siitä, että neuvottelun osapuolet pitävät sanansa ja että voimme sen tähden luottaa heihin.

Roolineuvottelut eivät kuitenkaan tapahdu sosiaalisessa tyhjiössä, vailla sellaisia ennakkoehtoja kuten esimerkiksi primordiaalisia suku- ja rotuperäisiä siteitä, joihin palataan luottamuksen muotoja käsittelevässä luvussa. Neuvottelut eivät myöskään johda välttämättä jaettuun yhteisymmärrykseen. Se saattaa olla pikemminkin kuviteltua tai ilmiselvästi mahdoton vaihtoehto. Tästä seuraa ongelmia, jotka luovat sosiaaliin suhteisiin vähintäänkin kolmenlaisia riskejä. Ensimmäinen riski on se, että emme voi etukäteen tietää, miten hyvin me itse tai "Toinen" kykenee täyttämään rooliodotukset vaihtelevissa olosuhteissa. Toiseksi emme voi tietää, onko "Toiseen" kohdistamamme odotus realistinen vai ei. Jälkimmäinen vaihtoehto voi johtaa kannaltamme hankalaan tilanteeseen. Saatamme tulla petetyiksi. (Ilmonen ym. 1998, 50.) Mikäli sosiaalinen tilanne taas on täysin hallinnassamme, mikäli mitään "toisin toimimista" ei voi tapahtua, toisten luottamus meihin ja oma luottamuksemme toisiin käy meille yhdentekeväksi. Kolmanneksi myös oma luopumisemme tutusta ja turvallisesta roolista sisältää riskin. Emme milloinkaan voi tietää varmasti, hyväksyykö "Toinen" rooliliikkuvuutemme. Hän saattaa pikemminkin lakata luottamasta meihin (Seligman 1997, 64). Tätä tilannetta ei kuitenkaan voi korjata enää vallankäytöllä, vaan toimimalla tavoilla, jotka lunastavat "Toisen" luottamuksen uudelleen. Meidän tulee olla hänen silmissään hänen luottamuksensa arvoisia (trustworthy).

Juuri toiminta "Toisen" luottamuksen arvoisesti vähentää luottamukseen sisältyvää riskiä. Tämä tekee luottamuksen arvoisuudesta merkityksellisen elementin sosiaalisissa suhteissa. Andrew Sayer (ks. 2001) jopa tähdentää, että se on luottamussuhteen keskeisin elementti. Hän kuitenkin sivuuttaa sen, että mikään ei ole helpompaa kuin näytellä luottamuksen arvoista niin kuin maailmankirjallisuus, Shakespearen Othello etunenässä, yhä uudelleen to-

distaa. Kun kyse on tällaisesta näyttelemisestä voidaan puhua luottamuksen "fasadista" (Hardy et.al. 1998).

Kolmas mainitsemamme riskin tyyppi osoittaa, että luottava *ei vain kohtaa riskiä*. Luottamus on myös paljon nimenomaan *riskin synnyttämää* (ks. Simmel 1978, 480). Selventääksemme tätä ajatusta joudumme tekemään eron "neuvotellun vaihdon" ja "vastavuoroisen vaihdon" käsitteiden välillä. Neuvoteltu vaihto liittyy sellaisten muukalaisten tai toisilleen vieraiden välisiin suhteisiin, joille hyötyjen virta on ilmiselvästi molemminpuolinen. Viittaamme tällä siihen, että kumpikaan vaihdon osapuolista ei kostu, ellei sopimuksen tekeminen hyödytä molempia, vaikkei välttämättä yhtä paljon. Neuvoteltu vaihto kuvaa mainiosti jokavuotisia tuloneuvotteluja, joilla on myös tarkoittamattomia seurauksia, kuten neuvotellulla vaihdolla yleensäkin on. Kun sopimukset sitovat molempia osapuolia, ne pienentävät petoksen riskiä (Molm et.al. 2000, 1403). Samalla ne kuitenkin heikentävät osapuolten keskinäistä luottamusta. Miksi niin tapahtuu, on Seligmanin mukaan ilmeistä.

Seligman ottaa esimerkikseen uusinta amerikkalaista, tupakointia koskevan lainsäädännön. Sen mukaan tupakointi työ- ym. tiloissa, joka kuului aikaisemmin yksilövapauksiin, on nyt laissa kiellettyä. Kun näin ei vielä ollut, oli mahdollisuus kysyä muilta lupaa tupakoida tai yksinkertaisesti pidättyä siitä. Samalla tarjoutui tilaisuus osoittaa luottamusta muihin ihmisiin. Miksi juuri luottamusta, voisi kysyä. "Pidättymällä tupakoinnista", sanoo Adam Seligman, "solmin sosiaalisen siteen häneen, olipa tuo side kuinka tilapäinen tai merkityksetön tahansa. Me molemmat annoimme toisillemme symbolista luottoa..." Tämä mahdollisuus katosi, kun ihmisten välisiä suhteita alettiin säädellä tupakkalaein. Silloin ei enää ollut mahdollisuus neuvotella tupakanpoltosta ja kunnioittaa toisen mielipidettä asiassa. Kuten todettu laillinen säätely estää sen, että osapuolet voisivat osoittaa toisilleen olevansa luottamuksen arvoisia. (Seligman 2000, 40; ks. myös Molm et.al. 2000.) Hyväksymme tässä Seligmanin näkemyksen alustavasti, mutta joudumme vielä palaamaan siihen muutaman kerran, sillä se vaatii tarkennuksia.

Antropologijasta tuttu toinen vaihdon muoto, yleinen tai vastavuoroinen vaihto, ratkaisee yllä olevan pulman. Kun neuvotellussa vaihdossa molemmat osapuolet ovat toisilleen ainakin jossakin suhteessa vieraita, he joutuvat molemminpuolisten epäluulojen hälventämiseksi asettamaan panoksensa samanaikaisesti neuvottelun alaiseksi. Vastavuoroisen vaihdon osapuolet ovat tavallisesti jossakin suhteessa tuttuja keskenään. He voivat sen vuoksi tuoda panokset vaihtoon eriaikaisesti ja varsinaisesti neuvottelematta.

Tapahtumien kulku on se, että vaihdon osapuolista toinen aloittaa prosessin asettamalla itsensä alttiiksi, tekemällä toiselle vapaaehtoisesti tätä hyödyttävän teon tietämättä, miten toinen vastaa siihen. Tekoon sisältyy oman panoksen menetyksen riski, mutta jos toinen vastaa omasta vapaasta tahdostaan

myönteisesti aloitteeseen, syntyy molemminpuolisesti vahvistuva luottamuk-
sen kehä. Se perustuu siihen, että toisella on koko ajan mahdollisuus olla
vastaamatta hyväntahtoisesti ojennettuun käteen, mutta hän tekee sen kui-
tenkin (Molm et.al. 2000, 1403). Vastavuoroisen teon arvo kasvaa tätä taustaa
vasten. Luotettu olisi voinut pettää tai käyttää hyväksi hyväuskoista toimijaa,
mutta hän vastaa silti tekoon hyväntahtoisella vastateolla. Kuten Marcel
Mausskin (1999, 147) toteaa kuulussa *Lahja*-kirjassaan, luottamus liittyy an-
tamiseen ja palauttamiseen, mutta myös luottamuksen puute kytkeytyy näi-
hin tekoihin (ks. myös Misztal 1996, 208). Juuri piittaamattomuus palautta-
mista kohtaan salakuljettaa vastavuoroiseen vaihtoon riskin. Kun molemmat
ovat siitä tietoisia ja kun he osoittavat toisilleen halunsa siitä huolimatta luot-
taa, riskistä tulee luottamuksen ylläpidon pysyvä rakenneosia.

Kun olemme edellä viitanneet siihen, että "vastavuoroisen vaihdon" kehän
lähtökohtana on tuttuus, syntyy suuri houkutus palauttaa luottamus tuttuu-
teen. Näinhän Emil Durkheim (1957, 65) teki, kun hän sotki luottamuksen
tuttuuteen sekä mekanismina että solidaarisuuden lähteenä (ks. myös
Seligman 1997, 95). Luottamusta ei voi kuitenkaan liittää sellaisenaan tut-
tuuteen, vaikka tuttuus kytkeytyykin oleellisella tavalla luottamukseen. Ku-
ten Seligman tähdentää, tuttuus ilmenee kahdessa muodossa. Se on yhteis-
kunnallisesta työnjaosta seuraava mekanismi, joka asettaa ihmisiä ajallisesti
ja tilallisesti lähekkäin, mutta se toimii myös sosiaalisen solidaarisuuden pe-
rustana. Se taas jakautuu vahvoihin arvostuksiin, jopa arvoyhtenäisyyteen, ja
luottamukseen. Edelliset vahvistavat luottamusta läsnäolollaan, kuten kohta
tullaan näkemään (ks. Offe 1999, 62-72), mutta ne eivät ole sen välttämätön
ehto siinä mielessä kuin riski.

Luottamus rakentuu siis riskin ja valinnan varaan. Olisi kuitenkin erheellistä
liittää luottamus mihinkään valintateoriaan sellaisenaan, olipa sosiaalisessa
vaihdossa kyse rationaalisesta tai muunlaisesta valinnasta. Valintateoriat osoit-
tavat toimijalle vain yhdenlaisen, valitsijan, aseman. Se on siitä erikoinen
asema, että siihen ei tulla, eikä siitä lähdetä, vaan se on teoriassa jo annettuna
tai pakotettuna olemassa. Valintateorioiden mukaan meidät "on heitetty"
maailmaan valitsijoiksi. Näinhän voi toki ollakin, mutta silloin tulee pitää
mielessä, että emme valitse aina vain uudestaan, vaan valintamme tai valitse-
matta jättämistemme johtavat seuraaviin valintoihin. Valinnat ovat itseensä
palaamattomia ja tässä mielessä ne eivät koskaan ole täysin vapaita. Sitä paitsi
vaikka meillä olisikin lupa tai oikeus valita mitä tahansa, meillä ei suinkaan
ole aina resursseja, eikä edes mahdollisuuksia tehdä niin (ks. Barnes 2000,
149). Valintamme eivät ole myöskään siinä mielessä vapaita, että voisimme
olla piittaamatta valintamme seurauksista. Jos meitä ei pakoteta johonkin,
olemme vastuussa valinnoistamme ja tässä mielessä moraalisia toimijoita,
halusimmepa tai emme.

3

KANSALAISYHTEISKUNTA, VALTIO JA MARKKINAT

Luottamus kuvaa siis sellaista sosiaalista sidettä, joka kytkeytyy moraalisten pienyhteisöjen saaristoon, *kansalaisyhteiskunnan* ajatukseen. Luottamuksen ajatellaan tässä yhteydessä tekevän kansalaisyhteiskunnasta toimivan. Tällä tavalla ei suinkaan ole ajateltu aina. Kuten luottamus myös kansalaisyhteiskunta on länsimaisen ajattelun historiassa verrattain tuore käsite. Seuraavassa pyrimme erittelemään sitä, miten luottamus on historiallisesti kytkeytynyt kansalaisyhteiskunnan ideaan ja miten molemmat ovat yhteydessä valtioon.

3.1 LUOTTAMUKSEN KÄSITTEEN HISTORIALLISTA TAUSTAA

Ei liene sattumaa, että luottamuksen idea muotoutui samaan aikaan kuin kristillinen tapa yhdistää stoalainen luonnonoikeudellinen ajattelu jumalalliseen järjestykseen, yhteiskunnallinen järjestys ylimaalliseen (transsendentaaliseen) järjestykseen, alkoi järkkyyä. Vielä Tuomas Akvinolainen näki valtion ja poliittiset instituutiot jumalallisen, moraalisen järjestyksen ruumiillistumina. Hän kuului skolastikkoihin, joiden ajattelussa yhdistyi kristillinen, Platonilla höyستetty vanhatestamentillinen metafysiikka ja aristoteelinen ajattelu. Niiden mukaan historia on tavallaan ajatonta. Menneen historian saattoi tuoda henkilöt muuttaen sellaisenaan nykypäivään. Tämä koski niin vanhoja toimintatapoja kuin eri sosiaaliryhmien asemaakin. Jaques Bossuet vannoi tämän ajatuksen nimiin vielä niinkin myöhään kuin 1600-luvun lopulla ilmestyneessä universaalihistoriassaan. Hän tähdensi erityisesti sitä, että ruhtinaiden aseman tuli pysyä muuttumattomana. (Liedman 1997, 107.) Cambridgen uusplatonisti Alexander Pope puolestaan systematisoi tämän Raamattuun ja antiikin filosofiaan perustuvan maailmankäsityksen ja tiivistä sen käsitteeseen ”suuri olevaisen ketju” (Vast Chain of Being). Jokai-

sella luojan luomalla, mutta myös enkeleiden kaltaisilla ideaalihahmoilla on siinä oma paikkansa. (Taylor 1989, 274.)

Arthur O. Lovejoy (1960, 69) näkee "olevaisen suuren ketjun" liittyvän keskiajan perustaviin teologisiin ajatustapoihin, joissa ihmetellään sitä, miksei Jumala olioita luodessaan ole tehnyt niistä tasa-arvoisia. Looginen jatkokysymys tähän on kuulunut: kun kerran kaikki oliot eivät ole samanarvoisia, miksi ylimalkaan vähempiarvoisia on edes olemassa? Vastaus jälkimmäiseen kysymykseen saatiin Platonian mukaillen. Kaiken olevaisen pitääkin olla olemassa juuri siksi, että se edustaa viime kädessä Jumalaa ja hänen hyvyttään. Jumalan hyvyys oli edellytys maailmankaikkeuden täyteen ohjelman toteuttamiselle. Tätä ajatusta on kutsuttu "täyteen periaatteeksi" (principle of plenitude).

Kaikessa täydessään maailma koostuu tietysti erilaisista olioista. Erilaisuus ei kuitenkaan ole ääripäiden edustamaa erilaisuutta. Vastakohtien välillä on niitä yhdistäviä ja välittäviä olioita (connexio rerum), kuten muun muassa Tuomas Akvinolainen vakuuttelee. Myös Nicolaus Cusanus todistelee, että "kaikki asiat, vaikka kuinka erilaisia, ovat yhteydessä toisiinsa" (Lovejoy 1960, 80 mukaan). Tämäkään ajatus ei ole uusi, vaan se on saanut vaikutteita itseltään Aristoteelta. Sitä on kutsuttu "jatkuvuuden periaatteeksi" (principle of continuity).

Erilaisuus ei kuitenkaan ole samanarvoisuutta. Jos kaikki oliot olisivat samanarvoisia, ei maailma olisi niin täysi (non essent omnia, si essent equalia). Eriarvoisuus on siis täyteen edellytys ja siinä mielessä perusteltua. Mutta miksi maailman sitten pitää olla niin täysi, jos se kerran vaatii haittanaan eriarvoisuutta? Tuoman Akvinolainen sanoo tähän, että vain täydessä ja eriarvoisessa maailmassa yksi luojan luoma voi toimia toisten hyväksi. Siihen tehtävään ei kuitenkaan kelpaa kuka tahansa, vaan ainoastaan se, joka on hyvä ja tarkoittaa samalla hyvää. Koska oliot kykenevät tähän ainoastaan eriasteisesti, ne asettuvat jatkumolle hierarkkiseen järjestykseen. Tätä kutsuttiin "yksiulotteisen kerrostuneisuuden periaatteeksi" (principle of unilinear gradation). (Lovejoy 1960, 86.)

Kolmen periaatteen oppia ei tietenkään ole julistettu siten yksilöitynä kuin tässä on Lovejoyta mukaillen esitetty, eikä sillä ehkä ole ollut feodaalisena aikana juuri muuta kuin teologinen merkitys. Tämä johtui osaksi siitä, että valtio oli vielä pitkälti hajautunut ja samalla saumattomasti kietoutunut säätyjärjestelmään. Se toimi ulossulkemisen periaatteella ja kykeni uusintamaan itsensä säätyrajoja varjelemalla. Alemman säädyn edustaja ei juurikaan voinut kivuta ylempään säätyyn, vaan siihen piti syntyä. Myöhemmin "olevaisen suuri ketju" oli kuitenkin saava myös ideologista painoa, kun valtio oli kehittänyt kansalaisyhteiskuntaa ohjaavaksi ylärakenteeksi ja kun absolutismin ajan sosiaaliset hierarkiat oikeutettiin vetoamalla ylimaallisen auktoriteetin "luonnollistamaan" järjestykseen.

Olemassa olevia sosiaalisia hierarkioita tukeva luonnonoikeuteen perustuva ajattelu sai kuitenkin jo keskiajalla kilpailijan, kun muun muassa Bartolus ja Alciato korvasivat sen kansalaisoikeuden idealla (*ius gentiumin*). Siinä häivyttiin luonnonoikeuden (*ius naturalen*) ylimaallinen ulottuvuus. Yhteiskunnallisen järjestyksen katsottiin pikemminkin perustuvan kansalaisten keskinäisiin suhteisiin ja heidän vastavuoroisiin velvollisuuksiinsa kuin jumalalliseen järjestykseen. Hugo Grotius erotti maailmallisen järjen ja jumalallisen tahdon yhteiskunnallisen järjestyksen perustana. (Seligman 1992, 19-20.) Thomas Hobbes puolestaan nojasi 1500-luvulla ajattelussaan näihin näkemyksiin. Hänkin irrotti maallisen järjestyksen jumalallisesta. Hobbes ei kuitenkaan uskonut, että ihmiset saattoivat luottaa toisiinsa vastavuoroisten velvollisuuksien täyttäjinä, sillä ihmisillä oli hänen mukaansa myös toisilleen vastakkaisia, itsekkäitä pyrkimyksiä. Niiden aikaansaamien ristiriitojen tasaamiseksi tarvittiin ulkoista pakottajaa, valtiota, joka hänen ajatuskehikossaan takasi yhteiskunnallisen järjestyksen. (Hobbes 1968, 161, 185-186.)

John Locke jatkoi Hobbesin ja skolastikkojen ajatusprojektia 1600-luvun puolelle. Hän ei kuitenkaan hyväksynyt valtiota yhteiskunnallisen järjestyksen puolustajaksi. Hän halusi pitää sen mahdollisimman suppeana, sillä se rajoitti hänen mielestään ihmisten vapautta. Sen sijaan hän arveli, että poliittisten yhdistysten maailma kävi parhaiten järjestyksen takaajasta. Se muodosti kansalaisten yhteiskunnan, jonka toiminnan keskeiset välineet olivat luottamus, sopimus ja suostumus sopimusten noudattamiseksi. Niiden avulla korjautuivat hänen mukaansa ne yhteiskunnalliset vääristymät, joita luonnon-tila synnytti. (Locke 1996, 126, 141-144, 146.)

Locke ei kuitenkaan uskonut täysin omiin pohdintoihinsa sopimuksista, vaan hän yhdisti vapauden käsitteen teologiseen järjestykseen. Hän arveli, että maallisen auktoriteetin alkuperä oli Jumalassa. Tämä kanta oli tarpeen, sillä sen avulla oli mahdollista kiertää omaisuuden liittyvä kiusallinen kysymys yhteiskunnallisesta epätasa-arvosta sekä siihen kytkeytyvä mahdollisuus toisten ihmisten alistamisesta ja heidän vapautensa rajoittamisesta. Jos sellaista ilmeni, siitä ei kannattanut kantaa huolta, koska itse Jumala oli aikakauden ajattelun mukaan oikeuttanut yhteiskunnalliset hierarkiat. Locken huoli kohdistuikin vapauden rajoittamisen, esimerkiksi jo tuolloin ilmenneen orjakaupan, sijasta omaisuuden suojaan¹. Omaisuus tuli hänen ajattelussaan turvata mitä vahvimmin oikeudellisesti. Koska tuollainen oikeus saatettiin asettaa kyseenalaiseksi, kuten myöhemmin tehtiinkin, Locke oikeutti omaisuuden perustuvan eriarvoisuuden vetoamalla teologiseen järkeen. (Locke 1996, 71; ks. myös Seligman 1997, 23.)

Locke ei siis uskonut siihen, että ihmisten maailma toimisi pelkästään sopimusten varassa. Lisäksi tarvittiin teologisesti perusteltua laillista omaisuuden suojaa. Hän ei myöskään varsinaisesti erottanut poliittista yhteiskun-

taa eli valtiota kansalaisyhteiskunnasta. Skottilaiset moraalifilosofit Adam Ferguson ja Adam Smith, ranskalainen filosofi Jean Jacques Rousseau sekä saksalainen filosofi Immanuel Kant tekivät näin hieman myöhemmin. Erottaessaan kansalaisyhteiskunnan politiikan, tai valtion, alueesta, he samalla hylkäsivät jumalallisen järjen yhteiskunnallisen järjestyksen perustana.

E erityisesti Ferguson ja Smith valoivat 1700-luvulla perustan sille keskustelulle, jossa pikemminkin valtio kuin markkinat nähtiin suurimpana uhkana kansalaisyhteiskunnan sosiaalisille siteille, myös luottamussuhteille. He lähtivät ajattelussaan Hobbesin tapaan yksityisistä toimijoista, jotka pyrkivät edistämään omaa etuaan. Tällainen maailma on kuitenkin väistämättä ristiriitojen raatelema ja epävakaa. Niinpä he otaksuivat, että koska oman edun ajaminen ilmeni erityisesti vaihdossa, markkinoilla, sen täytyi edistää toimintatapaa, joka pehmensi oman edun tavoittelua. Vaihto muodostui heille siksi eettiseksi alueeksi, joka tuotti uudenlaisen yksilön ja edisti toimintatapaa, jossa oma etu ja altruismi oli pakko yhdistää. Toisin sanoen Ferguson ja Smith arvelivat markkinoilla olevan ihmisiin sivilisoivia vaikutuksia, jotka tekivät keskinäisen rinnakkainelolon mahdolliseksi. Ferguson ja Smith olettivat, että lisäksi tarvittiin myös moraalista tunnesidettä ja luonnollista sympatiaa. (Seligman 1992, 27-29; Gronow 1996, 46-48, 52.) He eivät kuitenkaan uskoneet täysin visioonsa, koska markkinat olivat omiaan myös ruokkimaan eriarvoisuutta, joka heidän mielestään oli yleisin syy moraalisten tunteiden turmeltumiseen. Esimerkiksi Smith suhtautui vanhoilla päivillään hyvinkin kriittisesti kaupallisen maailman hyveellisiin vaikutuksiin ja siihen, että moraalit voisi vahvistua ilman kasvatusta. (Ks. Smith 1984; Kangas 2001, 238.)

Epäilyksistään huolimatta Ferguson ja Smith pyrkivät synteisiin, jossa yhdistyi yksityinen etu ja julkinen toimintatapa. Tämänkaltainen ajattelu olikin tarpeen maailmassa, jossa julkisen alue samastettiin valtioon, josta taas yksityisyyden alue erotettiin (Habermas 1989, 5-12). Yksityisen alueelta kumpuava ja markkinoiden välittämä kansalaisyhteiskunta nähtiin sinä kittinä, joka yhdisti yksityistä ja julkista aluetta. Kansalaisyhteiskunnan katsottiin kytkevän yksilön laajempaan kokonaisuuteen, kansallisten rajojen ja oman sisäisen talouden tukemaan yhteiskuntaan.

Kuten Fergusonin ja Smithin painotuksista voi päätellä, heillä oli alun perin moraalinen visio. Sosiaalisen järjestyksen on siinä uskottu pohjautuvan sivilisoituneeseen käyttäytymiseen: vastavuoroiseen toisensa tunnustamiseen, hyväntahtoisuuteen toista kohtaan ja keskinäiseen riippuvuuteen. Luottamus on se käsite, johon tämä ajattelu on tiivistettävissä. Juuri luottamuksen on uskottu olevan se sosiaalinen elementti, joka tekee mainittujen näkemysten mukaan kansalaisyhteiskunnasta sivilisoituneen. (Seligman 1992, 35, 47; Seligman 1997, 6.)

Luottamus yhdistettiin siis 1700-luvun ajattelussa jo tiiviisti kansalaisyhteiskunnan käsitteeseen. Sen keskeisiä elementtejä olivat kapitalistiset markkinat ja sen instituutiot. Niihin kuuluivat Alexis de Tocquevillen mainitsema ”vapaaehtoinen uskonto” sekä niin *yksityiset* kuin *julkisetkin yhdistykset* sekä erilaiset *yhteistoiminnan muodot*, ”jotka loivat luottamuksen siteitä” (Alexander 1998b, 3). Hieman yleistäen voisi sanoa, että kansalaisyhteiskunnan katsottiin koostuvan moraalisisista yhteisöistä, muodollisista ja epävirallisista yhdistyksistä. Luottamus kytketiin siis tavalla tai toisella etupäässä kansalaisyhteiskuntaan ja talouteen, muttei politiikan alueelle. Kuten Albert Hirschman (1977, 61) on osoittanut, juuri talouden alue, kapitalistiset markkinat, on ymmärretty keskeiseksi kansalaisyhteiskunnan muotoilijaksi. Jo Baron de la Brède de Montesquieu (1984, 54) näki kaupankäynnin sivistävän barbaarisia tapoja. Pehmentävänä elementtinä ei kuitenkaan toiminut varsinainen taloudellinen osto- ja myyntitapahtuma, vaan sitä edeltävä sosiaalinen toiminta, kaupanhieronta (emt.).

Usko kaupankäynnin sivilisoivaan vaikutukseen näkyi siinä muutoksessa, jonka intressin käsite koki 1600-luvun lopulta lähtien. Se alettiin tuolloin liittää taloudelliseen harkintaan ja laskelmointiin, joiden arveltiin ohjaavan järjeä. Sen katsottiin pitävän erilaiset, kanssakäymisessä ailahteluja aiheuttavat intohimot kurissa ja tekevän taloudellisesta toiminnasta ennustettavaa. (Hirschman 1977, 37, 43.) Mutta kuten Hobbes ja monet muut olivat pyrkineet esittämään, pelkästään omakohtaisen taloudellisen edun varaan rakentuva maailma oli epävakaa. Sen tueksi tarvittiin esisopimuksellisia sosiaalisia siteitä, kuten taloudellisen vaihdon osanottajien keskinäistä luottamusta.

Luottamuksella oli taloudellinen ilmentymänsä jo feodalismim aikana kehittyneillä suurmarkkinoilla, kuten esimerkiksi Champagnen markkinoilla 1100-1200-luvun alkupuolella, jotka sittemmin näivettyivät. Kaupankäyntiä ei muutenkaan arvostettu kovin korkealle, eikä katolinen kirkko vielä tuolloin hyväksynyt lainaa korkoa vastaan (ks. Pirenne 1967, 433 ja Ilmonen 1998a, 67). Suurmarkkinoilla käytiin silti kauppaa ”luotolla”, ”kreditillä”. Se edellytti kaupankävijöiden keskinäistä luottamusta (Ilmonen 2000), johon ”kreditin” kantasanakin, latinan *credo*, viittaa. *Credo* tarkoittaa sekä luottamista että jonkun haltuun uskomista, miksei myös johonkuhun uskomistakin.

Kirkon kanta lainanottoon muuttui kuitenkin 1200-luvulta eteenpäin. Paavin valtaistuin siirtyi Roomasta Avignoniin, josta tuli paavi Clement VI:n (1342-1352) aikana Euroopan kukoistavin kaupan keskus. Samalla suuri osa kaupankäynnistä muun muassa nykyisen Ranskan alueella päätyi kirkon hallintaan. (Ks. Rinaldi & Vicini 2000, 111-112.) Skolastikot tekivät silloin eron tuomittavan koronoton ja sellaisen koronoton välillä, joka tapahtui lieventävien asianhaarojen vallitessa. Niitä olivat muun muassa takaisinmaksussa odotettavissa oleva viivästys ja vaihtoehtoisesta sijoituksesta saatava korkeampi voit-

to (Ilmonen 1998a, 67). Varsinaiset lainamarkkinat ilmaantuivat kuitenkin vasta 1400-luvulla, kun maailmankauppa laajeni, eikä koronottaminen enää herättänyt kovin suuria intohimoja. 1700-luvulla, kun kaupankäynti oli jo arkista toimintaa, sen ajateltiin edistävän kansainvälistä rauhaa ja kauppaa käyvien osapuolten itsehillintää. Globaalin kauppakapitalismin nähtiin silloin kohentavan itsekuria ja kasvattavan yksilöllistä vastuuntuntoa kansalaisyhteiskunnassa.

1800-luvulle tultaessa ja teollistumisen päästessä täyteen vauhtiin käsitys kapitalismin siunauksellisuudesta kansalaisyhteiskunnalle muuttui täysin. Kapitalismi alettiin nähdä siitä eteenpäin pikemminkin barbaarisena hallinnan ja riiston välineenä. Tämän näkemyksen voimallisina julkituojina esiintyivät radikaalit brittiläinen poliittisen taloustieteen edustajat 1820- ja 1830-luvulla. Karl Marx törmäsi näihin teksteihin 1840-luvulla. Hän on teoreettisesti etevin tämän näkemyksen edustaja. Hänen äänensä on noussut selväpiirteisenä kapitalismin vastustajien kuorosta, jonka harjoituksia on pidetty uutterasti miltei kautta koko 1900-luvun. Sen keskeisenä ajatuksena on ollut, että egoismin riivaamat markkinat, nuo Karl Polanyiin (1957) nimeämät "saatanalliset myllyt", ovat omiaan tuhoamaan kansalaisyhteiskunnan. Se taas on nähty historiallisesti hegeliläisittäin tuotettuna eettisyyden tyssijana, joka on kuitenkin ollut kaukana harmonian tilasta. Se on ymmärretty pikemminkin hauraaksi ja monien vastakkaisten etujen pilkkomaksi moninaisuudeksi, joka on pysyvä koossa ainoastaan poliittisen hallinnan avulla (Keane 1998, 50).

Kriittinen suhtautuminen markkinoihin muutti käsityksiä markkinoiden siunauksellisista vaikutuksista kansalaisyhteiskuntaan. Se sysäsi taloudelliset transaktiot kansalaisyhteiskunnan ulkopuolelle sellaiseksi toiminnaksi, jota tuli säädellä, jottei se tuhoaisi kansalaisyhteiskunnan perustavia sosiaalisia siteitä. Kansalaisyhteiskunnan kaventuminen talouden ulkopuoliseksi alueeksi 1800-luvulla johti siihen, että kansalaisten vastavuoroisuus ja keskinäisen solidaarisuuden kaapuun puettu luottamus säästettiin vain erillisten kansalaisryhmien tai luokkien keskinäisen toiminnan kuvaukseen. Niidenkin osalta näytti siltä, että "kaikki kiinteä haihtui ilmaan", kuten Marx julisti, toki toivoen samalla työväenluokkaa poikkeustapaukseksi. Hän tarkoitti tällä sitä, että myös kansalaisyhteiskunnan moraalinen kitti rapisi pääoman kasvavan arvonlisäyspaineen alla. Kun tämänkaltaisia näkemyksiä alettiin pitää yleisemminkin totena, keskustelu kansalaisyhteiskunnasta tyrehtyi. (Alexander 1998b, 5.)

3.2 LUOTTAMUS JA RYHMÄRAJOJEN YLITTÄMINEN POLIITIKANTEOSSA

Katseet suuntautuivat politiikkaan ja valtioon. Syntyvaiheessaan olevat yhteiskuntatieteet käänsivät huomionsa luokkaristiriitojen, köyhyyden ja väestön liikkuvuuden myötä ilmaantuneisiin ongelmiin. Ne tarjosivat aineistoa 1800-luvulla syntyneille yhteiskunnallisille liikkeille, jotka esittivät niihin kokonaisvaltaisia ratkaisuja. Vasemmiston liikkeissä valtio nähtiin jonkinlaisena, joskaan ei minään ongelmatomana, ratkaisuna näihin vakaviksi koettuihin yhteiskunnallisiin pulmiin. Se miellettiin keskeiseksi paikaksi, josta lähtien markkinoita voitiin säädellä ja poistaa kansalaisyhteiskunnan eriarvoisuuden lähtökohdat, yksityisomistus ja perinteiset etuoikeudet. Poliittisessa oikeistossa taas haluttiin rajata valtion toiminta-arsenaalia ja sallia markkinoille mahdollisimman suuri pelivara. Kansalaisyhteiskunnan idea moraalisenä yhteisönä ja moraalin vaalijana katosi kummassakin näkemyksessä.

Vanhojen feodaalisten sosiaalisten rakenteiden rapautuminen näkyi erillisintressien painottumisena yhteiskunnallisessa keskustelussa 1800-luvulla. Poliittisessa ajattelussa yritettiin keksiä keinoja, joilla ylittää ne. Utilitarismi nosti päättään. Katseet käännettiin sopimusteorioihin. Oikeudenmukaisuutta yritettiin etsiä proseduralismin, poliittisen päätöksenteon muodollisen hyväksyttävyyden, varassa. Se oli kuitenkin riittämätön keino poliittisten olojen vakiinnuttamiseksi. Lisäksi pyrittiin saamaan aikaan eri osapuolten kesken sopimuksia. Muttei edes niiden aikaansaaminen poistanut epäluottamusta. Tilaisuus sen hälventämiseksi tarjoutui ainoastaan erilaisia näkemyksiä yhteen sovittelevissa neuvotteluprosesseissa. Jotta ylimalkaan saatiin aikaan poliittisia sopimuksia, tarvittiin henkilökohtaisia neuvotteluja. Hyväntahdon eleiden osoittaminen vastapuolelle, vastaantulo toisten kantoihin oli olennaista niiden menestyksellisessä loppuunsaattamisessa.

Kun asioista oli päästy yhteisymmärykseen, neuvottelutuloksiin tuli sitoutua, vaikka ne eivät aina kaikkia osapuolia miellyttäneetkään. "Lupauksen pitämisestä" tuli keskeinen idea poliittisessa teoriassa ja vastinpari luottamuksen käsitteelle sekä moraalille toimijuudelle yleensäkin (Seligman 1992, 186; Seligman 1997, 14-15)². Toisin sanoen moraalinen toimijuus - keskinäinen kunnioitus ja vastavuoraisuus – ja sen oleellinen ilmentymä, luottamus, vetäytyivät talouden alueelta politiikan piiriin. Se ei silti ylittänyt erillisintresseihin lukkiutuneita poliittisia ryhmärajoja. Kansalaisyhteiskunnasta ponnistava julkisuuskin jäi näiden rajojen vangiksi. Jürgen Habermas (1989, 195) sanookin, että 1800-luvulta eteenpäin "kansalaisyhteiskunnan julkisuuden alue omaksuu jälleen feodaalisia piirteitä".

Yksi keino ohittaa erilaisiksi poliittisiksi puolueiksi ja intressiryhmiksi organisoitunut uusfeodaalinen poliittinen todellisuus oli alittaa se. Jotta

kansalaisyhteiskunta olisi saatu toimivaksi – näin ajateltiin – oli ohitettava puoluepoliittiset intressiristiiridat ja päästävä yksilöistä lähtevään luottamukseen. Tarkastelun painopisteen siirtymän edellytyksenä oli se, että kansalaisyhteiskunnan yhdistysten ja vastaavien sijasta alettiin yksilö ymmärtää eettisesti universaaliksi olioksi. Ulkoisen, yhteisöllisen moraalin sijaan asetettiin tällöin yksilön sisään sijoittuva moraalit. Sen mukaan ihminen oli eettisesti vastuussa valinnoistaan (ks. edellinen luku). Tämän siirtymän myötä tuli yksilöstä moraalit keskus, sen universaalit edustaja, ja kansalaisyhteiskunta alettiin yhä useammin ymmärtää moraalitisten yksilöiden koostumaksi.

Kun yksilön katsottiin edustavan universaalit eettisyyttä, mielenkiinto kohdistui ”luonnolliseen sympatiaan” ja moraalitisiin sitoumuksiin. Mekaaninen solidaarisuus korvautui tämän ajatuksen mukaan orgaanisella solidaarisuudella (Durkheim 1990). Juuri tässä vaiheessa tuli myös luottamuksesta ajan-kohtainen kysymys. Oli sitten toinen asia, pidettiinkö muita yksilöitä aina luottamuksen arvoisina. Luottamukseen sisältyvän petoksen vuoksi haettiin vakuuksia ”lupauksen pitämisestä” (Seligman 1992, 68, 95; Seligman 1997, 54-55), säädettiin lupauksia tukevia lakeja ja laadittiin niitä kannattelevia muodollisia sopimuksia.

Kun ihmisten suhteet alettiin ymmärtää yhteiskunnallisessa ajattelussa sellaisten erillisten yksilöiden suhteiksi, jotka edustivat universaalit eettisiä arvoja, ei valtion tarvetta enää voinut johtaa Hobbesin tapaan intressiristiiritojen säätelystä. Se tuli pikemminkin nähdä satunnaisesti syntyneenä historiallisena muodostumana. Valtion toiminnassa piti ottaa huomioon kaikki alueella elävät yksilöt, sillä olivathan nämä kaikki yhtäläisesti moraalit toimijoita. Tämä kanta oli peruste porvarisryhmittymien vaatimuksille kiinnittää huomio kansalaisuuden käsitteeseen 1700-luvun lopulla. Se edellytti kansalaisiksi hyväksytyjen väestöosien poliittista tasa-arvoa, joka tuli täydentää taloudellisilla ja poliittisilla vakuuksilla. Ne olivat lähtökohtana 1800-luvulla porvarisluokan aikuisten, miespuolisten jäsenten kansalaisoikeuksille. (Seligman 1997, 120.)

Kansalaisoikeus oli uusi tapa yhdistää laajenevan porvarisluokan jäsenten yksilöllinen autonomia ja heidän keskinäinen vastavuoroisuutensa valtion välityksellä (Seligman 1992, 101-102). Kansalaisuus oli kuitenkin kaksiteräinen ajatusmuoto. Kuten mitä tahansa vastaavankaltaista poliittista ajatusmuotoa, sitä ei voitu *perustellusti* rajata vain johonkin yhteiskunnalliseen ryhmään. Toimiakseen poliittisena käytäntönä kansalaisuutta ei voinut ilman vastarintaa käyttää jonkin valtion vaikutuspiirissä joitakin väestöryhmiä ulossulkevana käsitteenä. Kansalaisoikeuden ulkopuolelle jääneet ryhmittymät edellyttivätkin käsitteen laajentamista myös itseensä (omaisuudettomille ja naisille). Kun niin ei heti tapahtunut, taistelu kansalaisoikeuksista voimistui. Kun niitä ei siitä huolimatta myönnetty, syntyi eri puolilla 1800-luvun

Eurooppaa vallankumouksellinen sosialistinen liike ja militantti naisliike. Kun oikeudet myönnettiin, työväen- ja naisliike integroitiin valtioon. Se ei kuitenkaan tapahtunut kivutta, vaan koko 1900-luku oli kamppailua feodaalisen paketin purkamisesta ja hyvinvointivaltion rakentamisesta kansalaisyhteiskunnan laajentamiseksi. (Lipset 1983, 1-18; ks. myös Seligman 1992, 105, 107.)

3.3 LUOTTAMUS, HYVINVOINTIVALTIO JA LIBERALISMIT

Oikeuksien laajentaminen poliittisista oikeuksista sosiaalisiin oikeuksiin kautta koko 1900-luvun on merkinnyt huomion kääntämistä luottamuksen käsitteestä kansalaisten keskinäiseen solidaarisuuteen ja moraaliseen kunnioittamiseen. Nuo käsitteet ovat institutionalisoituneet hyvinvointivaltioon ja niiden merkitys on kasvanut sen vahvistumisen myötä. Solidaarisuudesta huolehtimisen on sen seurauksena nähty siirtyneen valtion ja moraaliyhteisöllisyyden ylläpitämisen valtiollisten elinten tehtäväksi.

Viime vuosisadan loppupuolella käynnistynyt keskustelu hyvinvointivaltion kriisistä on kuitenkin ennakoitunut sitä, että moraaliyhteisöllisyyden ylläpito valtion instituutioissa on joutunut vaikeuksiin. Kansalaisten vastustuksesta huolimatta niiden taloudellista pohjaa on heikennetty 1990-luvulla (esim. Julkunen 2001). Sen seurauksena olemme vuosituhannen vaihteen seutuvilla saaneet seurata päivittäin lehdistöstä uutisia koulujen lakkauttamisesta, mielisairaiden hoidon kasaantuvista ongelmista ja vanhustenhoidon laiminlyönneistä. Pelastusta näistä ongelmista on ryhdytty etsimään puhumalla kolmannesta sektorista, sosiaalisesta pääomasta, sosiaalisista verkostoista ja ylimalkaan kansalaisyhteiskunnasta jälleen kerran. Nämä käsitteet kuvaavat enemmän tai vähemmän osuvasti yhden ja saman ilmiön, epävirallisten sosiaalisten siteiden olemassaolon ja moraalisen vastuullisuuden, eri puolia.

Mutta eikö kapitalistisen markkinoiden pitänyt jo tuhota tuo valtiollistumisprosessissa eriytynyt ja sittemmin itse markkinoiden tukema moraalinen ja keskinäisen vastavuoroisuuden sfääri, kansalaisyhteiskunta? Ja eikö sosiologien keskeinen mielenkiinnon kohde, yksilöllistyminen, vienyt loppuakin pohjaa siltä (ks. Beck & Beck-Gernsheim 2002)? Mitä edelliseen kysymykseen tulee, on ilmeistä, että niin kapitalististen markkinoiden kykyä luoda kansalaisyhteiskuntaa kuin niiden tuhovoimaakin on ainakin toistaiseksi liioiteltu.

Kansalaisyhteiskunnan toimivuudelle keskeisillä sivistyneillä, epävirallisilla siteillä, luottamuksella ja toisten kunnioituksella, on vahvat esikapitalistiset juuret. Se paljastuu yhtä hyvin Robert Putnamin työryhmineen (1993) tekemästä tutkimuksesta Italiassa kuin Margaret Somersin (1993, 587-620)

erittelyistä englantilaisista esikapitalistisista kaupungeista ja suomalaisesta, paljon tutkitusta talkoiden tapaisesta yhteistoiminnan perinteestä (esim. Aaltonen 1953). Kun kapitalistiset markkinat laajenivat, ne eivät suinkaan tuotaneet kuin tyhjästä kansalaisyhteiskunnan ”suojeluliikkeitä”, vaan niiltä pyrittiin yksinkertaisesti suojautumaan jo olemassa olevien toimintatapojen ja instituutioiden varassa, kuten Jeffrey Alexander (1998b) tähdentää. Hän ehdottaakin, että kansalaisyhteiskunta ja kapitalismi pitää ymmärtää aivan erilaisten käsitteiden varassa. Toisin kuin kapitalismi kansalaisyhteiskunta tulee hänen mukaansa nähdä durkheimilaisittain solidaarisuuden alueena, jossa ”tietynlainen universalisoituva yhteisö vähitellen määrittyy ja jossain määrin vahvistuu”. Sille ovat ominaisia erityiset instituutiot ja vuorovaikutuksen muodot kuten julkisuus sekä sivistynyt käyttäytyminen, toisen kunnioitus ja luottamus. Näillä käsitteillä kuvattu kansalaisyhteiskunta ei kuitenkaan ole Alexanderin (mt., 7) mukaan sinänsä olemassa, vaan se ilmenee historiallisesti aina vain ”johonkin määrään”. Tämä on viisas muotoilu. Osia vanhoista yhteistoiminnan ja solidaarisuuden muodoista on markkinoiden paineessa joko kadonnut kokonaan tai ne ovat ainakin osin tyhjentyneet sisällöistään. Tällainen on ollut muun muassa osuustoiminnan uhkana. Ja 1990-luvulla alkanut liberaali talouspolitiikka uhkaa hävittää loputkin, kun yhä suurempi osa julkis palveluista on siirretty markkinoiden huoleksi (vrt. Pusey 1998, 57).

Vanhojen kansalaisyhteiskunnan *toimintamuotojen katoamista* ei kuitenkaan pidä yhdistää *kansalaisyhteiskunnan katoamiseen*. Kansalaisyhteiskunnan elin-kelpoisuus riippuu niin kapitalististen markkinoiden kuin valtionkin kehityksestä. On historiallisesti tunnettua, että kapitalistiset markkinat ovat tuke-neet kansalaisyhteiskunnan muotoutumista. Puhe niiden sivilisoivasta vaikutuksesta ei ole tuulesta temmattua sen paremmin 1700-luvulla kuin nykyään. Tähän puoleen markkinoiden ja kansalaisyhteiskunnan rinnakkaisesta muotoutumisesta on kiinnittänyt huomionsa Norbert Elias (1997), jonka ajatuksiin palaamme tarkemmin seuraavassa luvussa. John Powelson (1998, 111) on puolestaan yksi niistä yhteiskuntatieteilijöistä, jotka moraalitaloutta poh-tiessaan ovat palanneet 1700-luvun teemoihin markkinoiden sivilisoivasta vaikutuksesta. Hän väittää kiven kovaan, että juuri markkinat ja kaupan-käynti yleensäkin ovat syrjäyttäneet niin Euroopassa kuin Japanissakin per-heen, suvun, uskonnon ja kansalaisuuden luottamuksen perustana.

Powelson kiinnittää kuitenkin huomionsa ainoastaan kolikon toiseen puoleen tarkastelemalla vain Eurooppaa ja Japania. Jos hän olisi vaivautunut kääntämään katseensa kolmanteen maailmaan, hänen puhettaan markkinoi-den sivilisoivasta vaikutuksesta olisi ollut vaikeata puolustaa. Mehän tiedämme, miten brutaalisti globaalit yritykset saattavat toimia. Kartuttaakseen voit-tojaan ne käyttävät häikäilemättä lapsityövoimaa ja riistävät luontoa. Samalla

ne tuhoavat myös olemassa olevia sosiaalisia rakenteita suosimalla taloudellisia ja poliittisia eliittejä sekä olemalla piittaamatta oman toimintansa köyhyyttä lisäävistä vaikutuksista. (Ks. esim. Klein 2001.)

Vastaavasti mikrotasolla työnjaon syveneminen niin yritysten kesken kuin niiden sisälläkin on 1980-luvulta eteenpäin auttanut yritysjohtoa muotoilemaan (ainakin puheissaan) sellaista työläis- ja työntekokulttuuria, jossa muihin on pakko luottaa ja jossa muut on myös otettava huomioon (Thompson & Finley 1998). Nykyään lisääntynyt tiimityö ja yritysten verkostoituminen sekä palvelutyön suhteellisen osuuden kasvu ovat vain korostaneet näiden piirteiden tärkeyttä. Jos siis kapitalistiset markkinat ovatkin omiaan murtaamaan niiden tiellä olevia vanhoja ajatusluutumia ja tottumuksia, ne ovat samalla olleet sosiaalitamassa työntekijöitä moniin sellaisiin hyveisiin, jotka ovat pitäneet kansalaisyhteiskuntaa koossa. Toisaalta työelämään on ilmaantunut piirteitä, jotka syövät luottamusta. Kokonaisten yritysten ja toimintojen alasajo, osa- ja määräaikaisuus, kasvanut työttömyys ja niin edelleen ovat saaneet työntekijät varpailleen ja samalla ottamaan etäisyyttä työnantajiansa (esim. Sennett 1998; Putnam 2000).

Lisäksi on sanottava, että vahvat taloudelliset toimijat markkinoilla ovat kaventaneet kansalaisyhteiskunnan toiminta-areenaa. Edellyttäähän kansalaisyhteiskunnan olemassaolo julkisen tilan olemassaoloa, joka ei ole sen paremmin valtion rakenteistamaa kuin taloudellisten mahtitekkijöidenkään säätelemää. Vain sellaisessa tilassa voivat vapaat toimijat osallistua julkiseen mielipiteenmuodostukseen (Roniger 1998, 68). Kun tällaista avointa tilaa ei ole historiallisesti ollut puhtaana olemassakaan ja kun myös taloudelliset intressit ovat kaventaneet sitä 1800-luvulta alkaen (ks. Habermas 1989), pitää tyytyä Alexanderin (1998a) kantaan, että se toteutuu vain ”johonkin määrään”.

Ilmaisu on sikälikin paikallaan, että valtiollinen kehitys on ravistellut kansalaisyhteiskunnan moraalisia perusteita toisella tapaa kuin talous. Siinä on varmaan jonkin verran perää, että solidaarisuuden institutionalisoituminen hyvinvointiyhteiskunnan rakenteiksi on ollut omiaan tyhjentämään kansalaisyhteiskunnassa ilmennyttä solidaarisuutta konkreettista ”Toista” kohtaan. Kun solidaarisuus on välittyntä, kun tulonsiirtojen antava osapuoli ei voi juurikaan tietää saavan osapuolen elämäntilanteesta, koko prosessi muuttuu anonyymiksi ja vaikeaselkoiseksi. Antaja ei tiedä, kenelle rahaa virtaa ja miksi. Saaja puolestaan ei tiedä, ketä kiittää saamastaan avustuksesta. Uudet sukupolvet ottavatkin ehkä niiden saamisen annettuina ja itsestään selvinä oikeuksina, jotka eivät edellytä heiltä vastavuoroista panosta. Tämä heikentää solidaarisuuteen liittyvää vastavuoroisuuden eettistä sidettä ja samalla sen kiinnittymistä molemminpuoliseen luottamukseen kansalaisyhteiskunnassa. Näin ainakin ajatellaan anglosaksisissa maissa alkaneessa kommunitaarisisessa

keskustelussa, joka on rantautunut Eurooppaan puheena ”kolmannesta tiedä” (ks. esim. Giddens 1994).

Juuri valtion takaamat oikeudet, eivät markkinat, ovatkin kommunitaarien, yhden liberaalin ajatussuunnan, mukaan olleet omiaan rapauttamaan kansalaisyhteiskunnan perussoluja, yhdistyksiä ja yhteisöjä ja siten heikentämään kansalaisyhteiskuntaa kokonaisuudessaan. Tämän kehitysprosessin kääntämiseksi päinvastaiseksi kommunitaarit suosittavat pidättymistä uusien oikeuksien jakamisesta ja paluuta vanhakantaiseen yhteisöllisyyteen. Toisin kuin kiistakumppaninsa, uusliberaalit, he eivät kuitenkaan pyri valtion vaikutuspiiriin supistamiseen sinänsä, eivätkä markkinoiden toiminnan esteiden poistamiseen, vaan väittävät muun muassa Putnamin (1993, 98-113, 153-157) suulla, että markkinoiden ja poliittisen demokratian toimivuuden elinehto on terve, sivilisoitunut kansalaisyhteiskunta. Sen tulee koostua moraalisyhteisöistä, joita leimaa vahva sosiaalinen pääoma. Sen oleellinen aines on luottamus. Luottamuksen teema on näin palannut politiikkaan julkisen mielenkiinnon kohteeksi.

Todettakoon kuitenkin heti perään, että kommunitaarien poliittinen ohjelma on jo lähtökohtaisesti horjuva. Vaikka heidän leirissään myönnetäänkin, että luottamusta ei voi synnyttää mahtikäskyin, eikä sitä voi suoranaisesti luoda, he kuvittelevat kuitenkin, että vahvojen moraalisyhteisöjen palauttaminen kunniaan loisi luottamusta. Miksi niin kävisi, on epäselvää. Historia tuntee pikemminkin lukuisia esimerkkejä siitä kuinka vahvat yhteisöt kاپertyvät itseensä ja muuntuvat sosiaalisiksi painajaisiksi (ks. Ilmonen 2000, 27). Kommunitaarisen ajattelun toinen pulmakohta on luottamuksen yleistyminen. Jotta kansalaisyhteiskunta olisi toimiva, niiden yhteisöjen tulisi olla kykeneviä keskustelemaan keskenään (ks. esim. Haatanen 2000). Ilman tällaista keskusteluyhteyttä luottamus ei voi yleistyä yhteisörajojen yli, vaan kansalaisyhteiskunta hajautuu omia reviirejään puolustaviksi yhteisöjen saarekkeiksi, kuten Balkanin ja Ruandan esimerkit osoittavat. Entä miten estää tuollainen kehityssuunta? Miksi ja millä ehdoin moraalisyhteisöt keskustelisivat keskenään? Tuskinpa muutoin kuin siinä tapauksessa, että niiden olemassaolo taataan ja että he tulevat kuulluiksi keskustelussa. Tämä edellyttäne sitä, että keskustelulle luodaan vankka institutionaalinen kehys, toisin sanoen että niiden olemassaolon oikeus tunnustetaan valtion tasolla (Ilmonen 2000, 34-35). Juuri tällaisten oikeuksien kartuttamista kommunitaarit kuitenkin vastustavat.

Kommunitaarien filosofointia ei ole sellaisenaan puettu politiikaksi toisin kuin joitakin taloudellisten uusliberaalien opinkappaleita, ennen kaikkea heidän uskoaan markkinoiden kaikkivoipaisuuteen pitää yllä yhteiskunnallista järjestystä. Jotta markkinat voisivat toimittaa täysimittaisesti tätä tehtäväänsä, uusliberaali ajattelu näkee kansalaisyhteiskunnan moraaliset periaatteet

pelkästään toimintansa esteinä. Kun luottamus on keino ylittää tulevaisuuteen liittyviä epävarmuuksia, uusliberaali oppi haluaa pikemminkin painottaa juuri tätä epävarmuutta ja tähdentää markkinoiden tuottamien taloudellisten yllykkeiden siunauksellisuutta³. Se näkee esimerkiksi tuloerojen kasvun hyväksi yllykkeeksi ”yrittämiselle” (Pusey 1998, 57), muttei ota vastuuta sen seurauksista, köyhyyden kasvusta ja sen myötä lisääntyvästä rikollisuudesta.

Sen sijaan että arvioitaisiin näiden ongelmien syitä uusliberaalin opin mukaisesti halutaankin rajoittaa yhteiskunnallisia seurauksia ja julkisin varoin lisätä niin poliisivoimia kuin armeijaakin. Kun nämä toimenpiteet eivät riitä takaamaan sisäistä turvallisuutta, palkataan yksityisiä vartijayrityksiä ja henkivartijoita. Näiden olemassaolo nopeuttaa vuorostaan kansalaisyhteiskunnassa mahdollisesti ilmenevän luottamuksen ja solidaarisuuden rapautumista, kuten muun muassa Brasilian esimerkki osoittaa (Reis 1998, 32). Toisin sanoen luottamuksen ja sivilisoituneen toiminnan sijasta päädytäänkin hierarkkiseen maailmaan, jota leimaa juuri huonosti toimiva valtio, sivilisoituneen toiminnan vaje ja epäluottamuksen kasvu suhteessa ulkopuolisiin ihmisryhmiin. Usko yksilön vapauteen moraalisenä periaatteena ja sen mukainen politiikka johtavat loppujen lopuksi kaikkien vapauksien kapenemiseen.

Jos siis kommunitaarien ajattelutapa johtaa ristiriitaisuuksiin, ei uusliberaali ajattelukaan ole niistä vapaa. Sekin näyttää tuottavan ei-aiottuja seurauksia, jotka näyttäisivät kaventavan elämisen kirjoa. Kumpikaan niistä ei kykene ylittämään yksityisen edun ja yhteisen hyvän yhteensovittamisen pulmaa. Sitä ei myöskään ratkaista kansalaisyhteiskunnan käsitteen varassa. Se ei onnistu yhdistelemään yleistä solidaarisuutta, joka nojaa moraaliseen yksilöllisyyteen, ja liberaalis-individualistista vapauden ideologiaa. Tämän vuoksi kommunitaarit haikailevat vahvaa yhteisöllisyyttä ja painottavat sitä kautta yksilömoraalin vahvistamisen tärkeyttä, kun taas uuliberaalit tähdentävät vapauksia ja kavahattavat vanhakantaista ulkoa vahvistettavaa moraalialia, ryhmämoraalia, joka on useimmiten toiminut pelkästään vallankäytön välineenä.

Ristiriitaisuuksistaan huolimatta kumpikaan liberaali ajattelutapa ei kuitenkaan kykene sivuuttamaan luottamusta keskeisenä arkisen elämän jatkuvuuksia ylläpitävänä sosiaalisena mekanismina. Jo Durkheim esitti aikanaan, etteivät edes nykyisenkaltainen sopimusyhteiskunta ja talous toimi ilman luottamuksen kaltaisia esisopimuksellisia elementtejä. Kun luottamus tuotteeseen, sen välittäjäan tai valmistajaan katoaa, ei synny kauppojakaan. Tämä on sitäkin todennäköisempää, kun siirrytään uudenlaiseen postimyyniin, sähköiseen kaupankäyntiin. Piotr Sztompka (1999, 82) kiteyttääkin: ”Liike-elämän yhteisö myöntää, että kuten muussakin liiketoiminnassa ei ole olemassa e-liike-toimintaa ilman luottamusta.” *Luottamus ei kuitenkaan yhdistä yksityistä yleiseen tai osia kokonaisuuteen, kuten kansalaisyhteiskunnan ajatellaan tekevän, vaan se ku-*

vaa pikemminkin yksilöiden välistä suhdetta, tosin etupäässä yleisessä muodossa. Se on ehkä juuri tässä yleisyydessään hauras voimavara, joka kaipaa usein tuekseen erityisiä sopimuksia, joilla vähentää luottamuksen pettämiseen sisältyvää riskiä.

VIITTEET

- ¹ Locken kantaa voi peilata siihen, että hän on omistanut orjakaupan osakkeita (Rubinstein 2001, 92). Kannattaessaan yhtä vapauden muotoa, taloudellista (negatiivista) vapautta, hän on siis ollut valmis käytännössä polkemaan toisen vapauden muodon, yksilöllisen vapauden, jalkoihinsa.
- ² Historioitsija Thomas Haskell kirjoittaakin, että ”inhimillisen moraalin historiassa ei ole merkittävämpää maamerkkiä kuin sellaisen ihmisen ilmaantuminen, joka piti sanansa”. Tällaisia ihmisiä oli toki viljalti ennen kapitalismiäkin, mutta vasta 1700-luvulla tämä toimintamalli näytti yleistyneen (Haskell 1985, 551-553).
- ³ Uskoa markkinoiden kaikkivoipaisuuteen on helppo ylläpitää niin kauan kuin markkinoiden käsitettä ei tarkenneta, eikä täsmennetä niitä institutionaalisia käytänteitä, jotka ovat välttämättömiä markkinoiden toimivuuden takaamiseksi. Andrew Sayerin mukaan markkinoiden käsite vaappuukin kuin ”tuuliajolla onki”, ellei tajuta, että markkinat ovat sosiaalisesti rakentuneita ja monien institutionaalisten järjestelyjen tukemia (2001, 2-3). Ajatelkaamme vain rahaa nykymaailmassa. Se on vahvasti sidoksissa rahan lainaamiseen ja siitä otettuun korkoon. Ilman tätä ei olisi olemassa sen paremmin keskuspankki- kuin muutaakaan pankkijärjestelmää. Jotta lainarahalle puolestaan maksettaisiin ylimalkaan korkoa, on vallittava luottamus rahaa kohtaan, sillä ei edes USA:n dollari ole enää sidoksissa mihinkään ulkoiseen arvoon kuten kultaan. Jos olemme tarkkoja, ei yksinomaan oma luottamuksemme jonkin valuutan arvoon riitä sen arvon säilyttämiseksi. Meidän on lisäksi luotettava siihen, että muutkin luottavat jonkin tietyn valuutan arvoon. Tämä kaksoisluottamuksen vaade tekee rahasta ja etenkin sen tulevasta arvosta hyvin kiitollisen spekulatiion kohteeksi. Tilaisuutta tähän on myös käytetty viljalti hyväksi. Valuuttakauppaa käydään päivittäin likimain 2000 miljardin edestä. (Se vastaa 50-kertaisesti teollisten maiden BKT:ta). Vain 2% tästä kaupasta on yhteydessä tavara kauppaan.

4

LUOTTAMUS, MARKKINATALOUS JA SOSIOLOGIA

Luottamus kytkeytyy siis yhteiskuntateoriassa ihmisten yksilöllistymiseen sekä sosiaali- että henkilöhistoriallisena prosessina. Yksilöllistyminen merkitsee toimijana olemisen mahdollisuuden kasvua. Se tarkoittaa sitä, että ”vapaus jostakin” lisääntyy. Ongelmaksi tulee nyt, mihin tuota vapautta käytetään, kuten Erich Fromm kirjassaan ”Vaarallinen vapaus” (1962) on tähdentänyt. Sosiologian klassikot pyrkivät etsimään ratkaisua juuri tuohon pulmaan. Heidän maalaamansa tulevaisuudennäkymät olivat synkkiä. Kuten edellisessä luvussa todettiin, jo Karl Marx (1974) korosti sitä, kuinka kapitalismi oli tuhoava vanhat sosiaaliset siteet. Inhimilliset suhteet esineellistyivät sen seurauksena samaan aikaan, kun tavaroiden suhteet inhimillistyivät. Sosiaalisista suhteista tuli hänen mukaansa hyötysuhteita kapitalismin työntyessä syvälle niiden ytimeen. Tämä päti erityisesti porvaristoon. Työväestö saattoi solidaarisuudellaan ylittää lyhytnäköisen laskelmoinnin, mutta heidän keskuudessaan vallinnut heikko tietoisuus ylläpiti luottamuksen ongelmaa.

4.1. SOSIOLOGIAN KLASIKOT, MARKKINATALOUS JA LUOTTAMUS

Käsitys markkinatalouden ja erityisesti kapitalismin kielteisistä vaikutuksista sosiaalisiin suhteisiin vahvistui, kun ensimmäisen polven sosiologit esittivät käsityksensä traditionaalisen ja modernin yhteiskunnan eroista. Käsityksen taustalla kummitteli näkemys modernisaation suunnasta. Kuten jo edellä totesimme, Ferdinand Tönnies (1988, 251-252) näki Gemeinschaftin luottamuksen ja sellaisen keskinäisen avun työssijana, joka syntyi vapaasta tahdosta ja vastavuoroisista lupauksista. Luottamusta ei voinut kuitenkaan tuottaa suoraan tällaisessa yhteisöllisyydessä, vaan se oli taloudellisten ja sosiaalisten tekijöiden sivutuote. Vaikeina taloudellisina aikoina se joutui koetteelle, mutta

elpyi taloudellisen vaurauden vallitessa. Luottamusta tuottavista sosiaalisista tekijöistä tärkeimpiä olivat Tönniesin (mt., 241) mukaan tuttuus ja ystävyyys.

Gesellschaftissa hallitsevat Tönniesin mukaan sen sijaan epäpersoonalliset suhteet, joille laskelmointi on ominaisia. Vaikka ihmiset ovatkin siinä pinnalta katsoen kohteliaita, he ovat perimmältään toisiaan kohtaan epäluuloisia, sillä toisten hyväksikäyttö on yleistä: ”Kaikesta miellyttävästä, jonka joku tekee toiselle, hän odottaa, vieläpä vaatii, ainakin vastaavaa. Hän punnitsee tarkkaan palveluksensa, mielistelynsä, lahjansa jne. sen mukaan, tuovatko ne toivotun tuloksen vai eivät.” Sikäli kuin Gesellschaftissa vallitsee luottamusta lainkaan, se liittyy lähinnä asiantuntijuuteen ja asiantuntijoiden hyvään maineeseen (mt., 241). Tönnies pelkisti siis abstraktissa Gemeinschaft-Gesellschaft -erottelussaan sen näkemyksen, joka oli sittemmin saava hallitsevan aseman 1900-luvun yhteiskuntateoreetikkojen ajattelussa. Sen yhtenä keskeisenä piirteenä oli esimodernien yhteisöjen ihannointi ja modernin, kapitalistisen markkinatalouden hallitseman maailman kuvaaminen raadollisena, yksityisten ihmisten omien intressien muista piittaamattomana edistämisenä.

Sosiologian klassikkojen tekemä jaottelu esimoderniin ja moderniin maailmaan on kuitenkin monellakin tavalla ongelmallinen. Ensinnäkään sosiologit eivät kapitalismin epäkohtia selvitellessään yleensä kiinnittäneet huomiota markkinatalouden mahdollisiin myönteisiin vaikutuksiin, joita taas toinen heidän kritiikkinsä kohde, poliittinen taloustiede, tähdensi. Toiseksi jako traditionaaliseen ja moderniin sosiaaliseen maailmaan oli historiallisesti vähintäänkin arveluttava. John Padgett ja Christopher Ansell (1993, 1259-1319) ovat Medicejä koskevassa tutkimuksessaan osoittaneet, että 1400-luvun alun Firenze on poliittisine ja taloudellisine peleineen ollut kaikkea muuta kuin perinteisen yhteiskunnan perikuva. Se on muistuttanut paljonkin Tönniesin kuvaamaa Gesellschaftia. Hänen kuvauksensa siitä sopii jopa Firenzeä varhaisempiinkin italialaisiin kaupunkivaltioihin (Pahl 2000, 32).

Kolmanneksi esimodernit yhteiskunnat on nähty kollektiivisen moraalin hallitsemina sosiaalisina maailmoina, joissa yksilöllistyminen on vasta alkuidullaan. Kuten Sally Moore (Barnesin 2000, 91 mukaan) on todennut, tämä ajatus on virheellinen. Kollektiivisen moraalin vahva läsnäolo ei suinkaan estä yksilömoraalin syntyä. Yksilöllinen ja kollektiivinen moraalit eivät sulje pois toisiaan. Neljänneksi jaottelu liioittelee menneisyyden myönteisiä ja nykyisyyden kielteisiä puolia. Historioitsija Lawrence Stone on Ray Pahlin (2000) mukaan osoittanut, että enemmistöllä ihmisiä oli 1500- ja 1600-luvun Euroopassa vaikeuksia luoda läheisiä, tunnepitoisia suhteita toisiin ihmisiin. Vieraantuminen ja epäluottamus ihmisten kesken olivat yleisiä Elisabeth I:n ja varhempien Stuartien aikaisessa Englannissa. Jos tähän oletukseen on uskominen, perinteisessä yhteiskunnassa ei suinkaan vallinnut Durkheimin

kuulun jaottelun mukaan mekaaninen solidaarisuus, vaan pikemminkin sille olivat luonteenomaisia ne pahimmat pelot, joita Durkheim liitti juuri modernin, orgaanisen solidaarisuuden, yhteiskunnan patologioiden.

Durkheimin kunniaksi on kuitenkin luettava se, että hän kuvasi myös osuvalla tavalla keskeisiä modernin yhteiskunnan kehitystrendejä. Hän arvosteli sosialisteja siitä, että nämä sulkiivat silmänsä yhteiskunnan työnjaollisen eriytymisen tukemalta yksilöllistymiseltä. Samaan aikaan hän arvosteli utilitaristeja siitä, että nämä näkivät oman edun tavoittelun ulottuvan kaikkialle. Hän ei kieltänyt sitä, etteivätkö ihmiset ajaneet myös omia etujaan. Samalla hän kuitenkin ajatteli, että kunkin aikakauden tuli tuottaa omat tapansa kiinnittää yksilö yhteisöön. Moraali sai tässä perusliiman tehtävän. Se oli kollektiivinen ajatusmuoto, joka liitti yksilön yhteisöön ja teki hänen toiminnastaan ennustettavaa. Mikäli moraalien suhteen alkoi ilmetä epävarmuutta, erityisesti mikäli se menetti kollektiivisen perustansa, se kadotti uskottavuutensa. (Durkheim 1985.)

Moraali tarvitsi Durkheimin mukaan myös fyysiset kantajansa, jotka toimivat yksilöiden sosiaalistajina ja konkreettisina linkkeinä näiden ja yhteiskunnan välillä. Hänen mielestään ammattikunnat, kuten korporaatiot, perhe ja uskonnolliset yhteisöt, olivat sellaisia (mt., 472). Ne olivat moraalisia yhteisöjä. Niissä kehkeytyi sosiaalisia siteitä, jotka olivat perusta ”ekspressiiviselle solidaarisuudelle”. Se oli Durkheimin vastike luottamukselle. Se kuului niihin esisopimuksellisiin mekanismeihin, jotka tekivät lait ja lainkaltaiset yhteiskunnalliset sopimukset mahdolliseksi. Hän oli ehkä oikeassa tässä.

Yrittäessään ratkoa yksilöllistymisen myötä syntyneitä modernin yhteiskunnan integraation ongelmia, Durkheim halusi perustella sosiologialle oman tutkimuskohteensa. Hän keskittyi moraalien kaltaisiin sosiaalisten ryhmittymien kaltaisiin ”sosiaalisiin faktoihin” ja sivuutti tarkastelussaan yksilöt. Georg Simmel (1999, 21) sen sijaan ei omaksunut Durkheimin todistustaakkaa, eikä hän sen tähden ottanut Durkheimin tavoin yhteiskuntaa annettuna. Hän lähti yksilöistä ja piti pienenä ihmeenä sitä, että he ylimalkaan muodostivat toiminnassaan yhteiskunnan kaltaisen kokonaisuuden. Se olikin hänen mukaansa vain osaksi pysyvä. Yhteiskunta oli Simmelille koko ajan tulemisensa tilassa. Hän puhui siksi mieluummin ”yhteiskunnallistumisesta” kuin ”yhteiskunnasta”. Se ilmeni hänen mukaansa lukuisina pienimuotoisina vuorovaikutuksina.

Nimenomaan yksilöt olivat vuorovaikutuksessa Simmelin (mt., 62) mukaan. He olivat empiirisen yhteiskunnan olemassaolon ehto. Yksilön korostuksessaan hän ei kuitenkaan hyväksynyt ajatusta, että vain yksilöt ovat reaalisesti olemassa. Jos näin olisi ajateltu (kuten vieläkin nähdään monesti tehtävän), ei olisi voitu ymmärtää katolisen kirkon kaltaisten organisaatioiden olemassaoloa. Simmelin mukaan yksilöt eivät niin ikään olleet sosiaali-

sen maailman peruselementtejä siinä mielessä, että kaiken sosiaalisen olisi voinut palauttaa heihin. Yksilötkin ovat historiallisten voimien tulosta. Hän tarkoitti tällä ensinnäkin sitä, että kun yksilöt olivat vuorovaikutuksessa keskenään, tapahtui heissä jotakin, jota ei voitu selittää heistä itsestään lähtien. Toiseksi ihmisten yksilöllisyys tuotettiin sukupolvien ketjussa siten, että perinteet ja muut toiminta- ja ajatusmuodot sekoittuivat siihen, mitä yksilö teki. (Mt., 82.) Simmelin ajatuksen mukaan toimijuus on siis historiallisesti rajoitettua. Samalla se on myös paraikaa käynnissä olevien vuorovaikutusprosessien saamien muotojen ohjailemaa. Simmelin toimija ei ollut joka hetki valmis toimimaan toisin.

1800-luvulla tosin syntyi hänen mukaansa romantiikan ja taloudellisen liberalismien korostama vahva yksilön vapauden ideaali, joka tähdensi yksilön riippumattomuutta. Sen mukaan olemassa olevat sosiaalisuuden muodot ja siteet näyttäytyivät kahleilta, joista oli päästävä eroon. Mitä enemmän niistä oltiin riippumattomia, sitä enemmän saatettiin tuoda esiin omaa persoonallisuutta, olla "oma itsensä". "Itsenä oleminen" korotettiin samalla eettiseksi arvoksi. Sen mukaan olemme sitä arvokkaampia eettisesti, mitä enemmän olemme "aitoja" eli "oma itsemme". Tämä ajatus on kuitenkin ristiriidassa moraalin kanssa, joka oli Simmelin mukaan ihmisyyden sisin ominaisuus, sen ydin. Moraali vaatii hänen mukaansa ihmistä luopumaan osasta itseään. (Mt., 145.)

Kun moraaliset opit kulkivat sukupolvien saatossa vanhemmilta lapsille, niistä ei ollut mahdollista luopua käden käänteessä. Niinpä uusi, omaa erityisyyttään korostava itse oli sekin Simmelin mukaan syntyvaiheessaan. Se oli vasta tulemisensa tilassa. Mitä pidemmälle tässä tulemisessa edettiin ja mitä riippumattomampi ihminen oli ulkoisista toiminnan ehdoista, sitä suurempi tila hänellä oli siveelliseen, tai sivilisoituneeseen, toimintaan ja vastuullisuuteen. Se sai Simmelin (mt., 147-160) mielestä parhaan ilmentymänsä tasa-arvossa, jota voi pitää yhtenä luottamuksen lähtökohtana. Ilman sitä ei tapahtunut sosiaalista vaihtoa. "Ilman yleistynyttä luottamusta, jota ihmiset tuntevat toisiaan kohtaan, yhteiskunta itessään hajautuisi, sillä hyvin harva ihmishuhde perustuu kokonaan siihen, mitä varmuudella tiedetään toisesta ihmisestä, ja vain harva suhde kestäisi, ellei luottamus olisi yhtä vahva kuin tai vahvempi kuin rationaalinen todiste tai henkilökohtainen havainto". Sosiaalisen kanssakäymisen (tai vaihdon) edellytyksestä tulee näin koko yhteiskunnan edellytys, kuten 1700-luvun skottilaiset moraalifilosofitkin todistelivat (Simmel 1950, 326; Frisby 1984, 100).

Luottamuksen suhde yksilön vapauden ideaaliin oli Simmelin mukaan kuitenkin ristiriitainen. Sekin vaati yksilöä luopumaan osasta itseä. Tämä ei tapahtunut aina mutkattomasti. Siitä seurasi se, että luottamukseen sisältyi pettämisen ja petetyksi tulemisen riski (vrt. Simmel 1999, 144). Rahatalouden

yleistyminen korosti Simmelin mielestä tätä riskiä. Hänkin yhtyi aikansa ajatteluun ja sosiologiassakin voimistuneeseen ajatuskantaan, että markkinatalous oli omiaan yksipuolistamaan sosiaalisia suhteita. Se suosi järkiperaistia asennetta suurkaupungeissa. Kun "tunteenomaiset ihmissuhteet perustuvat ihmisten yksilöllisyyteen", "järkiperaisissa suhteissa ihmiset lasketaan vain lukuina", Simmel sanoo. Samalla elämisen määrälliset aspektit muuntuvat suoraan luonteenpiirteiden laadullisiksi ominaisuuksiksi ja elämään kyllästynyt asenne saa ylivallan. (Simmel 1981, 211-212.) "Rahan filosofiassaan" Simmel vielä vakuuttelee, että kun rahaan perustuvat ihmissuhteet yleistyvät, ne ovat palautettavissa taloudellisten intressien edistämiseen. Sosiaaliset suhteet esineellistyvät. Ihmiset luovat sen vuoksi keskinäisiin suhteisiinsa rajan, joka kulkee heidän sydämissään ja joka on samalla perustava osa modernia elämää. (Simmel 1978.)

Markkinatalous ei siis antanut Simmelin mukaan perimmältään sijaa luottamuksellisille suhteille, vaikka hän pitääkin niitä sosiaalisen järjestyksen perustana. Myös Simmelin käsitys modernista yhteiskunnallistumisesta oli ristiriidassa luottamuksen kanssa. Hänen mukaansa yhteiskunnallistuminen on yhtäältä seurallisuuden kaltaista. Pidättyvä tyyllittely ja kepeä ote ovat siinä keskeistä. Se on tapa "esittää" yhteiskuntaa ja piirtää "yhteiskuntaidealin miniatyyrikuva, jota voitaisiin kutsua sidoksen vapaudeksi" (Simmel 1999, 123, 127). Luottamus vastavuoroisuuden normeineen sopi huonosti tähän "ideaalikuvaan". Toisaalta yhteiskunnallistuminen näyttäytyi Simmelille raskaina sidoksina, mutta samalla siten, että rahatalous modernissa suurkaupunkielämässä esineellisti ne. Luottamus sai tällöinkin sosiaalisissa suhteissa vähäisen roolin. Voikin oikeastaan ihmetellä, miksi Simmel siitä huolimatta antoi luottamukselle niin keskeisen aseman sosiaalisen järjestyksen takaajana. Ehkä yksi syy tähän on se, että hän ei fragmentaariselle tyylliin uskollisena kirjoittajana enää huomannut palata omille jäljilleen.

Max Weber oli se sosiologian klassikko, joka kehitteli kenties systemaattisimmin yksilöstä ja yksilön toiminnasta lähtevää sosiologista teoriaa. Hänen mukaansa inhimillinen toiminta oli aina merkityksellistä sikäli, että sillä oli sisäinen mieli. Toiminta suuntautuu tuon subjektiivisen mielen mukaan. Vaikka sosiaalisella toiminnalla voi olla myriadeja mieliä tai merkityksiä, toiminta on Weberin mukaan periaatteessa ryhmitettävissä neljään ideaalityyppiin. Hänen mukaansa on olemassa ensinnäkin instrumentaalista tai päämäärarationaalista toimintaa. Se liittyy toimijan odotuksiin, joita hän kohdistaa ulkoihin asioihin ja ihmisiin. Näitä odotuksia käytetään "keinoina" rationaalisti laskelmoitujen päämäärien saavuttamiseksi. Toiseksi on arvorationaalista toimintaa eli toimintaa, jota ohjaa usko jonkin eettisen, esteettisen tai muun vastaavan asian edistämisen merkitykseen, olivatpa onnistumisen mahdollisuudet asian edistämiseksi mitkä tahansa. Kolmas ideaalityyppi

on emotionaalinen toiminta eli toiminta, jota säätelevät toimijan tunnetilat, ja neljäs traditionaalinen toiminta eli totunnainen toiminta. (Weber 1978, 24-25.)

Arvorationaalinen toiminta toi Weberin lähelle luottamuksen teemaa, mutta hänen mukaansa toiminnan tyypeistä instrumentaalinen toiminta on kaikelle sosiaaliselle toiminnalle mallia luova ja siten samalla merkittävin toiminnan muoto. On kuitenkin epäselvää, miten se tarkalleen ottaen eroaa arvorationaalisesta toiminnasta. Yksi tulkinta on se, että keinot sulautuvat arvorationaalisessa toiminnassa päämäärään tai että ne ovat rituaalimaisia toimintoja, jotka ilmentävät päämäärää jo sinänsä (Heiskala 2000, 54-55). Näin ollen vain sellainen toiminta on päämäärärationaalista, jossa pohditaan keinoja päämäärän saavuttamiseksi. Toiminta voi tosin silloinkin olla arvorationaalista. Joistakin keinoista saatetaan luopua, koska niitä ei pidetä moraalisesti hyväksyttävänä, vaikka niiden uskotaan olevan tehokkaita päämäärän saavuttamiseksi.

Weberillä on siis ainakin kaksi erillistä tapaa ymmärtää rationaalisuus (mt., 58-59). Yksi on muodollinen, keinoja tähdentävä rationaalisuuden tyyppi. Toinen on sisällöllinen tai määrällinen rationaalisuuden tyyppi. Weber painottaa kuitenkin edellistä ja sivuuttaa jälkimmäisen. Tästä seuraa se, että Weber päätyy arvioinnissaan kapitalistisesta markkinataloudesta jo käsitteellisistä syistä pessimistisiin johtopäätöksiin. Hänen mukaansa muodollisen rationaalisuuden merkityksen voimistuminen on kapitalistisen markkinatalouden perusedellytys. Kun markkinatalous vahvistuu, se puolestaan alkaa edistää muodollista rationaalisuutta. Luottamuksella ei ole siinä merkittävää sijaa, mutta luottavaisuudella ehkä sitäkin enemmän. Ajatteleehan Weber ihmisten täytävän byrokratiassa annetut roolinsa saadakseen byrokratian toimimaan. Mutta pidemmän päälle byrokratia tuhoaa myös luottavaisuuden perustan. Tämä johtuu siitä, että Weberin mukaan keinojen ja päämäärien suhde vaihtaa paikkansa byrokratiassa. Markkinatalouden myötä syntyneistä byrokraattisista organisaatioista tulee itsetarkoituksia ja byrokraattisista rooleista tulee niiden täyttäjien pakkopaitoja. Instrumentaalinen toiminta johtaa umpikujaan, Weberin (1980) kuuluisaan metaforaan siitä kuinka suljemme itsemme rautahäkkiin ja unohdamme autuaasti sen avaimen ulkopuolelle.

Weberkin siis jakaa sen aikansa sosiologioiden parissa yleisen käsityksen, että markkinatalous kaventaa toimintatyyppiemme kirjoja ainoastaan yhdenlaiseen, päämäärärationaalisen toiminnan muotoon. Kun keinoista tulee itsetarkoituksia, toimijalla ei juurikaan ole tilaa tehdä toisin, vaan hänelle osoitetaan ainoastaan mahdollisuus noudattaa rationaalisuuden periaatetta. Moderni organisaatiokaan ei suo Weberin mukaan toimijalle suurta valinnanvaraakaan. Ellei hän halua murskautua byrokratian rattaisiin, hän joutuu sopeutumaan sen ennalta sovittuun työnjakoon ja sen tarjoamiin rooliasemiin sekä niihin kohdistuviin, vakiintuneisiin odotuksiin (Weber 1978).

Vakiintuneet odotukset tekevät byrokraattisen organisaation henkilökunnan toiminnasta ennustettavaa, laskelmoitua käyttäytymistä, josta poikkeamista sanktioidaan vahvasti. Byrokriat rakentuvat rooliodotuksiin kohdistuneiden odotusten nauttiman legitimitetin varaan. Juuri vakiintuneet odotukset tekevät niistä sosiaalisia koneistoja, jotka hävittävät toiminnan mielen. Byrokriat eivät tarjoa viitettäkään työntekijöiden väliseen luottamukseen tai muuhun vastaavaan inhimilliseen piirteeseen. Kun arvorationaalille ja emotionaalille toiminnalle ei Weberin ajattelussa muutenkaan jää suurtaakaan sijaa, ei myöskään ole mahdollista ajatella, että valinnalle ja siten luottamuksellisille sosiaalisille suhteille olisi paljonkaan tilaa (vrt. Albrow 1997).

Kapitalistisen markkinatalouden on nähty vääristävän sosiaalisia suhteita myös sotien välisen ajan yhteiskuntateoreettisessa ajattelussa. Frankfurtin koulukunnan perustajat, Max Horkheimer ja Theodor W. Adorno, jatkoivat Marxin ja Freudin pohjalta Weberin teemoja. He pyrkivät esittämään nerokkaan Odysseus-myytin tulkinnan avulla, miten Valistus ja sen tulos, kapitalistinen markkinatalous, kääntyivät itseään vastaan. Heidän maalaamansa näkymä on synkkä myös kaikkien moraalisten hyveiden kannalta. Kun toimintamme taipuu järjen alle, sen vihamielisyyden vallassa ”tunne ja lopulta kaikki inhimillinen ilmaisu, jopa kulttuuri kokonaisuudessaan vedetään pois ajattelusta” ja ne ”muunnetaan taloudellisen systeemin kaikenkattavan järjen neutraaliksi ainesosaksi” (Horkheimer & Adorno 1979, 91). Tässäkään ajattelun kehikossa ei luottamuksellisille sosiaalisille siteille avaudu sanottavaa tilaa.

4.2 SOTIEN VÄLISEN SAKSALAISEN SOSIOLOGIAN SUURET NIMET, MARKKINATALOUS JA LUOTTAMUS

Adornolla ja Horkheimilla oli kuitenkin vakavasti otettava, mutta aikanaan vähän tunnettu kilpailija yhteiskuntateoriassa, Norbert Elias. Hänestä tuli kuuluisa vasta 1970-luvun lopulla. Hän teki kuitenkin jo sotien välisenä aikana suuren tutkielmansa sivilisaatioprosessista. Hänen ajattelutapansa muistutti paljossa David Humen käsityksiä ihmisluonnosta. Toisin kuin Descartes Hume näki pikemminkin intohimojen ja tunteiden kuin järjen ohjaavan inhimillistä elämäntulkua. Hetkelliset järjen kirkastumiset olivat vain poikkeus elämänmenossa. Järjestä ei sen tähden ollut tunteiden kahlehtijaksi. Siihen pystyivät ainoastaan tavat. (Ks. Liedman 1997.)

Weberin ja Durkheimin sijasta Elias lähti liikkeelle humelaisista ajatuskuluista. Hänen mukaansa oli selvää, että ainoastaan tapojen kehitys loi pohjaa sivilisoitumiselle. Tämän toteaminen ei kuitenkaan auttanut ymmärtä-

mään sivilisoitumisen perusteita, sillä jollakin keinoin oli kyettävä selittämään myös tapojen kehitys. Elias näki tapahistoriallisen kehityksen kytkeytyvän ensi sijassa valtiollistumiseen ja yhteiskunnallisen työnjaon kasvuun. Hänen mukaansa näille käsitteille ei pidä antaa vain sosiologisen hokeman roolia. Mikäli siihen tyydytään, silloin kadotetaan ”yhteiskunnallisen työnjaon kasvun”, ”rahatalouden” jne. käsitteiden erityinen ominaislaatu ja näiden käsitteiden taustalla hahmottuvien sosiaalisten siteiden erityisyys. Silloin unohdetaan niin ikään se, miten yksilöt sopeutuvat tuohon erityisyyteen (Elias 1982, 27-28). Niinpä rahatalouteen siirtyminen ei tarkoita yksinomaan teknistä vaihdon välineen muutosta. Rahatalouden taustalla ilmenee myös uudentyyppinen sosiaalinen riippuvuus, joka syrjäyttää vähitellen klaanijärjestelmään kytkeytyvät sosiaaliset sidokset.

Uuden riippuvuuden tärkeimpänä ilmentymänä ovat tavara- ja rahamarkkinat, joiden välityksellä toisilleen tuntemattomat ihmiset joutuvat tekemisiin toistensa kanssa. Mikäli kohtaamisessa purkautuu voimakkaita, hallitsemattomia tunteita, kaupanteko sujuu huonosti, ja pysyvien kauppasiteiden solmiminen vaikeutuu. Tai jos fyysisesti vahvempi osapuoli pakottaa heikomman osapuolen kaupantekoon ja sanelee sen ehdot, käy samoin. Kaupankäynnistä tulee vasta silloin sujuvaa, kun se toteutuu osapuolleen ennalta arvattavien toimien mukaan ja kun osapuolet näkevät kaupankäynnin itselleen järkeväksi. Tämä opettaa itsehillintää markkinoilla, auttaa sisäistämään ulkoiset pakot sisäiseksi maksitunnoksi. Se on riippuvainen yhteisön ohjeista (Elias 1997, 95) ja johtaa sosiaalisten suhteiden muodollistumiseen.

Muodollistuminen levisi Eliaksen mukaan myös taloudellisten suhteiden ulkopuolelle ja johti tapakulttuurin yleistymiseen. Jos markkinat vaimensivat intohimojen purkauksia kaupankäynnissä, valtiollistuminen toimi sinä prosessina, joka auttoi tapakulttuurin yleistymistä. Sen lähtökohdat olivat eurooppalaisten ruhtinaskuntien ja hovien sotilaallis-aristokraattisessa käytäytymismallissa, joka edellytti tunteiden hallintaa ja ”välittömästä toiminnasta pidättäytymistä”. Eliaksen yleistys tästä on se, että yhteiskunnan käytäytymismallien ulkoinen pakko edellyttää äärimmäisen tehokasta sisäistä pakkoa. (Mt., 73-74.) Tämä ei salli suuria valintoja toiminnassa. Eikä Elias siten pohdi luottamuksen asemaa tapakulttuurin leviämisessä, mutta hänen näkemyksensä sisältää kyllä sen implisiittisen ajatuksen, että muodollistuessaan sosiaaliset suhteet muuttuivat ennakoitaviksi ja siinä mielessä myös luotettaviksi. Markkinataloudella on tässä mielessä sosiaalisia suhteita ylläpitäviä vaikutuksia. Toisaalta tavat eivät suoneet Eliaksen ajattelussa suuria mahdollisuuksia toimia toisin ja siten osoittaa ”Toiselle”, että toimija on tämän luottamuksen arvoinen.

4.3 AMERIKKALAINEN SOSIAALISEN VAIHDON SOSIOLOGIA, MARKKINATALOUS JA LUOTTAMUS

Elias asteli sosiologiselle valtavrillalle vieraita polkuja, eikä siten asettanut aikoinaan tätä panoksellaan kyseenalaiseksi. Valtavirtaa kulki ja samalla uursi sen sijaan anglo-amerikkalaisen sosiologian yksi merkittävimpiä edustajia, Talcott Parsons. Hän muunsi Weberiin pohjautuvan toiminnan teoriansa rakenneteoriaksi. Hän pyrki luomaan sellaisen toiminnan teorian, jossa aito valinta ja yhteiskunnan ennustettavuus sovitettiin yhteen. Tuloksena oli voluntaristisia painotuksia sisältävä teoria, joka oli perimmäältään kuitenkin kausaalinen. Parsons (1968, 1, 376-408) puhui teoriassaan yhteiskunnan kollektiivisesta arvo- ja normiyhtenäisyydestä sekä uskotteli sen sisäistyvän yksilöiden tajuntaan. Yksilöiden toiminnalle ja sen mielelle ei tässä mallissa ollut sijaa, vaan heistä tuli sisäistyneen yhtenäisen arvo- ja normikulttuurin kantajia, eräänlaisia kulttuurisia klooneja tai "kulttuuritoopeja" (cultural dopes)¹. He olivat siis korkeintaan sanan heikossa mielessä agenteja, jotka olisivat itse voineet tehdä moraalisia valintojaan ja kohdata siten myös luottamuksen ongelman. Myöhemmin Parsons (1951) hylkäsi toisin toimimisen mahdollisuudenkin ja keskittyi pelkästään yhteiskunnan systeemiin puoliin. Luottamus ei siten käynyt ajankohtaiseksi tässä rakennesosiologisessa ajattelussa.

Valtavirrassa tapahtui 1950-luvulla kuitenkin sellainen käänne, että Parsonsin rakennesosiologia asetettiin perin pohjin kyseenalaiseksi. Mutta tämänkään käänteen jälkeen ei pantu paljon painoa luottamuksen käsitteeseen, vaikka Parsons-kriitikot halusivatkin "tuoda yksilöt takaisin sosiologiaan". He lähtivät vastakohtana Parsonsille historiattomista ja aiempia sosiaalisia siteitä vailla olevista pistemäisistä yksilöistä ja näkivät näiden sosiaalisen kanssakäymisen, "sosiaalisen vaihdon", muunnelman taloudellisesta vaihdosta ja rationaalisesta valinnasta. Tämän suuntauksen ehkä merkittävimmän edustajan George Homansin (1961) mukaan ihmiset ovat toistensa kanssa tekemisissä vain siksi, että hyötyvät siitä. Jos he eivät saa panostaan vastaavaa hyötyä, he ärsyntyvät, kuten Homansin tunnettu "vihaisuushypoteesi" kuuluu (ks. Allardt 1971).²

Sittemmin tilanne on muuttunut, kun sosiaaliseen vaihtoon keskittynyt teoriaperinne on vankistunut. Kun rationaalisen valinnan ja peliteorian kaltaiset markkinatalouden toimintaa jäljittelevät ajatusmuodot on tuotu sosiologian teoreettiseen arsenaaliin, on myös luottamuksen ongelma uudelleen ajankohtaistunut. Kummassakin ajatustavassa lähdetään epähistoriallisesta ja muista riippumattomasta pistemäisestä toimijasta, joka operoi "vaikeuksista vapaalla" tasolla (ks. esim. Axelrod 1984). Tällainen toimija on luonnollises-

ti fiktio, sillä edes rationaalinen valitsija ei elä sosiaalisessa tyhjiössä ottamatta huomioon muita ihmisiä. Silti hän saattaa toimia laskelmoiden sosiaalisissa suhteissaan, mutta sekään ei tapahdu muista riippumatta, vaan heidän käsityksiään kuunnellen ja niiden pätevyyttä arvioiden. Lopputulos voi olla vähemmän rationaalinen, kuten "vangin ongelma"-peli osoittaa. Siinähan asetetaan kaksi vankia erilleen ja samalla valintatilanteeseen, jossa heidän keskinäinen luottamuksensa pannaan koviille. Mikäli toinen vangeista uskoo toisen pettävän, hän päättää tunnustaa päästäkseen vähemmällä. Mutta kun molemmat ajattelevat samoin, he päätyvät kannaltaan epäedullisempaan tilanteeseen kuin siinä tapauksessa, että he olisivat vain jatkaneet luottamistaan toisiinsa.

"Vangin ongelma"-pelin tilanne saattaa olla täyttä totta joissakin nykyelämän tilanteissa. Se on kuitenkin poikkeuksellinen sikäli, että se sijoittaa tarinan henkilöt kokonaan erilleen toisistaan ja estää heitä neuvottelemasta yhteisestä asiastaan. Toinen tunnettu sosiaalisen vaihdon teoreetikko Peter Blau (1967) onkin halunnut välttää "vangin ongelma"-peliin liittyvät abstraktit esioletukset. Hän ei ole kiinnittänyt yksinomaan huomiota vaihdossa saatuun yksilölliseen hyötyyn, vaan vaihdon vastavuoroisuuteen. Kun jopa toisensa tuntemat ihmiset ovat vuorovaikutuksessa keskenään, ei petoksen mahdollisuutta voi sulkea pois. Kun joku vuorovaikutuksen osapuolista kuitenkin tekee muille hyvän tahdon eleen, on mahdollista, että heidän keskinäinen luottamuksensa kasvaa, mikäli muut vastaavat siihen (vrt. myös Habermas 1987, 74). Tämä johtuu siitä, että kukin heistä olisi myös voinut toimia toisin, olla piittaamatta koko eleestä. Juuri tämän riskin olemassaolo, kuten edellä olemme nähneet, nostaa vastavuoroiset teot arvoonsa ja lisäävät niin luottamusta kuin sitoutumista sosiaalisessa kanssakäymisessä (ks. myös Molm et.al. 2000, 1401-1402).

Jos luottamuksen ja yhteistoiminnan teemat tulivat ajankohtaisiksi peliteorian ja rationaalisen valinnan virittämässä yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa, niiden asema vahvistui valintaan vahvasti pohjautuvassa verkostoteoriassa. Se ei tosin ole yhtenäinen teoreettinen suuntaus, mutta sen kannattajia yhdistää ajatus, etteivät niinkään verkostoissa toimivat ihmiset, vaan heidän keskinäiset suhteensa ovat tärkeitä. Mustafa Emirbayer kutsuu tämän vuoksi verkostanalyysia "relaationaaliseksi", verkostostosuhteisiin keskittyväksi analyysiksi. Yksilöt saavat siinä identiteettinsä niistä "funktionaalista rooleista", joita heillä on sosiaalisessa vaihdossa. Itse vaihdosta tulee tällöin eritelyn kohde, pikemminkin kuin vaihdon osapuolista. (Emirbayer 1997, 287.) Vaihtoon osallistuvista toimijoista saamme kuulla, että heidän valintansa ovat tilanteen rajoittamia ja polkuriippuvia. Eli nykyiset ratkaisut riippuvat aiemmin tehdyistä päätöksistä (mt., 294). Mitään muuta emme saa tietää näiden "valitsijoiden" ominaisuuksista. Esimerkiksi Ronald Burtille (1995), yhdelle keskeiselle verkostoteoreetikolle, verkosto jo sinänsä tarjoaa motiivin toiminnalle.³ Hän ei sen sijaan pohdiskele lainkaan sitä, miksi ihmiset käyttävät

verkostoja hyväkseen. Oireellisesti verkostoteoreetikot kutsuvatkin analyysissään verkostojen jäseniä ”solmukohdiksi” (ks. Rubinstein 2001, 159, 164). Inhimillinen toiminta menettää tässä pelkistyksessä kaikki moraaliset, normatiiviset ja emotionaaliset ulottuvuutensa. Vaikka verkostanalyysissä usein jäljitetäänkin luottamusta, se katoaa jäljittäjän näköpiiristä samalla, kun verkostojen jäsenistä tulee, kuten Robert Musil saattaisi sanoa, ”ihmisiä vailla ominaisuuksia”.

4.4 MARKKINATALOUS, SYSTEEMIEN JA TOIMINNAN SOSIOLOGIA, LUOTTAMUS

Luottamuksen teema ei saanut lopultakaan näkyvää sijaa siinäkään eurooppalaisessa yhteiskuntateoreettisessa ajattelussa, joka suhtautui kriittisesti sosiaalisen vaihdon teorioihin ja kiteytyi 1980-luvun alussa Jürgen Habermasin kaksiosaiseen suurteokseen ”Theorie des kommunikativen Handelns” (1981). Hän pyrki palauttamaan siinä toiminnan kunniaan ja samalla rekonstruoimaan kriittisesti nuoren Parsonsinkin toimintateoreettista ajattelua.

Habermas kietoo kirjansa weberiläisittäin yhteiskunnan rationaalistumisen aihepiiriin. Frankfurtin koulun vetäjänä hän ei kuitenkaan hyväksy edeltäjiensä tapaa sitoa Valistus yksinomaan tietoisuusfilosofiaan ja sen tuottamaan umpikujaan, jonka mukaan tuhoamme oman toimintamme edellytykset turvautumalla pelkästään kapeasti ymmärrettyyn päämäärärationaaliseen ajatteluun ja hyödyn tavoitteluun. Habermas asettaa tietoisuusfilosofian sijaan kommunikaation ja inhimillisen vuorovaikutuksen, jonka tähtäimenä on yhteisymmärryksen saavuttaminen. Se voi liittyä hyödyn tavoitteluun, muttei rajoitu yksinomaan siihen. Myös moraaliskäytännöllinen rationaalisuus ja siihen kytkeytyvä etiikka sekä esteettiskäytännöllinen rationaalisuus ja siihen yhdistyvä taide ja erotiikka ovat Habermasin (1981, 326) mukaan tärkeitä, jos haluamme ymmärtää sosiaalista todellisuutta. Hän esittääkin Hobbesin tapaan, että instrumentaalinen, pelkkä omaan hyötyyn tähtäävä toiminta tekee sosiaalisesta elämästä epävakaa. Jos haluamme käsittää sosiaalisen järjestyksen pysyvyyttä, on myös tarkasteltava niitä tapoja, joilla sovitamme yhteen inhimillisiä pyrkimyksiämme ja niiden taustalla olevaa keskustelua toiminnan eri osapuolten tilanteentulkinnasta. (Habermas 1981, 148-150, 385; Habermas 1987, 77.) Habermas kutsuu kommunikatiiviseksi toiminnaksi tätä toimijoiden tulkintojen ja toimien yhteensovittamista.

Habermas väittää, että toimijoiden pyrkimys ymmärtää muita ja limittää omat toimintonsa heidän pyrkimyksiinsä on alkuperäinen kielenkäytön tehtävä. Hän perustelee lähtökohtaansa viittaamalla kielifilosofiassa tehtyyn

perlokutiivisten ja illokutiivisten puheaktien eroon. Edellisillä yritetään saada aikaan jokin vaikutus kuulijassa. Jotta tässä onnistuttaisiin, on kuulijan kuitenkin ymmärrettävä, mihin puhuja tähtää. Puhujan pyrkimys tulla ymmärretyksi on hänen illokutiivinen tavoitteensa. Se on siten alistainen perlokutiiviselle, vaikutukseen pyrkivalle puheelle. Hyötyajattelussa ei Habermasin mukaan ole kyse mistään muusta kuin juuri yhteisymmärrykseen tähtäävän illokutiivisen puheilmaisun alistamisesta perlokutiiviselle hyötyyn tähtäävälle kielenkäytölle (1981, 388-390).

Kielifilosofinen jaottelu on Habermasille sikäli tärkeä, että hän tekee sen varassa makrososiologisen erottelun elämismaailmaan ja systeemiin. Elämismaailma toimii oleellisesti kommunikatiivisen toiminnan varassa. Se ei siis sulje pois yksityiseen hyötyyn keskittyvää toimintaa. Sekin on kommunikatiivista toimintaa, muttei välttämättä sen hallitseva piirre. Jos pelkkä hyötyajattelu olisi siinä hallitsevana, olisi sen seurauksena kaiken aikaa vakavia häiriötiloja elämismaailmassa.

Systeemi koostuu taloudesta ja hallinnosta. Rahalla ja vallalla on niiden toiminnassa suuri merkitys. Niiden vaikutuksesta systeemi irtaantuu elämismaailmasta, ja omaksuu – Habermasia väljästi tulkiten – perlokutiivisen, hyötyyn tähtäävän kommunikaation muodon. Sen periaattein toimivat systeemiset elementit työntyvät Habermasin mukaan elämismaailmaan ja ”kolonisoivat” sen. Seurauksena ovat modernin yhteiskunnan patologiat, kulttuurisen merkitysjärjestelmän hajoaminen, normatiivisen integraation murtuminen ja normittomuus. (Habermas 1981, 351-360.) Toisin sanoen olemme jälleen tekemisissä sen yhteiskuntateoreettisen perinteen kanssa, joka tähdentää kapitalistisen markkinatalouden hajottavia tendenssejä ja yhteiskunnan moraaliyhteisöllisyyden ohenemista sekä epäluottamuksen yleistymistä niiden vaikutuksesta.

Habermasin siirtyminen tietoisuusfilosofiasta kielifilosofiaan Valistuksen projektin puolustuksessaan heijasteli sosiologiassa tapahtunutta kulttuurista käännettä, jonka vaikutuksesta yhteiskuntateoriassa palattiin myös suoraan luottamuksen teemaan. Tämä oli ainakin osaksi seurausta siitä, että mikrososiologian vahvistumisen myötä kärjistynyt dualismi yksilön ja yhteiskunnan, mikrotason ja makrotason tai agentin ja rakenteen välillä vaati ratkaisua. Dualismia lähdettiin purkamaan kahta erilaista tietä. Yksi reitti kulki saksalaisen Niklas Luhmannin kautta, joka Habermasin tavoin oli lähtenyt kehittämään yhteiskuntateoriaa systeemiteoreettiseen suuntaan ottamatta kuitenkaan rasisitteekseen kovin paljon vaikutteita Parsonsin rakenneteoriasta. Luhmann piti luottamusta vaihtoehtona yhteiskunnalliselle vallankäytölle. Hän kehitteli edelleen Weberin ajatusta yhteiskunnan jakautumisesta erillisiin alasysteemeihin, joiden välinen synkronointi toteutui hänen mukaansa kommunikaation avulla. Myös valta on hänelle ”kommunikaatioväline”, joka ta-

kaa vallan haltijalle ja sen kohteelle mahdollisuuden sovittaa yhteen odotuksiaan. (Luhmann 1979, 112.) Luottamus toimii periaatteessa samalla tavalla sosiaalisissa suhteissa. Se "neuvoo" luottamuksen osapuolia mitoittamaan odotuksensa realistisesti toistensa suhteen.

Luhmannin käsitykset luottamuksesta ovat muodostaneet paljolti perustan 1990-luvulla kukoistaneelle luottamus-kirjallisuudelle. Luhmannin ajattelulla on kuitenkin rajoituksensa. Hän liittää luottamuksen strategisen toiminnan kenttään puhuessaan luottamuksesta lähinnä vain odotuksen käsittein. Tehdessään näin hän liikkuu yksilötasolla, muttei osoita, miten odotuksiaan rationaalisesti seuraileva yksilö liittyy sosiaalisiin ryhmiin ja sitä kautta vallankäyttöön.

Kun Luhmann tarkastelee luottamusta odotusten kehikossa, hän näkee luottamuksen lisäksi yksinomaan kognitiivisena ilmiönä. Hän tähdentää sillä luottamuksen instrumentaalista tai tarkoituksenmukaista puolta. Luottamus ei kuitenkaan palaudu kokonaan tähän puoleen. Jos hyväksymme Seligmanin ajatuksen, jonka mukaan ystävyysuhde on paraatiesimerkki luottamussuhteesta, lienee selvää, että luottamussuhteessa on myös vahva moraalinen ja emotionaalinenkin elementti. Ystävyysuhteessa on oleellista ystävien keskinäinen arvostus ja kiintymys (Alberoni 1984, 35; ks. myös Pahl 2000). Kaikki luottamussuhteet eivät kuitenkaan ole ystävyysuhteita. Siitä huolimatta luottamusta ei voi ymmärtää pelkästään kognitiivisena ilmiönä. Siinä on myös moraalinen ulottuvuus ja vahvimmillaan myös emotionaalinen lataus (Ilmonen ym. 1998, 47; Sztompka 1999, 53).

Ei liene yllätys, että luottamus putkahti sosiologiseen keskusteluun saksankielisellä alueella suurten systeemisten tarkastelujen yhteydessä. Yhtä vähän yllättänee se, että luottamuksen teema kehkeytyi anglosaksisessa maailmassa nimenomaan toimijuuden käsitteen pohjalta. Anthony Giddens kehitti jo 1970-luvun lopulla rakenteistumisteoriaansa, jonka hän viimeisteli 1980-luvun alussa. Hän pyrki siinä yhdistämään strukturalismia ja toiminnan teoriaa. Giddens tosin puhui toiminnan sijasta mieluummin "toimijana toimimisesta". Hän viittasi tällä sekä toimivaan minään (tai teoriaan toimivasta minästä), jolla on paikkaan sidottuja toimintakäytäntöjä, että mahdollisuuteen alati tehdä toisin (Giddens 1984, 96-97). Edellinen toiminnan määre kytkee toiminnan rakenteisiin ja jälkimmäinen antaa ymmärtää, että nämä rakenteet eivät ole pakottavia.

Mahdollisuus tai kyky toimia toisin ennakoii Giddensin ajattelussa luottamuksen ongelman esiintuloa. Kytkeytyyhän kyseinen pulma nimenomaan tähän toisin toimimisen mahdollisuuteen jo sinänsä, kuten olemme edellä tähdentäneet. Luottamuksen pulman esiintuloa kiirehtii myös se ajatus, että toisin tekemistä on yhteiskunnallisen muutoksen myötä alati harkittava siksi, että Giddensin mukaan meillä ei ole ainoastaan kasvaneita valinnan mahdol-

lisuuksia, vaan suorastaan kasvanut paine tehdä valintoja, tahdomme tai emme. Meidät on hänen mukaansa tuomittu valintaan. Valinnan pakko ei ilmene yksistään kulutuksessa, vaan se koskee koko elämänkirjoa alkaen omasta elämäntavasta ja päätyen arkisiin pikkuratkaisuihin. Giddens (1991, 209-216; 1994, 90-91) onkin ryhtynyt puhumaan tässä mielessä "elämänpolitiikasta".

Jos valinnan pakko on muuttunut alituiseksi seuralaiseksemme, valinnan tekemiseksi ei kuitenkaan enää ole olemassa yksinkertaisia peukalosaäntöjä. Vanhat traditiot ja vanhempien sukupolvien kokemukset menettävät yhtäältä pätevyysalueensa modernisaation myötä. Toisaalta yhteiskunnallisten prosessien irtaantuminen ajan ja paikan kahleista jouduttaa traditioiden roolin heikkenemistä. Tämä kehitys johtaa siihen, että emme voi päätöksissämme enää nojata pelkästään paikallisiin itsestäänselvyyksiin ja niin sanottuun äänettömään tietoon (tacit knowledge), jota meillä on annetun yhteiskunnan jäsenenä (Giddens 1991, 146-147). Tämä pakottaa meidät turvautumaan yhä enemmän asiantuntijaorganisaatioihin elämän kaikilla alueilla, kuten kuluttajavalinnassa, lasten kasvatuksessa ja terveydenhoidossa. Niihin turvautumisen aste riippuu siitä, missä määrin luotamme niihin ja miten suuria riskejä näemme ratkaisuihimme liittyvän (mt., 133-143).

Luottamus asiantuntijaorganisaatioihin ja niihin tukeutuminen auttavat meitä käsittelemään suuria riskipitoisia päätöksiä, mutta asiantuntijaorganisaatiot eivät välttämättä helpota meitä ratkomaan niitä ongelmia, joita irtaantuminen ajan ja paikan kahleista saa aikaan sosiaalisessa olemisessamme. Giddensin (mt., 147) mukaan niistä ehkä keskeisimmät aiheutuvat siitä, että vapaudumme varhaisempien sukupolvien kokemista, etukäteen lukkoon lyödyistä siteistä muihin yksilöihin ja sosiaalisiin ryhmiin. Vapautumisen vuoksi valinnan ongelma ulottuu myös läheisimpiin ihmissuhteisiimme, oli pa kysymys avio- tai avoliiton tai ystävyysuhteen muodostamisesta. Vaikka entisenlaiset odotuksetkaan eivät ole niissä merkityksettömiä, intiimit suhteemme ovat yhä enemmän vapaasti kelluvia. Niihin hakeudutaan ja niitä pidetään yllä lähinnä suhteen itsensä vuoksi. Ne ovat tässä mielessä "puhtaita". Puhtaat suhteet ovat refleksiivisesti organisoituja. Suhteen osapuolet seuraavat toistensa ja omaa toimintaansa jatkuvasti, pyrkivät suhteessaan avoimuuteen ja panostavat suhteensa intiimeihin puoliin. Sitoutumisella ja vastavuoroisuudella on niissä suuri merkitys. Luottamus on niiden keskeisin koossa pitävä voima, vaikka toki jaetulla elämänhistoriallakin on oma merkityksensä. (Mt., 87-97.) Jos siis meidän on Giddensia uskominen, puhtaiden suhteiden yleistymisen muuntaa luottamuksen ongelman ajankohtaiseksi lähisuhteissamme. Palaamme ajatukseen puhtaasta suhteesta tarkemmin seuraavassa luvussa.

Giddens näyttää nostavan luottamuksen suorastaan rakenteistumisteoriaansa keskiöön. Valitettavasti hänen ajattelunsa ei ole kaikelta osin johdonmukainen. Hän asettaa valinnan pakon ja toimijan toisin tekemisen olemisemme julkilausumattomaksi (ontologiseksi) aksiomaksi pohtimatta ensinnäkään sitä, missä määrin tuo aksioma on muuta kuin ideologinen vastine taloudelliselle uusliberalismille. Toiseksi hän ei tarkastele sitä, miten hänen otaksunsa käsitys todellisuudesta (ontologia) suhteutuu hänen itsensäkin havaitsemaan, toimijan kasvavaan pakkoon turvautua valinnoissaan asiantuntijaorganisaatioihin. Niihin ei tietenkään tarvitse välttämättä uskoa, mutta toisin tekeminen saattaa silti tuntua suuremmalta riskiltä kuin asiantuntijoiden neuvojen noudattaminen. (Mt., 146-148.)

Riskiä kattamaan on tosin syntynyt sosiaalisia lakeja ja järjestelyjä, jotka ainakin periaatteessa kattavat näitä riskejä. Giddens (1994) vähättelee kuitenkin niitä, esimerkiksi hyvinvointivaltion merkitystä, etsiessään "kolmatta tietä" markkinoiden ja valtion välistä. Ainakin pohjoismaisesta perspektiivistä katsoen näyttää siltä, että riisuttunakin hyvinvointivaltio ja kaupallisten vakuutusinstituutioiden lukuisuus, joilla halutaan pienentää esimerkiksi työttömyyden ja sairauksien aiheuttamien riskien todennäköisyyttä, kasvattavat riskien sietokykyä ja tekevät valinnoista aikaisempaa turvallisemman. Francois Ewaldin (1995) sanoin emme eläkään "valinnan" yhteiskunnassa, vaan pikemminkin "vakuutusyhteiskunnassa", jossa virheellisiä valintoja voi paikata etukäteen maksetuin vakuuksin.

Kolmanneksi me pyrimme Giddensin mukaan välttämään modernin maailman riskejä vahvistamalla perusturvallisuuttamme. Se toteutuu tukeutumalla rutiineihin. Niiden avulla luomme itsemme suojaksi turvaverkon (Giddens 1991, 126). Se auttaa meitä selviytymään arjessa, mutta rajaa samalla melkoisesti elämisemme valinnaisuutta. Giddensin ajattelussa ontologisen turvallisuuden hakeminen varjostaa raskaana henkilökohtaisia ratkaisuja. Sekin estää agenteja toimimasta toisin. (Barnes 2000, 30; Ilmonen 2000.) He toteuttavat päinvastoin rutiineitaan käytännön tietoisuuden tasolla ja saavat näin elämänsä pysyvyyttä. Rutiinit luovat toiminnalle ulkoisen "aivan kuin mikään ei olisi muuttunut" -ympäristön. Elämä voi jatkua siinä entisenlaisena ilman, että toimijan tarvitsee alati painia olemisen peruskysymysten kanssa. (Giddens 1991, 37.) Tämä tekee vaikeaksi ymmärtää rakenteistumisteorian pohjalta sen paremmin luottamuksen ongelmaa kuin luottamuksenkaan syntyä. Sen sijaan luottamuksen ylläpito käy kyllä sen pohjalta tajuttavaksi. Se tapahtuu rutiinimaisesti. Luottamusta pidetään silloin annettuna tai niin vahvana, ettei sitä panna koetteelle. Vasta kun herää epäilyksiä luottamuksen suhteen, myös sen ylläpitoon liittyvät rutiinit käyvät kyseenalaiseksi, ja toimija joutuu valintatilanteen eteen, luottaako vai eikö.

Ristiriitaisuuksistaan ja kritiikistä huolimatta luottamusta käsittelevä yhteiskuntateoreettinen kirjallisuus on Luhmanin ja Giddensin kirvoittamana puhjennut kukkaan 1990-luvulla samalla, kun puhe kapitalististen markkinoiden sosiaalisia siteitä rapauttavista vaikutuksista on työnnetty (post-modernin) sosiologisen keskustelun marginaaleihin. Georg Ritzerin (2001) kaltaiset sosiologit tosin pyrkivät vielä sinnikkäästi tuomaan sen uudelleen yhteiskuntateorian keskiöön. Silloin saamme tosin jälleen kerran tuta siitä, miten markkinat ja kulutuksen rationalisaatio, "McDonaldisaatio", tuhoavat sosiaaliset siteemme. Näin saattaa toki käydäkin. Se ei kuitenkaan estä meitä luomasta uusia sosiaalisia siteitä ja elvyttää vanhoja, uinuvia siteitä, jotka perustuvat luottamukseen. Tärkeintä onkin silloin paljastaa pysyvyys muutoksessa, erityisesti nähdä ne tavat, joilla traditionaaliset ja modernit sosiaaliset elementit kietoutuvat toisiinsa, kuten Reinhard Bendix (1967, 292-346) on aikanaan tähdentänyt.

VIITTEET

- ¹ Parsons käänsi itse asiassa (Sorokinin tavoin) Durkheimin perusediat päälälleen. Pansonsin käsissä sosiaalisesta tuli yksilöiden ulko- ja yläpuolinen sosiaalinen fakta, johon yksilöt taipuivat. Durkheim ei kuitenkaan esittänyt tämännäntapaista missään. Hän tähdensi sen sijaan, miten ajattelun kategoriat perustuivat sosiaalisten ryhmien suhteisiin ja näiden ryhmien käytäntöihin (esim. Durkheim & Mauss 1963, 11, 65; ks. myös Morrison 2001, 110-119).
- ² Hypoteesi kuuluu: "Mitä enemmän yksilö kokee toisen henkilön, jonka kanssa hän on vuorovaikutussuhteessa, saavan enemmän voittoa kuin hän itse, sitä enemmän hän käyttäytyy tavalla, jota sanomme vihaisuudeksi" (Allardt 1971, 42).
- ³ Burt kuvaa kirjassaan sitä, miten työntekijät käyttävät sosiaalisissa verkostoissa olevia "rakenteellisia reikiä" edistääkseen etujaan yrityksissä (1995).

5

ONTOLOGINEN TURVALLISUUS, LUOTTAMUS JA PUHDAS SUHDE

5.1 RAKENTEISTUMISTEORIASTA LUOTTAMUKSEEN

Anthony Giddensin tuotannon keskustelluin osa on varmasti hänen monesta erilaisesta teoriaperinteestä ammentava rakenteistumisteoriaansa. Sen yhtenäisin esitys löytyy vuonna 1984 ilmestyneestä teoksesta *The Constitution of Society*. Siinä Giddens pyrkii tarkastelemaan yhteiskunnallisia prosesseja nostamalla yhteiskunnallisen toimijan vahvasti esiin. Hän ymmärtää yhteiskunnallisten rakenteiden ja toimijoiden suhteen kaksitahoiseksi ilmiöksi. Yhtäältä toimijaa ja toimintaa ei palauteta ensisijaisesti rakenteisiin, toisaalta rakenteiden ymmärretään kuitenkin mahdollistavan ja estävän tätä toimintaa.

Toisin sanoen käsillä on yksi yritys purkaa sellainen sosiologiassa paljon käytössä ollut yleistys, jossa maailma ikään kuin jaetaan kahtia (Giddens 1984, xix). Toisella puolella olevat rakennesosiologit painottavat yksilön selän takana piileviä rakenteita, jotka ovat yksilöllisen toimijan tietoisuuden ja vaikutusmahdollisuuksien ulkopuolella vaikuttamassa kaikkeen siihen, mitä hän tekee. Heitä vastassa ovat ymmärtävän sosiologian edustajat, jotka painottavat yksilön toiminnan tietoista luonnetta. Jos rakenteita on, ne vaikuttavat korkeintaan taustalla. Toiminnan logiikan ymmärtämisen kannalta ne eivät ole yhtä merkityksellisiä kuin yksilön tietoisuus. Hyvin yksinkertaistetusti esitetynä Giddensin (1977, 118-122) ratkaisu on ajatus rakenteiden kaksitahoisuudesta: sosiaaliset rakenteet ovat sekä tulos inhimillisestä toiminnasta että toiminnan tuloksen syntymisen edellytys.

Rakenteistumisteorian yksityiskohtainen erittely ei ole kirjamme tehtävä. Sitä voidaan pitää sellaisena yleisenä teoriana, jossa kysytään sitä, kuinka yhteiskunta, sosiaalinen tai kulttuurinen ovat mahdollisia (Noro 2000, 321). Siinä pyritään rakenteen ja toimijan välisiä suhteita erittelemällä saamaan

selkoa siitä, millaisia ovat sosiaalisen toiminnan säännöt tai sen mahdollisuuden ehdot. Giddensin tapa käsitellä yhteiskunnan mahdollisuutta ja sosiaalisen ehtoja sisältää kuitenkin aiheemme kannalta monia kiinnostavia ja tärkeitä elementtejä. Vaikka Giddensin mielenkiinto on siirtynyt rakenteistumisteoriasta aikalaisdiagnoosin suuntaan ja kiinnostus rakenteen ja toimijan suhteeseen hiipunut, hänen aikakauden luonnetta koskeviin kirjoituksiinsa on kuitenkin jäänyt varhaistuotannon teemoja, toki uusien haasteiden mukaisiksi kehitettyinä ja muokattuina. (Ilmonen 1994, 344.)

Rakenteistumisteorian kehittyessä tärkeän osan saavat keskustelut, joiden avulla voidaan paikallistaa myöhäisen modernin erityiset piirteet. Kirjansa johdannossa Giddens (1984, xvii) määrittelee sosiologian tieteenksi, jonka kohteena eivät ole mitkä tahansa yhteiskunnat tai yhteiskunta kokonaisuudessaan, vaan erityisesti kehittyneet tai modernit yhteiskunnat. Varsinkin 1990-luvulta lähtien Giddens on aktiivisesti tarttunut modernin elämän ongelmiin. Hän on tullut tunnetuksi samantapaisena nykyaikaa diagnostisoivana teoreetikkona kuin esimerkiksi Ulrich Beck ja Zygmunt Bauman. Myöhäismodernin yhteiskunnan ja myöhäismodernin elämän määritykset on toisin sanoen Giddensin tuotannossa paalutettu oikeastaan jo paljon ennen kuin asiasta alettiin tosissaan keskustella.

Giddensin (1990) mukaan myöhäismodernin tutkimiseen tähtäävä hanke voidaan tiivistää seuraavasti: Myöhäinen moderni on institutionaalisesti hyvin kompleksinen järjestelmä. Modernisoitumista ei ole mahdollista kiteyttää miksiäkään yksisuuntaiseksi ja tarkoin rajattavaksi prosessiksi, ja tämä on otettava kaikissa nykyajan käsitteellistämisyrittämissä huomioon. On myös huolellisesti eriteltävä ajan ja tilan välisiä suhteita. Tehtävä seuraa edellisestä. Myöhäinen moderni ei kompleksisen luonteensa takia ole samastettavissa esimerkiksi globalisoitumiseen tai kansainvälistymiseen. Aika ja tila sekä niiden keskinäiset suhteet voivat organisoitua monin tavoin sekä yksilöiden että yhteisöjen elämässä. Lisäksi on muistettava sosiologisen tiedon refleksiivisyys. Toisin sanoen sosiologia ei ole mikään hallinnollisia selvityksiä tuottava tiede, joka voisi olla avuksi yhteiskuntasuunnittelussa. Sosiologia on osa tutkimansa todellisuutta, syvästi sidoksissa niihin myöhäisen modernin yhteiskunnallisiin käytäntöihin, joista sen avulla pyritään luomaan kokonaisvaltaista kuvaa. Tällaisessa tieteessä kehitetyt ja käyttöön otetut käsitteet valuvat osaksi ihmisten arkielämää ja heidän todellisuusjäsenyyksiinsä. Kierto tieteen ja sen tutkimuskohteen välillä on näin jatkuvaa. Tieteen käsitteet muuntuvat vähitellen arkielämän käsitteiksi, arki muuttuu, ja muuttuneen arjen erittelemiseksi tarvitaan taas uudistettuja, aiempaa herkempiä tieteellisiä käsitteitä. Tällaista lähestymistapaa on nimitetty refleksiiviseksi sosiologiaksi.

Etenkin keskustelut perusturvallisuudesta ja luottamuksesta, muistamisesta, rutiineista, refleksiiviteetistä ja diskursiivisesta tietoisuudesta sekä iden-

titeetin ja perusturvallisuuden suhteesta aikaan ja paikkaan ovat niitä rakenteistumisteorian alkioita, joista on ollut luonteva edetä uudempiin analyyseihin myöhäisestä modernista (Giddens 1984, 41-65). Oikeastaan luottamus ja sen kytkeminen yksilölliseen, refleksiiviseen identiteettityöhön sekä lisäksi kysymykset ontologisen turvallisuuden synnyn ehdoista erilaisissa ajallistilallisissa konteksteissa ovat olleet keskeisesti läsnä lähes koko Giddensin tuotannossa. Ne ovat osaltaan jäsentämässä yleistä teoriaa rakenteen ja toimijan välisestä suhteesta, mutta yhtä hyvin niitä ja niiden välisiä suhteita työstimällä saadaan otetta myöhäismoderniin maailmaan ja luottamuksen merkitykseen tässä maailmassa.

5.2 ONTOLOGINEN TURVALLISUUS MINUUDEN PERUSTANA

Hyvin vahva Giddensin myöhäisempää ajattelua leimaava piirre on minän merkityksen korostaminen. Minä nousee hyvin keskeiseksi etenkin hänen 1990-luvun tuotantonsa avainteoskessa *Modernity and Self-Identity* (1991). Giddens (1991, 2) korostaa kirjassaan olevansa erityisen kiinnostunut minuuden rakentamisesta ja niistä aineksista, joita myöhäismodernin maailman instituutiot rakentamiselle tarjoavat. Minä, tai minuus, ei ole mikään passiivinen yksikkö, joka muotoutuu yksinomaan ulkopuolisten voimien ohjaamina. Yksilöt muovaavat myös itse identiteettiään. Vaikka muovaamisen vapaudella on rajoituksensa, sillä voi olla myös maailmanlaajuisia seurauksia. Ajatus rakenteen ja toimijan vuorovaikutuksellisesta suhteesta näkyy hyvin taustalla.

Erittäin ratkaiseva vaihe persoonallisuuden kehityksessä ovat elämän ensimmäiset vuodet, siitäkin huolimatta, että ihminen rakentaa minuuttaan ja hänen minuuttaan rakennetaan elämänkaaren kaikissa vaiheissa. Se tosiasia, että yksilöt voivat myöhemmässä elämässään korjata lapsuutensa epäedullisten kasvuolosuhteiden mahdollisesti aiheuttamia haittoja, ei vähennä ensimmäisten elinvuosien tärkeyttä. Etenkin varhaissozialisaatioissa syntynyt luottamus on elinikäisen minuusprojektin onnistumisen kannalta lähes välttämätöntä. Mitä heikommin yksilö on varhaislapsuudessaan oppinut luottamaan, sitä haavoittuvampi hänen aikuisuuden identiteettityönsä tulee olemaan.

Luottamus on siten yksilön identiteetin ydintä. Sen perusta luodaan primaarisosialisaatioissa. Jos tällainen perusluottamus jää syntymättä, seurauksena on "puutteellisella" egoidentiteetillä varustettu ihminen, jolla tulee olemaan vaikeuksia selvittää elämästään. Tässä Giddens (1984, 49-60; 1991, 38-45) myötäilee hyvin pitkälle D. W. Winnicottin ja Erik Eriksonin näkemyksiä luottamuksen ja varhaislapsuuden välisestä läheisestä suhteesta. Heidän

mukaansa perusluottamus kehittyy pienen lapsen ja hänen hoitajiensa rakastavaa huolenpitoa sisältävissä suhteissa. Yksi sen tyypillisimpiä ilmentymiä on usko hoitajan hyväntahtoisuuteen. Tällaiseen vuorovaikutukseen kuuluu lapsen usko siihen, että hoitaja tulee takaisin, vaikka ei aina olisikaan läsnä hänen käytettävissään. Tästä syntyy myös lapsen käsitys hänen ja hänen hoitajansa identiteettien erillisyydestä. Lapsena syntynyt luottamuksen tunne on eräänlainen suoja myöhemmän elämän tarjoamia uhkakuvia vastaan ja keino käsitellä pelkoa ja ahdistusta. Luottamus takaa rutiinit, joiden varassa arkinen toiminta paljolti etenee. Se luo samalla perustan kohdata tilanteet, joissa rutiinit rikkoutuvat.

Onnistunut sosialisatio antaa yksilölle kyvyn vastata sellaisiin eksistentialistisiin kysymyksiin, jotka ovat perustavanlaatuisia inhimillisessä elämässä. Ne koskettelevat sellaisia teemoja, jotka välttämättä kohdataan arkielämän eri tilanteissa. Ensimmäinen niistä käsittelee olemassaoloa, millaista se on luonteeltaan ja millaisia objektit ja tapahtumat ovat. Toisessa eritellään ihmistä yhtäältä luonnon osana ja toisaalta siitä erillisenä, refleksiivisenä ja tuntemiskykyisenä olentona. Kolmas koskee kokemusta toisista, miten suhtaudumme muihin ja miten tulkitsemme heidän käyttäytymistään. Neljäs liittyy oman identiteetin jatkuvuuteen, miten oma minuus ja oma ruumis koetaan samana persoonallisena ja ajallisena jatkumona. (Giddens 1991, 47-55.)

Epäonnistunut sosialisatio ja siitä seuraava kyvyttömyys käsitellä elämän kannalta välttämättömiä eksistenssikysymyksiä synnyttävät ääritapauksessa ihmisen, joka ei osaa tai uskalla lainkaan luottaa. Tällainen täydellinen luottamuksen puute, joka tekee elämisestä ylipääsemättömän vaikeaa, ei liene mahdollista käytännössä. Sen sijaan voimme aivan hyvin kuvitella ihmisen, jonka kyky luottaa on heikko. Mitä vaikeampi tällaisen ihmisen on luottaa, sitä todennäköisemmin pidämme kyseistä henkilöä psykologisena ongelmatapauksena. Toisaalta Giddens (emt., 209-210) korostaa sosiaalisen elämän ja siten myös luottamuksen prosessinomaisuutta. Varsinkin myöhäisessä modernissa yksilöllä itsellään on hyvin suuri vastuu elämästään. Vaikka varhaisessa sosialisatiossa syntynyt kyky luottamukseen on tärkeää, yksilöt voivat ja joutuvatkin kehittämään identiteettejään koko elämänsä ajan. Siten myöhemässä elämässä voidaan tiettyyn rajaan asti ratkaista lapsuuden sosialisation sisäisiä ristiriitoja. Tämä tarkoittaa toki myös mahdollisuutta rakentaa luottavaista identiteettiä.

5.3 PURKAUTUVAT PERINTEET

Modernistista yhteiskuntateoriaa on Scott Lashin (1995, 155-160) mielestä usein arvosteltu siihen sisältyvästä utooppisesta suuresta kertomuksesta. Yh-

teiskunnan on ikään kuin odotettu kehittyvän yhä korkeammalle asteelle, esimerkiksi sivilisoituvan sivilisoitumistaan. Tälle vastakkaisesti joissakin post-modernistisissa lähestymistavoissa on korvattu utopia ajatuksella kehityksen käänteisyydestä, jossa modernisoituminen yllättäen syö antamansa lupaukset. Lash etsii kolmatta tietä. Hän puhuu yhteiskunnallisen muutoksen kolmesta vaiheesta. Vaiheet ovat karkeita yleistyksiä, eräänlaisia ideaalityyppejä. Ensinnäkin on traditionaalinen, Gemeinschaftia vastaava yhteiskunta, sitten on vuorossa yksinkertainen modernius tai "osittainen" Gesellschaft, ja lopulta tulee refleksiivinen modernius, täydellistynyt Gesellschaft.

Perinteinen yhteiskunta sisälsi vahvoja traditionaalisia rakenteita, kuten suurperheen, kyläyhteisön ja kirkon. Yksinkertainen modernius, jota voitaneen kutsua myös teolliseksi moderniksi, merkitsi lisääntyvää yksilöllistymistä. Se purki nämä perinteet, mutta samalla se synnytti niiden rinnalle uusia, kuten ammattiliitot, hyvinvointivaltio, valtiobyrokraatia, kansakunta, ydinperhe, tiedeusko, yhteiskuntaluokka ja tayloristinen tehdasorganisaatio. Tässä mielessä yksinkertainen modernius ei vielä edustanut täyttä moderniutta. Vasta kun yksilöllistyminen etenee niin pitkälle, että myös edellä mainitut teolliset rakenteet alkavat horjua, ollaan "molemmilla jaloillaan" tukevasti seisovassa täysmodernissa.

Luottamuksen rooli vaihtelee paljon näissä yhteiskunnan erilaisissa kehitysvaiheissa. Perinteinen yhteiskunta rakentui sellaiselle tuttuudelle ja vakiintuneille toimintatavoille, ettei kysymys luottamuksesta juuri tullut ajankohitaiseksi. Kun toiminta on monin tavoin säädeltyä ja ennakoitavissa, ei ole tarvetta luottaa. Elämä soljuu muutenkin eteenpäin. Yksinkertainen modernius nostaa kysymyksen luottamuksesta vahvemmin esiin. Sen yhteydessä voidaan puhua varsinkin luottavaisuudesta eli teollisten instituutioiden antamasta takeesta sille, ettei elämässä tapahdu aivan mahdottomia. Varsinainen yksilöllistymisen aika eli tukevasti omillaan seisova täysmoderni elämä sen sijaan edellyttää henkilökohtaista riskinottoa ilman ulkoisia suojaverkkoja ja siten nimenomaan luottamusta.

Tämän voi sanoa niinkin, että traditionaalinen yhteiskunta sisälsi yhteisö-rakenteita eikä siinä eläminen vaatinut luottamusta. Puoliksi modernille yhteiskunnalle olivat ominaisia kollektiiviset rakenteet ja niiden takaama luottavaisuuden ilmapiiri. Myöhäiselle modernille ovat tyypillisiä yksilölliset projektit, eikä tällainen projektiluontoinen elämä ole helppoa ilman luottamusta. Tämä johtuu siitä, että voimakkaasta yksilöllistymisestä on seurauksena myöhäismodernin sosiaalinen kompleksisuus ja epävarmuus. Se koostuu yksilöllistyneistä yksilöistä, jotka tosin asettuvat myös osaksi yhteisöjä. Uutta ovat näiden yhteisöjen toisinaan yllättävätkin muodonmuutokset ja nopeat vaihtelut yhteisökiinnittymisen asteissa. Uutta on myös jatkuva tasapainoilu asiantuntijuuden ja vasta-asiantuntijuuden, tai tiedeuskon ja siihen kohdis-

tuvan epäilyyn, kesken. Tällaisen moniaalle suuntautuvan joustavuuden takia myöhäistä modernia on vaikea lukita johonkin tiettyyn suuntaan evolutiivisesti eteneväksi, tai tietyllä tavalla taantuvaksi, projektiksi. Tällainenkin elämä on eletävissä, jos luottaa.

Giddensin 1990-luvun tuotantoa voi myös luonnehtia modernin ja etenkin myöhäisen modernin dynaamisen luonteen kuvaamiseksi. Muutosten vauhti on nopeampi kuin koskaan; nykyisyyden kokeminen on kuin pillastuneen hevosen selässä istumista. Giddens (1991, 16) tarkentaa modernin ja myöhäismodernin välistä eroa nostamalla esiin kolme sellaista mekanismia, jotka riisuvat perinteiltä niiden uskottavuuden ja joiden seurausta dynaaminen muutos on. Ensimmäinen näistä tekijöistä on ajan ja tilan irtaantuminen toisistaan. Toiseksi Giddens korostaa sellaisten mekanismien syntymistä, jotka irrottavat ihmisen hänelle tutusta maailmasta. Kolmantena tekijänä on tietokäsityksen muuttuminen. Enää ei uskota niinkään tiedon varmuuteen vaan pikemminkin totuuksien refleksiiviseen kyseenalaistamiseen.

Ensimmäinen ihmisiä tutusta elämismaailmasta irrottava uusi käytäntö on siis ajan ja tilan erottaminen toisistaan. Jokaisessa kulttuurissa on jonkinlainen käsitys menneisyydestä, nykyisyydestä ja tulevaisuudesta sekä ymmärrys ajan ja tilan yhteyksistä. Myöhäinen moderni tekee sekä ajasta että tilasta abstrakteja suureita, jotka asettuvat vaihteleviin, lähes mielivaltaisiin suhteisiin toisiinsa nähden. Jokin toiminta ei enää välttämättä tapahdu tiettyinä aikana tietyssä paikassa. Perinteisessä yhteiskunnassa ihmisen elämää ohjasivat yhteisön paikalliset rutiinit ja paikalliset olosuhteet. Myöhäinen moderni synnyttää eräänlaisen ”tyhjän” ja sosiaalisista käytännöistä irtaantuneen ajan. Siitä ovat merkkeinä muun muassa globaalisti standardisoidut aikavyöhykkeet. Myös mennyt ja tuleva standardisoidaan. Hyvän esimerkin tarjosi vuosi 2000, jota odotettiin samoissa merkeissä ympäri maapallon. Aika ja tila tyhjenevät tässä prosessissa vanhan mallin sosiaalisuudesta. Aikaa mitataan mekaanisesti, ja yhteisöllisesti jäsentyneet paikat korvautuvat yleisellä, vailla tällaisia kiinnikkeitä olevalla tilalla. Tämä tekee mahdolliseksi kytkeä nämä suureet yhteen tarkoituksenmukaisella tavalla, kuten esimerkiksi lentoliikenteen aikataulut. (Giddens 1991, 16-17; Thompson 1996.)

Irtaanuttavilla mekanismeilla Giddens (1991, 17-18) tarkoittaa sosiaalisten suhteiden erkaantumista paikallisista sidoksista. Näitä mekanismeja on kahdenlaisia. Toista voidaan nimittää symbolisiksi merkeiksi ja toista asiantuntijajärjestelmiksi. Symboliset merkit ovat sellaisia vaihdon välineitä, joilla on vakiinnutettu arvo ja jotka ovat vaihdettavissa lähes kaikissa mahdollisissa konteksteissa. Tyypillisin näistä on raha. Raha mahdollistaa universaalien vaihdon, joka ei ole sidoksissa vanhoihin ajallisiin ja tilallisiin sidoksiin. Se on yleinen suure, joka on riippumaton sitä käsittelevien yksilöiden ja

ryhmien erityislaadusta. Vaikka Giddens ei tässä yhteydessä käsittelekään rahan ja luottamuksen välistä yhteyttä, tällainenkin kytkentä näiden kahden välille voidaan ja tuleekin rakentaa. Eikö esimerkiksi rahan arvon kehitys ole vahvasti yhteydessä siihen, miten ihmiset kurssien tulevaisuudennäkymiin luottavat?

Symbolisten merkkien ohella asiantuntijajärjestelmät irtaannuttavat ihmisiä perinteisistä sidoksista. Niiden tarjoamalla tiedolla ja sen sovellutuksilla ei enää ole yhteyttä ihmisten elämismaailmaan, vaikka olemme kuitenkin tiukasti sidoksissa niihin. Tieto ja asiantuntemus erkaantuvat ihmisten arki-kokemuksista yhä kauemmaksi. Koska nämä asiantuntijajärjestelmät ovat hyvin monimutkaisia, kenelläkään tuskin on tarpeeksi kykyä arvioida kaikkien niiden pätevyyttä. Tämän takia suhtautuminen niihin edellyttää välttämättä luottamusta. Luotamme esimerkiksi lääkärin neuvoihin lähinnä siksi, että hän on lääkäri, jolla on oman alansa asiantuntijatietoa. Harvalla meistä on kykyä eritellä koululääkietiedettä ja alan asiantuntemusta tämän tarkemmin.

Modernin instituutioiden dynaamisuuden kolmas seuraus on Giddensin (emt., 20-21) mukaan refleksiviteetti. Moderni refleksiivisyys tarkoittaa sitä, että voimme ja osaamme epäillä lähes kaikkea toimintaamme ja toimintaympäristöömme liittyviä tekijöitä. Moderni elämä edellyttää asioiden suhteuttamista toisiinsa, kykyä katsoa todellisuutta monelta kantilta ja kykyä luopua ennakkoluuloista ja ehdottomina pidetyistä totuuksista. Refleksiivisyyden ajatus tekee myös tyhjäksi valistukseen liitetyn idean tiedon kumuloitumisesta. Moderni maailma synnyttää jatkuvasti uusia tilanteita ja niiden myötä uutta tietoa. Se haastaa vanhan ja antaa toisenlaisia valmiuksia reflektoida maailmaa. Tässä yhteydessä Giddens nostaa esiin niin sanotut toiset mahdollisuudet: vaikka varhaissozialisaatiossa olosuhteet olisivat olleet epäedullisia, kolhujen korjaaminen myöhemmässä elämässä on mahdollista. Luottamuksen suhteen pätee sama. Jos perusluottamuksessa on ongelmia, se ei tarkoita, että kyky luottaa on lopullisesti mennyt. Se on prosessi, joka voi saada uusia suuntia missä elämänvaiheessa tahansa, toki tietyin rajoituksin.

Edellä luetellut käytännöt, jotka on suomennettu myös ”puitteista riisuviksi mekanismeiksi”, murentavat perinteiden asemaa ihmisten elämässä. Epäluulo niitä kohtaan kasvaa koko ajan. Jokainen ikään kuin voi itse valita ne perinteet, jotka katsoo merkityksellisiksi omassa elämässään. Koska perinteiden merkitystä problematisoidaan tämän tästäkin, niiden on kyettävä perustelemaan tarpeellisuutensa soveltajilleen. Traditioita puolustetaan ja arvioidaan siten, että niillä väitetään olevan oma arvonsa monien kilpailevien arvojen maailmassa. Puolustaminen voi lähteä perinteen omista lähtökohdista, tai sitten vetoamalla siihen, kuinka vaikeaksi elämä tulisi, jos tällaista perinnettä ei olisi. Myöhäinen moderni ei näin ollen johda perinnetyhjiöön, vaikka se rapauttaa traditionaaliselle ja teolliselle yhteiskunnalle ominaisia

käytäntöjä. Sen sijaan jälkitraditionaalissa tilassa on mahdollisuus ja myös pakko seuloa ne kiinnikkeet, joita elämänsä haluaa. Joissakin suhteissa ja konteksteissa perinteet voivat jopa kukoistaa. (Giddens 1995, 129-141.)

Perinteiden aseman muuttamisella voidaan ajatella olevan useita erilaisia seurauksia. Niiden luonne on arvioitava uudelleen. Traditiot eivät todennäköisesti enää kykene toimimaan normatiivisesti eli tarjoamaan käsityksiä oikeasta ja väärästä. Mahdollisesti myös traditioiden legitimoiva eli auktoriteetteja tukeva ja auktoriteettien toimintaa oikeutta tehtävä purkautuu. Traditioilla on kuitenkin edelleen muita tehtäviä. Ihmiset saavat niistä materiaalia yksilöllisten ja kollektiivisten identiteettinsä rakentamiseksi. Yhteisöllinen itsemymmärrys tai identiteetti, joka ei saa minkäänlaista tukea perinteiltä, lienee ajatuksenakin mahdoton. Perinteillä on myös käyttöä eräänlaisina tulkinnallisina kehyksinä, joihin maailman ymmärtäminen osaltaan perustuu. Ei siis vain perinteen asema, vaan myös sen luonne muuttuu. (Thompson 1996, 91-93.)

Tärkeä osa perinteiden luonteen ja aseman muutosta on median kasvava merkitys niiden välittämisessä ja ylläpitämisessä. Suuri osa käyttämästämme symbolisesta materiaalista on irtaantunut paikallistason kasvokkaisista vuorovaikutustilanteista. Samoin on käynyt perinteille. Niiden uusi koti löytyy mediasta (emt., 94-95). Yksilöt ja yhteisöt joutuvat entistä enemmän tukeutumaan sen tarjoamaan merkkivarantoon tehdäkseen maailmasta itselleen hallittavan ja mielekkään sekä luodakseen tuntuman yhteenkuuluvuudesta ja identiteettinsä jatkuvuudesta. Kuten Giddens sanoisi: kuljetus- ja kommunikaatiovälineiden kehittymisen seurauksena mitä erilaisimpia perinteitä on tarjolla, ja on yksilön, tai yhteisön, valinta, mitä niistä otetaan ja miten niitä käytetään. Tässä kohtaamme jälleen yhden sellaisen mekanismin, joka riisuu maailmastamme tuttuutta ja nostaa vahvasti esiin kysymyksen luottamuksesta.

Tietenkin voidaan ajatella, että perinteiden ryhmittäminen elämässämme uudelleen poistaa siitä sellaisia tuttuutta ja turvallisuutta luovia rakenteita, joiden varassa tulevaisuutta on ollut helppo ennakoida. Myös perinteiden jatkuva arvioiminen heikentää niiden moraalista, yhteisöä ylläpitävää ja emotionaalisesti sitovaa voimaa. Tällöin voidaan jopa kysyä, toimivatko ne enää tai miten ne toimivat perinteinä. Christopher Lasch (1984, 15-16) väittääkin, että tutusta ja turvallisesta riisuttu maailma nostaa horisonttiimme uhkia ja pelkoja. Niiden käsittely ei ole helppoa. Silloin selviytymisstrategiaksi saataan valita kuoreen vetäytyminen. Identiteetistä tulee tällöin kaikkeen jo etukäteen varautuva siemenkoti, jonka päätehtäväksi koetaan suojautuminen kaikelta mahdolliselta pahalta. Tiet eivät johdakaan yltäkyläisiin hankkeisiin minuuden rakentamiseksi ja refleksiivisten, yksilöllisten valintojen maailmaan. Tulos onkin vetäytyvä, arka, nykyhetkeen tiukasti kiinnittyvä, mini-

maaliseksi käpertynyt minuus, jolla ei ole menneisyyttä perinteiseen eikä tulevaisuutta toivoineen. Luottamukselle tällaisessa dystopiassa ei tietenkään ole tilaa. Giddensin näkemys minuuden ja luottamuksen rakentumisesta traditioiden jälkeisessä maailmassa on toinen, ja myös kirjamme aiheen kannalta hedelmällisempi.

5.4 MINUUS ITSEÄÄN MUOKKAAVANA YKSILÖLLISYYTENÄ

Siinä keskusteluyhteydessä, johon Giddens myöhäismodernin analyyseineen kuuluu, yhdeksi uuden symboliksi on nostettu yksilöllistyminen. Kuten Ulrich Beck (1986, 122-162) toteaa, jo ensimmäisessä modernissa yhteiskunnallistuminen alkoi tapahtua kiihtyvänä yksilöllistymisenä. Teollinen aika ja etenkin kohonneet koulutusvaatimukset, lisääntynyt liikkuvuus ja kiristynyt kilpailu synnyttivät vapaan työmarkkinoilta paikkansa etsivän palkkatyöläisen. Kehitystä olivat omalta osaltaan vahvistamassa hyvinvointiyhteiskunnan asiakkaita voimakkaasti yksilöineet tukimuodot. Tämä merkitsi sellaisen individualistisen elämänmuodon syntymistä, jossa elämismaailman perusrakenteet eivät enää muodostu kollektiivisista tulkintahorisonteista tai luokka- ja sukumääreistä käsin. Beck (1995b, 27) tiivistää: kun teolliselle yhteiskunnalle ominaisia elämäntapoja yhtäältä revitään irti juurineen ja toisaalta istutetaan uudelleen, seurauksena on sellainen yksilöllistymisen vaade, jossa yksilöiltä odotetaan elämäkertojensa itsenäistä suunnittelua, laatimista, sovitamista ja paikkaamista.

Kehitys rapauttaa uskon perinteisesti ohjautuneeseen elämänkulkuun. Sellaista elämää totuttiin pitämään normaalina, jossa asiat etenivät traditioiden ja institutionaalisten käytäntöjen tukemana suunnitelmallisesti eteenpäin. Tällaiseen elämään kuuluu tavallisesti esimerkiksi sellainen aktiivivaiheeksi nimitetty jakso, jolloin nuori aikuinen siirtyy työelämään ja perustaa perheen. Jos et perusta perhettä ja jos et (miehenä) mene töihin tai et (naisena) jää kotiin hoitamaan lapsia, joudut jatkuvasti selittämään muille ratkaisujasi. Beck kutsuu tällaista normaalibiografiaksi. Ensimmäisessä, teollisessa modernissa sillä oli ainakin normatiivista voimaa, vaikka kaikkien elämä ei sitä suoranaisesti noudattanutkaan.

Myöhäisessä modernissa elämää ei enää yksiselitteisesti rakenneta esimerkiksi sellaisista tekijöistä kuin pysyvästä ammatti-identiteetistä, sosiaaliluokasta ja perheyhteydestä sekä niiden määrittämistä säännönmukaisuuksista. Pitkälle eriytynyt yhteiskunta edellyttää lisääntyvää itseohjautuvuutta, jossa yksilöllistyminen otetaan oman elämän tulkinnalliseksi lähtökohdaksi tyyliin ”minun elämäni on minun elämäni”. Uudeksi normaliteettivaatimukseksi tulee

refleksiivisesti hoidettu minuuden rakennustyö. Omasta itsestä ja kaipuusta itsenäiseen, omaan elämään tulee siinä tärkeä ja suorastaan pakollinen osa ihmisen maailmasuhdetta. Tällaiseen itsestä johdetun elämän ajatukseen sisältyy vahva aktiivisuuden ja itse tekemisen vaatimus. (Beck 1995a.)

Kysymys on siis siitä, miten yhteiskunta on mahdollinen tilanteessa, jossa perinteet ja muut kollektiiviset sidokset eivät enää takaa sosiaalista järjestystä. Vastausta etsitään refleksiivisen yksilöllisyyden suunnalta. Giddens (1991, 52-54) korostaa, että identiteetti ei ole mitään ulkoapain annettua, vaan se on prosessi, jota on pidettävä koko ajan käynnissä ja joka edellyttää refleksiivistä tietoisuutta. Sen voi tiivistää kyvyksi kirjoittaa kertomus omasta elämästä ja kyvyksi integroida kokemukset ja suhteet ulkoisen maailman tapahtumiin tämän kertomuksen osaksi. Tällainen identiteettityö edellyttää myös elämän eri aikatasojen yhteensovittamista. Tietääkseen mitä on, on tiedettävä mistä on tullut ja minne on menossa.

Perusta identiteettityölle ja luottamukselle rakennetaan sosialisointi- ja varhaisvaiheessa. Tätä käsitelimme edellä. Sen lisäksi, että yksilö on tullut jostakin, hän on jossakin ja menossa johonkin. Tästä johtuen minä-identiteetin päivittäminen on välttämätöntä. Myöhäismodernit, perinteistä irronneet minät eivät voi poimia identiteettityönsä aineksia pelkästään lapsuudesta. Yksilöillä on oltava muita keinoja kehittää ja pitää yllä identiteettejään. Vastaavanlaista työtä vaatii huolehtiminen ontologisesta turvallisuudesta ja kyvystä luottaa.

Mitä yksilöllisyys tarkasti ottaen on myöhäisessä modernissa? Giddens (emt., 75-76) vastaa kysymykseen seikkaperäisesti. Identiteetin työstäminen on hänen mukaansa refleksiivinen projekti, josta yksilö kantaa itse pääasiallisen vastuun. Olemme sitä, mitä itse itsestämme teemme. Yksilön elämä muodostaa radan menneisyydestä ennakoituun tulevaisuuteen. Tätä rataa yksilö muokkaa koko ajan, esimerkiksi käsittelemällä menneisyyttään sen mukaan, mitä tulevaisuudeltaan odottaa. Muokkaus ei onnistu ilman refleksiivisyyttä, mikä näkyy muun muassa jatkuvana itsetutkiskeluna. Omasta minuudesta huolehtiminen edellyttää myös jonkinlaisen eksplisiittisen tarinan ylläpitoa. Päiväkirjan tai oman elämäkerran kirjoittaminen sopii tällaisen narratiivin työstämiseen mainiosti. Kertomus itsestä syntyy toki muutenkin, valokuva-albumien, videonauhoin ja kaikkien niiden esineiden avulla, joita on kerääntynyt nurkkiin.

Projektiin kuuluu myös oma elämänsuunnitelma henkilökohtaisine aikakäsityksineen. Jokainen tekee asiat omassa rytmissään, ei mitään ulkopuolelta asetettua normaalibiografiaa noudattaen. Kuten oma aika, myös oma ruumis on tärkeä. Ihmiset keskittyvät kehoonsa ja tarkkailevat sen toimintoja. Ontologinen turvallisuus edellyttää kunnossa olevaa suhdetta omaan ruumiiseen. Vähintään yhtä tärkeää on kokemus jonkinlaisesta autenttisesta mi-

nuudesta, uskallus olla rehellinen itselleen. Nämä vaatimukset tekevät elämästä tietenkin hyvin haavoittuvaista, eikä refleksiivisen projektin kääntymisen addiktioksi ole harvinaista. Käytännössä tämä voi näkyä yhtä hyvin yltiöpäisenä hölkkäharrastuksena ja kehonrakentamisena kuin syömishäiriöinä. Elämässä on riskinsä. Tietoisuus niistä on läsnä jokaisessa valinnassa. Jos haluaa välttää riskejä eikä uskalla luottaa, on jätettävä valitsematta. Silloin tosin menettää ison joukon potentiaalisia tapoja olla ja toimia. (Emt., 77-78.)

Yksilöllistynyt elämä sisältää jatkuvaa neuvottelua elämän tärkeistä siirtymistä. Riskejä ja mahdollisuuksia on punnittava, kun lähtee lapsuudenkodista, ottaa vastaan uuden työn, menee terapiaan, aloittaa uuden parisuhteen, kohtaa työttömyyden tai siirtyy rutiinista toiseen. Myöhäinen moderni tekee näistä siirtymistäkin yksilöllisiä. Niitä ei ole institutionalisoitu kuten normaali-biografiassa ennen, eikä siirtymiä tueta muodollisin riitein. Jokainen uusi siirtymä tarjoaa uusia mahdollisuuksia, mutta irtaantuminen jostain on aina myös menetys. Siksi nykyihminen joutuu tavallaan tekemään koko ajan henkilökohtaista surutyötä pitääkseen itsensä kasassa ja pysyäkseen radallaan. (Emt., 78-79.)

Refleksiivisesti organisoitu, abstraktien systeemien läpäisemä ja uusia ajallistilallisia järjestyksiä sisältävä, perinteiden jälkeinen uudenlaisten perinteiden sosiaalinen maailma pakottaa näin ollen minuuden melkoiseen myllerrykseen. Giddens (emt., 79-84) väittää valinnan tulevan arkirutiinien ytimeksi. Elämä on tietenkin aina ollut valitsemista, mutta aiemmin perinteet olivat reitinvalinnan tukena. Nykyisyys tarjoaa hyvin vähän opastusta vaihtoehtojen seulomiselle. Sen ainoa ohje kuuluu: ei ole muuta mahdollisuutta kuin valita! Edes refleksiivisyydestä ei ole suuremman varmuuden takaajaksi. Tämä johtuu siitä, että refleksiivisyys ei Giddensillä liity varmuuteen vaan jatkuvaan metodiseen epäilyyn. Lopputulos, jos kaikki onnistuu, on paradoksaalisesti itseensä viittaava, käynnissä pysyvä koherentti kertomus omasta elämästä.

Ajatus modernista jatkuvana minuuden työstämisenä ja valitsemisen pakkona ilman ohjeiston tukea tuntuu sinänsä toimivalta. Toisaalta edellä esitetty tulkinta nykyajasta sisältää kieltämättä omaperäisiä ontologisia oletuksia valintojen, minuuden, perusturvallisuuden ja rutiinien välisistä suhteista. Mikä tulee ensin ja mikä seuraa mitään? Olemme Giddensin mukaan ikään kuin syntymästämmme saakka valitsijoita, jotka valinnoillaan huolehtivat jopa niin tärkeästä asiasta kuin ontologisesta perusturvallisuudestaan. On lopulta vaikea sanoa, missä vaiheessa sosialisatiota valinnat tarkasti ottaen alkavat ja rutinoituvat, eikä sekään ole selvää, milloin ja miten luottamus ja ontologinen turvallisuus astuvat kuvaan. Sitäkin voi kysyä, mikä sellainen valinta on, joka tehdään rutiininomaisesti tai jonka rutiinit ovat jo tehneet puolestamme?

5.5. KOHTI ITSENSÄ KOHTAAVAA YHTEISÖÄ

Oma elämä ei kuitenkaan ole pelkästään oma asia, siitäkään huolimatta, että monet tahot tuottavat yksilöllisyyttä ja että elämän kollektiivinen tulkintahorisontti ei yhdistä samalla tavalla kuin ennen. Yksilöt ovat edelleen tai jopa entistä enemmän riippuvaisia instituutioista. Vaikka monet institutionaaliset käytännöt, kuten ammatin, yhteiskuntaluokan tai pienperheen asema normaalibiografiassa, ovatkin menettäneet elämää standardisoivan otteensa, monet yksilöiden vaikutuspiirin ulkopuolella olevat tekijät, instituutiot ja organisaatiot, vaikuttavat heidän elämänsä kulkuihinsa. Yksilöt ovat sidoksissa koulutus- ja työmarkkinoihin, ja elämään mahtuu edelleen monenlaista institutionaalista käytäntöä. Yksilöt voivat kuitenkin määritellä omasta elämästään käsin suhteensa näihin käytäntöihin ja neuvotella kussakin tilanteessa toimintaa ohjaavista säännöistä. (Beck 1986, 208-219; Beck 1995a, 10-11.)

Giddensin (1991) tulkinta elämästä myöhäismodernissa sisältää samansuuntaisen oletuksen. Ihmiset ovat sidoksissa asiantuntijajärjestelmiin. Heidän elämänsä on abstraktien, perinteistä ja kasvokkaisesta vuorovaikutuksesta irtaantuneiden tietojärjestelmien läpäisemää. Abstraktisuudestaan huolimatta nämä järjestelmät tekevät todellisuudesta jäsennyksiä ja tulkintoja, jotka helpottavat siinä elämistä. Yksilön on pakko olla näihin järjestelmiin jonkinlaisessa suhteessa. Koska todellisuus ja siitä tehdyt tulkinnat ovat hyvin monimutkaisia, asiantuntemukselle ei ole yleisesti sitovia ja rationaalisia mittareita. Yksilön on tavallaan itse arvioitava suhteensa niihin: luotettava tai oltava luottamatta.

Asiantuntijajärjestelmien vahvasta roolista ei välttämättä seuraa elämänhallinnan lisääntyminen. Beck (1995b, 17-22, 48-49) on valmis jättämään hyvästit käsitykselle, jonka mukaan asiantuntijat tietävät täsmälleen tai ainakin paremmin mikä on oikein ja hyväksi itse kullekin. Heidän neuvonsa ovat usein ambivalentteja ja keskenään ristiriitaisia. Paraskaan asiantuntijajärjestelmä ei kykene täysin ennakoimaan yhteiskunnan kehityskulkuja ja syntyviä uusia uhkia. Asiantuntijatiedosta huolimatta ja osittain juuri moninaisista ja keskenään ristiriitaisista asiantuntijuuksista johtuen yhteiskunnasta ja sen toiminnan logiikasta tulee ongelma sinänsä. Tarjolla olevien tulkintojen ja neuvojen moninaisuus ja yhteiskunnallisten prosessien yllätyksellisyys pakottavat ihmiset kohtaamaan itsensä ja yhteiskuntansa avoimesti, puhtaalta pöydältä, ja purkamaan toimintojaan ohjanneet itsestäänselvytykset. On tyydyttävä siihen, että tiedoissamme on aukkoja ja että jokaiselle tosiasialle löytyy haastajansa. On sopeuduttava siihen, että elämää ei voi kokonaan suunnitella ja rationalisoida. Tämä on refleksiivisyyttä eli kykyä katsoa asioita monelta kantilta, kykyä sietää epävarmuutta ja rohkeutta olla uskomatta ja tukeutumatta yksinomaan yhteen elämisen malliin.

Esimerkiksi koulussa itesuhteestaan neuvottelevien yksilöiden ja instituution sääntöjen välinen ristiriita näkyy oikein hyvin. Jokaiselta oppilaalta edellytetään elämänkulun itseorganisointia, mutta se täytyy tehdä suhteessa sosialisaatiosta huolehtiviin yhteiskunnallisiin instituutioihin. Suhde ei kuitenkaan ole yksilötteinen, sillä yksilöiden refleksiivisyystaidot ylittävät usein institutionaaliset raja-aidat. Oppilaan elämismailmaa on entistä vaikeampi yhdistää institutionalisoituun oppilasmalliin. Sosiaaliset järjestelmät muuttuvat yksilökeskeisemmiksi. Ne joutuvat ottamaan toiminnassaan yksilöiden tarpeet aiempaa paremmin huomioon. Yksilöt voivat myös objektivoida nämä järjestelmät yhdeksi elämänvaiheekseen ja muun toimintansa jatkeeksi. Niihin ei suhtauduta kuolemanvakavasti, vaan niiden käytännöt haastetaan omista lähtökohdista käsin. Tällainen yksilöllistyvä biografisoituminen ja refleksiivisyys saattavat olla monille instituutioille liian vaikeita kohdattaviksi ja käsiteltäviksi. (Laine 2000, 166-167.)

Beck (1995a, 13-14) korostaa yksilön instituutiosuhteen ohella myös sosiaalisten suhteiden tärkeyttä. Myöhäinen moderni pakottaa ihmiset rakentamaan itselleen sellaista elämää, jossa he voivat kokea olevansa moraalisia, itselleen rehellisiä ja hyvää elämää eläviä yksilöitä. Giddensin tavoin myös Beck muistuttaa myöhäismoderniin elämään sisältyvästä vahvasta autenttisuuden vaatimuksesta. Sen toteuttaminen edellyttää sellaista sosiaalista refleksiivisyyttä, jossa työstitään ympäriltä koko ajan saatavaa informaatiota, neuvotellaan ja tehdään kompromisseja. On opittava kunnioittamaan muiden elämänprojekteja. Toisin sanoen itsensä toteuttaminen edellyttää toisten ihmisten minuusprojektien ottamista huomioon. Jos haluaa olla aito ja välttää epärehellisyyttä, on ymmärrettävä myös toisten aitouteen ja rehellisyyteen tähtääviä projekteja.

Keskusteluun elämän kiihtyvistä henkilökohtaistumisesta liittyy läheisesti kysymys yhteiskunnan olemassaolon mahdollisuudesta. Kuten edellä on jo todettu, luottamus on käypä keino estää tällaista yksilöllistynyttä yhteiskunnallista tilaa hajoamasta. Vaikka minät irtoavat perinteistä ja muista kollektiivista sidoksista, kyky luottaa takaa sosiaalisen elämän jatkuvuuden. Kuvion tarkentamiseksi on kuitenkin syytä tarkastella lähemmin luottamuksen ja sosiaalisen sidoksen välistä suhdetta. Giddens etsii vastausta sellaisesta luottamuksen varaan rakentuvasta sosiaalisesta sidoksesta, joka yhdistäisi erilliset yksilölliset ja refleksiiviset elämänprojektit toisiinsa olematta kuitenkaan näiden yksilöllisten hankkeiden kanssa ristiriidassa. Tällainen on puhdas suhde.

Giddens (1991, 89-90, 98) sanoo etenkin nykyaikaisista seksuaali-, avio- ja ystävyysuhteista löytyvän paljon puhtaalle suhteelle ominaisia piirteitä. Hyviä esimerkkejä puhtaasta suhteesta ovat intiimit ja emotionaalisesti latautuneet suhteet läheisten ystävysten tai rakastavaisten kesken sekä toimiva terapisuhde. Ideaalityyppinä nämä suhteet eivät ole lainkaan sidoksissa

ulkoiisiin sosiaalisiin ja taloudellisiin tekijöihin, kuten perinteisten yhteisöjen läheiset persoonalliset siteet. Esimerkiksi avioliitto teollisesti ymmärrettyinä instituutiona ei täytä vaatimuksia, koska puolisoiden elämään vaikuttavat vanhemmat ja muut sukulaiset sekä yhteiskunnan työnjako. Lapsen ja hänen vanhempansa suhde on rajatapaus. Joiltakin piirteiltään se täyttää kriteerit. Toisaalta siihen sisältyy yleensä sellaisia sidoksia, joita ei voi noin vain purkaa. Sen sijaan aikuisen, lapsuudenkotoaan pois muuttaneen lapsen suhde äitiinsä tai isäänsä voi toimia puhtaana suhteena. Puhdas suhde määrittäyty pelkästään siitä, mitä itse suhde osapuolille tarjoaa. Sen voi milloin tahansa purkaa. Se on suhde, joka on olemassa vain itsensä takia. Sitä etsitään vain siksi, että siitä koetaan saatavan jotain. Vastaavasti kaikki se, mikä suhteessa ei toimi, on sille uhkaksi.

Puhdas suhde on refleksiivisesti organisoitu ja molemminpuolista sitoutumista edellyttävä prosessi, jota päivittäinen kysymys ”onko kaikki hyvin?” ohjaa. Myönteinen vastaus tai halu ja mahdollisuus korjata ongelmat johtavat suhteen ja sitoutumisen jatkamiseen. Muussa tapauksessa suhde katkaistaan. Tällaisessa molemminpuolisessa liittoutumisessa otetaan eräänlainen kestoriski: yhdessäolo loppuu heti, kun toinen osapuoli haluaa irtaantua. Hyvin tärkeä jatkamisperuste on intuiivisuuden tausta. Se yhdistää refleksiivisen minuusprojektin puhtaaseen suhteeseen. Toimivimmillaan tällainen suhde rakentuu kahden sellaisen yksilön välille, jotka kykenevät psykologiseen työhön ja jotka ovat sinut identiteettiensä kanssa. Kun kaksi tällaista ihmistä kykenee vastavuoroiseen intiimiin suhteeseen, he saavat samalla mahdollisuuden elää merkityksellistä elämää heille molemmille tutussa, yhteisesti luodussa ympäristössä. Samalla heidän sidoksensa asiantuntijajärjestelmiin ja muihin abstrakteihin systeemeihin löystyvät. Puhdas suhde ei tietenkään voi rakentua sellaisessa elämäntilanteessa, jossa ihminen on kovin riippuvainen asiantuntijoiden neuvoista. (Emt, 91-94.)

Puhtaassa suhteessa osapuolten välinen luottamus on elintärkeää. Koska luottamus on prosessi, sen eteen on tehtävä töitä. Annettuna sitä ei voi ottaa. Luottamuksen rakentaminen edellyttää yhtäältä sitä, että luottaa, ja toisaalta sitä, että on luottamuksen arvoinen. Intuiivisissa suhteissa luottamus on myös tasapainon etsimistä yksilöllisen autonomian ja vastavuoroisen avoimuuden välille. Autenttisuuden vaatimus on tässä ilmeinen. On voitava luottaa siihen, että toinen tarkoittaa mitä sanoo ja on suhteessa mukana omana rehellisenä itsenään. Tämä edellyttää jatkuvaa kommunikaatiota. On oltava aikaa kuunnella toista. Tästä onkin Giddensin (emt., 96-97) mielestä luonteva edetä osapuolten yhdessä jakamaan historiaan. Yksilötasolla neuvotellaan omasta identiteetistä ja pidetään huolta omasta elämäkertomuksesta. Puhtaassa suhteessa neuvotellaan toisen kanssa suhteen intiimisuudesta ja yhteisestä kertomuksesta. Kun tällaisen kahdesta koostuvan yksikön jäsenet kiinnittyvät

muihin vastaaviin intiimeihin ja luottamuksellisiin puhtaisiin suhteisiin, yhteiskunnasta tulee mahdollinen.

5.6. GIDDENSIN LUOTTAMUSAJATELUN ANTI

Hanke, jossa sekä eritellään yhteiskunnan mahdollisuuden ehtoja ja toiminnan suhdetta rakenteisiin että yritetään vastata kysymykseen aikakautemme luonteesta, on kunnianhimoinen ja massiivinen. Siinä yhdistetään yleistä yhteiskuntateoriaa ja aikalaisdiagnoosia toisiinsa. Se on sekoitus hyvin abstrakteja ajatuskulkuja ja konkreettisia, lähes käsin kosketeltavia väitteitä. Siirtymät teorian sisällä ovat isoja ja yllätyksellisiä. Välillä aineksia poimitaan yksilön sosialisatiota käsittelevistä kehityspsykologisista teorioista, välillä keskustellaan sosiologian klassisen perinteen edustajien kanssa yhteiskuntarakenteen käsitteellistämisen ongelmista. Mutkikkaampaa tehtävää on vaikea kuvitella. Vähintään projektia voi pitää helposti haavoittuvana. Tältä pohjalta on ymmärrettävää, että Giddensin teoriointeja on paljon kritisoitu (ks. esim. Ilmonen 1994).

Ei tarvitse nähdä paljoakaan vaivaa löytääkseen tällaisesta hankkeesta aukkoja, epäselvyyksiä, ristiriitaisuuksia ja ylimalkaisuuksia. Toisaalta Giddensin koostamaa teoriakokoelmaa on lähes mahdoton ohittaa keskusteluissa, joissa ollaan kiinnostuneita siitä, mitä yhteiskunnalliset prosessit oikeastaan ovat. Niiden, joita tämä kiinnostaa, on vaikea olla ottamatta kantaa toimijan ja yhteiskunnallisten rakenteiden suhteisiin. On totta, että Giddensin käsitys rakenteista on epämääräinen ja historiaton. On myös totta, että Giddensin käymä keskustelu toimijasta perustuu paikoin populaaristi käsiteltyihin kehitysteorioihin. Kaikesta huolimatta rakenteistumisteoria avaa sosiaaliseen maailmaamme hedelmällisiä näkökulmia.

Entä ajatus jälkitraditionaalisesta yhteiskunnasta? Kun tehdään aikalaisdiagnoosia myöhäisestä modernista, esitetään helposti teesejä, jotka ennen pitkää menettävät ajankohtaisuuttaan. Aikakauden luonteen esittäminen ja nyt-hetken nostaminen kuvausten keskiöön ovat usein itsessään jo väliaikaisia, vain tendensseihin tarttuvia ja niiden kadotessa katoavia (Noro 2000, 323-324). Uskomme kuitenkin, että kaikki joita kysymys ”keitä me olemme ja millainen on aikamme?” kiinnostaa, hyötyvät Giddensin yrityksestä ymmärtää perinteiden jälkeistä, kompleksista ja differentioitunutta yhteiskuntaa. Hänen teoriakudelmastaan käsin on luonteva lähestyä sellaista modernin dynaamisuutta, jossa yhteiskunnallistuminen tapahtuu ennen näkemättömänä yksilöllistymisenä ja tarjoaa yksilöille sellaisten minuprojektien mahdollisuuksia, joista voidaan edetä kohti laajempia sosiaalisia verkostoja. Giddens

tarjoaa yhden vastauksen kysymykseen, miten erilaiset elämänpolitiikat ja arvomaailmat voivat elää rinnakkain maailmassa, jossa kaikkea juurrutettua jatkuvasti uhkaa juuriltaan repiminen.

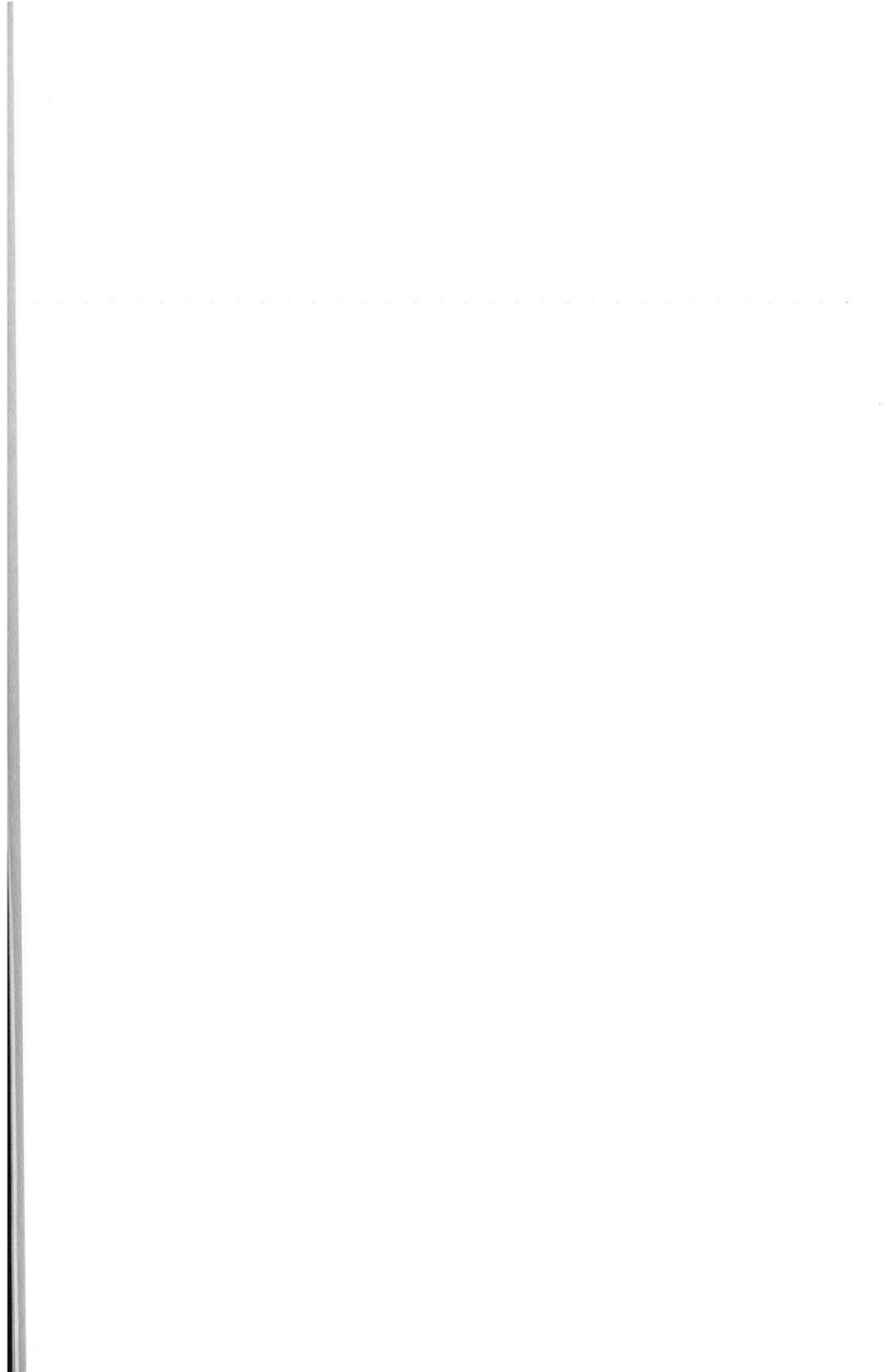
Vaikka jälkitraditionaalisen yhteiskunnan kuva on aikalaisdiagnostisen luonteensa takia yleiskatsauksellinen eikä taivu suoranaisiksi tutkimusteoriaksi, sitä voidaan hyödyntää melko konkreettistenkin ilmiöiden käsittelyssä. Raija Julkunen (2000, 218-232) on pohtinut, miten ajatusta yksilöllisten elämänvalintojen merkityksen ja toimijoiden vallan kasvusta suhteessa rakenteisiin voitaisiin hyödyntää työelämän tutkimuksessa. Julkunen uskoo refleksiivisen sosiologian tarjoavan aineksia ymmärtää sitä todellisuutta, jossa yksilöt neuvottelevat itsensä ja työnantajan kanssa selviytymiskeinoistaan työelämässä. Jokainen joutuu aiempaa sosiaalisemmassa ja kommunikatiivisemmassa työn maailmassa vastaamaan yksilöllisesti monenlaisiin eksistentiaalisiin ja moraalisiin kysymyksiin. Tätä vaaditaan etenkin sellaisissa uusissa organisaatioissa, joissa sovelletaan uusia diskursiivisnormatiivisia hallinnointitapoja ja rakennetaan uudenlaista keinoitekoista sosiaalisuutta kompensoimaan perinteisiä, yhteiskuntaluokan ja ammattikunnan kaltaisia kollektiivisia rakenteita. Juuri tällaisen maailmaan on helppo suunnata katseensa Giddensin kirjoituksista käsin.

Vastaavalla tavalla Matti Kortteinen (2000, 32-35) on hyödyntänyt Giddensin moderniin minään, elämänpolitiikkaan ja luottamukseen keskittyviä kirjoituksia pohtiessaan työttömyydestä selviämistä ja huono-osaisuuden kasautumista. Hän arvelee, että juuri luottamus muihin suojaa työtöntä pahemmilta ongelmilta ja auttaa työkyvyn ylläpitämisessä. Sosiaalinen luottamus, tai sen puute, vaikuttaa selvästi työttömyyden keston ja sairastuvuuden väliseen yhteyteen. Mitä helpompaa työttömän on luottaa, sitä paremmin ja kauemmin hän työttömänä jaksaa. Kyse ei tietenkään ole siitä, että refleksiivisyys, toiset mahdollisuudet ja elämänpoliittiset valinnat olisivat kesyttäneet rakenteet ja että kaikki olisi vain toimijasta itsestään kiinni. Pikemminkin kyse on siitä, että sekä työssä että työttömyydessä on paljon sellaisia refleksiivisyyden ja luottamuksen kaltaisia tekijöitä, joiden toiminnan logiikan avaaminen vaatii hienovaraista ymmärrystä yhteiskuntarakenteen ja toimijan välisistä monimutkaisista ja jopa entistä monimutkaisemmiksi muuttuvista suhteista.

Tässä luvussa tehdyn myöhäisen modernin ja siinä toimivien ihmisten minusprojektien erittelyn vahvin anti lienee sen avoimuudessa ja prosessin-omaisuudessa sekä, kaikesta huolimatta, konkreettisuudessa. Kun keskustelme luottamuksesta, on ensiarvoisen tärkeää muistaa, että minuutta muovataan jatkuvasti. Ulkoisten voimien lisäksi sitä tekee ihminen itse. Siihen, miten ihminen osaa luottaa, vaikuttavat ratkaisevasti jo elämän varhaisvaiheet. Missään vaiheessa mitään ei kuitenkaan ole lyöty lukkoon. Luottamus on prosessi. Myöhäisessä modernissa se on sidoksissa niin moniin

tekijöihin, kuten varhaisiin hoivasuhteisiin, abstrakteihin asiantuntija-järjestelmiin, yksilölliseen minuuden rakentamiseen ja eriperustaisiin sosiaali-siin suhteisiin, että prosessina se on hyvin haavoittuvainen. Toisaalta se on myös välttämätöntä maailmassa, jossa riskibiografiat ovat korvanneet normaalibiografiat ja jossa jatkuvat valinnat ovat haastaneet tuttuuden.

6

LUOTTAMUKSEN MUODOT

Olemme puhuneet tähän saakka luottamuksesta pyrkimättäkään määrittelemään sitä täsmällisesti. Täsmäntäminen ei kuitenkaan ole välttävissä, jos haluamme siitä käyttökelpoisen tutkimusvälineen. Tähän mennessä tiedämme, että useat tutkijat liittävät sen sosiaalisen pääoman yhteyteen. He esittävät, että luottamus on sosiaalisen pääoman tukipilari. Näin tekee myös James Coleman. Sosiaalinen pääoma ja luottamus ovat hänelle se aspekti sosiaalisessa rakenteessa, joka "helpottaa tuossa rakenteessa elävän yksilön tiettyjä toimintoja". Mitä luottamus tarkalleen ottaen on, siitä emme kuitenkaan saa tietoja. Sen sijaan saamme kuulla, että luottamusta ja sosiaalista pääomaa yleensäkin voidaan tarkastella tutkimalla "luotettavuuden" (trustworthines) tasoa jossakin maassa (Coleman 1990, 302, 306). Sitäkään ei voi mitata suoraan, sillä luotettavuuteen päästään käsiksi vain sen vaikutusten tai funktioiden kautta. Kuten sosiaalinen pääoma yleensäkin, myös luotettavuus kätkeytyy Colemanin (mt., 302) mukaan yksilöiden välisten suhteiden rakenteeseen, jota on vaikea suoraan tutkia.

Myös Putnam (1993) pitää sosiaalisten suhteiden ominaislaatua, erityisesti luottamusta, sosiaalisen pääoman keskeisenä käsitteenä, sillä se jos mikään edesauttaa ihmisten yhteistoimintaa ja sosiaalisen vaihdon vastavuoroisuutta. Jotta luottamuksen käyttökelpoisuutta voisi arvioida tässä suhteessa, sen keskeiset piirteet tulisi kuitenkin määrittellä. Niitä Putnam ei kuitenkaan täsmennä. Joskus hän käyttää käsitettä viittaamaan tiedon perusteella vakiintuneisiin odotuksiin, toisinaan taas institutionaalisiin järjestelyihin, jotka auttavat yksilöä ennakoimaan muiden toimintaa ja siten suunnittelemaan omaa tulevaisuuttaan. Väliin se näyttäisi hänellä viittaavan yhteisölliseen moraaliiin sinänsä. (Ks. Jordana 1999, 50.)

Sinällään ei ole yllättävää, että sosiaalisen pääoman tutkijat karttavat luottamuksen määrittelemistä. Käsite on vaikeasti lähestyttävä ja muistuttaa monessa suhteessa terveyden käsitettä. Lääketiede on kyvytön sanomaan, mitä terveys on, mutta sairaudesta sillä on sen sijaan paljonkin sanottavaa. Samal-

la tavoin kuin terveyttä luottamusta on hankalaa määritellä substantiaalisesti¹. On paljon helpompaa sanoa, mitä se ei ainakaan ole. Yksi syy vaikeuteen määritellä luottamuksen käsite on luottamuksen monimuotoisuus. Se vaihtelee alkaen henkilökohtaisesta luottamuksesta ja päätyen abstraktiin luottamukseen. (Misztal 1996, 72.) Jotta luottamuksen käsitettä olisi mahdollista täsmentää, paras tapa tehdä se on tarkentaa luottamuksen muotoja ja niiden keskinäisiä suhteita. Perustyö tälle on jo itse asiassa laskettu, kun olemme edellä eritelleet Seligmanin tapaa erottaa luottamuksen ja luottavaisuuden käsitteet. Vastaavan käsitteellisen eron ovat tehneet myös Anthony Giddens (1990) ja Niklas Luhmann (1979), jonka jaottelua Seligman noudattaa omassa työssään. Vaikka erottelu onkin mielivaltaisen kuten niin monet muutkin käsitteelliset erottelut, se on kuitenkin käyttökelpoinen. Kuten aikaisemmin totesimme, ihmisiin luottaminen ja abstrakteihin systeemeihin tai instituutioihin luottaminen on hyödyllistä pitää *analyytisesti* erillään.

Jaottelu suo kuitenkin vain hetken helpotuksen, sillä Seligman katsoo, että luottamukseen sisältyvä riski tekee siitä hyvin hauraan voimavaran. Monet nyky-yhteiskunnan trendit muuntavat sen lisäksi aina vain harvinaislaatuiseksi. Seligman (1997, 163) onkin sitä mieltä, että jos postmodernisteja on uskominen, jopa ystävyysuhteet ovat tyhjenneet luottamuksesta. Niistä on tullut ikään kuin "seurustelua naapurin koiran kanssa". Luottamus uhkaa näin muuttua tyhjäksi käsitteeksi, jolle ei ole viitepistettä modernissa maailmassa. Näin pitkälle meneviä johtopäätöksiä ei kuitenkaan tarvitse tehdä.

Seligman itsekin pelästyy pessimismiaän ja tarjoaa vaihtoehdoisen tavan ymmärtää luottamuksen sosiaalista perustaa. Hän viittaa Adam Smithiin ja G. H. Meadiin, jotka tähdentävät sitä, että itsenäinen ego syntyy vasta siinä tilanteessa, kun kykenemme ottamaan etäisyyttä itseemme ja katsomaan itseämme ja muita "yleistyneen Toisen" silmin. Tämä puolueettoman tarkkailijan näkökulma luo perustan sellaiselle moraalille standardille, joka on riippumaton ulkoisesta, kollektiivisesta moraalista. Mutta kun jälkimmäinen lyö lukkoon valmiit rooliodotukset, edellinen edellyttää nimenomaan keskustelua niistä. Samalla se pakottaa sovittamaan yhteen ristiriitaisia rooliodotuksia, sillä puolueeton tarkkailija ei ole kuka tahansa toinen, kuten Jukka Gronow Seligman-kritiikissään huomauttaa. Tämä yleistetty Toinen sisältää jo sinällään useita toisia, joilla on ristiriitaisia intressejä ja rooliodotuksia. (Gronow 1998, 183; Seligman 1997, 113-114.)

Ulkoinen kollektiivinen moraalit on aina erityistä, tilaan ja aikaan sidottua moraalit, alakulttuurin moraalit. Puolueettoman tarkkailijan näkökulman varaan rakentuu sen sijaan yksilöllinen moraalit, joka perustuessaan yleistettyyn Toiseen on paradoksaalisesti yleisempää kuin kollektiivinen moraalit. Vasta yleistettyyn toiseen perustuva moraalit luo pohjan autonomiselle, omaa harjintaa käyttävälle minuudelle. Jos nyt lähdemme siitä, että kaikkien minuu-

ja moraalikoodi rakentuvat juuri tuon puolueettoman tarkkailijan katseen varaan, muut eivät olekaan meille tuntemattomia, vaan tuttuja. He ovat kuitenkin tuttuja ainoastaan siinä mielessä, että hekin jakavat tuon yleistetyn Toisen katsomukset, kuten Gronow (1998, 183) edelleen tähdentää. Tästä taas seuraa, että syntyy kestävä perusta luottamussuhteelle minun ja muiden kesken.

Teoreettisesti esitetty ratkaisu luottamuksen ongelmaan on tyylikäs. Sen kanssa päädytään kuitenkin heti ongelmiin, kun sitä yritetään soveltaa käytäntöön monikulttuurisessa maailmassa. Keskeiseksi kysymykseksi nousee tällöin tuon puolueettoman tarkkailijan puolueettomuus tai yleistetyn Toisen katseen yleisyys. Sosiologisen tutkimuksen kulttuurisen käänteen jälkeen tiedämme, että epiteetit ”puolueettomuus” ja ”yleisyys” ovat poliittisesti hellittyjä myyttejä. Jopa pienissä, kohtalaisen yhtenäisen kulttuurin yhteiskunnissa näyttää vallitsevan sellaisia vahvoja jakoja sukupuolten, eri ikäryhmien ja erilaisissa organisationaalisissa asemissa työskentelevien kesken, jotka rajaavat yleistetyn Toisen katseen erityiseksi ja sitovat sen tarkkailijan aseman suosimaan näkökulmaan.

Toinen, vähintään yhtä suuri pulma Seligmanin luottamusta koskevassa ajattelussa liittyy siihen, että puolueettoman tarkkailijan katseen kohdistaminen itseemme edellyttää etäisyydenottamista itseemme. Se on johtanut historiallisesti tunteiden taloudenpitoon. Siinä tunteet ja toiminta uhkaavat irrota toisistaan. Se viettelee tunteilla pelaamiseen, laskelmoivaan suhteeseen omiin tunteisiimme ja erityisesti niiden julkituomiseen. (Ks. Ilmonen 1999, 315-318.) Sikäli kuin tunteiden taloudenpidon kyseinen piirre vahvistuu, se rajaa luottamussuhteenkin varsin kapea-alaiseksi ja estää sitä kehittymästä vahvaksi tunnesuhteeksi. Näin tapahtuu erityisen suurella todennäköisyydellä silloin, kun arjessamme törmäämme asioihin, jotka estävät luottamuksen synnyn. Tähän kysymykseen palaamme kirjan loppupuolella luottamusta ja tunteita käsittelevässä luvussa.

Näihin asioihin lukeutuvat monet työelämän trendit. Työelämän joustavoittaminen ja ”osakkeenomistajat ensin” – ideologia ovat luottamusta nävertäviä tekijöitä, Richard Sennett (1998) tähdentää. Ne välittävät kaikille helposti ymmärrettävän viestin, ettei kenenkään kannata luottaa työnantajaansa, sitoutua työorganisaatioonsa ja rakentaa identiteettiään työn varaan. Päinvastoin, jos haluaa tulla toimeen maailmassa, on panostettava työpaikan vaihdon sisältämällä riskeillä laskelmointiin ja epäluuloon nykyistä työnantaja kohtaan.

Tällainen panostus ei voi olla välittymättä työntekijöiden yksityiselämään. Sennett (mt., 25-26) esittääkin, ettei työelämä enää voi antaa vanhemmille moraalista luonnemallia lastensa kasvattamista ja perhe-elämää varten. Lapset oppivat nyt vanhemmiltaan, että pärjätäkseen ei kannata luottaa kehen-

kään, ei edes omiin vanhempiinsa, jotka näyttävät aina otollisen tilaisuuden tullen pettävän työnantajansa. Tätä vastaan kamppaillessaan vanhemmat tekevät viljalti töitä säilyttääkseen lastensa luottamuksen. Vanhemmat ovat ”pakotettuja” hankkimaan lastensa luottamuksen, jos mielivät elää näiden kanssa edes kohtuullisen sopuisasti. Samaan viittaa Seligman (1997, 97, 160-175), tosin sillä lisäyksellä, että olemme riippuvaisempia luottamuksesta kuin koskaan samalla, kun edellytykset siihen nojaamiseen ovat vahvasti heikentyneet. Ratkaisua tähän ongelmaan on haettu palaamalla tuttuuteen, vahvoihin ryhmäsidoksiin, kuten fundamentalismiin, mukautumalla massojen paineeseen tai vetäytymällä privaattiin (Seligman 2001, 50-51).

Jos siis luottamus ymmärretään Seligmanin tavoin, päädytään lopulta samaan tilanteeseen kuin Putnam eritellessään amerikkalaista yhdistyslaitosta: sosiaalinen pääoma/luottamus heikkenee ja yhteiskunnan sosiaalinen organisaatio rapistuu, kun ihmisistä tulee erillisiä partikkeleita, nietzcheläistä sosiaalista hiekkaa. Onko meillä siis edessä heimopohjainen ”amoraalinen familismi” vai suorastaan hobbesilainen ”kaikkien sota kaikkia vastaan”? Kumpikin vaihtoehto tarjonnee turhankin pessimistinen kulttuuriarvion ajastamme. Ne perustuvat siihen otaksumaan, että sosiaaliset verkostot eläisivät nimenomaan ”vahvojen” siteiden, tuttuuden tai vankan luottamuksen, varassa. Voihan vaihtoehtona olla todellisuus, jossa on luottamukseen pohjaavia projektikohtaisia ja alati muuttuvia sosiaalisia verkostoja. Verkostot voivat niin ikään olla heikkoja, mutta silti tärkeitä kuten Granovetter tähdentää (1973). Sennettin (1998) haastattelemat henkilöt esimerkiksi paljastavat, että uusia työpaikkoja haetaan juuri tuttujen avulla ja että työpaikan vaihtamiseen sisältyviä riskejä pienennetään juuri olemassa olevien sosiaalisten verkostojen varassa.

Jos luottamus on todella niin niukka luonnonvara kuin Seligman antaa ymmärtää, saattaa alkaa ihmetellä, onko sitä syntynyt lainkaan ”paljaana”, vailla kytkentöjä esimoderneina pitämiimme ilmiöihin? Jos vastaus on kyllä, se ei suinkaan tee käsitettä käyttökelvottomaksi, mutta mutkistaa toki sen soveltamista empiiriseen tutkimukseen. Jos tältä hankaluudelta mielihäilyä, huomio tulisi ehkä sen sijaan kiinnittää epäluottamuksen käsitteeseen, mikä sinänsä on myös erittäin tärkeä tutkimuskohde. Sillä tiellä päädytään kuitenkin helposti toiseen äärimmäisyyteen, jota ilmentää esimerkiksi Pierre Bourdieun näkemys sosiaalisesta elämästä kamppailuna erilaisten pääomien, taloudellisen, kulttuurisen ja sosiaalisen pääoman, hallinnasta. Tässä kamppailussa ei juurikaan voi luottaa muihin, koska he pyrkivät eri pääomien hallinnan kartuttamiseen muiden kustannuksella tai ainakin pitämään heidät kamppailun kenttien ulkopuolella (ks. Rahkonen 1999). Bourdieun ja häneen nojaavan analyttikon käsissä sosiaalisissa suhteissa painottuvatkin instrumentaalisuus, egoismi ja amoraalisuus, kuten Andrew Sayer (1999, 409)

asian kiteyttää. Eli jos Seligmanin mukaan luottamusta on liian vähän nyt, kun sitä kipeästi tarvitaan, Bourdieun analyysin mukaan epäluottamusta taas on liikaa, jotta minkäänlaista moraalista toimintaa ja solidaarisuutta voisi syntyä.

On kuitenkin – ehkä pitäisi vieläpä sanoa, että onneksi – olemassa Seligmanin ja Bourdieun näkemyksien väliin sijoittuva vaihtoehto. Meidän ei tarvitse ajatella Seligmanin tapaan, että luottamus esiintyisi erillisenä sosiaalisen mekanismina. Ei edes ystävyysuhde, luottamussuhteen paraati-esimerkki, perustu ainoastaan luottamukseen, vaan myös tuttuuteen. Ystävät tuntevat toisensa ja tuo tuttuus on elimellinen osa ystävien keskinäistä luottamusta. Mielestämme voimme perustellusti epäillä Luhmannin (1979, 34) tapaan, ettei luottamussuhde esiinny edes modernina aikana paljaana, vailla kytkentöjä muuhun sosiaaliseen todellisuuteen kuten institutionaalisiin järjestelyihin, lainsäädäntöön ja primordiaalisiin, heimoperäisiin tekijöihin. Eikö luottamus ja vastaavasti epäluottamus sittenkin ole edelleen vahvasti sidoksissa niin Bourdieun kuvaamiin pääoman muotoihin ja niiden varaan piirtyviin kenttiin kuten rotuun, kansalaisuuteen, uskontoon ja jopa sukuperään? Eikö näiden tekijöiden merkitys ole vain korostunut modernissa maailmassa vasta-reaktiona individualisaatiolle ja globalisaatiolle, vaikka sosiologiassa onkin esimerkiksi postmodernismin nimissä uskoteltu muuta? ² Jos vastaus näihin kahteen kysymykseen on myönteinen, eikö se merkitse sitä, että juuri primordiaalisiin tekijöihin kytkeytyvä luottamus on lisääntymässä? Vaikka emme vastaisikaan tähän kysymykseen myönteisesti, tulemme siihen johtopäätökseen, että luottamusta *ei ole lupa irrottaa kokonaan* sen paremmin primordiaalisista kuin institutionaalistakaan tekijöistä ja vapauttaa pelkääntään erilaisten roolipelien palloteltavaksi. Siitä on nimittäin empiristä näyttöä, että samojen primordiaalisten ryhmien jäsenet luottavat toisiinsa enemmän kuin ulkopuolisiin (ks. esim. luku 13).

Seligmanin jaottelu luottamukseen ja luottavaisuuteen onkin siten harkinnanvaraisempi kuin hän ehkä ajatteleekaan. Instituutiotkin seisovat tai kaatuvat viime kädessä niitä ylläpitävien ihmisten toiminnan varassa. Tehdäksemme ajatuksemme selväksi on syytä palauttaa mieleen jo johdannossa mainitsemamme Rom Harrén luottamukseen kytkevä terminologia. Hän puhuu luottavaisuuden sijasta *annetusta luottamuksesta*. Se on luottamusta, joka on olemassa jo ennen kuin ihmistä on välttämättä tavattukaan. Häneen luotetaan siksi, että hän on jonkin ammattikunnan tai tunnetun suvun edustaja. Luottamus tarkoittaa tällöin sitä, että kyseinen henkilö toimii asianmukaisesti roolissaan ja on siinä mielessä luotettava.

Ansaittu luottamus on luottamusta, joka syntyy vasta sosiaalisen vuorovaikutuksen myötä. Harrén (1999, 256, 266) mukaan on tapahtunut ”massiivinen” historiallinen siirtymä annetusta luottamuksesta ansaittuun luottamukseen

samalla, kun on siirrytty traditionaalisesta yhteiskunnasta moderniin. Tätä väitettä voi kuitenkin epäillä. Modernissakin yhteiskunnassa on annettua luottamusta, joka omaksuu luottavaisuuden muodon. Uskomme esimerkiksi kauppaan mennessämme, että kauppias toimii asianmukaisesti pitäen esimerkiksi huolta myymiensä elintarvikkeiden laadusta, vaikka emme tuntisikaan häntä etukäteen emmekä siten olisi antaneet hänelle tilaa ansaita meidän luottamuksemme.

On lisäksi virhe erottaa myös annettu ja ansaittu luottamus tiukasti toisistaan. Harré antaa itse tästä esimerkin. Hänen mukaansa luottamuksella on Japanissa moraalinen ja käytännöllinen puolensa. Luottamus ei perustu siellä odotuksiin, vaan toimintaan, joka vakiintuu ihmisten keskinäisissä suhteissa muotoutuvien roolien mukaiseksi. Kun roolit on ansaittu, ja toiminta on vakiintunut niiden mukaiseksi, luottamus muuntuu annetuksi (mt., 257). Annettu ja ansaittu luottamus ovat saman ilmiön eri puolia. Saman voisi sanoa luottamuksesta ja luottavaisuudesta. Viime kädessä luottavaisuus on yksi luottamuksen muoto, jota ei voi kokonaan erottaa luottamuksesta. Luottavaisuus on luottamusta, joka on jo vakiinnutettu tai rakennettu, kuten Patterson (1999, 154) toteaa. Se on annettua luottamusta.

Seligmanin Luhmannin pohjalta esittämän luottamus/luottavaisuus-jaottelun kritiikkiä voi jatkaa sen vahvan argumentin avulla, että painottaessaan eroa henkilöihin luottamisen ja instituutioita kohtaan tunnetun luottavaisuuden välillä, hän ei onnistu näkemään niiden yhtäläisyyksiä. Yhtäläisyydet on helpompi havaita silloin, kun keskitytään pikemminkin luottamuksen sisältöön kuin kohteeseen. Silloin voidaan havaita, että sekä luottamus että luottavaisuuskin viittaavat *tulevaisuuteen ja sen ennustettavuuteen*. Ihmisiin ja instituutioihin osoitetaan luottamusta, koska se tekee tulevaisuudesta kontrolloitavan tai ainakin ymmärrettävän. Siinä missä ystävän tuttuus käy perusteeksi luottaa hänen sanaansa tulevaisuudessakin ja suunnitella yhteisiä toimia sen varassa, institutionaalinen käytäntö kuten kattava tulopoliittinen sopimus takaa sen, että sen osapuolet voivat luottaa toisiinsa jatkossakin. Pikemminkin aikaperspektiivi kuin kohde tekee luottamuksesta sosiaalisen toiminnan keskeisen mekanismin. Niin kuin J. M. Barbalet ehdottaa, ylpeys viittaa tekijän menneisyyteen ja luottamus hänen tulevaisuuteensa. Vaikka Barbalet käyttää luottavaisuuden käsitettä luottamuksen sijasta, hänen havaintonsa pätee myös luottamukseen. Se on *sosiaalinen mekanismi, jonka muuntaa mahdollisen todellisuudeksi* (Barbalet 1998, 86-87) ja *alentaa siten tulevaisuuden moniselkoisuutta* (Luhmann 1979, 112).

Vaikka sekä luottamus että luottavaisuus ovat vaikutuksiltaan samankaltaisia, niiden väliin ei kuitenkaan pidä vetää yhtäläisyysmerkkiä. Ne tulee nähdä erillisinä mekanismeina, jotka ovat yhteydessä toisiinsa. On ajateltavissa, että seligmanilaisittain ymmärretty luottamus toimii parhaiten institutio-

naalisesti vakiintuneessa ympäristössä. On aina turvallisempaa luottaa vieraisiin ihmisiin, jos luottamus saa henkilötasolla tuekseen institutionaalisia, kohtalaisen pysyviä ja annettun yhteiskunnan jäsenten hyvin tuntemia toimintamalleja. Tämä koskee vastavuoroisuutta erityisesti silloin, kun ollaan tekemisissä tuntemattomien kanssa. (Cohen 1999, 222.) Jotta vastavuoroisuuden normin täyttymiseen voisi luottaa sellaisessa tilanteessa, se on parasta institutionalisoida. Jonkin toimintamallin institutionalisointi (esimerkiksi lainanmaksukäytännön vakiinnuttaminen) tekee Mark Warrenin (1999, 327) sanoin luottamuksesta taattua edellyttäen, ettei odotettavissa ole vahvoja intressiritiriitoja. Vain ja ainoastaan tukevien instituutioiden puutteessa luottamus muuntuu harvinaiseksi luonnonvaraksi, ja tilalle saattaa kehkeytyä klaanipohjainen toimintamalli, amoraalinen familismi.

Luottamuksen ja instituutioiden suhde ei kuitenkaan ole niin yksiselitteinen kuin yllä olevasta voisi päätellä. Jotkin instituutiot ja jotkin ammattinimikkeet, kuten lääkäri ja juristi, voivat toimia suoraan luottamuksen funktionaalisina vastineina (Cohen 1999, 222)³. Toiset instituutioista kuten työmarkkinoiden neuvottelujärjestelmä lähtevät petoksen todennäköisyydestä ja pyrkivät saamaan aikaan sopimuksia, joihin osapuolet sitoutuvat. Sitoutuminen tarkoittaa tässä sitä, että he vakuuttavat juhlallisesti noudattavansa tehtyjä sopimuksia. Jos niiden rikkomuksia ilmenee, rikottu osapuoli vaatii rikkojan panemista aisoihin. Tällainen toimintamalli on osoittanut Pohjoismaissa historiallisen voimansa.

Koska instituutioihin ja ihmisiin luottamisen suhde on kuvatulla tavalla monimutkainen, sekin tukee kantaa, että luottamus ja luottavaisuus on viisasta pitää analyttisesti erillään. Luottamus viittaa tällöin tilanteeseen, jossa ihmisten välinen yhteys on välitöntä ja henkilökohtaista. Tämäntyyppisessä tilanteessa luottamus, olipa se jo ansaittua tai ei, on annettua, koska sitä epäillään harvoin. Sitä voisi kutsua myös Sztompkan (1999, 70-86) tavoin primääriksi luottamukseksi, muistuttaahan se saman heimon tai perheen jäsenten välistä tiivistä luottamusta (ks. Newton 1999, 18). Luottavaisuus sitä vastoin kuvaa tilanteita, joissa toimijoiden suhteet ovat välillisiä, tai systeemisiä, ja persoonattomia, mutta silti annettuja. Jos näitä kahta ulottuvuutta, välitöntä ja välillistä sekä henkilökohtaista ja epäpersoonallista, käytetään analyttiseen lähitarkasteluun, havaitaan, että on olemassa kaksi muutakin luottamussuhdetta (Patterson 1999, 154-157). Kun suhteet ovat henkilökohtaisia, mutta välillisiä, olemme törmänneet ilmiöön, jota Coleman (1990, 180-188) kutsuu luottamusketjuksi. Se on luottamusverkosto, joka sellaisenaan ilmentää sosiaalista pääomaa. Johonkukaan luotetaan jo siksi, että hän kuuluu verkostoon, vaikka emme tuntisikaan häntä. Tämä on luonteeltaan ohut luottamusta (Newton 1999, 18). Neljäs vaihtoehto on se, että olemme tekemisissä miltei päivittäin samojen ihmisten kanssa, joita emme kuitenkaan

tunne. Me luotamme heihin siksi, että arvelemme heillä oleva samanlaisia ominaisuuksia kuin meillä, esimerkiksi "hifkiläisyys" tai "jyppiläisyys". Patterson (1999, 156) kutsuu tämänkaltaista luottamussidettä humanistiseksi. Tällainen luottamus on luonteeltaan abstraktia, eikä jokin yleinen, yhteinen piirre useinkaan vielä riitä kantamaan sitä. Nämä neljä luottamuksen tyyppiä löytyvät seuraavasta kuviosta (Ilmonen 2002b, 25):

Kuvio 1: Luottamuksen tyypit

SUHDE	VÄLITÖN	VÄLILLINEN
HENKILÖKOHTAINEN	A. "annettu" ("primääri") luottamus	B. "luottamusketju"
EPÄPERSONALLINEN	C. "humanistinen" luottamus	D. luottavaisuus

Kuten Claus Offe esittää, tarvitaan enemmän kuin yhtä tai kahta yhteistä ominaisuutta ennen kuin luottamus yleistyy koskemaan myös niitä ihmisiä, joita emme tunne. Hänen mukaansa yksi edellytys luottamuksen yleistymiselle onkin se, että se on ansaittava. Kun tälle ansainnalle ei ole mahdollista osoittaa testejä elävässä elämässä, on tyydyttävä kiertoteitse tapahtuvaan arviointiin. Arvion kohteena on silloin se, jakavatko muut tilanteessa mukana olevat samanlaisen moraalisen avaruuden kuin mekin. (Offe 1999, 72-74.) Mitä tuntemattomampia he ovat meille, sen todennäköisemmin otaksumme, että he eivät kannata jotakin meille tärkeätä moraalista velvoitetta, eivätkä he siten ansaitse luottamustamme.

Olemme siis päätyneet siihen, että luottamus on sosiaalisen pääoman käsitteen selkäranka. Asiat sujuvat siksi, että luotamme muihin ihmisiin ja heidän pätevyyteensä hoitaa asemaansa kuuluvia tehtäviä. Asian tekee pulmalliseksi kuitenkin se, että on olemassa monenlaista luottamusta. Annettu luottamus kytkeytyy tavallisesti tiheään vuorovaikutukseen ja johtaa kokemuksen mukaan helposti jakoon meidän ja heidän välillä. Mikäli näin käy, luottamus ei ota yleistyäkseen, eikä se siten myöskään kasvata sosiaalista pääomaa. Luottamus voi pikemminkin heikentää sitä, jos jako meihin ja heihin johtaa antagonistisiin ristiriitoihin. Mutta toki annettukin luottamus voi yleistyä, mikäli jako ei ole tiukka, vaan sallii ryhmärajojen ylittämisen. Mikäli

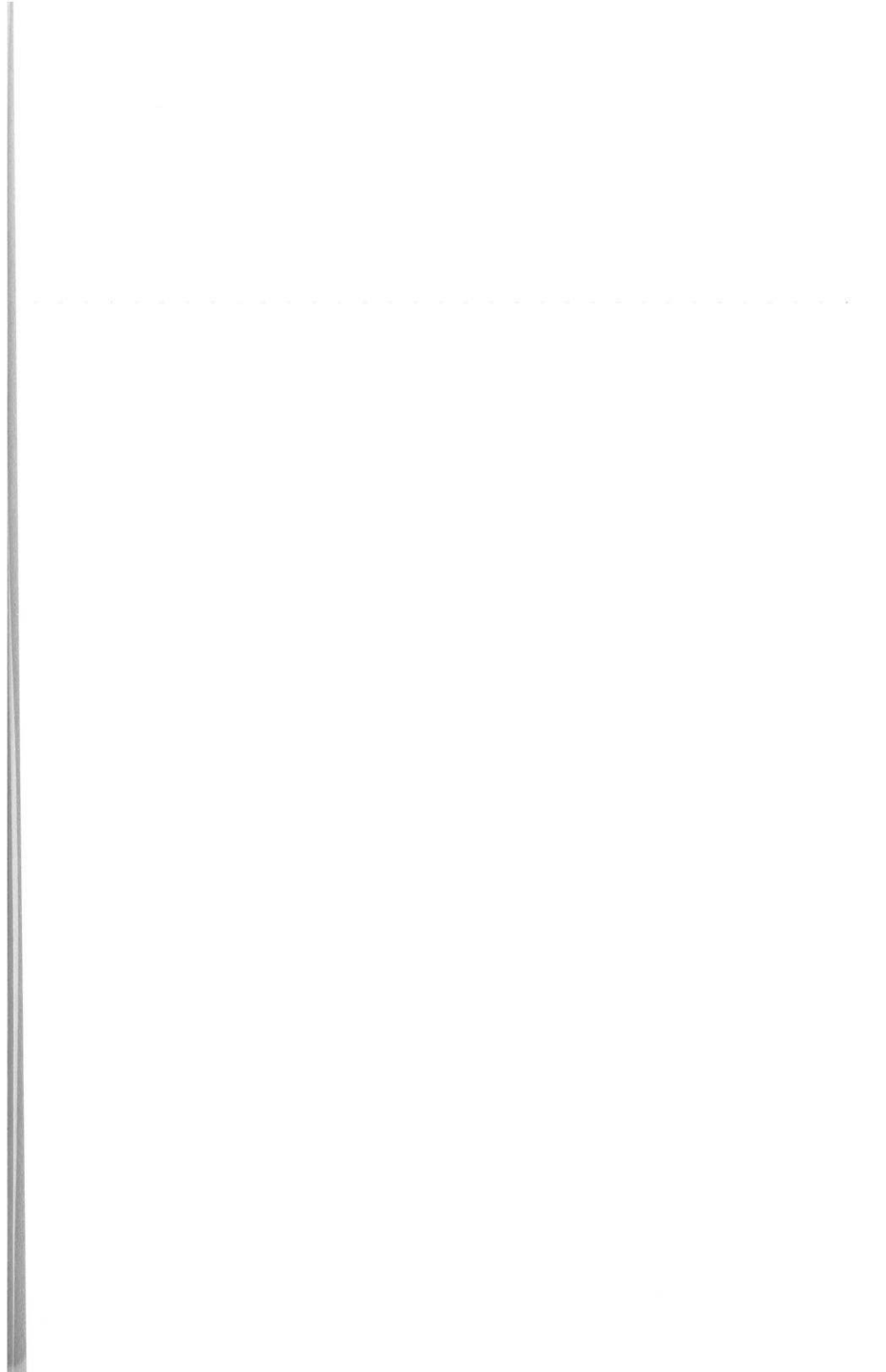
tällöin syntyy ryhmiä ylittäviä sosiaalisia verkostoja, luottamuksen yleistymisen edellytykset kohenevat viljalti. Miten pitkälle yleistyminen ulottuu, liittyy aina vallitseviin poliittisiin ja taloudellisiin suhdanteisiin. Niiden merkitystä pienentää kuitenkin se, onko yhteiskuntaan muodostunut institutionaalisia tapoja ratkaista kiistelevien ryhmien välisiä ristiriitoja.

Myös poliittisesti tuotetut institutionaaliset järjestelyt voivat siten toimia luottamusta yleistävänä sosiaalisina mekanismeina (Triglia 2001, 434-436). Institutionaalisten järjestelyjen suhde luottamukseen on kuitenkin ristiriitainen. Niiden lähtökohtana on useimmiten meidän ja heidän välinen epäluottamus. Edellyttäen, että instituutioihin luotetaan, ne voivat pienentää tuota epäluottamusta ylläpitämällä koeteltuja keinoja, joiden avulla voidaan ratkaista luottamukseen sisältyviä riskejä. Sosiaalinen pääoma ei kuitenkaan välttämättä kasva institutionaalisten järjestelyjen avulla, koska nuo samaiset järjestelyt uusintavat osapuolten suhteen taustana olevan epäluottamuksen, joka puhkeaa pintaan, kun nuo järjestelyt eivät osoittaudu riittäviksi tai sattuvat syystä tai toisesta pettämään.

Yleistynyt luottamus lienee siten vahvimmillaan, kun se saa tuekseen yhdesä jaetun moraalisen avaruuden, joka yhdistää meitä heihin, vaikka meidän ja heidän välillä muuten olisikin selviä näkemyseroja. Tästä käy hyvänä esimerkkinä yksi 1960-luvun suomalaisen työnsosiologian löytö, joka osoittaa, että huolimatta suurista poliittisista näkemyseroista etenkin kommunististen ay-aktiivien ja tehtaanjohdon välillä, edelliset olivat valmiita puolustamaan tehdasta ulkopuolisten silmissä ja antamaan tehtaalle täyden työpanoksensa (ks. esim. Seppänen 1958). Tässä suhteessa ei maailma liene sanottavammin muuttunut. Vieläkin on olemassa ay-aktiivien ryhmiä, jotka sitoutuvat niin työorganisaatioonsa kuin ammattiyhdistysliikkeeseenkin. Tämä tosin tapahtuu sillä edellytyksellä, ettei näiden kahden organisaation välillä vallitse ajankoh- taista, perustavaa ristiriitaa (ks. Jokivuori 2002 ja Kevätsalo 2001).

VIITTEET

- 1 Zen-buddhalaisessa kirjallisuudessa kiinnitetään kernaasti huomiota siihen, miten helppoa meille on puhua hammassärystä. Tuon kirjallisuuden mukaan meidän tulisi sen sijaan keskittyä siihen, mitä on "ei-hammassärky". Sille meillä ei kuitenkaan tunnu olevan nimeä. Nimettömyyden takia meidän on vaikeata kuvata "ei-hammassäryn" tilaa.
- 2 Seligman (2001, 51) esittää itse, ettei primordiaalisia siteitä voi pitää vain jäänteinä vähemmän progressiivisista ajatustavoista, jotka tulevat häviämään ajan myötä.
- 3 On myös ammatteja (kuten tullivirkailijan ja syyttäjän toimet), jotka toimivat epäluottamuksen funktionaalisina vastineina.

7

LUOTTAMUKSEN TEHTÄVÄT

Olemme todenneet useaan otteeseen, että luottamus on yhtä lailla tärkeä niin yksilöiden kuin yhteisöjenkin elämässä. Luottamus on sosiaalisesti sitova, integratiivinen, mekanismi, joka luo ja ylläpitää solidaarisuutta yhteisön jäsenten kesken. Tuon solidaarisuuden ansiosta yhteiskunnallisesta elämästä tulee sujuvaa ja ennakoitavaa. Tämä johtuu vähintäänkin kahdesta seikasta. Ensinnäkin kun luotan "Toiseen", minulla ei ole tarvetta käyttää aikaa ja rahaa pitääkseni häntä silmällä. Luottamukseen perustuva moraalinen järjestys rakentuu itsekontrollin ja itsekieltämyksen varaan. Vakiinnuttuaan ne *vapauttavat meidät* kohdistamaan toimintamme niin omiin pyrintöihimme kuin yhteisiin päämääriinkin, jotka koituvat luottamussuhteen osapuolten eduksi (Sztompka 1999, 102). Kun esimerkiksi avioliitto toimii luottamuksen varassa, siinä on huomattavasti helpompaa toteuttaa oman asunnon tai lasten hankinnan yhteisiä elämäprojekteja kuin epäluulojen ja kyräilyn päästyä hallitsemaan aviopuolisojen elämää.

Epäluottamuksen maailmassa joudutaan uhraamaan valtava määrä resursseja "Toisen" tekojen kontrolloimiseksi. Ajatelkaamme vain yhtenä esimerkkinä sellaista mikroyhteisöä, vankilaa, jossa epäluottamus on koko yhteisöä ja sen toimintoja leimaava, sitä rakenteistava elementti. Jo yksistään vanginvartijan ammatti perustuu sen varaan. Hänen tehtävänsä on epäillä, että jokainen vanki on altis suunnittelemaan pakoa ja että vangit joka tapauksessa ovat arvaamattomia sekä yhteiskunnan normeista piittaamattomia. Edes niin sanotut luottovangit eivät saa erityisasemaa näiden epäilyjen suhteen. Tämän lisäksi koko vankila on jaettu tilallisesti siten, että kontrolli on mahdollisimman helppoa. Myös vankilan aika on jaksotettu pitäen silmällä juuri tarkkailun tehokkuutta, kuten Michel Foucault (1980, 191-219) niin vakuuttavasti kuvaa kirjassaan "Tarkkailla ja rangaista".

Esimerkiksi vakiintuneen epäluottamuksen seurauksista voidaan ottaa myös kylmän sodan aikaiset kansainväliset poliittiset suhteet. Nehän ovat rakentuneet Idän ja Lännen välisen kauhun tasapainon varaan. "Toisen"

motiivien alituinen epäily johti suurvallat varustelukierteeseen, joka päättyi absurdiin tilanteeseen: kasvava osa johtavien sotilasmahtien bruttokansantuotteesta päättyi aseellisuuden tukemiseen siitä huolimatta, että jo olemassa olevallakin asearsenaalilla oli mahdollista tuhota maapallo moninkertaisesti ja että osa niiden väestöstä joutui jatkuvasti ponnistelemaan nälkärajoilla.

Toiseksi luottamus myös *suo tilaa "Toiselle" toimia vapaasti* (Sztompka 1999, 23, 103). Tässä on ainakin kaksi asiaa tärkeitä. Yhtäältä kun luottamus sallii "Toisen" kasvattaa vapausasteitaan, se luo samalla edellytyksiä hänen moraaliselle toiminnalleen. Hän saa tällöin mahdollisuuden *ottaa vastuuta omista teoistaan ja valinnoistaan*. Epäluottamus puolestaan kaventaa juuri näitä moraalisen toiminnan edellytyksiä. Ajan ja tilan sääntely ja jatkuva tarkkailu johtavat siihen, että esimerkiksi vankilaan tuomittu ei saa paljonkaan mahdollisuuksia osoittaa kyvykkyyttään esiintyä moraalisena toimijana.

Toisaalta, kuten pariin otteeseen on todettu, ei ole ainoastaan tärkeätä luottaa, vaan yhtä tärkeätä on *tulla luotetuksi*. Tunne siitä, että on luottamuksen kohteena, vapauttaa energiaa jatkuvasta pyrkimyksestä osoittaa "Toiselle" olevansa luottamuksen arvoinen. Samalla se tietysti antaa jälleen vapaammat kädet toimia toisin kuin muuten olisi asian laita. Coleman (1990, 97) tähden-täänkin, että luottamus "sallii luotetulle toiminnan, joka ei muuten olisi ollut mahdollista". Periaatteessa tällöin on mahdollista luopua sovinnaisesta käytäytymisestä ja sovittaa luovuutta omaan toimintaan. Epäluottamus toimii sosiaalisessa suhteessa päinvastaisesti. Se viekoittelee turvallisiin ja puolustuksellisiin rutiineihin, jottei tulisi syytetyksi virheistä. Se pakottaa samalla mikrosuhteissa seuraamaan "Toisen" mielialoja ja ylimalkaan käyttämään paljon aikaa ja energiaa "Toisen" arvaamattomien reaktioiden ennakoimiseksi.

Tarve vähentää "Toisen" kontrollia ja "Toisen" mahdollisuus lisätä toimintansa vapausasteita ovat tärkeitä luottamuksen *funktioita (tai vaikutuksia)*. Niillä ei ole merkitystä vain yksilösuhteissa, vaan myös yhteisötasolla. Kun puhumme luottamuksen funktioista, on tähdellistä pitää mielessä ainakin kaksi asiaa. Ensinnäkään funktiota ei tule ymmärtää vain seuraukseksi jonkin asian olemassaolosta, vaan sillä on myös muita ulottuvuuksia. Pohtiesaan yhteiskunnan filosofisia perusteita John R. Searle (2001, 23) erottaa toisistaan kaksi olioiden ryhmää. Hänen mukaansa on olemassa olioita ja asioita, jotka ovat havaittajasta riippumattomia. Öiseen aikaan aurinko valaisee avaruutta, vaikka emme näekään sitä. Tai päivisin tähdet loistavat taivaalla, vaikka emme ilmakehän vuoksi saakaan niistä näköhavaintoja. Kaikki oliot eivät kuitenkaan ole tällaisia.

On olemassa myös havaittajasta riippuvaisia asioita. Saamallamme kalalla on painonsa, punnitsimme sen tai emme. Sen pitäminen ruokana ei sen sijaan ole havainnostamme riippumaton asia. Se kytkeytyy pikemminkin

siihen järjestelmään, jossa määritellään, mikä kulttuurissamme kuuluu syötävän luokkaan. *Funktio* on juuri tuollainen *havainnoitsijasta riippuvainen* asia. Luottamuksella on siis funktioita vain havaittajan suhteen. Ne määrittyvät hänen näkökulmastaan joksikin vain siksi, että niillä on hänelle jonkin mittapuun mukaan ja/tai jossakin suhteessa arvoa. Jos taas jollakin asialla on havaittajan kannalta haittaa, sen sanotaan olevan hänen kannaltaan dysfunktionaalinen. *Funktiolla on tuon meille tärkeän mittapuun olemassaolon vuoksi normatiivinen lähtökohta*. Searle sanookin, että ainoastaan tätä normatiivisuutta vasten tarkastellen voi sanoa, onko jollakin asialla funktioita vai ei (mt.).

Kun funktio ymmärretään kuvatulla tavalla, voimme sanoa, että luottamuksen funktiona yhteisötasolla on lisätä yhteisön jäsenten toimintamahdollisuuksia ja vapauttaa heidät uudenvälisiin luoviin ratkaisuihin. Sztompkan (1999, 103, 105) mukaan luottamuksen keskeinen yksilö- ja yhteisövaikutus onkin se, että luottamus lisää molemmilla tasoilla *mobilisaatiota ja aktivismia*. Sitä kautta se edistää Durkheimin moraaliseksi tiheydeksi kutsumaa asiointilaa. Luottamus kasvattaa sosiaalista pääomaa ja on tässä mielessä aktiivisen yhteiskunnan peruspilari.

Luottamuksen kolmas vaikutus niin yksilön kuin yhteisönkin tasolla on resurssien lisääntyminen. Mitä enemmän yksilöllä on luotettuja, sitä enemmän hänellä on mahdollisuuksia kartuttaa tärkeitä tietoja ja saada sosiaalista tukea toimilleen (ks. Sztompka 1999, 106). Tutkimuksin on esimerkiksi moneen kertaan osoitettu, että laaja ystävien verkosto helpottaa työnsaantia (Granovetter 1973, 1360-1379; Putnam 2000, 320). Se tosin edellyttää nimenomaan sitä, että luotettujen joukossa on sellaisia henkilöitä, jotka itse ovat kiinni työelämässä (Pahl 2000, 150). Kollektiivisella tasolla luottamusverkostojen resurssien kasvu tarkoittaa sitä, että luottamus on korvaamaton elementti, mikäli sosiaalinen systeemi on toimiakseen ”yli perusmuotojensa”, kuten Luhmann (1979, 88) asian ilmaisee. Tämä johtuu siitä, että keskenään risteävät luottamusverkostot vahvistavat koko yhteiskunnan luottamuskulttuuria, joka puolestaan parantaa väestöllisten ryhmien yhteistoiminnan edellytyksiä.

Luottamuskulttuurin voimistuminen lisää neljänneksi *suvaitsevaisuutta ja taipumusta hyväksyä kulttuurisesti vieraita ihmisiä ja asioita*. Sikäli kuin näin käy, kun luottamus on vallitsevana, se auttaa legitimoimaan nämä erot ja kesyttää niitä koskevat väittelyt, kuten Suomessa on tapahtunut suomalaisen ja suomenruotsalaisen kielen ja kulttuurin välillä. Vaikka ruotsinkielen asemaa kouluissa onkin arvosteltu, suomalaiset ovat yleensä hyvin luottavaisia suomenruotsalaisten suhteen (Ilmonen 2002a) ja ovat jopa valmiita hyväksymään suomenruotsalaisia julkisuuden henkilöitä idoleikseen ja edustajikseen Suomen ulkopuolellakin. Tästä voimme päätellä, että luotta-

mus ei vain lisää luottamusta, vaan vahvan luottamuskulttuurin maissa luottamuksella on myös taipumus yleistyä. Tämä näkyy myös survey-tutkimuksissa. Esimerkiksi Eurobarometrin (1996, 43) mukaan pohjoismaalaiset suhtautuvat luottavaisimmin oman maansa kansalaisiin. Samalla he ovat muita luottavaisempia suhteessa muiden maiden kansalaisiin.

Viidenneksi kuten jo luottamuksen kontrollin tarvetta tähdentävä tehtävä antaa ymmärtää, luottamus pienentää niin sanottuja *transaktiokustannuksia*, yhteisymmärrykseen pääsemiseen ja sopimusten tekemiseen vaadittavia ponnistuksia. Tämä johtuu yksistään siitä, että luottamus *helpottaa tiedonkulkua* yksilöiden kesken ja koko yhteisössä. Kun osapuolet luottavat toisiinsa, heidän on vähemmän tärkeää tehdä eroa salassa pidettävän ja kaikille avoimen tiedon välillä. Sama koskee tietysti kokonaisia yhteisöjä. Kun EU:n Komissiossa näyttää olevan pyrkimystä pikemmin rajoittaa kuin lisätä avoimen tiedon kulkua ja määritellä iso osa dokumenteistaan salaisiksi, se kertoo paljon Komissiossa vallitsevasta ajattelutavasta. Se lähtee perimmältään liikkeelle epäluottamuksesta eri maita, mutta myös oman maan kansalaisia kohtaan. Tämänkaltainen ajattelu ja sen seuraus, pidättyminen oleellisen informaation jakamisesta, vahvistavat epäluuloja (Misztal 1996, 84) ja ovat hyvin tyypillisiä monissa Välimeren maissa. Esimerkiksi italialaiset, ranskalaiset ja portugalilaiset luottavat maanmiehiinsä ja naisiinsa huomattavasti vähemmän kuin länsieurooppalaiset yleensä (Eurobarometer 1996, 42; Inglehart 1999, 91). *Oleellisen informaation puute* vain *voimistaa* tällaista epäluuloa.

Kuudenneksi luottamus *kiinnittää yksilön yhteisöönsä*, kuten perheeseen ja kotikuntaan, ja kansallisuuteensa. Tätä kautta se on omiaan vahvistamaan yksilön sosiaalista identiteettiä ja sen välityksellä hänen sidostaan yhteisöön, olipa se mikä tahansa. Tiivistynyt sosiaalinen sidos puolestaan voimistaa halua panostaa naapuriapuun ja vahvistaa keskinäistä solidaarisuutta.

Seitsemänneksi luottamus valaa uskoa kaikenlaisten yhteiskunnassa *toistuvien toimintojen* kuten aikataulujen *pitävyyteen*. Se on myös yksilötason perustoimintojen, *rutiinien lähtökohta*. Jo Erwin Goffman (1970) korosti tätä aikanaan. Rutiinit, olivatpa ne omia tai muiden rutiineja, luovat järjestystä kaaokseen. Luottamus toimii siis rutiinien välityksellä sekä yksilöä että kokonaisia yhteisöjä suojaavana mekanismina, joka ei ainoastaan ylläpidä sitä, mitä pidetään normaalina asioiden kulkuna, vaan myös pienentää modernin maailman myötä kasvaneen satunnaisuuden synnyttämää ahdistusta ja aggressiota (Misztal 1996, 97).

Viimeiseksi, muttei suinkaan vähäisimmäksi luottamuksen tehtäväksi mainittakoon sen kyky *luoda ja ylläpitää turvallisuudentunnetta*. Anthony Giddens (1990) kytkeeikin luottamuksen ihmisenä olemisen eksistentiaaliin perustaan, perusturvallisuuden tunteeseen. Perusannos sitä saadaan,

jos saadaan, jo lapsuudessa. Tämän annoksen olemassaolo auttaa varttuvaa lasta kääntymään muiden puoleen ja valaa häneen kaiken sosiaalisen uskalluksen, *itseluottamuksen*, perustan. Sen kehittyminen kuihtuu kuitenkin nappuunsa, jos lapsi oppii, ettei voi luottaa muihin. Luottamus on se keskeinen sosiaalinen mekanismi, joka vankistaa perusturvallisuutta. Giddens (mt., 97) kiteyttääkin: "Luottamus muihin on pysyvä ja palautuva psykologinen tarve."

Luottamuksen ja perusturvallisuuden yhteys on kehämäinen. Lapsuudessa saatu "alkuannos" perusturvallisuutta kasvattaa rohkeutta ottaa yhteyttä muihin. Mikäli näissä yhteydenotoissa saadut kokemukset ovat myönteisiä, luottamus muihin kasvaa ja perusturvallisuus vahvistuu. Miksi luottamus tekee tämän? Ehkä tärkein syy on se, että luottamus synnyttää jatkuvuutta sosiaaliin siteisiin ja tekee elämästä ennustettavaa. Giddens (mt., 97) tähdentääkin, että "luottamus, ontologinen turvallisuus ja tunne ihmisten ja asioiden (esineiden) jatkuvuudesta pysyvät kiinteästi yhdessä aikuisen persoonallisuudessa". Jatkuvuuden tunne puolestaan luo mielikuvan asioiden ennustettavuudesta, joka vuorostaan vahvistaa turvallisuuden tunnetta.

Luottamuksella ei kuitenkaan ole aina ja kaikissa olosuhteissa pelkätään myönteisiä vaikutuksia. Vahvan kollektiivisen identiteetin kääntöpuolena on yleensä selkeä jako "meihin" ja "heihin". Mikäli tähän jakoon kytkeytyy taloudellisia, poliittisia ja muita kulttuurisia jakoja, jotka erottavat eri väestönosat selkeästi toisistaan siten, että heidän suhteensa kärjistyvät, luottamus ei yleisty. Se on pikemminkin omiaan ruokkimaan ryhmäitsekkyyttä, Banfieldin mainitsemaa amoraalista familismia.

Jako meihin ja heihin sisältää myös muita ongelmia. Yhtäältä luottamuksen luoma sidos meihin, jotka olemme keskenämme tuttuja, on alituista tasapainoilua riippuvuuden ja riippumattomuuden välillä. Luottamus kaippaa vahvistukseen intiimiyttä. Se taas on omiaan vahvistamaan keskinäistä riippuvuutta, joka puolestaan kahlitsee suhteen osapuolia ja tekee suhteesta ahdistavan. Sitä välttääkseen luottamussuhteen osalliset pyrkivät kohen-tamaan riippumattomuutta toisistaan. Kun he rimpuilevat eroon toisistaan, on vaarana, että luottamussuhde ohenee ja ajautuu ongelmiin. Tämä on tuttu dynamiikka kaikissa parisuhteissa. Erilaiset psykoterapiat ja sosiodraamat pyrkivät esittämään siihen ratkaisujaan.

Vastaavia ongelmia syntyy emotionaalisuuden ja instrumentaalisuuden yhteensovittamisessa luottamussuhteessa. Vahvat painotukset instrumentalismiin, jotka ilmenevät tavallisesti selkeästi ilmaistuina vasta-vuoroisuuden odotuksina, saattavat virittää epäilyjä suhteen luonteesta ja pelkoja hyväksikäytetyksi tulemisesta. Ne eivät ole omiaan ainakaan parantamaan luottamussuhdetta, pikemminkin päinvastoin. Voimakkaat emotio-

naaliset painotukset puolestaan ovat omiaan vahvistamaan luottamussuhteen symbioottista luonnetta sekä viemään suhdetta keskelle riippuvuuden ja riippumattomuuden karikkoa (ks. Pahl 2000, 91-93).

Myös luottamussuhteen sisältämät vastavuoroisuuden odotukset voivat muuttua yksilön näkökulmasta liiankin tiukoiksi. Tämähän on tyypillinen ongelma amoraalisessa familismissa, jossa luottamussuhteet ovat hierarkkisia ja jossa hierarkian alemmalla puolalla ”ei ole lupa kieltäytyä ylemmän esittämistä tarjouksista”, kuten tunnettu mafiailmaisu kuuluu. Hangoitteleminen vastaan saattaa tietää lopullista ”armahdusta” vastavuoroisuudesta.

Luottamusta ei myöskään kannata idealisoida. ”Luottamus voi lopulta-kin olla typerää ja jopa moitittavaa”, sillä ”pelkkä luottaminen ei *sinänsä* välttämättä auta käsittelemään tilanteen monimutkaisuutta hyvin” (Hardin 1993, 513). Tämä käy ilmi heti, kun siirrymme vieraaseen kulttuuriin, jossa kohtaamme ”Toiset” ja jossa basaarikaupan tapaan sääntönä on kokeilla ostajan hyväuskoisuutta (ks. Geertz 1992). Luottamus kauppiaseen saattaa tuottaa ostajan kannalta kiusallisia ja jopa tuhoisia taloudellisia seurauksia, koska kauppias on taipuvainen käyttämään asiakkaan sinisilmäisyyttä hyväkseen. Tällaista luottamusta voisi tosiaan kutsua Giddensin tapaan sokeaksi, mutta ehkä naiivi olisi sittenkin sopivampi ilmaus tässä (Sztompka 1999, 108).

Jos luottamuksen romantisointi on pulma, joka liittyy luottamuksen yleistämiseen vieraisiin ihmisiin, luottamuksen yleistäminen tuttuihinkaan ei aina ole ongelmaton. Vaikka luottaisimmekin johonkukin yleensä, hän ei välttämättä ole joka tilanteessa luottamuksemme arvoinen. Hän voi toimia poikkeuksellisesti, mikäli hän on esimerkiksi humalassa tai huumeiden vaikutuksen alainen. Kärkölen rataonnettomuus kesällä 2001 lienee hyvä esimerkki tästä. Nuoret kyydissäolijat olivat antaneet henkensä vanhemman ajajan huomaa, joka ajoi amfetamiinin vaikutuksen alaisena ja teki ilmeisesti kohtalokkaan arviointivirheen. Auton matkustajat maksoivat kovan hinnan luottamuksestaan tätä kuljettajaa kohtaan.

Kärkölen esimerkistä ei tietenkään pidä vetää sellaista johtopäätöstä, ettei ihmisiin kannata lainkaan luottaa. Kyse on pikemminkin siitä, että vaikka luottamalla tavallisesti turvallisena pitämäämme ihmiseen olemme yleensä paremmassa asemassa kuin jos emme luottaisi häneen (Coleman 1990, 98), luottamusta ei pidä harkitsemattomasti yleistää kaikkiin tilanteisiin. Sitä ei myöskään tule aina yleistää johonkin henkilöön kokonaisuudessaan. Vaikka esimerkiksi luottaisimmekin siihen, että esimiehemme osaa työnsä, meidän ei sen perusteella suinkaan pidä sokeasti uskoa siihen, että hän on hyvä autonajaja. Tämänkaltainenkin luottamus on naiivia. Se kasaa tulevaisuuteemme suuria menetyksen mahdollisuuksia (ks. Sztompka 1999, 108). Pahimmillaan saamme ehkä huomata tullemme oikein kunnolla

nenästä vedetyiksi, jos syöksymme luottavaisesti sosiaalisiin tilanteisiin ilman vähäisintäkään harkintaa.

Muutenkaan ei ole mitään perusteltua syytä olettaa, että luottamus sulki si pois ristiriitoja tai edes riitoja. Niiden olemassaolo tai ennakoitu odottaminen pakottavat meidät pysymään varpaillamme luottamussuhteessa. Tämä ei liene haitaksi, koska luottamuksella on myös dysfunktionaalisia vaikutuksia. Sokea luottamus houkuttelee meidät tuudittautumaan väärään uskoon sen suhteen, että asiat ovat oikealla tolalla tai hallinnassa, kuten Giddens sanoisi. Vaikka aviopuolisomme olisikin korjannut uuninluukun rikkoutuneen varmuuslukon meitä tyydyttävällä tavalla, se ei kenties riitä. Kun pieniä lapsia tulee kylään, joku heistä saattaa onnistua luukun avaamisessa, ja jos uunissa on tuli, hän voi polttaa itsensä pahasti.

Lisäksi uskonvarainen sokea luottamus voi toimia myös uudenlaisten omakohtaisten ratkaisujen keksimisen esteenä. Jos luotamme pelkästään vanhoihin toimintatapoihimme tai opimme luottamaan siihen, että joku työryhmässämme kuitenkin ratkaisee ongelman puolestamme, päädyimme hankaluuksiin, kun joudumme ennen kokemattomiin uusiin tilanteisiin tai kun meillä ei olekaan tätä henkilöä lähettyvillä. Näiltä pulmilta vältymme vain harkitsemalla, mitä uusi tilanne vaatii itseltämme, tai olemalla nojautumatta pelkästään muihin työryhmässämme.

Edellä luettelemamme esimerkit osoittavat, että myös epäluottamus on mielekästä monissa tilanteissa. Jos olemme esimerkiksi toistuvasti saaneet näyttöä siitä, että joku sukulaisistamme pettää meitä taloudellisesti, ei suinkaan ole syytä luottaa häneen, vaan pikemminkin ottaa häneen ainakin raha-asioissa etäisyyttä. Yhtä vähän meidän kannattaa luottaa lääkäriin, joka on toistuvasti tehnyt väärän diagnoosin, tai muurariin, joka ei ole osannut rakentaa naapurin mökillä takkaa, joka kunnolla vetäisi. Kummassakin jälkimmäisessä tapauksessa olisimme ehkä voineet säästyä monilta pulmilta, jos olisimme tunteneet etukäteen kummankin ammatinharjoittajan maineen. Senhän ajatellaan toimivan vastikkeena sekä luottamukselle että epäluottamuksellekin. Pelkkä maineeseen luottaminen voi kuitenkin opastaa meidät ojasta allikkoon. Maine perustuu luottamuksen kohteen aikaisempaan toimintaan ja siitä liikkuviin huhuihin. Tämän maine ei kuitenkaan välttämättä enää vastaa nykytilannetta. Huhut taas saattavat olla virheellisiä tai ainakin harhaanjohtavia. Niinpä jonkun maineeseen perustuva luottamus kantaa sekin suurta riskiä.

8

VALTA JA LUOTTAMUS

Vallankäyttö ja luottamus ovat sosiaalisina mekanismeina lähellä toisistaan. Tämän vuoksi yhteiskuntateoria joutuu väistämättä ottamaan kantaa vallan ja luottamuksen väliseen suhteeseen. Teoriassa ajatellaan yleensä, että luottamus ja valtasuhde ovat rinnakkaisia, mutta toisensa poissulkevia mekanismeja. Poissulkemisen arvellaan johtuvan siitä, että vallankäyttö tuhoaa luottamuksen. Sen uskotaan myös vaativan enemmän järjestelyjä ja vaivaa kuin luottamuksen ylläpitämisen. Eroa näiden mekanismien välillä nähdään myös siinä, että luottamuksen ajatellaan herättävän pelkästään myönteistä palautetta, kun taas vallankäytön katsotaan virittävän vastustusta. Kuvattu näkemys on implisiittisesti oraallaan jo Niklas Luhmannin ajattelussa. Hänhän on tarkastellut luottamusta ja vallankäyttöä nimenomaan toisilleen vaihtoehtoisina sosiaalisina mekanismeina.

8.1 VALTA JA LUOTTAMUS KOMMUNIKAATIOVÄLINEINÄ

Ennen kuin siirrymme Luhmannin ajattelun esittelyyn on paikallaan tehdä kaksi hänen tähdentämänsä käsitteellistä tarkennusta. Ensimmäisen mukaan vallankäyttöä ei tule ymmärtää pakottamiseksi. Luhmann näkee aivan oikein jälkimmäisen vallankäyttöä kovemmasi keinoksi. Siihen turvaututaan vasta, kun vallankäyttö ei enää toimi, kun sen kohde ei niin sanotusti tottele, kun tämä lakkaa sovittamasta toimintansa vallankäyttäjän odotuksiin. Valta painostaa sen sijaan suhteen osapuolia suosimaan joitakin tekemisiä toisten kustannuksella ja suosivan muiden sijasta joitakin haluttuja reaktioita tehtyihin päätöksiin. Valta sanktioi niistä poikkeamista. (Luhmann 1979, 112.)

Kun pientä lasta kielletään menemästä ilman aikuisen seuraa järven rantaan, ja tämä tottelee, ollaan tekemisissä valtasuhteen kanssa. Kun lapsi suljetaan omaan huoneeseensa ja hänen estetään näin menemästä järven

rantaan, ollaan tekemisissä pakottamisen kanssa. Vallankäyttö toimii silloinkin, kun vallan kohde alistuu siinä julkituotuihin odotuksiin, vaikka vallankäyttäjät ei olisi aina häntä valvomassakaan. Koska vallankäyttö kuitenkin herättää vastustusta, se pyritään usein naamioimaan organisatorisiin, työnjaollisiin ja teknisiin järjestelyihin. Niiden olemassaolo tekee suhteesta sujuvan, mikäli vallan kohteet eivät vaadi muutoksia näihin järjestelyihin. Vallankäyttö on tässä mielessä kohtalaisen vähän kustannuksia vaativa mekanismi sen jälkeen, kun sen käytön alkupanostukset on tehty. Kun sen sijaan organisaation teknisiinkin välineisiin ja järjestelyihin upotettu vallankäyttö on ymmärretty vallankäytöksi, kuten useimmiten tapahtuu, se vaatii alituista valvontaa ja tulee sen vuoksi kalliiksi käyttäjälleen.

Jotta Luhmannin tapa käyttää vallan ja luottamuksen käsitteitä kävisi ymmärrettäväksi, on toiseksi syytä palauttaa mieliin hänen yleinen tarkastelukehikkonsa. Kun Luhmann kehitti edelleen Weberin ajatusta yhteiskunnan jakautumisesta erillisiin alasysteemeihin rationaalistumisen seurauksena, hän joutui kiinnittämään huomionsa siihen, että alasysteemien erkaantuminen toisistaan loi niiden keskinäisen synkronoinnin ongelman. Se oli ratkaistavissa hänen mukaansa kommunikaation avulla. Valta on Luhmannille kommunikaatiiväline. Se takaa vallan haltijalle ja sen kohteelle mahdollisuuden sovittaa yhteen odotuksiaan. (Luhmann 1979, 112.) Luottamus toimii periaatteessa vallan tavoin sosiaalisissa suhteissa. Se opastaa luottamuksen osapuolia mitoittamaan odotuksensa realistisesti toistensa suhteen.

Kuten vallankäyttö myös luottamus pienentää arkisiin päätöksiin liittyvää, monimutkaistuneen maailman aiheuttamaa epävarmuutta. Näillä sosiaalisilla mekanismeilla on kuitenkin myös eroja. Vallankäytöllä pyritään tilanteen aktiiviseen hallintaan, sen muokkaamiseen oman näkemyksen mukaiseksi, ja siten tuon epävarmuuden minimointiin. Se ilmenee strategisena toimintana, joka lähtee liikkeelle ”Toista” koskevasta negatiivisesta oletuksesta. Tämä näkyy työelämässä tutuna oletuksena, jonka mukaan ihmiset ovat laiskoja ja alttiita laistamaan työntekoa milloin silmä välttää. Vallankäyttäjät pyrkii toiminnallaan siihen, että tällainen käyttäytyminen ilmenee kohteelleen kartettavana ja raskaasti sanktioituna mahdollisuutena (”potkujen” uhka).

Myös luottamus on kommunikaatiiväline, jonka avulla pyritään tilanteen hallintaan. Siinä ei kuitenkaan yritetä muokata tilannetta itselle edulliseksi. Siihen ei ole tarvetta, koska luottaja lähtee liikkeelle ”Toista” kohtaan tuntemastaan hyväntahtoisuudesta, jolle ei suinkaan aina ole täysisiä perusteita (esim. Uslaner 1999, 122). Hyväntahtoisuutensa ansiosta luottaja uskottelee itselleen, että tilanne on johonkin mittaan hallinnassa. Tämä oletus tietää kuitenkin riskinottoa. Koska osapuolet eivät milloinkaan tun-

ne, mikä on ”Toista” koskeva realistinen odotus ja mikä ei, luottamukseen sisältyvä riski on katettava uskomuksella, että ”Toinen” toimii odotetulla tavalla. Tuon oletuksen syntyyn vaikuttavat edeltävät kokemukset ja vallitseva kulttuurinen ilmasto. Ne ratkaisevat viime kädessä sen, turvaututaanko jossakin tilanteessa luottamukseen vai vallankäyttöön. Vanhat kulttuuriset käytänteet Suomen työelämässä ovat suosineet sitä, että valta-asemassa oleva ryhmä, kuten liikkeenjohto, on turvautunut vallankäyttöön luottamuksen hankkimisen sijasta (vrt. Lane & Bachman 1997, 233). Tämä on ollut sitä todennäköisempää, mitä heikompi vallan kohde on ollut.

Luottamuksen synnyn mekanismi on toki monimutkaisempi kuin mitä edellä on kuvattu. Tarkastellessaan luottamuksen merkitystä Simmelin ajattelussa Guido Möllering (2001) huomauttaa, että luottamisen aikeen ja mainitun positiivisen uskon välissä on kaksi merkityksellistä vaihetta. Jotta rohkenisimme luottaa ”Toiseen”, meidän on tulkittava luottamusta vaativa tilanne siten, että meillä on ”hyviä syitä” luottaa tähän. Niitä on tietenkin enemmän silloin, kun meillä on myönteisiä kokemuksia ”Toisesta” monista edeltävistä tilanteista. Ne vahvistavat tai heikentävät käsityksiämme siitä, kannattaako meidän luottaa ”Toiseen” vai ei.

”Hyviä syitä” antava tulkinta ei kuitenkaan vielä riitä luottamuksen syntyyn, sillä erilaisiin tilanteisiin sisältyy aina avoimia ja vaikeasti tulkittavia asioita. Sen tähden joudumme vakuuttelemaan itsellemme luottamusta sisältävän ratkaisun oikeellisuutta. Itsevakuuttelu toteutuu lähinnä siten, että suljemme epävarmuudet mielestämme ja että uskottelemme asioiden sujuvan odottamallamme tavalla niistä huolimatta. (Mt., 403.)

8.2 LUOTTAMUKSEN JA VALLAN YHTEENKIETOUTUMINEN:

LUOTTAMUS VALLAN FASADINA

Sekä tilanteen tulkinta että erityisesti epävarmuuksien olosulkeminen suovat mahdollisuuden salakuljettua valtasuhde luottamussuhteen sisään. Tämä mahdollisuus jää Luhmannilta huomaamatta, kun hän pitää teknisesti valtaa ja luottamusta samankaltaisina kommunikaatiovälineinä.

Vallan ja luottamuksen limittymisen mahdollisuus jää havaitsematta myös vallan merkitystä agenttiteoriassaan tähdentävältä Anthony Giddensiltä. Hänen mukaansa luottamus ei kuitenkaan kytkeydy uskoon jonkin henkilön toiminnan pätevyyteen tai järjestelmän toimivuuteen, vaan ”siihen, mikä lähtee tuosta uskosta”. Luottamus ei siis samaistu uskoon, vaan se sijaitsee Giddensin mukaan nimenomaan uskon ja luottavaisuuden välimailla. Hän viittaa tällä ilmaisulla simmeliläiseen heikkoon induktiiviseen tietoon, sii-

hen enemmän tai vähemmän perusteltuun uskomukseen, että käsiteltävät asiat ja ympäristö ovat "kaikista epävarmuuksista huolimatta jotenkuten hallinnassamme". (Giddens 1990, 31, 33.)

Kun Giddens ymmärtää luottamuksen uskosta lähteväksi heikoksi induktiiviseksi tiedoksi¹, hän ei valitettavasti tule kiinnittäneeksi huomiota siihen kommunikatiiviseen välineeseen, jonka varassa luottamus säilyy tai katoaa, eli siihen, *mitä jollekin luotetaan*. Suhtautumisessa asioihin ja ihmisiin ei ole oleellista pelkästään se, luottaako vai ei, vaan myös se, missä suhteessa luotamme heihin. Kuten Annette Baier (1994, 105) sanoo, luottamus tarkoittaa sitä, että "antaa muiden ihmisten (tai instituutioiden kuten yritysten ja kansakuntien) huolehtia sellaisesta, josta luottava henkilö itse välittää". Tämä ei tarkoita sitä, että luottaisimme heihin kaikessa. Eikä luottamuksen voimakkuuskaan ole kaikkina aikoina, eikä kaikissa tilanteissa, yhtäläinen (ks. Ilmonen ym. 1998). Luottamuksen olennainen elementti, halu tai pakko *panna itsensä alttiiksi jossakin suhteessa*, vaihtelee. Itsensä alttiiksi pano ei suinkaan tapahdu sokeasti heittäytyen pohtimatta tilanteeseen sisältyviä riskejä, eikä ilman arviota siitä, miltä luottamuksen tulkinnassa uskaltaa sulkea silmänsä ja miltä ei.

Kun annamme "Toisen" haltuun hetkellisesti jotakin meille arvokasta, se saattaa meidät riippuvaisiksi "Toisesta" ja alttiita hänen mahdolliselle vallankäytölleen. Tämän vuoksi on oletettavaa, että mitä arvokkaampi luovuttamamme asia on, sitä todennäköisemmin se panee meidät punnitsemaan, milloin luottaa johonkuhun ja missä määrin. Erityisesti silloin kun tuo toiselle luotettu asia kuuluu elämämme keskiöön, joudumme harkitsemaan moneen kertaan, uskallammeko luottaa tuon asian jollekin toiselle ihmiselle edes silloin, kun hän on meille jossakin suhteessa läheinen. Ajatelkaamme vain vaikkapa yhden illan lapsenvahdin hankintaa. Pientä lasta tuskin luovutetaan edes pieneksi hetkeksi kevytmielisesti kenelle tahansa, jos lapsesta välitetään. Se vaatii harkintaa. Sen tähden on helppo allekirjoittaa se Giddensin kannasta poikkeava näkemys, jota Charles Sabel (1998, 162) tähdentää: "Juuri refleksiivisyys tekee luottamuksen yleisesti ottaen mahdolliseksi."

Kun lisäksi luovutamme luottavaisina "Toiselle" jotakin itsellemme arvokasta, olipa se sitten salaisuus tai asunnon avain, olemme erityisen arassa tilanteessa, kun luotamme "Toiseen" enemmän kuin tämä luottaa meihin (Warren 1999, 324). Tilanne voi helposti silloin kääntyä sellaiseksi, että kun me turvaudumme luottamuksellisesti "Toiseen", hän perustaakin toimintansa hyväntahtoisuuden sijasta laskelmointiin ja käyttää luottamustamme hyväkseen toteuttaakseen omia tarkoituksiperiään. Luottamuksemme saa tällöin vastaansa vallankäyttöä. Se ei kuitenkaan ole avointa, vaan kätkeytyy luottamuksen fasadin taakse. Tällainen strategia on

"Toiselle" edullinen, mikäli me emme havaitse, että hänen vastaluottamuksensa meihin onkin vain nimellistä. Hänhän saa tilanteessa kaikki luottamuksen hyödyt ja välttää samalla vallankäytön vaatimat kustannukset.

Organisaatiotutkijat Cynthia Hardy, Nelson Phillips ja Tom Lawrence näkevät, että fasadiluottamus on kohtalaisen yleistä työelämässä. Heidän mukaansa se ilmenee erityisen selkeänä tilanteissa, joissa työntekijät pyrittään ensin saamaan luottamaan yritysjohtoon ja sitten sitoutumaan niin siihen kuin yrityksen päämääriinkin. Kun tämä on tapahtunut, johdon ei vuorostaan tarvitse sitoutua työntekijöihin, mutta se voi silti pyrkiä hyödyntämään työntekijöidensä luottamusta omiin tarkoituksiinsa. Suomessa tapahtui oletettavasti tällä tavoin laman alla monissa yrityksissä. Lama osoitti sen, että monet työntekijäryhmät olivat langenneet yritysjohton virittämään luottamuksen ansaan. Siihen päädytään erityisen helposti siinä tilanteessa, kun olemme enemmän riippuvaisia "Toisesta" kuin tämä meistä. (Hardy, Phillips & Lawrence 1998, 79-81.) Sen kaltaisessa tilanteessa on parempi katsoa kuin katua, kuten maailmankirjallisuus on pyrkinyt meille jo kauan jälkiviisaasti opettamaan.

Mikä on sitten se mekanismi, joka johdattelee suhteen toisen osapuolen luottamuksen ansaan? Vastausta kysymykseen voi lähteä peräämään siitä luhmannilaisesta lähtökohdasta, että niin valta kuin luottamuskin nojaavat kommunikatiiviseen toimintaan. Luottamusta on mahdollista synnyttää, kun kommunikation avulla vahvistetaan tietoisesti sitä tukevaa merkitysavaruuksia, hallinnoidaan luottamusta tukevia merkityksiä (ks. Hardy, Nelson & Lawrence 1998, 67 ja Heritage 1996, 200, 202).

On tosin esitetty, ettei merkityksen hallinnoimisessa ole kyse pelkästä tarkoituksellisesta toisen osapuolen manipulaatiosta, vaan aidosta kulttuurisen käänteen aikaansaamasta uudenlaisesta ajatustavasta. Tämän kannan mukaan kulttuurinen käänne on suunnannut niin tutkijoiden kuin yritys-konsulttienkin katseet yritysten sisäisiin alakulttuureihin ja niiden merkitykseen yritysten menestystekijöiden joukossa. Se on saanut myös yritysjohton kiinnittämään huomionsa työnteolle suosiollisen yrityskulttuurin tarpeeseen. Tässä piilee varmaan osatotuus. Mutta vähintäänkin yhtä tärkeitä tekijöitä huomion kohdistumisessa yrityskulttuuriin ovat olleet uusiin liikkeenjohdon käytänteiden ilmaantuminen, työorganisaatioiden pilkkominen toistensa kanssa kilpaileviin yksiköihin, tiimityön lisääntyminen ja projektikohtaisten työprosessien yleistyminen. (Trift 2001, 420.)

Ne ovat rapauttaneet vanhan työyhteisöllisyyden ja pakottaneet yritysjohton korvaamaan sen uudenlaisilla sosiaalisilla sidoksilla. Apukeinoina tässä pyrkimyksessä on käytetty erilaisia työilmapiirin mittareita. Saatuja tuloksia on hyödynnetty työntekijöiden lojaalisuuden vahvistamiseksi. Myös työntekijöiden subjektiviteettia tai mentaliteettia on pyritty muokkaamaan

erilaisin psykotekniikoin, kuten turvautumalla seikkailuretkiin, tiibetiläisiin meditaatiotekniikoihin ja liikuntatapahtumiin. Viimekätisenä tarkoituksena on ollut saada aikaan sellainen subjektiviteetti, joka on taipuvainen sitoutumaan yritykseen luottavaisesti. (Thompson & Finlay 1998, 168.) On ironista, että yritysten oma toiminta, erottamiset, kokonaisten yksiköiden alasajo ja epävarmuuden ylläpito, ovat olleet omiaan tekemään tyhjäksi työntekijöiden sitoutumisen lisäämiseksi tehdyt panostukset (mt., 177-178) ja vaikeuttamaan yritysten sisäisen yhteistyön sujuvuutta.

Ylläesitetyt pyrkimykset voidaan niputtaa yhteen ja sanoa, että yrityksissä on merkityksiä manipuloimalla pyritty luomaan sellainen koodi tai sellaisia koodeja, jotka muodostavat ennen pitkää yksiselitteisen viitekehyksen yrityksen päätöksenteosta tehdyille tulkinnoille. Viitekehyksen varassa ymmärretään erilliset, jopa keskenään ristiriitaiset yritysjohton toimet ja yrityksen sisäiset tapahtumat luottamussuhdetta vahvistaviksi. Vaikka nämä toimet näyttäisivät poikkeavan siitä, mitä luottamussuhteelta edellytetään, ne pyritään silti tulkitsemaan hyväntahtoisesti luottamusta tukevan koodin mukaisesti. Tämä tapahtuu usein samastamalla yritys metaforisesti perheeseen (ks. Sennett 1981). Metaforaan liittyy niin paljon myönteisiä emotionaalisia latauksia, että työntekijät eivät välttämättä nielaise ensimmäistä tietoa petetyksi tulemisestaan, vaan he saattavat mieluummin leimata tiedonantajan motiivit pahantahtoisiksi. Työntekijäkunta voi niin ikään tulkita perhemetaforan varassa johdon jonkin päätöksen, vaikkapa väliaikaisen lomauttamisen, tai lausuman, kuten ehdotuksen toimintojen karsimisesta, luottamusta tukevan koodin mukaisesti ja leimata kriittiset puheenvuorot poliittiseksi irtopisteiden keruuksi.

Kun luottamusta tukeva yhteisymmärrys ja sen mukainen koodi ovat syntyneet, niitä voidaan alkaa käyttää vakuuttelun ja samalla kiusallisten asioiden ulossulkemisen välineenä, kuten Garfinkel on tutkimuksessaan asukasyhdistyksistä osoittanut. Hänen mukaansa vakuuttelu pyrkii ylläpitämään sosiaalisen suhteen osapuolten uskoa siihen, että luottamus maksaa vaivan ja johtaa joka tapauksessa suhteen molemmat osapuolet edullisempaan lopputulokseen kuin epäluottamus ja "Toisen" kyrräily. Yhteisymmärrys vakuuttelun välineenä palvelee samalla erityisen hyvin suhteessa edullisemmassa asemassa olevaa osapuolta. Esimerkiksi Garfinkelin tulosten mukaan koodia käytettiin siirtämään vastuuta taloyhtiöiden henkilökunnalta asukkaille ja edellisen keinona puolustautua jälkimmäisten valituksilta (Heritage 1996, 202). Vastaavasti Suomessa on yrityksiä, joissa on havaittavissa yritysjohton tietoista pyrkimystä luottamussuhteiden synnyttämiseksi. Siinä on onnistuttukin, jopa kaikkien osapuolten tyydytykseksi. Kolikon kääntöpuolena on ollut henkilökunnan kasvava vastuullistaminen yrityksen tuloksesta, vaikkei se ole johdon kanssa samassa asemassa tehtäessä strategisia

päätöksiä (Ilmonen ym. 1998) ja vaikka juuri työntekijäkunta, eikä yritysjohto, joutuu kärsimään huonosti valitusta strategiasta, kuten Soneran suullisen kuuluisa esimerkki osoittaa.

Yhteisymmärrys kahden tai useamman osapuolen kesken on siis luotavissa siihen tähtäävän kommunikaation varassa. Kaikilla osapuolilla ei kuitenkaan ole yhtäläisiä edellytyksiä käynnistää tuota kommunikaatiota sen paremmin kuin asettaa sille retorisesti itselle edullisia alkuehtoja ja ohjailta sitä haluamaansa suuntaan. Osapuolet ovat yleensä jossakin suhteessa hierarkkisessa suhteessa keskenään, perustuipa tuo hierarkia sitten ikään, sukupuoleen, statukseen, organisaationaaliseen asemaan tai kommunikatiivisten välineiden hallintaan. Hierarkian vahvempi osapuoli on yleensä se, joka tuon kommunikaation käynnistää. Se myös asettaa ne säännöt, joiden varassa kommunikaatio tapahtuu. Tämä saa luonnollisesti aikaan tyytymättömyyttä hierarkian heikompien osapuolten parissa. Tämän vuoksi olisi virhe tulkita yhteisymmärrys samanmielisyydeksi. Se ei suinkaan synny vailla ristiriitoja, eikä sitä voi ylläpitää ilman niitä (ks. Thompson & Finlay 1998). Samalla tavoin kuin siihen perustuva luottamuskin yhteisymmärrys on monesti pikemminkin moraalinen kuin asiasisältöjä koskeva ratkaisu.

Kun yhteisymmärrykseen pääsyssä painottuvat moraaliset tekijät asiasisältöjen kustannuksella, siitä seuraa se mahdollisuus, että ikävät, epäluottamusta puoltavat muistot sulkeistetaan tai sanomatta jättämisiä täydennetään ja niitä tulkitaan "Toisen" hyväksi. Jos näin ei meneteltäisi, luottamussuhde kärsisi (ks. Heritage 1996, 106). Asialla on kuitenkin toinenkin puolensa. Sanomatta jättämistäkin on mahdollista käyttää omiin tarkoituksiin rikkomatta totuuden puhumisen normia. "Toisen" annetaan silloin ikään kuin rivien välissä ymmärtää jokin asia tai tapahtuma tarkoitetulla tavalla, vaikka siihen ei viitattaisi sanallakaan ja vaikka se ei vastaisikaan asianlaitaa tai tapahtumaa. Heidät saadaan esimerkiksi työskentelemään entistä kovemmin antamalla ymmärtää, että he saattavat vain siten säilyttää työpaikkansa. Ehkä tämä oli taustana sille, että Suomessa alettiin tehdä laman aikana ja tehdään edelleen paljon ylitöitä joko ilmaiseksi tai vain nimellistä korvausta vastaan (Tilastokeskus 1997; Lehto & Sutela 1999, 38; Blom ym. 2001, 110). Olipa niin tai näin, tämäkin on sellainen vallankäytön muoto, joka sisältyy petetyksi tulemisen riskeihin. Mutta se on myös riski, joka kuuluu luottamussuhteen katkeamiseen.

8.3 ”SYSTEEMINEN LUOTTAMUSSUHDE”

Ei ole siis mitään syytä siihen olettamukseen, että luottamus tarkoittaa pelkästään harmonista yhdessäeloa. Luottamus ei sulje pois ristiriitoja, eikä edes riitoja. Ne pakottavat meidät pysymään varpaillamme luottamussuhteessa. Tämä ei liene haitaksi. Sokea luottamus houkuttelee meidät tuudittautumaan väärään uskoon sen suhteen, että asiat ovat oikealla tolalla tai hallinnassa (Giddens 1990, 31-33).

Luottamussuhde ei siis vältty vallankäytöltä. Sekin pakottaa suhteen osapuolet refleksiivisyyteen. Valta ja luottamus ovat samankaltaisia mekanismeja, mutta ne eivät ole toistensa vaihtoehtoja, vaan jopa toisiaan rakentavia ja muokkaavia tekijöitä. Tuskin on valtasuhdetta, nimenomaan valta-, ei pakotussuhdetta, jossa ei olisi hitunen luottamusta. Ajatelkaamme vain vaikkapa suomalaisissa työelämän suhteissa historiallisesti tyypillistä patruunavaltaa. Valtasuhteen pysyvyys tekee suhteesta ennakoitavan ja siinä mielessä luotettavan. Toisaalta ei ole luottamussuhdetta, joka ei sisältäisi myös vallankäyttöä. Se ei ole suhteen osapuolten ominaisuus, kuten Michel Foucault varmaan tähdentäisi, vaan se on tuon suhteen ja ennen kaikkea sen organisaatiotavan ominaisuus (Preda 1999, 357). Riippuu juuri tuosta organisaatiotavasta, minkälaisia vallan tekniikoita luottamussuhde suosii. Niille kaikille on kuitenkin yhteistä jonkinlainen kommunikaatio, jolla pyritään vahvistamaan luottamussuhteen osapuolten keskinäistä yhteisymmärrystä niin suhteen laadusta kuin niistä projekteistakin, jotka sen avulla halutaan toteuttaa.

Kaiken kaikkiaan sosiaalisissa suhteissa ei ole valittavissa sen paremmin puhtaan vallankäytön kuin puhtaan luottamussuhteen väliltä, vaikka sosiaalisen suhteen toisella osapuolella olisikin vankka yliote toiseen. Pyrittiinpä sosiaalisessa suhteessa kumpaan tahansa, valinta osune useimmiten jonkinlaiseen vallankäytön ja luottamuksen sekamuotoon. Tämä tapahtuu erityisesti silloin, kun vallanpitäjä on edes jonkin verran riippuvainen vallan kohteesta, kuten hän yleensä on. Vallankäyttö ja luottamus kietoutuvat tällöin toisiinsa. Mikäli niiden yhdistelmä saa pysyvän sijan sosiaalisen suhteen jäsenten arjessa, se institutionalisoituu ja muuntuu *pysyväksi auktoriteettisuhteeksi*. Christel Lane ja Reinhardt Bachman (1998, 233) kutsuvat Luhmannia mukailien tällaista suhdetta systeemivallaksi. He voisivat kuitenkin puhua yhtä hyvin *systeemisestä luottamussuhteesta*. Tuon käsitteen alaan sopii hyvin heidän kuvauksensa systeemivallasta. Sen mukaan systeemi-valta nojaa kollektiivisesti hyväksytyihin järjestelyihin, kuten sopimuksiin. Se rajoittaa niiden sosiaalisten toimijoiden opportunistisen käyttäytymisen mahdollisuuksia, joita he muutoin saattaisivat kokeilla.

VIITTEET

- ¹ Giddensin kielenkäyttö on tässä ehkä tahallisenkin hämärää. Hän ei tunnu oikein osaavan ottaa kantaa siihen, onko luottamus pelkästään "sokean" uskon asia, vai nojaako se kenties sittenkin johonkin edeltävään empiiriseen kokemukseen.

LUOTTAMUS JA RISKIYHTEISKUNTA

Olemme todenneet useaan otteeseen, että luottamus ei vain sisällä riskiä, vaan on myös itsessään riskin muotoilema. Se on tapa ylittää sosiaaliseen ympäristöömme, mutta myös luonnonympäristöömme ja esineistöömme kytkeytyviä riskejä. Uudempi sosiologinen teoria ja tutkimus on nostanut tällaiset riskit tarkastelun keskiöön. Näyttää ilmeiseltä, että olemme sekä itse aiheuttamassa niitä entistä enemmän että yhä useammin myös kohtaamassa niitä, usein vieläpä arvaamattomin seurauksin. Tästä syystä on alettu puhua suorastaan riskiyhteiskunnasta.

Riskiyhteiskunnan ajatuksen lähtökohtana on se, ettemme ole vain nykyisen ympäristömme tuotoksia, vaan että tuo meitä muokkaava ympäristö on vuorostaan tulosta monista yksittäisistä tekijöistä ja historiallisista sattumuksista. Mikään niissä ei ole kuitenkaan meitä pakottava, vaikka historiassa on toki osoitettavissa kausaalisia polkuriippuvuuksia. Kun esimerkiksi Suomen teollinen selkäranka on rakentunut puu- ja paperiteollisuuden varaan, se ei ole ainoastaan tarjonnut suurelle osalle suomalaisia peruselantoa, vaan se on myös omalla toiminnallaan muokannut sosiaalista ja luonnonympäristöämme. Ei kuitenkaan ollut etukäteen sanottua, miten metsäteollinen kompleksituli vaikuttaneeksi elinympäristöömme. Paljon riippui myös suhtautumisestamme metsiin ja vesistöihin, käytössä olevista pääomista ja valitusta teknologiasta. Kun vesien kuormitus ylittyi niiden yhteisvaikutuksesta ja kun vesistöt muutuivat metsäteollisilla paikkakunnilla ensin juoma-, sitten uinti- ja sen jälkeen kalastuskelvottomiksi, ei vesien kuntoa voitu suinkaan heti saada entisenlaiseksi. Se vaati muutaman sukupolven työn semminkin, kun myös maatalous ja globaalit tekijät, kuten happosade, heikensivät ja huonontavat edelleenkin niiden laatua.

9.1 RISKI JA KOGNITIIVISEN SUVEREENISUUDEN KAPENEMINEN

Vesistöjen tilan heikkeneminen on tyypillinen esimerkki niistä riskeistä, joihin puhe riskiyhteiskunnasta viittaa. Riskin käsitteen käyttö ja siihen yhdistetyt merkitykset liittyvät teollistumiseen, teknologiseen kehitykseen ja ylimalkaan yhteiskunnan modernisaatioon. Käsite tulee varata juuri sellaisiin modernisaation avaamiin valintoihin, joiden seuraukset ovat ainakin osaksi etukäteen ennakoitavissa, kuten vesistöjen tilan heikkeneminen, mutta osaksi myös arvaamattomia. Riskin käsitettä ei sen sijaan tule ulottaa heihin, jotka jo vesistöjen pilaantuessa ovat joutuneet ulkopuolisina kohtaamaan uuden tilanteen, eikä heihin, jotka ovat jälkikäteen olleet pakotettuja kantamaan metsäteollisuudessa tehtyjen päätösten seuraukset. Kuten Jukka Gronow huomauttaa, näille jälkimmäisille tehdyt päätökset eivät edusta(neet) riskiä, vaan arkista ulkopuolelta tuotettua vaaratekijää, jolle ei ollut vaihtoehtoja ja jonka suhteen heillä ei ollut valinnanvaraa. Heidän oli yksinkertaisesti vain mukauduttava niihin enemmän tai vähemmän valmistautuneina. *Riskin käsite tulee siis varata tilanteisiin, joissa on valinnan vaihtoehtoja ja joissa tiedetään, että valinnat voivat olla myös virheellisiä.* (Gronow 2000, 212.)

Riskin käsitteeseen liittyvät merkitykset heijastelevat osaksi niitä varhaisia lupauksia, joita modernisaatioprosessi on kantanut mukanaan ja joita Max Weber on kytkenyt rationalisaatioprosessiin. Gronow tähdentääkin, että yhteiskunnan rationalisoituminen ei suinkaan tarkoittanut Weberille sitä, että meistä kaikista oli tuleva pieniä "insinööri-tiedemiehiä". Kysymys oli pikemminkin siitä, että tiede tuotti erilaisia ohjekirjoja, joita seuraamalla kuka tahansa saattoi rakentaa sähkömoottorin tai radion. (Mt., 210). Tiede lisäsi tuottamiensa ohjeistojen ja niiden popularisoinnin avulla asioista kiinnostuneiden mahdollisuuksia toteuttaa itseään moneen suuntaan.

Weber ei tullut kuitenkaan aikanaan ajatelleeksi, että vastaavilla periaatteilla, "ohjekirjasilla", oli mahdollista tuottaa myös kaikenlaisia tuhovälineitä, räjähteitä, myrkkyykaasuja ja jopa uudenlaisia sairauksia. Hänen tieteelliseen asiantuntemukseen kohdistunut luottamuksensa ei sisältynyt tämänkaltaisia riskejä. Weberin usko tieteeseen perustui pikemminkin tieteellisten instituutioiden oletettuun legitimiin. Nehän olivat sen vakuudeksi byrokraattisesti rakentuneita ja noudattivat etukäteen sovittuja muodollisia sääntöjä. Hän ajatteli erityisesti jälkimmäisten estävän tieteellisten löydösten väärinkäytön. (Weber 1978, 956-958.) On sitten toinen asia, että jo ensimmäinen maailmansota osoitti, ettei asianlaita ollut näin yksinkertainen.

Modernisaatio ei ole myöskään onnistunut lunastamaan kaikkia lupauksiaan. Se ei etenään ole saanut meitä vakuuttuneiksi siitä toivosta, että tieteet olisivat pelkästään siunaukseksi ihmiskunnalle. Toki tieteet ovat

parantaneet valtavasti edellytyksiä kohentaa ihmisten elämäntilannetta ja elintasoja, mutta samalla ne ovat tehneet meidät yhä enemmän tietoisiksi siitä, että maailma on monessa suhteessa hallintamme ulottumattomissa ja arvaamaton. Ne ovat myös itse myötävaikuttaneet omilla suunnattomasti kasvaneilla tuotoksillaan, esimerkiksi ydinvoimalla ja geeniteknologialla siihen, että sekä satunnaisuus että arvaamattomuus ovat lisääntyneet. Ulrich Beck, jota voidaan pitää riskiyhteiskunnan käsitteen lanseeraajana yhteiskunnalliseen keskusteluun, viittaa käsitteen yhtenä perusteluna juuri tähän. Samalla hän toteaa, että juuri tuo maailman arvaamattomuus on tehnyt tieteestä yhä tarpeellisemman ja meidät aikaisempaa riippuvaisemmaksi tieteellisestä asiantuntijatiedosta. Tämä heikentää hänen mukaansa meidän kognitiivista suvereenisuuttamme, kykyämme arvioida tekemiämme ratkaisuja. (Beck 1986, 31-38, 256.) Se on meille kaikin puolin epämurkava asema tai tila, sillä samalla kun joudumme turvaamaan tieteellisiin asiantuntijoihin yhä enemmän ja yhä useammassa asiassa, meistä on tullut heidän suhteensa aikaisempaakin epäilevämpiä (Miles 2001, 126). Olemme tieteen suhteen Gregory Batesonin (1972, 271-278) kuvaamassa kaksoissidoksen tilanteessa, jossa toinen käsi tyynnyttelee samalla, kun toinen käsi kohoo rankaisevaan korvapustiin.

Sidoksemme tiedeinstituutioon ja sen asiantuntijajärjestelmään asettaa meidät kaksen lisäksi toisenkinlaiseen kaksijakoisuuden tilaan, joka heikentää tieteellisen asiantuntijajärjestelmän uskottavuutta. Koska kohtaamamme asiat ovat monimutkaisia, niistä on harvoin saatavissa vain yhdenlaisia tuloksia ja vedettävissä vain yhdenlaisia johtopäätöksiä. Tätä tilannetta mutkistaa lisäksi se, että asiantuntijat tulkitsevat samojakin tuloksia monin tavoin. Tämähän ei tietenkään ole teteissä uutta. Uudeksi tilanteen tekee pikemminkin se, että julkisuus on akanut revitellä näistä tuloksista suuria otsikoita ja juttuja, jotka ovat omiaan hämmentämään jopa tieteen asiantuntijoita itseään. Ajatelkaamme vain sitä kiistelyä, jota on käyty maapallon ilmakehän ilmiselvistä lämpenemisestä ja sen saamaa julkisuutta, jonka tuottajina tieteen tekijät eivät suinkaan ole vattomia, vaan antavat esimerkiksi öljyteollisuuden intressiryhmien vaikuttaa julkisiin kantoihinsa. Toisena hyvänä esimerkkinä asiantuntijatiedon epäuskottavuudesta on tupakan haitallisuuden tutkimuksen historia. Tupakoitsijoita koskevat paneelitutkimukset ovat jo kauan osoittaneet tupakanpolton terveydelliset vaarat. Siitä huolimatta vielä 1990-luvullakin julkisuuteen työntyi asiantuntijoita kiistämään nämä tulokset. Kolmantena esimerkkinä mainittakoon suomalaisten ravitsemustutkijoiden 1970-luvulla esittämät kirkasotsaiset väitteet, ettei päivittäinen munansyönti suinkaan nosta haitallisen kolesterolin pitoisuuksia ihmisten veressä, vaikka muualla päin maailmaa esitettiin juuri päinvastaisia tulkintoja.¹

Asiantuntijamielipiteiden kakofoniaa lisää se, että erilaisia, jopa toisilleen vastakkaisia käsityksiä syntyy ja tuetaan tieteenaloittain. Esimerkiksi Suomen kansantaloudesta huolestuneet taloustieteilijät ovat aikanaan sivuuttaneet vesistöongelmat kokonaan, eivätkä siten ole sisällyttäneet niitä metsätaloudesta tehtyihin kustannuslaskelmiin, kun taas vesistöntutkijat ovat joutuneet väkisin ottamaan huomioon juuri metsätalouden vesistöjä kuormittavan vaikutuksen esitellessään tuloksiaan.

9.2 RISKI JA RUOKA

Missään muualla ei epäluulo tieteellistä asiantuntijuutta kohtaan ja sitä seuraava ambivalenssi ole saanut sellaisia mittasuhteita kuin ydin- ja geeniteknologian alueilla. Tämä on ymmärrettävää. Kumpikin teknologia uhkaa elimellisesti perusturvallisuuttamme. Samalla ne myös sisältävät lupauksia paremmasta elämästä, esimerkiksi saasteettomasta ympäristöstä ja kestävämmistä, paremmalta maistuvista tuotteista. Tästä syystä on ymmärrettävää, että molemmat ovat synnyttäneet maailmanlaajuisesti merkittävää liikehdintää. Ydinteknologian alueella tuo liikehdintä on näkynyt rauhanliikkeen ja ydinteknologian vastaisen liikkeen syklisinä nousuina ja laskuina aina 1960-luvulta alkaen (ks. Litmanen 2001).

Kun rauhanliike on halunnut, että ydinteknologia rajataan ainoastaan rauhanomaiseen käyttöön, ydinteknologian vastainen liike on vastustanut jopa tätä viitaten moniin ydinvoimalaitoksissa sattuneisiin onnettomuuksiin. Niistä Tshernobylin ydinvoimageneraattoreiden sulaminen on dramaattisin. Jälkimmäinen liike on niin ikään tähdentänyt niitä vaaroja, joita liittyy ydinjätteen hautaamiseen. Koska moderni yhteiskunta on erittäin riippuvainen sähkönkulutuksesta ja taloudellinen kasvu sähköntuotannon lisäämisestä, on ydinteknologian vastaisen liikkeen ollut välttämätöntä osoittaa ydinerгияlle saasteeton ja kustannustehokas vaihtoehto. Tässä se ei kuitenkaan ole toistaiseksi onnistunut kovin hyvin, eikä se sen vuoksi ole saanut missään täysin varauksetonta kannatusta. Ydinvoiman vastainen liike ilmentääkin mainiosti sitä päättämättömyyden tilaa, johon moderni teknologia on meidät johdattanut. Tätä tilaa luonnehtii mainiosti sanonta "suo siellä, vetelä täällä". Turvallisia, riskittömiä ja samalla hyvän elämän takaavia ratkaisuja ei ole, mutta joitakin valintoja on silti tehtävä, jos nykyinen elintaso halutaan säilyttää.

Myös ruoka, sen tuotanto ja alkuperä ovat aina herättäneet intohimoja meissä ja tuottaneet sosiaalista liikehdintää. Tämä on helposti käsitettävää, sillä ruoan avulla emme ainoastaan tuota ja ylläpidä itseämme vain biologisina, vaan myös psyykkisinä ja sosiaalisina olentoina. Ruoka toimii edelleen

globaalisti kansallisen tai ainakin ryhmäidentiteetin perustana. Se on siis laadun täyteen merkityksiä, jotka ovat meille tärkeitä. Samalla ruoka on elimellinen osa perusturvallisuuttamme, sillä ruoka ja sen riittävyys eivät ainoastaan anna lupausta elämämme jatkumisesta, vaan sisältävät myös riskin. Ruoka pureksitaan ja nielaistaan. Se ei silloin ole vain nautinnon, vaan myös vaaran lähde. Emme koskaan voi tarkkaan tietää, mitä meille tapahtuu, kun ruoka on nielaistu. Emme tiedä, onko se hyödyksi vai haitaksi. (Ilmonen 1993.)² Näin on ollut aina. Ruoan näkeminen mahdolliseksi vaaratekijäksi ei ole uutta ihmiskunnan historiassa, kuten Claude Fischler (1988, 275-292) on tähdentänyt. Nykyään kuitenkin ruokaan sisältyviä vaaratekijöitä tunnetaan enemmän kuin koskaan aikaisemmin. Tämä tieto on muuntamassa ruokaan sisältyvät vaaratekijät yksilöllisiksi valinnan riskeiksi.

Ruoan kokeminen riskiksi ei kuitenkaan ole se tekijä, joka on aikaisemmin laukaissut kollektiivista liikehdintää. Historiallisesti ruokaliikehdintä on kytkeytynyt pikemminkin pelkoihin ruoan loppumisesta. 1800-luvun alkupuolella syntyi kuitenkin jo ensimmäisiä sosiaalisia liikkeitä, joiden käyntiaineena oli huoli ruoan laadusta. Nämä liikkeet asettuivat tuolloin yleisiä ruokaväärennöksiä vastaan. Englantilainen osuusliike nimesi jo syntyhetkellään 1840-luvulla päävihollisekseen ruoan väärentäjät, jotka lisäsivät savea leipään ja pakkasivat teejätettä, jota sitten möivät uutena (ks. Ilmonen 1986). Tällainen äkkivoittojen houkutteleva toimintatapa ei ole vieläkään hävinnyt keskuudestamme. 1960-luvulla sairastui 82 000 ihmistä Hollannissa syötyään margariinia, johon oli tarkoituksella lisätty saippuan valmistamiseen tarvittavaa, ns. D-rasvaa. Se koostui teurasjätteestä, sarvista, sorkista ja muista vastaavista ”ylilijäämistä”. (Ks. Snellman 2001.)³

Eivätkä ruokaväärennökset ole tähän loppuneet. Vielä 1970-luvulla itävaltalaiset viinintuottajat lisäsivät autoihin käytettävää pakkasnestettä viineihin, koska se nosti heidän viiniensä makeusastetta ja koska heidän päämarkkina-alueellaan, Saksassa, suosittiin makeita viinejä. Samalla vuosikymmenellä kiinni jäi espanjalainen kelvottoman ruokaöljyn myyjä, kun iso joukko espanjalaisia sairastui tämän öljystä. Suomessakin käytiin 1980-luvulla suuri nitriittisota, kun makkaranvalmistajat eivät olleet halunneet liittää makkaroihinsa tuoteselostetta, joka olisi kertonut niihin lisätyn esteettisistä ja samalla myynninedistännällisistä syistä nitriittiä. Sehän saa aikaan punertavan värin niin makkaroihin kuin joulukinkuihin.

Jos tarkoitukselliset ruoan väärennökset ovat laukaissut kuluttajien parissa paniikkeja, myös ruoan valmistukseen käytetty teknologia on herättänyt heidän keskuudessaan epäluuloja. Niiden viriäminen erityisesti viime vuosikymmenen lopulla kytkeytyy ruokaketjun pitkittymiseen ja markkinoiden vapautumiseen. Kumpikin on onnistunut häivyttämään ensinnäkin tarkan tiedon ruoan alkuperästä. Ruoan alkuperämaa toki ilmoitetaan pakkauksissa,

mutta sen kasvuolosuhteista kuten kemikaalien käytöstä ja kasvismyrkyistä, tai kasvatustavoista sen paremmin kuin säilöntäkeinoistakaan, jaetaan niukalti tietoa. Toiseksi uusi teknologia ja tuonti ovat johtaneet ruokasesonkien vaihtelun katoamiseen. Erilaisten ruoka-aineiden ajallinen paikantaminen on sen seurauksena hämärtynyt ja samalla siihen liittyvä käsitys siitä, mikä kulloinkin on tuoretta ja hyvää. Moderni ruoka on näiden muutosten seurauksena muuttunut syöjän silmissä tunnistamattomiksi syötäviksi kohteiksi, vailla alkuperää tai historiaa, ilman kunnioitettavaa menneisyyttä - lyhyesti, ilman identiteettiä (Fishler 1988, 289).

Kun ruokamme on muuttunut perustaltaan niin sanoaksemme kasvotomaksi, tunnistamattomaksi syötäväksi esineeksi (mt., 289), se on pakottanut meidät yksinkertaisesti luottamaan siihen, että ruokamme on tuotettu toiveidemme mukaisesti ja että se on meille pitkälläkin tähtäyksellä riskitöntä. Tällaista luottamus on raskasta ylläpitää, kun markkinoille tulvehtii alituisen uutuuksia. Se tuottaa periaatteessa "kaikkiruokaiselle ihmiselle" kasvavaa ahdistusta, jota ravintotieteilijät ristiriitaisine ja usein vaihtuvine suosituksineen eivät suinkaan ole onnistuneet vähentämään. Päinvastoin kuluttajat joutuvat yhä enemmän painimaan näiden ahdistusten kanssa itseksensä ja sulkeistamaan mielestään ruokaansa liittyvät riskitekijät kyetäkseen ylläpitämään perusluottamusta arkensa sujumiseen (Warde 1997, 30).

Ruonan tunnistamattomuuden astetta on viime vuosikymmeninä nostanut biologinen tutkimus. Kun se on ottanut viime vuosituhannen lopulla aimo harppauksen eteenpäin, kasvien geenejä on ensin opittu kloonamaan ja tuottamaan vaikkapa yhtä ja samaa perunaa miljoonakertaisesti. Sen jälkeen on vielä opittu manipuloimaan kasvien geeniperustaa ja siten tuottamaan niin haitallisia mikrobeja, hyönteisiä ja kylmää vastustavia lajikkeita kuin myös uuden makuisia ja -värisiä kasviksia. Ne ovat pitkälle prosessoituina menettäneet osan maku- ja muista ominaisuuksistaan. Sen tähden niihin lisätään hivenaineita kuten vitamiineja ja makuaineita kuten natriumglutamaattia. Makuaineiden tuotannosta onkin tullut kukoistava teollisuudenhaara, jota elintarviketeollisuus käyttää laajamittaisesti hyväkseen tietämättä tarkoin itsekkään, mitä aineksia uudet makuaineet sisältävät.

Hyvänä esimerkkinä makuaine- ja elintarviketeollisuuden yhteistyöstä mainittakoon McDonalds. Ketju keitätti aikaisemmin ranskanperunansa nautanrasvassa. Se joutui kuitenkin luopumaan tästä, kun kuluttajat tulivat tietoisiksi sen myymien ranskanperunoiden kolesteroliriskeistä. Kiusallisesta tilanteesta selvitäkseen McDonalds ryhtyi keitättämään ranskanperunansa kasvisöljyissä. Sen seurauksena perunoiden maku luonnollisesti muuttui. Koska ketju halusi välttää tähän sisältyvien taloudellisten menetysten riskin, se osti flavoristeilta, makuaineiden tuottajilta, aineet, jotka palauttivat ranskanperunoihin nautanrasvan maun (Luukka 2002).

Tarjolle tuotuja uutuuksia kutsutaan uuselintarvikkeiksi tai tulevaisuudenruoaksi. Niiden valmistuksessa hyödynnetään mainittua makuteollisuutta ja geeniteknologisesti muunneltuja mikro-organismeja. Sellaisia ovat muun muassa Ruotsissa myytävä, soijaan perustuva mutta lihanomainen Quorn, perusmolekyyliarakenteeltaan uudet elintarvikkeet kuten rasvaton rasva (Olestra) ja uudella tekniikalla tehostetut valmisruoat.

Uudella teknologialla ei tietenkään ole pyritty huonoon lopputulokseen, vaan pikemminkin ruoan tuotannon tehostamiseen. Valitettavasti vain tehostamisen seurauksia ei aina ole tutkittu perusteellisesti etukäteen. Tämä ei suinkaan ole helpottanut meidän tilannettamme kuluttajina. Epävarmuus ruoan valinnassa ei ole pienentynyt, päinvastoin olemme kokeneet uusia, levottomuutta herättäviä ruokaskandaaleja. Hyvinä esimerkkeinä tästä ovat Britannian salmonellamunat 1980-luvulta ja viimeisin ravintovitsaus, hullun lehmän tauti (BSE) vuosituuhannen taitteessa. Se ei ainoastaan muuttanut kuluttajien ruokatottumuksia radikaalisti erityisesti manner-Euroopassa, vaan lisäsi myös yleensä ottaen epäluuloja kaikenlaisia ruokauutuuksia, erityisesti geenimanipuloinnein tuotettuja elintarvikkeita kohtaan. (Gronow 2000; Sassatelli & Scott 2001; Snellman 2001.)

Julkisuuden rooli on ollut erittäin tärkeä tässä ruokaa koskevassa asenne- muutoksessa. Esimerkiksi Englannin salmonella-episodi kytkeytyi siihen, että brittien ruoan turvallisuudesta vastuussa olleen ruoka- ja terveysturvaviranomaiselimen kokoonpano oli muuttunut. Se oli ollut aikaisemmin suljettu herrasmieskerho, jonka sisäisiä erimielisyyksiä ei juurikaan julkistettu. Se oli nyt kuitenkin muutettu avoimeksi instituutioksi, jonka toimintaan erilaiset eturyhmät pyrkivät vaikuttamaan. Sen vuoksi tämä uusi viranomaiselin ei enää kyennytkään ottamaan selkeää kantaa ruoan turvallisuuteen, vaan joutui jättämään sen pohdinnan medialle ja siten viime kädessä kuluttajille. Seurauksena oli kulutushysteriaan lankeaminen. (Ks. Gronow 2000, 211-212.)

Myös hullun lehmän taudin aiheuttaman hysterian leviämisessä on medialla ollut keskeinen osuus (Miles 2001, 125). Taudin tarttumis- ja leviämisprosessit ovat monimutkaisia. Ne ovat sen tähden johdettavissa vain teoreettisen tiedon avulla. Asiantuntijat olivat näistä teoreettisista perusteista monta mieltä, eivätkä he ole suostuneet varovaisuuttaan antamaan mediaväen tinkaamia yksinkertaisia selityksiä. He ovat varmaankin tehneet tässä oikein, mutta he ovat samalla tulleet rohkaisseeksi Englannin hallitusta jakamaan kuluttajille asiasta ristiriitaista tietoa. Se puolestaan jähkaili asian kanssa, koska siihen kytkeytyi suuria taloudellisia intressejä. Hallituksen ollessa päättämätön englantilaiset jakeluketjut tekivät yllättäen omia ratkaisujaan (Sassatelli & Scott 2001, 222). Kun mediakin kyllästyi hallituksen viivytelyyn, se päätti omista taloudellisista lähtökohdistaan, milloin taudista oli ryhdyttävä kantamaan

julkista huolta. Median viesti meni tunnetusti ripeästi perille kuluttajille, kun heille esiteltiin samanaikaisesti televisiokuvaa vaivoin jaloillaan pysyvistä naudoista ja ristiriitaisia asiantuntijalausuntoja. Tästä välittyi sellainen mielikuva, että asia oli epäluonnollinen ja sellaisena pelottava, mutta myös se käsitys, ettei asia ollut enää kenenkään hallinnassa (Miles 2001, 125-126).

Tiedottaminen hullun lehmän taudista vahvisti myös senlaatuista käsitystä, että sen paremmin Englannin hallitus kuin asiantuntijatkaan eivät suostuneet jakamaan kaikkea tietoaan kuluttajille. Tämä oli omiaan ruokkimaan kuluttajien mielikuvia lihan tuotantoon sisältyvistä riskeistä ja ylläpitämään sitä kautta "pelon kulttuuria" (mt., 127). Sen ansiosta kuluttajat hylkäsivät manner-Euroopassa joukkomittaisesti naudanlihan. Valinta ei perustunut ainoastaan pyrkimykseen välttää lihan sisältämiä terveysriskejä, vaan se oli myös tietoinen poliittinen protesti. Se johti kasvisruokailun suosion räjähdysmäiseen kasvuun. Valinta sisälsi otaksuttavasti myös vahvoja moraalisia latauksia ja jopa uskonnolliseen kulttiin viittaavia piirteitä (vrt. Kauppinen 1999). Voisikin ajatella, että vaikka veganismi ja vegetarismi ovat varmaan monen kohdalla niin moraalinen kuin rationaalinenkin keino käsitellä globalisoituvan ruokatalouden riskejä, ne ilmentävät myös ruokauskovaisuutta tai -lahkolaisuutta siinä missä juutalaisten ja muslimien noudattama siansyöntikieltokin (Sassatelli & Scott 2001, 224).

Sosiaalisessa elämässä mikään ei kuitenkaan ole kovin yksinkertaista. Vaikka veganismia ja vegetarismia on yleensäkin perusteltu viittaamalla eläinten kärsimykseen ja new age -tyyppiseen henkistymiseen (ks. Kauppinen 1999), kasvissyöjät eivät ole voineet olla yhtään sen varmempia ruokansa alkuperästä kuin lihaa syövät kumppaninsa. Tämä viittaisi siihen, että valintoja on tehty 1980- ja 1990-luvulla myös muodin vaihtelun mukaisesti (ks. Ilmonen 1993, 265-276). On sitten toinen asia, mitä tapahtuu nyt, kun vegetarismi on jo vakiintunutta, eikä enää taida olla muodikasta olla vegaanikaan.

9.3 YRITYKSET PALAUTTAA LUOTTAMUS RUOKAAN

Juuri epäselvyys kasvien ja erilaisten ruoan perusraaka-aineiden (esim. soija- ja maissijauhon) taustoista on johtanutkin siihen, että tumman lihan syömistä välttämisenä ja kasvissyöntinä alkanut ruohonjuuritason protesti on yleistyntä kaikkeen biologisesti manipuloituun ruoantuotantoon, koskepa se sitten eläin- tai kasvikunnan tuotteita. EU-maissa on syntynyt vastareaktio geenimanipuloitua ruokaa kohtaan. Tätä reaktiota on sitten käytetty taitavasti perusteluna kieltää geenimanipuloitujen kasvien tuonti USA:sta Euroopan sisämarkkinoille. Vaatimukset esitettävä uudet ruoka-aineet ovat samalla li-

sääntyneet. Myös julkiset paineet antaa niistä selkeät tuoteselosteet ja käyttää näkyviä tuotemerkintöjä ovat kasvaneet. Vuoden 1997 Eurobarometrin mukaan 78 prosenttia kuluttajista on vaatinut tällaisia merkintöjä. Ruoan tuotanto ja jakelu ovat myöntyneet tähän paineeseen jokseenkin mukisematta, kun merkintöjä on aikaisemmin kavahdettu vetoamalla niiden kustannusvaikutuksiin. *Selkeistä merkinnöistä* onkin tämän seurauksena tullut tärkeä keino identifioida ruoka uudelleen ja palauttaa kuluttajien luottamus tuotteiden puhtauteen, niiden laatuun yleensäkin (Sassatelli & Scott 2001, 218). Merkintöjen yleistyessä ruoan tuottajapuoli on saanut mahdollisuuden antaa ymmärtää, että se toimii moraalisesti, kuluttajien etua ajatellen.

Merkinnät eivät tietenkään riitä lunastamaan uudelleen kuluttajien luottamusta ruokaan. Markkinoilla liikkuu globalisoituvassa maailmassa suunnaton määrä tuotteita ja tuote-eriä, joiden alkuperä on epäselvä. *Tuotemerkit ja tuotteiden standardointi* ovat perinteisesti olleet tärkein keino kiertää tämä epäselvyys ja luoda kuluttajissa luottamusta ruokatuotteita kohtaan. Sama pätee kaikkeen muuhunkin kulutukseen. Ajatuksena on ollut se, että tuotemerkki jo sinänsä on takuu tuotteen laadusta ⁴.

Sivumennen sanoen tämä lienee taustana sille, että tuotemerkestä itsestään on vähitellen tullut kuluttajiin vetoava tuote. Sen hinta saattaa olla korkeampi kuin tavaran tuottajan koko vuosituotannon arvo. Coca Colan, Microsoft-Windowsin, McDonaldsin ja Nokian tuotemerkit arvioidaan nykyään kymmenissä miljardeissa euroissa (Helsingin Sanomat 2.12.2001). Tämä ilmentänee uskomusta, että tuotemerkin arvo on myös merkki tuotteen suu-reksi arvioidusta vaihtoarvosta. Sen tähden yritykset pyrkivät panostamaan tuotemerkkiin ja vaalimaan sen arvoa raskaalla markkinoinnilla (ks. Klein 2001). Se edistää epäilemättä tuotteen myyntiä.

Toisaalta tuotemerkin valtaisa mainonnallinen tukeminen tekee yritykset erittäin riippuvaisiksi tuotemerkeistään ja samalla myös haavoittuviksi, pelkkä markkinointi kun ei riitä säilyttämään tuotemerkin arvoa. Yrityksen on myöskin panostettava tuotteidensa käyttöarvoon, niiden korkeaan laatuun. Nykyään tämäkään ei enää tunnu riittävän. Yritysten on lisäksi saatava kuluttajat vakuuttuneiksi siitä, että tuotteet valmistetaan moraalisesti kestäväällä tavalla. Tämän vakuudeksi tuotemerkkiä vahvistetaan *lisämerkeillä*, jotka pyrkivät luomaan mielikuvaa tuotteen ympäristöystävällisyydestä, yleisestä luotettavuudesta, puhtaudesta ja siitä, että valmistukseen ei ole käytetty lapsityövoimaa (ks. Mäkelä 2000, 205).

Kuluttajien luottamuksen uusintaminen tuotemerkkien avulla on kuitenkin osoittautunut haavoittuvaksi strategiaksi, sillä tuotemerkkien väärentäminen on yksinkertaista, kuten suunnaton piraattikopioiden leviäminen osoittaa. Tällaisissa oloissa ei ole helppo säilyttää kuluttajien luottamusta edes merkinnöin. Tähän tilanteeseen on reagoitu nopeasti strategialla, jota voisi

Michael Billigin (1995, 8-10, 37-59) tavoin kutsua *banaaliksi nationalismiksi*, arjen nationalismiksi (ks. myös Sassatelli & Scott 2001, 214). Kun tuotemerkit pyrkivät vahvistamaan ajasta ja paikasta riippumatonta, yleistä luottamusta, banaalin nationalismin taktiikassa vedotaan ruoan tuotannon *paikallisuuteen* ja *kotimaisuuteen*. Näillä vetoamuksilla ei ole ollut aikaisemmin kovin suurta vaikutusta etenkin Pohjoismaissa, joiden suhteellisen suljetuilla markkinoilla ne on tulkittu paljolti maataloustuottajien etujärjestöjen keinoksi puolustaa heikkolaatuista ja kallista maataloustuotantoa Keski- ja Etelä-Euroopan halvempia ja maukkaampia tuotteita vastaan. Tilanne on kuitenkin toinen vuosituhaten taitteessa, kun epäluulo monin tavoin muokattuja elintarvikkeita kohtaan on kasvanut. Juuri kotimaisuus on tällä hetkellä kuluttajien silmissä ellei hyvän laadun niin ainakin luotettavuuden ja puhtauden - nyt sana viittaa moraalisiin ja ei-keinotekoiseen - ta. Asiaa Euroopassa tutkinut Lisbet Berg (2000, 4) toteaa, että ruokanationalismi on nykyään vahvoilla, etenkin Norjassa. Mitä kauempana kotoa ollaan, sitä vähemmän luottavaisia ollaan tarjottuun ruokaan.

Paikallisuuteen ja kotimaisuuteen vetoaminen on itse asiassa ollut erityisen tyypillistä pitkän gastronomisen tradition maissa kuten Italiassa, jossa globaalit ruokamarkkinat on muutenkin nähty maun yhtenäistäjänä ja suurena uhkana niin pientuotannolle kuin perinteisille paikallisille erikoisuuksillekin. Niistä monet on tuotettu orgaanisesti. Mitä se sitten milloinkin tarkoittaneekaan, tällaisen arkisen nationalismin tukeman paikallisen ja orgaanisen tuotannon olemassaolo on saanut tuekseen moraalisen päätöksen ja samalla poliittisen painoarvon, jonka merkitys on korostunut sitä myöden, kun Italian kansallinen identiteetti on rapistunut ja usko paikallisiin vaikutusmahdollisuuksiin on EU:n myötä heikentynyt. (Sassatelli & Scott 2001, 227.) Paikallisuus ja orgaanisuus ovat toimineet vastapainona ruokaa kohtaan tunnetun luottamuksen murenemiselle. Tällainen tuotanto on pääpainoisesti nähty ”meidän puhtaaksi tuotannoksemme”, jota on totuttu pitämään korkealaatuisempaan kuin ”heidän tehotuotantaan”, joka perustuu tuotteiden standardisointiin ja suunnattomien mainosbudjetein tuettuihin tuotemerkeihin.

Myös sellaisissa pienissä Euroopan maissa kuten Norjassa, Itävallassa ja Suomessa, joiden maatalous on ollut köyhtymässä EU-säädösten vuoksi, on puhuttu perinteisen pientuotannon puolesta. Kun EU ei sinänsä ole pitänyt pientuotantovaltaisesta maataloudesta, hullun lehmän tauti ja vastaavat ruokaskandaalit ovat tarjonneet itsestään selväksi korotetun perustelun palauttaa pientuotanto kunniaan. Ei kuitenkaan pienimuotoisena sarjatuotantona, vaan *orgaaniseksi tuotannoksi muutettuna erillistuotantona*, mitä tuolla orgaanisen käsitteellä kulloinkin tarkoitettaneen. Ainakin sen on katsottu lisäävän tuotteiden arvoa. Tällä viitataan tavallisesti tuotteiden moraaliseen alku-

perään, "luonnonmukaisuuteen" ja "ei-keinotekoisuuteen". Nämäkin käsitteet ovat epämääräisiä ja vaativat kannanottoa siihen, voiko mikään ihmisen tekemä olla luonnonmukainen ja ei-keinotekoinen ja missä mielessä se olisi sitä. Ehkä tätä tärkeämpää on kuitenkin havaita, että orgaaninen tuotanto kelpaa niin perusteeksi pienentää kuluttajavalintaan sisältyvää riskiä kuin välineeksi puolustaa tuotannollisia ryhmäkohtaisia erityisuuksia. Siitä on tullut keskeinen keino suojata jonkin maan kansalaisten silmissä hyväksyttävällä tavalla maataloutta alueilla, joissa se olisi muuten kannattamatonta.

Kuluttajien kasvava tyytymättömyys globaaleja ruokamarkkinoita kohtaan on tarjonnut hyvän kaikupohjan tällaiselle defensiiviselle maatalouspolitiikalle. Kuluttajat ovat jopa nyttemmin taas reagoineet myönteisesti maatalouden etujärjestöjen julkisuudessa saarnaamaan velvoitemoraaliin, jonka mukaan kuluttajia kehoitetaan suosimaan kotimaista. Kuluttajat ovatkin alkaneet pitää kotimaisuutta ja paikallisuutta hyvän laadun takeena, ja itsekin perustella tällaista kuluttajaisänmaallisuutta vetoamalla terveellisyteen ja ekologiin tekijöihin. Modernit, orgaaniset tuotannon ja kulutuksen muodot on näillä ruokaa kohtaan tunnettua luottamusta vahvistavilla keinoilla puettu perinteiden auraan, jossa ihannoidaan muutenkin katoavaa agraaria elämäntapaa. (Sassatelli & Scott 2001, 234-236.)

Valitut paikallisuutta ja perinteiden kunnioitusta tähdentävät strategiat ruokaa kohtaan tunnetun luottamuksen vahvistamiseksi lienevät olleet tois-
taiseksi onnistuneita. Tällä tavoin voisi tulkita ainakin sitä, että Englannissa, jonka ruokamarkkinat ovat Euroopassa olleet perinteisesti avoimimmat ruoan maailmanmarkkinoille, on myös protestoitu voimakkaimmin maatalouden uusia innovaatioita vastaan. Asetelma ruoan valmistuksen piirissä kiistelevien toimijoiden välillä onkin kääntynyt Englannissa ainakin osittain pääläelleen. Yleisön luottamus ruoan valvontaa harjoittavia viranomaisia ja ravitsemuksen piirissä työskenteleviä asiantuntijoita kohtaan on heikentynyt siellä 1990-luvulla. Samalla terveellisen ruoan puolesta kampanjoivien ryhmien uskottavuus on kohentunut. (Mt., 223, 238.)

On kuitenkin syytä olla varovainen, kun tulkitaan paikallisuuteen ja orgaanisuuteen perustuvan tarjonnan vaikuttavuutta. Niiden merkitys kuluttajalle riippuu loppujen lopuksi siitä, että paikallisesti ja orgaanisesti viljelty ruoka on tuotettu myös moraalisesti kestävin periaattein. Tämän varmistaminen edellyttää viime kädessä sitä, että kuluttaja pääsee tutustumaan tuohon tuottajaan ja varmistamaan kokemuksellisesti, että hänen antamansa tiedot ovat tosia ja että hänen sanaansa voi luottaa. Tämäkään ei ehkä riitä, sillä moraalisesti kestävä toiminta ei ole yhdistettävissä ristiriidatta tehokkuuteen, johon luomuviljelijä pyrkii muiden viljelijöiden tavoin. Hyvän eli moraalisesti arvokkaan tekeminen ei voi kuitenkaan perustua joihinkin yksittäisiin temppeihin, nicheisiin. Se vaatii pikemminkin kuluttajien kunnioittamista

ja heidän hyvinvointinsa vaalimista. Sitä ei lunasteta sellaisella kikkailulla, jolla ainoastaan pyritään saamaan muut vaikuttamaan omasta toiminnasta.

9.4 RUOKA, KULUTTAJIEN REAKTIOT JA RISKIENKÄSITTELYINSTITUUTIT

Edellytykset ruokaa kohtaan tunnetun luottamuksen yleistymiselle lienevät parhaat, kun markkinoilla ei tapahdu mitään dramaattista ja kun kulutus-käyttäytyminen on sen seurauksena rutinoitunut pysyviin uomiinsa. Uusi tutkimustieto ruoasta ja erilaiset ruokainnovaatiot pitävät kuitenkin huolen siitä, että turvallisia suvantokausia ruoan valinnassa on yhä harvemmin ja että nuo kaudet ovat lyhytkestoisia. Tämä on uusi, moderni tilanne, *johon myös kuluttajat reagoivat eri tavoin*, aivan samoin kuin he suhtautuvat ruokaan yleensäkin. Kun jotkut näkevät ruoan pelkästään omien energiatankkiensa täyttäjänä, toiset vaalivat vaatimattomissakin oloissa gastronomisia perinteitä. Jako ei kuitenkaan kulje vain ihmisryhmien välillä, vaan yksi ja sama ihminen saattaa tilanteesta riippuen painottaa jompaakumpaa näkökulmaa aterioinnissaan.

Kuten gastronomisuuden aste myös luottamussuhde ruokaan vaihtelee eri ihmisryhmien ja tilanteiden kesken. Vertaillessaan eurooppalaisten suhtautumista ruokaan Lisbet Berg jakoi informanttinsa ryhmiin sen mukaan miten luottavia ja refleksiivisiä nämä olivat. Hän sai näillä perusteilla tulokseksi neljä erilaista ihmisryhmää: *järkevät, naiivit, huolettomat ja skeptiset kuluttajat*.

Järkevät kuluttajat pyrkivät kiertämään ruokaan liittyvät riskit valitsemalla mietitysti ja etukäteen riskejä kaihtaen. He pyrkivät lähinnä valitsemaan terveysruokia ja olivat luottavaisia sen suhteen, että heidän valintansa olivat turvallisia. Naiivit eivät juurikaan pohtineet ruokaan liittyviä riskejä. He valitsivat kuten ennenkin ja heidän luottamuksensa valitsemaansa ruokaan oli sokeata. Vaikka he eivät suosineetkaan terveysnäkökohtaa valinnoissaan, he olivat silti vakuuttuneita siitä, että valittu ruoka oli heille sopivaa. Huolettomat epäilevät kaikkea markkinoilla olevaa ruokaa ja ovat vakuuttuneita siitä, että valittu ruoka on heille pahasta. He eivät siltikään turvaudu terveysruokiin, vaan pyrkivät ainoastaan sulkeistamaan tietoisuudestaan valintojensa mahdolliset riskitekijät. Skeptiset seuraavat innokkaasti ruokaa koskevaa tiedotusta ja pyrkivät valitsemaan terveysruokia. He eivät kuitenkaan usko, että tästä olisi heille suurtakaan apua. Heillä on epäilynsä terveysruokien terveellisyydestä. (Berg 2000, 44-47.)

Bergin saamien tilastollisten ryhmien olemassaolo osoittaa, ettei modernin yhteiskunnan riskeihin suinkaan reagoida yhtenäisellä tavalla. Kuluttajat eroavat toisistaan niin mielenkiinnon kohteiden kuin niiden tärkeiksi kokemi-

sen ja perusasennoitumisen suhteen. Näiden tekijöiden varassa ei kuitenkaan muodostu pysyviä sosiaalisia ryhmittymiä. Asiat saavat huomiota osakseen myös ajankohtaisuutensa, poliittisten tekijöiden vaihtelun ja median tuottaman julkisuuden mukaan. Niiden seurauksena saattaa itse kukin meistä olla välillä milloin mitäkin: skeptinen, naiivi, huoleton tai järkevä kuluttaja. Tällainen ailahtelu ei kuitenkaan ratkaise ruoan valintaan kytkeytyvää peruspulmaa. Valinnan riski sekä luottamuksen ongelma on ja pysyy. Edellisen minimoimiseksi etsitään ulkopuolisia vakuuksia.

Niitäkään ei ole helppoa löytää, sillä ruokamarkkinoiden globalisaatio ja diversifioituminen ovat tuottaneet uskottavuusongelmia myös politiikan alueelle ja johtaneet luottamuksen pulman kärjistymiseen kulttuurin alueella, koska ruokaan liittyvät valinnan riskit ovat olleet sittenkin liian raskaita yksityisten kuluttajien ratkaista. Sen vuoksi he ovatkin halunneet valtiota kolmanneksi osapuoleksi kuluttajien ja tuottajien väliin. Sen elinten toimet kuluttajien suojelussa nähdään uskottaviksi vain, jos ne kykenevät toimimaan ainakin jonkin verran institutionalisoimaan epäluottamusta.

Juuri valtion kontrollielimiin institutionalisoitunut epäluottamus, joka vastaa tuotetestauksesta, tulosten julkaisemisesta ja mahdollisista tuontikielloista, on omiaan vähentämään yksilötasolla vaadittavaa varuillaanoloa ja kiinteää asioiden seuraamista (Kjaernes 1999, 271, 276). Päädymme jälleen tilanteeseen, jossa luottamus kaipaa tuekseen sille ulkopuolisia institutionaalisia järjestelyjä. *Luotettava valtiollinen kontrollisysteemi pienentää kuluttajien ruokavalinnoissaan kohtaamia riskejä* samalla, kun he itse turvautuvat turvallisilta näyttävään kotimaisuuteen ja paikallisuuteen. Kuluttajavalintaa ei siis tehdä vain yksilöiden päissä, vaan sille on olemassa jo etukäteen asetettuja institutionaalisia rajoituksia. Niiden asettamisessa turvaututaan luotettuihin jakeluketjuihin ja kansallisvaltioon, jolle globalisoituvassa maailmassa annetaan tuota globalisoitumista rajoittavia, kuluttajapoliittisia tehtäviä. Roberta Sassatelli ja Alan Scott (2001, 238) kutsuvat näiden tehtävien hoitoa osuvasti *luottamuksen hallinnaksi*. Sikäli kuin tässä hallinnassa on onnistuttu ja tullaan onnistumaan jatkossakin, voidaan todeta, että Beck ja Giddens ovat riskiyhteiskunnasta puhuessaan lukeneet sosiaalista karttaa huolimattomasti. Kun he tähdentävät yksilöllistymistä, he ovat suhteuttaneet yksilövalinnan ja siihen liittyvän vastuullisuuden harhaanjohtavasti⁵. Alituisen valinnan pakon vastapainoksi on moderneissa yhteiskunnissa yleistynyt *vakuutusperiaate*. Se on Francois Ewaldin sanoin riskin teknologiaa, jonka avulla vastuu muutetaan laskennalliseksi ja kollektiiviseksi suureeksi (Ewald 1995, 80-81; Barnes 2000, 98). On sitten eri asia, kuinka hyvin näillä konsteilla kyetään koskaan ratkomaan kulutusvalintaan sisältyvää luottamuksen ongelmaa.

Lisäksi on mainittava, että kansallisvaltioiden välillä on suuriakin eroja sen suhteen, miten vakavasti ne ottavat käyttöönsä ”riskin teknologiaa” halli-

takseen kuluttajien tuntemaa luottamusta tavaroita kohtaan. Vaihtelua on myös sen suhteen, minkä hallinnan strategian eri kansallisvaltiot valitsevat. Kun Englannissa on nojattu vapaisiin markkinoihin, niiden takaamaan kilpailuun ja otaksuttuun tehokkuuteen, ja kun valtion tehtävät on nähty lähinnä kuluttajaneuvonnassa, Italiassa, Itävallassa ja Pohjoismaissa valtio on pyrkinyt myös sääntelemään markkinoita. Jälkimmäinen strategia on ollut perinteisesti kuluttajien mieleen. Edellinen luottamuksen hallinnan strategia on pannut paljon asiantuntijaelimien varaan ja toistaiseksi epäonnistunut siinä pahemman kerran. Vasta kun niihin luotetaan, voi luottamus ruokaan yleistyä ja muuntua ajasta ja paikasta riippumattomaksi, yleistyneeksi luottamukseksi.

VIITTEET

- ¹ Kirjan kirjoittamisen aikoihin, alkusyksystä 2001 tosin esitellään sanomalehdissä tietoa, jonka mukaan vasta nyt on kehitetty kolesteroliton muna, jota tosiaan voi syödä päivittäin.
- ² Tämä koskee erityisesti ravintoloissa syömistä. Niissähän meidän on luotettava sokeasti siihen, että ruokiin valitut aineet ovat tuoreita ja että kokit myös käsittelevät niitä hygieenisellä ja oikealla tavalla. Mestarikokki Anthony Bourdainin (2001, 64-74) kokemuksen mukaan asiat eivät ole olleet näin hyvällä tolalla edes New Yorkin johtavissa ravintoloissa.
- ³ Asia sai myös Suomessa laajat mittasuhteet. Sitä vauhditti Uuden Kuvalehden kirjoittelu. Se kysyi, syömmekö jalostettua saastaa. Lukijat nimittivät tuon saastan "kissanraadoksi". Tätä nimitystä käytettiin sittemmin tehokkaasti hyväksi voim markkinoinnissa, jossa tähdennettiin sen olevan puhdas luonnontuote.
- ⁴ Jotkut tuottajat vaalivat niin mustasukkaisesti merkkiensä tasalaatuisuutta, että ne pyrkivät jo pienenkin vian ilmaantuessa vetämään viallisen tuote-erän markkinoilta. Hyvänä esimerkkinä mainittakoon Mercedes Benz, joka tuotti pari vuotta sitten uuden sukupolven kaupunkiauton. Sitä mainostettiin kaikin tavoin varmaksi valinnaksi. Ruotsalaiset testaajat epäilivät kuitenkin auton kiikkeryyttä ja onnistuivat kaatamaan sen kurvissa. Mercedes Benz suivaantui tästä niin, että veti uuden autonsa markkinoilta. Valmistaja korjasi vian ja rakensi samalla autoon sisäisen ohjausjärjestelmän, jonka ansiosta auto hiljentää vauhtia kurveissa kuljettajasta riippumatta.
- ⁵ Luottamus tai epäluottamus ruokaan ja sen varaan rakentuneeseen asiantuntijajärjestelmään on ilmentymä siitä luottamuksen tai epäluottamuksen muodosta, jota on kutsuttu luottavaisuudeksi. Kuvauksessaan riskiyhteiskunnasta Beck käsittelee vain osaksi tällaista tieteen sovelluksiin liittyvää epäluuloa. Suurin osa hänen kirjastaan kytkeytyy kuitenkin sosiaalisiin riskeihin, joka liittyvät

primäärin tai ketjumaisen luottamuksen rapistumiseen. Kuten englantilainen kollegansa, Anthony Giddens, myös Beck katsoo sosiaalisten riskien, työttömyyden, yksinäisyyden ja parisuhdeongelmien juontavan juurensa modernin maailman kestotrendistä, yksilöllistymisestä. Se asettaa ihmiset jatkuvasti perustilanteeseen. Hänen on tehtävä valintoja yhä epävarmemmaksi käyvässä maailmassa ilman muiden tukea. Tämä tekee sosiaalisista suhteista ongelmallisia, koska niitä ei voi ottaa annettuina, vaan niiden säilyttämiseksi on tehtävä jatkuvaa työtä.

10

LUOTTAMUS JA DEMOKRATIA

Sosiaalisen pääoman teoreetikoiden parissa on olemassa varsin vahvana Suskomus, että luottamus ei ainoastaan tee kansalaisyhteiskunnasta, vaan myös sen varaan perustuvasta demokraattisesta hallintotavasta toimivaa. Ilman yleistynyttä luottamusta ei olisi demokratiaakaan, puhumattakaan siitä, että se toimisi sulavasti.¹ Toiselta puolen demokratian arvellaan ruokkivan yleistynyttä luottamusta. On toisin sanoen olemassa sellainen näkemys, että demokratia ja luottamus vahvistavat vastavuoroon toisiaan (esim. Poggi 1972, 59; Putnam 1993, 89, 98, 173, 181; Sztompka 1999, 139). Asia ei kuitenkaan ole näin yksinkertainen.

Demokratia on kompleksinen ilmiö. Siinä on tähdellistä erottaa demokraattinen muoto, demokraattinen hallintomalli sen sisällöstä, demokradiassa omaksutusta hallintotavasta, joka saattaa olla vaikka miten elitististä ja ylhäältä alas johdettua. Tässä suhteessa pluralistiset, vapauteen ja tasa-arvoon sekä sosiaaliseen turvallisuuteen panostavat (monipuolue)demokratiat poikkeavat elitististä hallintotapaa sekä ulkoisista (valtiollisista) sääätelyjärjestelmistä riippumatonta, yksilön vapautta kaiken muun kustannuksella tähdentävistä liberaaleista (kaksipuolue)demokratioista. Näiden molempien demokraattisten muotojen sisällä on puolestaan suurtakin vaihtelua. Esimerkiksi Orlando Patterson tähdentää sitä, miten erilaista liberaali demokratia voi olla yhdessäkin maassa. Hänen mukaansa USA:n syvän etelän orjatalouteen perustunut, vain valkoihoisten vapautta puolustava demokratia poikkeaa Pohjois-USA:n yksilön vapautta tasa-arvon kustannuksella painottavasta demokradiasta. Jälkimmäinen on pyritty korottamaan maailmanlaajuisesti demokradian mallimaaksi, vaikka sen keskeisinä piirteinä ovatkin kammo enemmistön hallintaa kohtaan ja massojen halveksunta. Pattersonin mukaan siinä pyritään välttämään kaikin keinoin massojen poliittinen mobilisaatio ja samalla puolustelemaan alhaista äänestysaktiivisuutta. Kumpikin on ollut hyvä keino turvata taloudellisten ja poliittisten eliittien erityisedut. (Patterson 1999, 160-164.)

Juuri joidenkin sosiaalisten ryhmien ja taloudellisten tahojen etujen turvaaminen poliittisesti muiden kustannuksella, vaikka se tapahtuisikin täysin demokratian pelisääntöjen mukaan, tekee luottamuksen ja demokratian suhteesta paljon mutkikkaamman kuin erityisesti sosiaalisen pääoman teoreetikot, kuten Putnam ja Sztompka, antavat ymmärtää. Kysymys on siitä, että vaikka luottamus ja demokratia kulkevatkin käsi kädessä, puoluepolitiikka on demokratian elimellinen osa. Se ja luottamus kuuluvat yhteiskunnan eri alueisiin. Jos luottamus on kietoutunut kansalaisyhteiskunnan sosiaalisiin suhteisiin, ylimalkaan sosiaalisen ja kulttuurisen alueelle, perinteinen politiikka on kytkeytynyt valtioon (Warren 1999, 319)². Vaikka kansalaiset kaipaavatkin kansallisvaltiolta turvaa erilaisten sosiaalisten ja teknologisten riskien kohtaamisessa, he eivät välttämättä luota valtioon ja sen elimiin tuon turvan luomisessa. Hullun lehmän taudin esimerkki Englannista osoittaa tämän hyvin. Mutta älkäämme ehättäkö asioiden edelle. Tarkastelkaamme ensiksi, miten luottamuksen ajatellaan edistävän *demokraattisen hallintomallin sujuvuutta*. Katsokaamme sitten, miten jälkimmäisen uskotaan *vahvistavan luottamusta ja sosiaalista pääomaa yleensäkin*. Tämän jälkeen meidän tulee vielä *palata valtion ja yleistyneen luottamisen väliseen suhteeseen*.

10.1 YHDISTYSTOIMINTA JA LUOTTAMUKSEN YLEISTYMINEN

Koska luottamus ymmärretään sosiaalisen pääoman tärkeimmäksi elementiksi ja sosiaalista pääomaa katsotaan tarvittavan demokratian toimivuuden kohentamiseksi, luottamuksella pitäisi olla paljonkin annettavaa demokratialle. Putnam (2000, 338) esittääkin de Tocquevillen hengessä, että nimenomaan luottamuksen aineellistumat, vapaaehtoiset yhdistykset ja kansalaisyhteiskunnan sosiaaliset verkostot, edesauttavat demokratian toimivuutta kahdella eri tavalla: niillä on sekä ulkoisia eli eksogeenisiä vaikutuksia poliittisiin käytäntöihin että sisäisiä eli endogeenisiä vaikutuksia osanottajiinsa sinänsä. Sisäiset vaikutukset ovat ulkoisia tärkeämpiä. Vapaaehtoiset yhdistykset ovat Putnamin mukaan demokratian kouluja, joissa opitaan demokraattiset toimintatavat ja perussäännöt. Kun ne ovat hallinnassa, niitä pyritään käyttämään myös muualla kuin yhdistyksissä. Putnamin mukaan vapaaehtoisten yhdistysten jäsenet ovat yhteiskunnallisesti muita aktiivisempia. He äänestävät vaaleissa todennäköisemmin kuin ei-jäsenet. He ovat myös muita taipuvaisempia välittämään muista ihmisistä. Putnamilla on jopa esittää jälkimmäisille väitteilleen empiiristä tukea (mt., 338-340). Suomessakin on saatu samansuuntaisia tuloksia (Ilmonen 2002).

Sitäkään Putnamin näkemystä ei ole syytä epäillä, että vapaaehtoiset yhdis-

tykset voisivat toimia demokratian kouluina. Asiaa ei kuitenkaan tule idealisoida. Jotta yhdistykset voisivat toimia tällaisina oppilaitoksina, niiden on täytettävä joitakin edellytyksiä. Ensinnäkin niiden tulee kyetä mobilisoimaan jäsenensä ja saamaan heidät pysymään kiinnostuneina yhdistyksestään. Jotta yhdistykset toimisivat de Tocquevillen ja Putnamin oletusten mukaisesti, niiden jäsenillä tulisi olla yhdistysten päämääristä ja keinoista kohtalaisen yhtenäinen käsitys.

Lisäksi jäsenten poliittisen ja kulttuurisen taustan tulisi olla kohtuullisen samankaltainen. Jos yhdistyksen jäsenkunta on voimakkaasti kahtiajakautunutta, se lisää toki (aluksi) erityisesti muutenkin aktiivisten jäsenten innokkuutta, mutta houkuttelee myös yhdistyksen hallitsevan "puolueen" käyttämään epädemokraattisia menetelmiä pitääkseen asemansa ja ajaakseen oikeaksi katsomaansa "politiikkaa". Niin poliittisen työväenliikkeen historia 1930-luvulta, työväen urheiluliikkeen ja ay-liikkeen hajoaminen 1950-luvulla kuin sosialidemokraattien ja kansandemokraattien valtataistelut E-liikkeessä 1980-luvulle saakka ovat Suomessa tästä hyviä esimerkkejä (ks. esim. Kettunen 1986; Ilmonen 1986). Nämä liikkeet eivät suinkaan ole aina olleet ideaalittyyppisen demokratian kouluja, vaan pikemminkin sen tehokasta oppimista miten tukahduttaa vastakkaiset näkemykset tai olla niistä piittaamatta. Putnam on valmis myöntämään tämän mahdollisuuden viimeisimmässä kirjassaan. Hän toteaa siinä, että yhdistyselämä voi myös ruokkia "anti-liberaaleja tendenssejä", ja että epädemokraattiset voimat voivat käyttää niitä käsikassaroinaan. Niinpä vapaaehtoiset yhdistykset "eivät olekaan kaikkialla ja aina hyviä" (Putnam 2000, 341) demokratian tukijoita.

On sitä paitsi epäselvää, miksi juuri yhdistyslaitos olisi niin merkittävä sosiaalinen organisaatio sosiaalisen pääoman kartuttamisessa ja siinä sivussa demokratian pelisääntöjen oppimisessa. Edes amerikkalaiset, joiden yhdistysaktiivisuutta jo de Tocqueville ihaili vieraillessaan maassa 1800-luvun alkupuolella, eivät välttämättä ole koskaan olleetkaan erityisen aktiivisia osallistumaan yhdistystoimintaan (ks. Habermas 1989, 14-56). He eivät viettäneet de Tocquevillen vierailun aikoihin aikaansa yhdistyksissä yhtä paljon kuin työssä, perheessä ja ystävien parissa, eivätkä he myöskään välttämättä sitoutuneet yhdistyksiin samalla tavalla kuin työpaikkaansa, kotiinsa sekä niihin julkisiin ja yksityisiin tilanteisiin, jossa tapasivat ystäviään. Tämä pitänee paikansa edelleenkin.

Sitä paitsi monet yhdistykset eivät välttämättä toimi samalla tavoin kuin de Tocquevillen Amerikanvierailun aikaan. Ne eivät välttämättä pyrikään mobilisoimaan kansalaisia. Tämä trendi on voimistunut, kun osa amerikkalaista ja eurooppalaista yhdistystoimintaa on muuttanut ratkaisevasti muotoaan. Kuten Putnam itsekin vahvistaa, moni yhdistys on muuttunut paperijäsenyyteen perustuvaksi organisaatioksi. Niiden tarkoituksena on pikemminkin rahan

keruu ja vaikuttaminen USA:n senaattiin ja hallitukseen tai EU:n hallintaelimiin omassa asiassaan kuin houkutella kansalaisia aktiivisiksi omien arvo-päämääriensä edistäjiksi (Putnam 2000, 51-53). Vapaaehtoisjärjestöt ovat muuttuneet yhä enemmän painostusjärjestöiksi, jotka panevat jäsenensä ja kansalaiset yleensäkin pelkän penkkiurheilijan asemaan, tapahtumien mediavälitteisiksi seuraajiksi. Niiden toimintatapa ei suinkaan ole pidetty sen paremmin yleistä luottamusta kuin demokratiaakaan vahvistavana, vaan jopa jälkimmäisen uskottavuutta nakertavana. Niiden arvellaan kaiken lisäksi heikentävän demokraattisen hallinnon legitimitiivisyyden pohjaa (mt., 340).

Rahan keruusta on tullut monille yhdistyksille välttämättömyys, koska ne ovat aikaisempaa tiukemmin sidoksissa markkinoihin. Sen seurauksena ne näyttäisivät irtaantuvan alkuperäisistä tarkoituksistaan ja keskittyvän ainoastaan toimimaan tehokkaasti. *Hyväntekeväisyys korvautuu tällöin hyvin tekemisellä* (Selle 1999, 153; Tonkis & Passey 1999, 261, 272; ks. myös Ilmonen & Kevätsalo 1995, 157, 190-195). Mikäli tällaiset trendit, markkinoistuminen ja painostusjärjestönä toimiminen, ovat yleistettävissä yhdistyslaitokseen kokonaisuudessaan, on todellakin epäilyksenalaista, missä määrin yhdistyslaitos toimii nykyään demokratian kouluna. Ellei muuta niin tällöin on Per Sellen (1999, 161) tavoin ainakin erotettava sellainen vapaaehtoistoiminta, jonka tarkoituksena on tuottaa hyvinvointipalveluja, sellaisesta toiminnasta, jonka tarkoituksena on edistää joitakin arvoja tai yleisiä intressejä. Edelliset eivät ole missään suhteessa demokratian kouluja, vaan pikemminkin hallituksen päätösten toteuttajia, kun taas jälkimmäiset saattavat sellaisia opinahjoja ollakin.

Niinpä Putnam on saanut haasteekseen kilpailevia oletuksia. Esimerkiksi Coleman (1988, 109-116) tähdentää yhdistyslaitoksen sijasta *koulun* ja *perheen* merkitystä sosiaalisen pääoman muodostuksessa. Myös Putnam (1995b, 667) itse on tätä nykyä valmis myöntämään, että *koulutuksella* on suuri merkitys luottamuksen vahvistajana, mutta hän ei ota seuraavaa askelta ja tarkenna koulutuksen ja yhdistyslaitoksen suhdetta. Tällainen tarkastelu voisi osoittaa, että yhdistystoiminta vetää puoleensa voittopuolisesti hyvin koulutettua väkeä, jolla saattaa olla paljon aikaa panostaa yhdistysten toimintaan. Mikäli heistä tulee yhdistysten puoliammattilaisia, he voivat alkaa käyttää yhdistyksiä omaksi hyödykseen niiden hallinnollisten prosessien ulkopuolella ja muuntaa niiden toiminnan oman ideologiansa suuntaisiksi.

Paul Whiteley (1999, 32, 42) puolestaan esittää empiirisen aineistonsa perusteella, että nimenomaan *hyvä suhde omiin perheenjäseniin on omiaan kartuttamaan luottamusta myös muihin ihmisiin*. Myös tämän Putnam on nykyään valmis allekirjoittamaan. Nytkin hän jättää avoimeksi sen, mikä yhteys tällä on yhdistyslaitokseen, jota hän pitää niin keskeisenä luottamuksen yleistäjänä. Monet kombinaatiot ovat mahdollisia. Yksi on se, että yhdistysjäsenyydet kulkevat perinteenä vanhemmalta polvelta nuoremmille. Tämä tosin vaikut-

taa nykyään marginaaliselta. Esimerkiksi ay-tutkimuksen mukaan vain pieni osa vastaajista ilmoittaa jäsenyyden syyksi vanhempien jäsenyyden, ja sama on pätenyt osuustoimintaan (ks. Ilmonen 1986; Ilmonen & Kevätsalo 1995). Toinen mahdollisuus on luonnollisesti se, että nuoret oppivat vanhemmiltaan toimintamallin, jossa yhdistykset ovat keskeisellä sijalla, olivatpa niiden jäsenet nuorille tuttuja tai eivät. Meillä ei kuitenkaan ole tästä mitään täsmällistä tietoa.

Sidney Verba kollegoineen väittää vuorostaan, että *työpaikat* muodostavat hyvän kasvualustan vastavuoroisuuden ja vastaavien sosiaalisten taitojen oppimiselle (Verba, Scholzman & Brady 1995, 514). Putnam on valmis hyväksymään myös tämän. Hän tosin huomauttaa aivan oikein, että työelämän trendit ovat sosiaalisen pääoman muodostuksen kannalta ristiriitaiset. Miltei päivittäin toistuvat yhteydet työtovereihin, projektikohtainen työ ja tiimityö ovat omiaan vahvistamaan sosiaalista pääomaa sikäli kuin kokemukset niistä ovat myönteisiä. Ne voivat jopa johtaa yhdistysaktiivisuuden kasvuun, vaikka erityisesti projektikohtainen työ saattaa myös muuttaa perustavastikin vanhakantaista päivittäistä ja viikoittaista elämänrytmiä ja olla este minkään näköiselle työn ulkopuoliselle, säännönmukaiselle ajankäytölle. Rationalisoinnit, toimintojen leikkaukset ja epävarma työsuhde sen sijaan tuntuvat häiritsevän luottamuksen yleistymistä. (Putnam 2000, 90.) Erityisesti työttömyyskokemukset ovat tässä suhteessa merkityksellisiä. Työttömyys näyttää ruokkivan epäluottamusta kaikkea ja kaikkia kohtaan, kuten on voitu havaita joissakin suomalaisissa tutkimuksissa (Kortteinen & Tuomikoski 1998; Ilmonen 2002b). Työttömyys näyttää niin ikään passivoivan ihmisiä. Vaikka työttömällä ei olekaan ajasta pulaa, hän ei silti näytä osallistuvan hanakasti yhdistystoimintaan.

Lisäksi Geraint Parry ja kumppanit ovat verranneet muodollisten yhdistysten ja *löysien sosiaalisten siteiden merkitystä* poliittisessa osallistumisessa. Vaikka heidän tutkimuksensa tältä laajalta alueelta ei olekaan systemaattinen, se osoittaa, että epäviralliset sosiaaliset ryhmät ovat vähintään yhtä tärkeitä kuin muodolliset yhdistykset demokraattisten pelisääntöjen oppimisessa, erityisesti paikallispolitiikassa. Parryn tutkimusryhmän tätäkin mielenkiintoisempi havainto on kuitenkin se, että juuri informaalisten ryhmien jäsenet pyrkivät muodollisten yhdistysten jäseniä enemmän myös osallistumaan politiikkaan. (Ks. esim. Newton 1999.)

Toinen de Tocquevillen malliin sisältyvä oletus on, että yhdistyksiin kytkeytyvällä sosiaalisella pääomalla on ulkoisvaikutuksia, jotka ilmenevät luottamuksen yleistymisenä, kuten Putnamkin arvelee. Miksi näin olisi, on kuitenkin epäselvää. Putnam ei esitä yhtäkään teoreettista kehittelyä sille, miten yhdistyksissä ilmenevä luottamus yleistyy kansalaisyhteiskuntaan ja miten se luo yhdistysten jäsenille valmiuksia toimia yhdessä (Jordana 1999, 50). Empiiriset tutkimukset viittaisivatkin siihen, että näin ei tapahdukaan kai-

kissa demokratioissa (Stille 2001, 130). Hän ei myöskään pohdi sitä, miksi esimerkiksi jotkin erityiset vastavuoroisuuden normit välittyisivät yhdistysten ulkopuolelle. Se on edelleenkin vastausta kaipaava kysymys (Cohen 1999, 220). Jo mainitut yhdistysten markkinoistumisen ja painostusjärjestöistymisen trendit viittaisivat pikemminkin siihen, että yhdistyksiin sitoutuvan sosiaalisen pääoman ulkoisvaikutukset ovat niukkoja.

Myös se seikka pakottaa pohtimaan vapaaehtoisten yhdistysten kykyä yleistää luottamusta ja vahvistaa demokratiaa, että yhdistystoiminta tuntuisi hyödyttävän eniten niitä, joilla muutenkin on kykyä saada äänensä kuuluviin (Mills 1974). Vaikka vapaaehtoissektori kenties onkin menettänyt jäseniään kaikista yhteiskunnallisista ryhmistä, sen piirissä ovat edelleen selkeästi ylliedustettuina paljon koulutetut ja hyvässä asemassa olevat, joilla on muitakin sosiaalisia verkostoja kuin ne, jotka ovat järjestäytyneet yhdistysmuotoon (ks. Putnam 2000, 62). Sosiaalinen pääoma ja luottamus näyttävät siis vahvistavan itseään ja kasautuvan sinne, missä niitä on jo ennestään. Niitä ylläpitävät sosiaaliset verkostot eivät suinkaan ole avoimia kaikille, eikä niihin keskittynyt luottamus yleisty ainakaan sosiaalisesti heikompiosaisille. E. E. Schatschneiderin kuuluisin sanoin ”pluralistisen taivaan vinoutuma on siinä, että taivaallinen kuoro laulaa vahvalla yläluokkaisella painotuksella”, eikä se suinkaan houkuttele heikompiosaisia liittymään kuoroon saati laulamaan sen lauluja (mt., 340, 346).

Kiinnittäessään huomionsa sosiaalisen pääoman käyttöön myös ulosulkemisen välineenä Michael Woolcock (1998, 158) Maailmanpankista onkin esittänyt, ettei minkään maan tai yhteisön kannalta ole tärkeitä maksimoida sosiaalista pääomaa, vaan optimoida sen määrä. Ajatus saattaa soveltua hyvin myös demokratiaan sillä edellytyksellä, että sosiaalinen pääoma jakautuu suhteellisen tasaisesti niin erilaisten sosiaalisten, taloudellisten ja kulttuuristen ryhmien kesken. Suljetut luottamuksen piirit jonkin maan kulttuurisissa, taloudellisissa ja poliittisissa eliiteissä, jotka kykenevät muutenkin ajamaan etujaan kuin muodollisten demokraattisten prosessien kautta, lienevät tuhoisimpia pitkällä tähtäyksellä niin demokraattisen hallintomallin kuin yleistyneen luottamuksenkin kannalta.

Kolmas de Tocquevillen mallin perusoletus on se, että sosiaalinen pääoma kasvaa alhaalta ylöspäin, että sitä luo erityisesti sellainen kansalaisaktiivisuus, joka vahvistaa demokraattisia arvoja. Tämä varmaan pitääkin paikkansa silloin, kun tällainen kansalaisaktiivisuus ei ole muuttunut silkaksi painostusjärjestötoiminnaksi (ks. esim. Newton 1999, 17; Selle 1999, 155-159; Siisiäinen 1999, 144-166). Silti ei saa sulkea silmiään siltä vastakkaissuuntaiselta liikkeeltä, joka ilmenee valtiosta alaspäin. Yhdistystoiminta on Pohjoismaista ainakin Norjassa, Ruotsissa ja Suomessa kietoutunut valtion toimintaan. Yhdistysmuoto on suosittu juuri siksi, että yhdistyksillä on ollut mahdollista

saada valtion tukea toiminnalleen. Kokonaan toinen asia on sitten se, että valtio on luonut Pohjoismaissa ristiriitaiset institutionaaliset edellytykset yhdistyksille toimia. Se on yhtäältä tukemalla taloudellisesti yhdistyksiä avannut mahdollisuuksia kartuttaa sosiaalista pääomaa kansallisella tasolla. Toisaalta valtion tuki on kovertanut yhdistysten toiminnan uskottavuutta kanavoimalla sitä poliittisesti kulloinkin toivottavaan suuntaan ja heikentämällä yhdistysten jäsenten omaehtoisen toiminnan tarvetta.

Käytyämme läpi niitä oletuksia, joita Putnam liittää de Tocquevillen tapaan yhdistystoimintaan ja verkostoihin luottamuksen ja sosiaalisen pääoman luojana, havaitsemme, etteivät yhdistystoiminta ja verkostot ylimalkaan ole ainoa sosiaalinen mekanismi, joka voi toimia sosiaalisen pääoman yleistäjänä. Myös perhe, koulu, työpaikka, epäviralliset sosiaaliset ryhmät ja valtio saattavat olla tärkeitä siinä tehtävässä. Sen tähden onkin helppo olla samaa mieltä tanskalaisen tutkijoiden kanssa, jotka esittävät, että ”meidän tulisi demokraattisten arvojen luomisessa tutkia muita sosiaalisia mekanismeja kuin muodollisia yhdistyksiä...” (Newton 1999, 13). Tämä ei tietenkään tarkoita, etteikö myös yhdistykset tulisi ottaa huomioon demokraattisten periaatteiden ylläpidossa. Se ei kuitenkaan ole, toisin kuin Putnam olettaa, itsestään selvyyttä (Selle & Strömsnes 2001, 136, 143). Kun yhdistyksiä tarkastellaan, tuleekin kiinnittää huomiota yhdistysten sisältämien sosiaalisten sidosten luonteeseen.

Jos jäsenyys yhdistyksissä on vain muodollista, yhdistykset eivät juurikaan kykene kasvattamaan yhteisöllistä sosiaalista pääomaa ja yleistämään luottamusta (Putnam 2000, 58). Lisäksi yhdistysten muuttuminen yhä enemmän valtiovaltaan suuntautuviksi painostusjärjestöiksi näyttää passivoivan jäseniä ja heikentävän yhdistysten kykyä yleistää luottamusta. Myös yhdistysten markkinoistuminen tuottaa vastaavan lopputuloksen. Jotta siis voitaisiin esittää mitään järkevää vapaaehtoisen yhdistystoiminnan ja luottamuksen suhteista, on muodostettava eriytyneempi kuva yhdistyksistä kuin mitä Putnam tarjoaa. Tässä suhteessa esimerkiksi Kenneth Newton on askelen pidemmällä kuin Putnam. Newton jakaa vapaaehtoisen toiminnan muodot niihin, joilla on, ja niihin, joilla ei ole vahvoja ulkoisia ja sisäisiä vaikutuksia. Tältä perustalta on mahdollista jyvittää yhdistykset neljänlaiseen ryhmään:

Kuvio 2. Yhdistysten tyypit.

	VAHVOJA ULKOISIA VAIKUTUKSIA	HEIKKOJA ULKOISIA VAIKUTUKSIA
VAHVOJA SISÄISIÄ VAIKUTUKSIA	A. pluralistiset organisaatiot	B. oma-apu-, tuki- ja itsetietoisuutta kasvattavat ryhmät
HEIKKOJA SISÄISIÄ VAIKUTUKSIA	C. painostusryhmät, rahankeruujärjestöt	D. pienet ad hoc-, informaaliset tuki- ja huolenpitoryhmät

(Newton 1999, 14)

Näistä ainoastaan taulukkoon A sijoittuvat yhdistykset voisivat toimia Putnamin odottamalla tavalla. Sen sijaan ruutuun B ja C sijoittuvat ryhmät eivät ole omiaan kasvattamaan yleistynyttä luottamusta jossakin yhteisössä. Ne voivat itse asiassa vaikuttaa jopa päinvastaiseen suuntaan. Erityisesti jos ne johtavat tiukkaan jakoon meidän ja heidän kesken joko vertikaalisesti tai horisontaalisesti, kyseisten ruudukkojen sosiaaliset muodostumat saattavat jopa hajottaa sosiaalista pääomaa ja luottamusta. Vain sikäli kuin yhdistykset ovat suhteellisen avoimia ja sallivat jäsenyyksiä muissa yhdistyksissä voidaan olettaa niiden vahvistavan sosiaalista pääomaa yhteiskunnan kokonaistasolla.

Näin voimme ainakin päätellä joistakin tutkimuksista, joskin niiden tuloksia tulee arvioida sen mukaan, miten sosiaalinen pääoma on niissä käsitteellistetty. Kun yleistyneeseen luottamukseen lisätään luottamus julkisiin laitoksiin, kuten Dietlind Stille ja Daniel Rochon ovat tehneet, havaitaan, että yhdistysjäsenyys lisää yleisesti ottaen luottamusta ihmisiin ja erityisesti julkisiin instituutioihin. Tässä on kuitenkin suuria maakohtaisia eroja. Yhdistyselämä Saksassa lisää luottamusta julkisten instituutioiden toimintaan, kun taas Ruotsissa näiden asioiden välillä ei ole mitään yhteyttä. Sen sijaan yhdistysjäsenyys näyttää näissä maissa olevan yhteydessä yleistyneeseen luottamukseen. Tässä suhteessa ei ole merkitystä sillä, minkä alan yhdistyksestä on kyse. Yhdistyskuuluvuuden vaikutus on kuitenkin suurempi Saksassa ja Ruotsissa kuin USA:ssa. Stille ja Rochon toteavatkin lakonisesti, ettei Yhdysvallat ole erityistapaus, kuten de Tocqueville otaksui. Hän olisi päätynyt samaan tulokseen, jos hän olisi matkustanut 1900-luvun lopun Saksaan tai Ruotsiin. (Stille & Rochon 1999, 205.)

10.2 LUOTTAMUS JA DEMOKRATIAN PYSYVYYS

Mikäli luottamuksen ja demokratian tarkastelussa ei panna yhdistyslaitokseen enempää painoa kuin mitä se ansaitsee, vaan oletetaan myös muunlaisten sosiaalisten mekanismien kuten tuttavuuksien ja vastaavien epävirallisten verkostojen vahvistavan luottamusta yhteiskunnassa, on seuraavaksi tärkeää tarkastella tarkemmin sitä, *mitä* luottamus voisi *demokratiassa* vahvistaa. Tähän liittyen olisi tärkeätä selvittää, *mikä yhteys luottamuksella on demokratian pysyvyyteen*. Lisäksi tulee tietenkin myös kysyä, *miksi luottamus olisi omiaan vahvistamaan demokratiaa*.

Aloitamme niputtamalla yhteen kaksi ensimmäistä, toisiinsa liittyvää, hankalaa kysymystä. Kun Putnam asettuu myötäsukaan pohdinnoissaan luottamuksen ja demokratian suhteista, hän ei vaivaudu pohtimaan demokratian toteutumisen astetta, puhumattakaan, että hän vaivautuisi tarkastelemaan koko käsitteen moniulotteisuutta. Tämä on tietysti ymmärrettävää, sillä kaikki yritykset määritellä demokratia joidenkin pysyvien piirteiden joukoksi on tuottanut satoja hyllymetrejä kirjoja. Eikä tyydyttävää ratkaisua demokratian määrittelyn ongelmaan ole siltikään saatu. Tämä johtuu siitä, että piirremääritelmät ovat väistämättä kehämäisiä. Demokratian piirteitä ei näissä määritelmissä poimita mielivaltaisesti, vaan ne sijoitetaan demokratian luokkaan, koska ne vastaavat niihin yleisiin kriteereihin, jotka täyttävät demokratian tuntomerkit. (Weinberg 2001, 215.) Demokratiaa ei kuitenkaan voida määritellä tutkimalla empiirisesti olemassa olevia, demokratioiksi jo etukäteen ymmärrettyjä valtioita.

Ongelma on ratkaistavissa ainoastaan turvautumalla konventionaaliseen tapaan käsittää demokratia joidenkin piirteiden tai ominaisuuksien kokonaisuudeksi niiden toteutuksesta riippumatta. Tässä on tietenkin vaikeutensa, sillä demokratia on aikojen kuluessa määritelty monella tavalla ja käsitys siitä on edelleenkin moneen suuntaan avoin. Onneksi näyttäisi kuitenkin siltä, että joistakin demokratialle oleellisista piirteistä vallitsee tätä nykyä jonkinlainen yksimielisyys. Sen mukaan on ensinnäkin olennaista, että demokraattisen yhteisön jäsenten kesken vallitsee *veljellinen ja sisarellinen tasa-arvo*. Tällä viitataan siihen, että yhteisön jäsenillä on yhteinen kulttuuri, historiallinen perintö, nykyisyys ja jaettu kohtalo. Toiseksi demokratiaan kuuluu yhteisön jäsenten *osallistuminen*. Sillä on merkitystä vallan jakautumisessa eri yhteisöllisten ryhmien kesken. Demokratiaan katsotaan kolmanneksi kuuluvan *laillisen tasa-arvon*. Tällä tarkoitetaan yksinkertaisesti hallintaa lakien avulla. Sitä ei kuitenkaan pidä sotkea lakien tasa-arvoisuuteen, tasa-arvoisuuteen lain edessä, eikä tasa-arvoisuuteen lain alla. Lait ovat instituutioita, jotka muiden instituutioiden tavoin kytkeytyvät auktoriteettiin ja valtasuhteisiin.

Cicero esimerkiksi ylisti laillista hallintaa tasavaltaisessa Roomassa. Hänenhän väitetään sanoneen, että olemme lain orjia voidaksemme olla vapaita. Cicero olisi kuitenkin ollut kauhuissaan ajatuksesta, että kaikki ovat tasa-arvoisia lain edessä. Se on vasta moderniin demokratiaan kuuluva ajatus. Neljänneksi demokratiaan kuuluu oleellisesti *rajan vetäminen demokraattiseen yhteisöön kuuluvien ja kuulumattomien välille*. *Kansalaisuus* on se käsite, jonka avulla tuo jako tehdään demokratioissa.

Viidenneksi demokratiaan liittyy läheisesti myös *vapauden ajatus*. Se on vaikeasti sovitettavissa yhteen tasa-arvon idean kanssa. Vapaus on muutenkin hankala käsite moniulotteisuutensa vuoksi. Sen on kuitenkin katsottu kytkeytyvän ainakin kolmeen asiaan: a) henkilökohtaiseen eli positiiviseen vapauteen³, b) negatiiviseen vapauteen, jolla viitataan sanktioin vahvistettujen ohjaavien sääntöjen puuttumiseen jollakin yhteiskunnan alueella⁴, ja c) vapauteen edistää omia intressejään yhteisössä eli republikaanisiin oikeuksiin ajaa hallussaan olevilla poliittisilla resursseilla oikeiksi katsottuja asioita. (Berlin 2001, 47; ks. myös Lagerspetz 2001, 98-99.)

Vapauden aspektien lähitarkastelu paljastaa, että ne kytkeytyvät kiinteästi vallankäyttöön. Joku on ensinnäkin vapaa, koska hän ei ole suoraan jonkun vallan alainen. Juuri tätä tarkoitetaan *henkilökohtaisella vapaudella*. Toiseksi negatiivinen vapaus kytetään perinteisesti markkinataloudessa siihen, että joku on vapaa siinä määrin kuin hän kykenee hallitsemaan itseään, muita ja omaisuuttaan ilman ulkopuolista sääntelyä. Tätä voitaisiin kutsua *taloudelliseksi vapaudeksi*. Kolmanneksi joku on vapaa siihen mittaankin kuin hänellä on käytössään yhteisöllistä valtaa. Nimeämme tämän *poliittiseksi vapaudeksi*.

Demokratian tunnuspiirteiden luettelu ei vielä sano mitään niiden toteutuksesta. Se on paljolti riippuvainen siitä, miten demokratian eri perusteita painotetaan. Keskeiseksi tässä näyttää muodostuneen nimenomaan vapauksien toteuttamisen aste. Erityisesti 1800-luvulla muotoutui ajatus, jonka mukaan demokratia saattoi sisältää vapauden rajoituksiakin, mutta myös erilaisia vapauden aspektien painotuksia (esim. Patterson 1999, 158-159). *Liberaaleissa demokratioissa* on haluttu painottaa taloudellisia ja poliittisia vapauksia. Henkilökohtaiseen vapauteen on niissä sen sijaan suhtauduttu kaksijakoisesti. Sitä on kannatettu, mutta sitä on samalla haluttu säädellä. Yhteisöjen moraalinen on aikaisemmin ajateltu suoriutuvan tästä tehtävästä. Nykyään siihen ei oikein enää uskota. Poliittiset vapaudet ovat olleet tärkeitä myös *pluralistisissa demokratioissa*. Niissä on sitä vastoin suhtauduttu merkantilismista alkaen epäilevämmiin taloudellisiin vapauksiin. Niitä on pyritty rajoittamaan ensin koko maan taloudellisiin etuihin vedoten, sitten myös heikoimpiin sosiaalisiin ryhmiin viitaten. Yksilöllinen vapaus on syytä nähdä pluralistisissa demokratioissa tässä valossa. Heikomminkin menestyvi-

en yksilöiden *toimintakyky on haluttu taata* myös vaikeissa taloudellisissa tilanteissa, mutta muuten kokonaisuuden etu on ollut yksilöllistä vapautta tärkeämpi.

Kun demokratian toteutumisen astetta ja sen toimivuutta arvioidaan, joudutaan tarkastelemaan kaikkia viittä demokratian ulottuvuutta. Niitäkään ei voi lähestyä mekaanisesti, koska osa näistä ulottuvuuksista, kuten vapaus ja laillinen tasa-arvo, on vaikeasti yhteen sovitettavia. Riippuu esimerkiksi tarkastelijan omista eettisistä arvoista, missä suhteissa yksilöllistä vapautta voi rajoittaa esimerkiksi lainsäädännön avulla, jotta myös muiden yksilöllinen vapaus tulisi turvatuksi, kuinka paljon taloudellista vapautta tulee rajoittaa heikoimpien eduksi tai miten tasa-arvoa halutaan pitää lain edessä yleisenä poliittisena normina.

Arviointia vaikeuttaa lisäksi se, että demokratian eri ulottuvuudet ovat yhteismitattomia. Toiset niistä lukeutuvat keinojen, toiset päämäärien luokkaan. On toisin sanoen otaksuttavaa, että luottamuksen yleistyminen voi vahvistaa poliittisia ja yksilöllisiä vapauksia sekä tasa-arvoa lain edessä, jos toki vaikutussuhde voi olla päinvastainenkin. Luottamuksen voimistamaa osallistumista voidaan sen sijaan käyttää sekä kyseisten periaatteiden vahvistamiseen että niiden rajoittamiseen. Myös yleistyneen luottamuksen myötä kasvanut taloudellisten vapauksien lisääminen voi olla kaksiteräinen miekka. Se näyttää johtavan väestöryhmien suhteiden polarisoitumiseen, joidenkin väestöryhmien taloudelliseen marginalisoitumiseen samalla, kun jotkin toiset väestöryhmät parantavat huomattavastikin taloudellista asemaansa.

Mikäli väestö polarisoituu, sillä on vaikutuksensa demokratian toimivuuteen, kun marginalisoituvat väestöryhmät passivoituvat, ja resurssien niukuus alkaa murentaa esisopimuksellista solidaarisuutta. Sen seurauksena epäluottamus alkaa saada institutionalisoituja muotoja, varakas väestönosa alkaa suojautua muurien taakse ja palkata yksityisiä turvapalveluja, kun valtio ei enää kykene vastaamaan sosiaalisesta järjestyksestä. Nämä toimenpiteet eivät kuitenkaan ole tuottaneet ratkaisua epäluottamuksen pulmaan, vaan pikemminkin pahentaneet sitä, kuten Latinalaisen Amerikan tutkija Elisa Reis (1998, 32) on todennut.

On oikeastaan merkillistä, että Putnam ei ole lainkaan kiinnittänyt huomiota taloudellisen eriarvoisuuden kasvuun ja talouteen yleensäkin etsiesiään syitä sosiaalisen pääoman katoamiselle Yhdysvalloissa. Sen sijaan hän on jo etukäteen ollut vakuuttunut siitä, että televisiota ja vastaavia medioita on syyttämisen ihmisten passivoitumisesta ikään kuin ei voisi olla jotakin kolmatta tekijää, esimerkiksi taloudellista eriarvoistumista, joka selittää sosiaalisen pääoman hupenemisen ja television katsomisen lisääntymisen välistä yhteyttä.

Kun siis demokratia on moniulotteinen käsite ja sen sisältö eettisesti kiistanalainen, on mahdotonta tehdä sellaista empiiristä tutkimusta luottamuksen ja demokratian suhteesta, jossa kaikki asian puolet tulisivat valotettua ja vieläpä siten, että työ olisi kaikkien yhteiskuntatieteilijöiden hyväksyttävissä. Tämän vuoksi demokratian ja luottamuksen tarkastelut tapahtuvatkin yleensä suhteellisen yleisellä tasolla unohtaen demokratian käsitteeseen sisältyvät kiistat. Mekään emme tässä voi muuta kuin tyytyä tällaisiin yleisiin esityksiin. Otamme tarkasteluamme esimerkin vuoksi Ronald Inglehartin urauurtavat kansainväliset vertailut.

Pyrkinessään tarkastelemaan demokratian, hyvinvoinnin ja luottamuksen suhdetta empiirisesti Inglehartkin yksinkertaistaa tutkimusasetelmaansa. Hän keskittyy demokratian pitkän aikavälin stabiliteettiin, sen tasoon jonakin ajankohtana ja tuon tason vaihteluun. Inglehartin mukaan yleistynyt luottamus ja korkea koetun hyvinvoinnin taso edistävät demokraattisten instituutioiden pysyvyyttä. Ne eivät sen sijaan välttämättä kohenna edellytyksiä siirtyä demokratiaan. (Inglehart 1999, 97, 99.)

Inglehart ei siis tyydy Putnamin (1993, 157) tapaan todistelemaan, että pelkästään yleistynyt luottamus riittää selittämään sen paremmin demokratian toimivuutta kuin taloudellista hyvinvointia. Inglehart ottaa sen sijaan todesta modernisaatioteoreetikkojen väitteet. Ajatuskulku on niissä seuraava: Taloudellisen hyvinvoinnin kasvu ja teollistuminen saavat aikaan sosiaalista liikkuvuutta. Väestö siirtyy suuriin kaupunkeihin ja joutuu kouluttautumaan teollisen kehityksen muokkaamiin erikoistehtäviin. Se ja väestön suuri sosiaalinen tiheys kaupungeissa rohkaisevat puolestaan väestöä osallistumaan erilaisiin yhdistyksiin, mikä taas parantaa edellytyksiä vahvistaa demokraattisia instituutioita. Ajatuskulku on Inglehartin mukaan suuntaa antava, mutta pitää vain osittain paikkansa. Pelkkä taloudellisen hyvinvoinnin lisäys ei vielä sinänsä riitä saamaan aikaan muutoksia poliittisen järjestelmän toiminnassa. Tämän lisäksi taloudellisen kasvun on myös tuettava sellaisia kulttuurisia orientaatioita kuten juuri ryhmäraajat ylittävää luottamusta. Vasta sen olemassaolo luo varsinaisesti edellytykset muuten haavoittuvien demokraattisten instituutioiden toimivuudelle. (Inglehart 1999, 97, 101, 117.)

Luottamusta ei tällöin tule kuitenkaan ymmärtää yksinomaan toimijalähteisesti. Muihin luottaminen on vasta prosessin yksi puoli. Yhtä tärkeätä on myös se, että kokee tulevansa muiden luottamaksi ja että on heidän luottamuksensa arvoinen, kuten olemme luvussa kaksi todenneet. Jotta siis demokraattiset instituutiot olisivat toimivia, ei ainoastaan niihin valittuihin henkilöihin tule voida luottaa, vaan myös näiden henkilöiden täytyy tuntea olevansa luotettuja. Vasta tällöin he voivat kokea toimintansa demokraattisissa instituutioissa legitimiiksi. Tätä ajatusta tulee kuitenkin vielä täsmentää.

Pelkkä puhe luottamuksesta johonkin ei vielä sinänsä sano mitään. Kuten valtaa ja luottamusta käsittelevässä luvussa kerroimme, luottamuksessa on tärkeää se, mitä jollekin toiselle luotetaan. Tämä kysymys on erityisen tähdellinen, kun siirrytään politiikan alueelle, jossa luottajan ja luotetun intressien yhteensopivuutta ei voi ottaa annettuna. Kun puhutaan mistä tahansa demokraattisista instituutioista, tämä "mitä jollekin luotetaan" on yleensä valitsijan poliittinen ja taloudellinen näkemys yhteiskunnasta ja sen suotavasta kehityssuunnasta. Demokraattisiin instituutioihin valittujen henkilöiden tulee siis olla eettisiä suhteessa valitsijoihinsa ja edustaa vastuullisesti valitsijoidensa näkemyksiä. Tämä edellyttää sellaista käyttäytymisen koodia, jossa liian pitkälle menevät myönnytykset valitsijoiden näkemyksistä poikkeaville kannanoitoille koetaan petokseksi, vaikka myönnytykset tehtäisiinkin hyvässä tarkoituksessa. Tämän vuoksi ehdokkaat pyrkivätkin vaaleissa alleviivaamaan vilpittömyyttään (Warren 1999, 316-317) ja vakuuttamaan valitsijansa vaalilupaustensa pitämisestä. Kun nämä kuitenkin viritetään yleensä valitsijoiden odotusten mukaisesti, vaikka tiedetäänkin, että ne ovat sen vuoksi tavallisesti ylimitoitettuja realistisiin mahdollisuuksiin verrattuna, edustajien katsotaan syövän sanansa ja pettävän äänestäjiensä luottamuksen. Tämä tuntuu tänä päivänä edistävän kynnisyyttä äänestäjien parissa ja on varmasti yksi syy heidän passivoitumiseensa 1900-luvun lopulla (ks. esim. Pekonen 1998).

Lisäksi demokraattisiin instituutioihin valittujen odotetaan toimivan niissä moraalisesti ja kunnioittavan noiden instituutioiden sekä kirjoitettuja että kirjoittamattomia toimintasääntöjä. Edellisiin kuuluvat erilaiset äänestyskäytännöt ja hyvän käytöksen etiketit. Jälkimmäisiin kuuluvat puolestaan muun muassa kabinettipolitiikka, erilaisten intressien sovittelu, taloudellisten "pakettien" kuten budjettien rakentelu ja valtiollinen nimitys- ja palkkapolitiikka. Erityisesti kaksi viimeksimainittua viekoittelevat luotetut miinoitetulle alueelle. Siellä pitää kulkea kieli keskellä suuta, koska vaarana on aina se, että nimitys- ja palkkapolitiikkaa koskevat päätökset koetaan "kotiinpäin" vetämisenä, puolueen ja oman edun tavoitteluna. Kun kansanedustajat nost(att)ivat Suomessa vuonna 2001 palkkaansa selvästi yli sovitun keskimääräisen ansionnousun tason, tämä koettiin moraalittomaksi teoksi. Se ei ainakaan kohentanut luottamusta eduskuntaan. Kuvaavaa onkin, että hallitus ja eduskunta ovat tällä hetkellä Suomessa niitä instituutioita, joita kohtaan tunnetaan verrattain vähän luottamusta (ks. Ilmonen 2002b, Harisalo 2001, 72)⁵.

Alhainen luottamus ei siltikään vielä tarkoittane sitä, että Suomen kansalaiset olisivat hylkäämässä nämä instituutiot. Ne ja koko Suomen hallitusmuoto koettaneen edelleenkin legitimeinä. Tämä johtunee ainakin osaksi siitä, että yleistyneen luottamuksen taso on Suomessa yhä korkealla tasolla (Ilmonen 2002b). Inglehartin (1999, 102-103, 117) kansainvälisten vertailujen mukaan Suomi ja muut Pohjoismaat sijoittuvat korkealle niin demokra-

tia-mittarilla kuin luottamuksella mitattunakin. Pohjoismaat sijoittuvat korkealle myös sellaisen subjektiivisen hyvinvoinnin suhteen, joka ei liity suoraan politiikkaan ja demokratian toteutumiseen (mt., 106, 118). Alhainen luottamus hallitukseen ja eduskuntaan juuri tällä hetkellä kuvastanee pikemminkin sitä, että suomalaisen demokratian tasossa on tapahtunut lyhytaikaista, sesonkiluonteista vaihtelua, joka kytkeytyy laman jälkeiseen, hallituksen sinnikkäästi ajamaan yhden ainoan politiikan epäsuosioon.

Luottamuksen ja demokratian suhde ei liene kuitenkaan välitön. Inglehartin mukaan niiden suhde on pikemminkin se, että taloudellisen hyvinvoinnin pohjalle rakentuva subjektiivinen hyvinvointi vahvistaa luottamuskulttuuria. Se taas vakiinnuttaa demokratian edellytyksiä. Olemme jo sivunneet sitä, miksi luottamuksella olisi tällaisia vaikutuksia, mutta asia ei suinkaan ole vielä tullut juurta jaksaa käsitellyksi. Palatkaamme hetkeksi siihen.

Pohtiessaan sitä, miksi yleistynyt luottamus vahvistaa demokratiaa Sztompka aloittaa ilmeisimmällä tekijällä. Hänen mukaansa demokratia edellyttää mielipiteenvaihtoa ja ylipäänsä kommunikaatiota kansalaisten kesken, jotta heillä olisi valmiuksia tehdä poliittisia valintoja. Luottamuksen yksi tärkeimpiä vaikutuksia onkin juuri kommunikaation helpottuminen. Luottamus ei ainoastaan rohkaise meitä ilmaisemaan mielipidettämme, vaan panee meidät myös ottamaan luotetut vakavasti. Se taas parantaa meidän kykyämme kuunnella heitä. Kaikenlaiset, myös omistamme poikkeavat mielipiteet tulevat siten huomioonotetuiksi ja harkintaan. (Sztompka 1999, 147.)

Toiseksi demokratia edellyttää sitä, että suhtaudumme sivistyneesti maanmiehiimme ja -naisiimme. Molemmipuolinen luottamus tukee tätä normia. Kun eri osapuolten välillä vallitsee luottamusta, pyritään jopa vaalien alla välttämään pahimman kilpailijan mustamaalausta ja muita vastaavia henkilöön meneviä ylilyöntejä sekä antamaan asioiden kiistellä keskenään (Sztompka 1999, 147). Tällä toimintamallilla on erityisen tärkeä merkitys vaalien jälkeisessä elämässä, kun asioissa on päästävä jonkinasteiseen yksituumaisuuteen, jotta poliittisia päätöksiä saataisiin ylimalkaan aikaan.

Kolmanneksi demokratia kaippaa toimiakseen kansalaisten osallistumista. Sen yhtenä edellytyksenä on kansalaisten luottamus niin demokraattisten elinten toimintaan vakiintuneiden pelisääntöjen mukaan kuin luotettuihinkin. Kun luotetaan siihen, että luotetut ajavat vaaleissa ilmaisemaansa politiikkaa, ollaan valmiita myös toimimaan (Sztompka 1999, 147; Warren 1999, 330), joskaan tästä ei ole olemassa pelkästään positiivista näyttöä. On myös tutkimuksia, joiden mukaan luottamus ja poliittinen toiminta eivät olisikaan niin kiinteässä yhteydessä kuin jotkut sosiaalisen pääoman teoreetikot olettavat (Wilson 2001, 226). Toisaalta on kuitenkin ilmeistä, että kun luotettujen koetaan ajavan lähinnä omia etujaan ja lipeävän lupauksistaan, seurauksena ovat kyynisyys ja passivoituminen, kuten olemme jo todenneet.

Lopuksi haluamme tähdentää, että demokratian ja yleistyneen luottamuksen suhde on kaksisuuntainen. Yleistynyt luottamus ei vain tue demokratiaa, vaan myös päinvastainen pitää paikkansa: demokratia luo ylläpitämiensä instituutioiden kautta edellytyksiä erilaisten kansalaisryhmien yhteistoiminnan vakiintumiselle ja siten niiden keskinäisen luottamuksen yleistymiselle (ks. Edwards & Foley 2001, 228). Inglehartin edellä kuvattuja tuloksia voidaan tulkita myös tähän suuntaan, minkä hän itsekin myöntää. Tulkinnan kaksitahoisuus on ymmärrettävää. Kun demokraattiset pelisäännöt koetaan kaikille sen piiriin kuuluville tasapuolisiksi, kun ne ovat vakiintuneet ja kun niiden rikkomuksia sanktioidaan, demokraattiset elimet on luettavissa niihin instituutioihin, jotka täyttävät pitkäikäisen instituution tunnusmerkit (ks. Putnam 1993, 166). Jos demokraattisen hallintomallin omaksumassa maassa on lisäksi kehittynyt kohtuullisen helppoja tapoja ratkaista vakaviakin konflikteja, se vielä lisää luottamusta muunmielisiin ja tiivistää samalla demokratian vakautta. Voihan oppositiokin suhtautua silloin hallitukseen luottavaisin mielin, kun on keinoja sen ja hallituksen eriävien näkemysten käsittelemiseksi (Inglehart 1999, 118).

10.3 VALTIO, LUOTTAMUS JA DEMOKRATIA

Demokratian ja luottamuksen suhdetta mutkistaa demokratian moniulotteisuuden lisäksi kaikille demokratioille keskeinen instituutio, valtio, sen luonne ja toimintatapa. Asian valaisemiseksi otettakoon tarkasteluun kaksi valtiomuodon ääripäätä, joiden siunauksellisuudesta on sitten Thomas Hobbesin ja John Locken päivien keskusteltu väliin kiihkeästikin. Edellinen kaipasi vahvaa valtiota yhteiskunnallisen järjestyksen tueksi. Jälkimmäinen taas antoi vastuun yhteiskunnallisen järjestyksen ylläpidosta kansalaisten yhteiskunnalle ja yksityisomistukselle. Hän vaati, että valtio saa puuttua niihin niin vähän kuin mahdollista.

Locke siis tähdensi negatiivista vapautta valtion valvonnasta ja muistakin rajoituksista ajaa omia asioitaan. Kun hän samalla painotti puuttumattomuutta yksityisomistukseen, joka on aina ollut demokratioissakin epätasaisesti jakautunutta, hän hyväksyi samalla sen ajatuksen, että myös edellytykset ajaa etujaan rajoituksetta ovat epätasaisesti jakautuneet ja että niiden tulee pysyäkin sellaisina. Lockella on ollut suuri vaikutus anglosaksisiin maihin. Niinpä taloudellinen eriarvoisuus onkin tärkeä lisäpiirre siinä hallintomallissa, jota olemme edellä kutsuneet liberaalin demokratian malliksi. Poliittinen ja taloudellinen epätasa-arvo vahvistavat siinä toisiaan. Luottamus muuntuu luokkaperustaiseksi sen seurauksena. Lähinnä ylemmissä yhteiskuntaluokissa

luotetaan varauksetta demokraattisiin instituutioihin, mikä tekee liberaalista demokratian mallista vaikean puolustaa. Sen legitimiys ja samalla luottamus siihen on alituisen uhattuna (Patterson 1999, 189-190; Verba & Orren 1995, 369-387). Kun Putnam painottaa tutkimuksiinsa vedoten, että kansalaisaktiivisuus on laskussa ja demokratia kriisissä, hän ei tee eroa erilaisten demokratioiden välillä. Niinpä Orlando Patterson (1999, 152) haluaa näpäyttää häntä aiheellisesti siitä toteamalla, että kriisi koskee vain yhtä demokratian mallia.

Jos liberaalin demokratian peruslähtökohdat ovat seurauksissaan omiaan murentamaan yleistynyttä luottamusta, myös sen sisäinen toimintatapa tuottaa vastaavia ei-aiottuja vaikutuksia. Kun omiin pyrintöihin kohdistuvia, erityisesti erilaisia ulkoisia taloudellisia ja poliittisia rajoituksia halutaan minimoida, päädytään ongelmiin, jotka liittyvät yksilöllisiin vapaudenilmauksiin toimia omien halujensa mukaan. Tosin esimerkiksi perheoikeus ja sananvapaus perustellaan Yhdysvalloissa yhä kattavammin voluntaristisella itsellä. Tällainen voluntarismi halutaan kuitenkin pakottaa etukäteen moraalisesti perusteltuihin uomiinsa. Niinpä tätä voluntaristista itseä pyritäänkin ohjailemaan laeilla, joiden täyttämistä valtion ja vastaavien muiden julkisten elinten toivotaan valvovan ja joiden rikkomista niiden odotetaan sanktioivan. Tässä on vieläpä havaittavissa selkeä trendi, jonka ilmauksena on amerikkalaisen yhteiskunnan perustava laillistuminen ja sen seurauksena juristien määrän valtava kasvu⁶ sekä lisääntyvä rangaistusten käyttö (Putnam 2000, 146). Seligmanin tulkitsee tätä tupakkalain tiukentamista kuvaavassa esimerkissään niin, että kansalaisten mahdollisuudet osoittaa olevansa muiden luottamuksen arvoisia heikkenevät.

Seligmanin tulkinta on hieman yliampuva. Se ei tarkalleen ottaen pidä paikkansa silloin, kun lait ovat väljiä ja niiden soveltaminen ylimalkaista. Mikäli laillinen ihmisten toimien säätely on pikkutarkkaa, ollaan jo toisenlaisessa tilanteessa. Se ei vain kasvata julkisen hallinnon painetta valvoa lakien noudattamista, vaan houkuttelee kansalaisia käyttämään mitä erilaisimmin motiivein näitä lakeja toisiaan vastaan. Juuri siitä seuraa lakimiesarmeijan kasvattamisen tarve. Kynnys soveltaa lakeja madaltuu tämän seurauksena, ja kuten Seligman (2000, 52)⁷ toteaaakin, elämästä tulee tämän myötä ”vähemmän sivilisoitua, epämiellyttävämpää ja raaempaa”.

Kun siis lähdetään omien taloudellisten pyrkimysten ulkopuolisten rajoitusten vastustuksesta, päädytään paradoksaalisesti kasvavaan ihmisten juridiseen säätelyyn ja rangaistuksen uhkan lisäämiseen. Se taas ei ilmeisestikään ole kovin tehokasta taloudellisen ja poliittisen eriarvoisuuden kasvun yhteiskunnassa, varsinkaan kun aina ei ole olemassa kunnollisia kriteereitä sille, miten huonoa käyttäytymistä pitäisi sanktioida. Erimielisyyksiä on paljon myös siitä, miten lasten ja nuorten tekemiin rikoksiin pitäisi suhtautua, sanktioidaanko omaisuusrikoksia liian ankarasti verrattuna väkivallantekoi-

hin ja otetaanko perheväkivalta tarpeeksi vakavasti. Näiden kysymysten vaikeuden lisäämän neuvottomuuden myötä käyttöön on otettu yksilöllisiä turvajärjestelmiä. Ongelman ratkaisusta on näin tullut itsessään ongelma, joka on omiaan vain lisäämään epäluuloja ja epäluottamusta kansalaisten kesken (ks. Reis 1998, 32). Luottamuskulttuuri heikkenee sen seurauksena ja usko demokraattisten elinten demokraattisuuteen rapisee.

Valtion takaaman lakijärjestelmän olemassaolo on siis luottamuksen kannalta paradoksaalinen ilmiö niissä liberaaleissa demokratioissa, jotka tähdentävät yksilön oikeuksia edistää rajoituksetta omia taloudellisia etujaan. Onko sitten niin, että nämä paradoksit ovat vältettävissä pluralistisissa demokratioissa? Niissähän on pyritty suojaamaan kansalaisia sellaisilta seurauksilta, joihin kaikkein räikein oman edun tavoittelu voi johtaa. Tästä on hyvänä esimerkkinä ero suhtautumisessa ruokaan Englannin hallituksen ja useimpien manner-Euroopan EU-maiden hallitusten välillä. Kun edellinen on vapauttanut markkinansa ja on ollut haluton sen jälkeen säätelämään niitä millään tavoin, jälkimmäisissä on harjoitettu aktiivista kuluttajapolitiikkaa, jolla on pyritty suojaamaan kuluttajia pahimmilta markkinarikkeiltä. Vaikka EU:n sisäiset erot ovatkin kaventuneet viime vuosikymmenellä, kun kuluttajansuojaa on lievennetty manner-Euroopassa kuluttajainformaation kustannuksella (ks. Ilmonen & Stö 1997, 212-215), hullun lehmän taudin aikainen prosessi on osoittanut, että erot liberaalin ja pluralistisen demokratian välillä ovat edelleen suuret. Luottamus valtion elimiin vaihtelee näiden erojen mukaisesti pluralistisen demokratian hyväksi, kuten olemme aiemmin todenneet.

Pluralistisissa demokratioissa ollaan historiallisista syistä oltu herkempiä myös suhtautumisessa tasa-arvoon kuin liberalistisessa demokratiassa (ks. Arts & Gelissen 2001, 296). Tämä on seurausta vasemmistopuolueiden vahvasta panoksesta monen Euroopan maan sisäpolitiikassa, mutta myös sodista, joiden käyminen on edellyttänyt kokonaisten kansakuntien yhtenäisiä ponnituksia. Tasa-arvopolitiikka on johtanut sosiaalisten oikeuksien tähdentämiseen erityisesti toisen maailmansodan jälkeen. Niiden vahvistuminen ja laajentuminen on tuottanut hyvinvointivaltioksi kutsutun rakenteen. Sen tarkoituksena on ollut taata solidaarisesti juuri yksilöllinen toimintakyky ja henkilökohtainen vapaus luomalla sosiaalisia oikeuksia.

Sosiaaliset oikeudet ovatkin olleet keino institutionalisoida kansalaisten tuki toisilleen koko yhteiskunnan tasolla. Onkin sanottu, että sosiaalisten oikeuksien institutionalisoituminen on tarkoittanut solidaarisuuden kansallistamista (Knorr-Cetina 1997, 18). Tällainen politiikka on ollut varsin menestyksellistä 1900-luvun lopulle saakka, kun kansantaloudet ovat kasvanut ja siten luoneet pohjaa yhteisen kakun uudelleenjaolle heikommin toimeentulevien hyväksi. Hyvinvointivaltioiden toiminnalla on niin ikään ollut

merkittävä osuus poliittisten eliittien toiminnan legitimoimisessa ja jopa sellaisen politiikan ajamisessa, joka ei ole välttämättä tyydyttänyt suurta osaa kansalaisia. Suomessa esimerkiksi idänpolitiikka tai länsisuuntautumisen vahvistuminen eivät aina ole nauttineet koko kansan kannatusta. Hyvinvointivaltio on siitä huolimatta ollut epäilemättä tärkeä lenkki luottamuksen ylläpidossa pluralistista demokratiaa kohtaan.

Hyvinvointivaltio on ilmeisestä siunauksellisuudestaan huolimatta herättänyt myös paljon vastustusta. Sen on sanottu irrottaneen solidaarisuuden yhteisöllisistä yhteyksistään ja muuntaneen sen pelkiksi abstrakteiksi oikeuksiksi. Niiden olemassaolon on puolestaan sanottu vieneen pohjan solidaarisuuden perusmuodolta, kansalaisten keskinäiseltä konkreettiselta solidaarisuudelta. Yhteisöllisen vastuun heikommistaan on väitetty sen seurauksena murentuneen. (Benhabib 1992, 72; Seligman 1992, 194.) Lopputuloksena on sanottu olleen yhteisöllisyyden mureneminen ja samalla yhteisöjen yksilöön ulottuva säätelykyvyyn heikkeneminen, jopa yhteisöllinen välinpitämättömyys muista ihmisistä. Tätä mieltä on erityisesti se liberaalin politiikan kannattajien joukko, jota on kutsuttu kommunitaristeiksi (esim. Kotkavirta 1998; Haatanen 2000; Ilmonen 2000) ja joihin Putnamkin kuuluu. He haluavat palauttaa yhteisölliset arvot ja hyvän käytöksen kunniaan, mutta ilman valtion ja lainsäädännön tukea.

Jälkimmäinen kanta on ymmärrettävä. Lait ja niiden takaamat oikeudet toimivat samalla tavoin niin liberaalissa kuin pluralistisessakin demokratiasa. Ne voidaan ymmärtää ilmaukseksi perustavasta epäluottamuksesta ihmisten arkisissa suhteissa. Sama koskee myös sellaista sosiaalisten suhteiden sääntelyä, joka ei ole laki- vaan sopimus pohjaista. Ajatelkaamme vain niin sanottua kolmikantakorporatismia, jossa työnantaja- ja työntekijäpuolet tekevät työehtosopimuksia, joiden pitävyyttä valtio asettuu tukemaan esimerkiksi verohelpotuksin. Tällaisten sopimusten olemassaolo turvaa toki eri osapuolten toimintakyvyn, mutta samalla sopimukset kaventavat osapuolten moraalisen toiminnan mahdollisuuksia, jotka olisivat omiaan kartuttamaan tuon toimintakyvyn jatkuvuuden ylläpitämisessä kaivattavaa luottamusta. Tämä pelko lienee kuitenkin pikemminkin teoreettista kuin konkreettista. Tämän osoittaa työehtosopimusikäntänsä pitkä jatkuvuus Suomessa.

Työehtosopimukset ovatkin hyvä esimerkki luottamuksen ja sen instituutionaalisten kehysten moniulotteisesta suhteesta. Riippuen siitä miten tarkkaan sopimusten avulla säädellään työelämän suhteita ne voivat johtaa *pahimmillaan* luottamusta tukevan moraalisen toiminnan näivettymiseen ja ylläpitää epäluottamusta työelämän suhteissa, vaikka osapuolet eivät tähän pyrkisikään. Ne toimivat kuitenkin, kuten esimerkiksi minimipalkka, *parhaimmillaan* työelämän osapuolten väljinä kehyksinä, jotka sallivat hyvinkin pitkälle viedyn luottamuksen osoittamisen. Sama koskee lainsäädäntöä yleensäkin. Kuten

todettu sen tulkinnasta ja käytännön sovelluksista riippuu paljolti, toimiiko esimerkiksi tupakkalaki luottamuksen ilmausta ehkäisevänä rakenteena, kuten Seligman antaa ymmärtää, vai ainoastaan tupakoimattomia varjelevana kehyksenä, joka suo tupakoitsijalle myös huomaavaisuuden osoittamisen mahdollisuuden.

Jos yllä olevia esimerkkejä on lupa yleistää hyvinvointivaltioon, voimme otaksua, että sen takaamat julkiset hyödykkeet tai oikeudet eivät suinkaan välttämättä murena kansalaisten luottamusta valtioon. Tilanne voi yhtä hyvin olla päinvastainen. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, etteikö hyvinvointivaltio voisi myötävaikuttaa konkreettisen solidaarisuuden katoamiseen kansalaisten kesken. Jo pelkästään tämä mahdollisuus on valanut vettä niiden myllyyn, jotka ylipäätään ovat vastustaneet valtiota ja sen puuttumista kansalaisten elämään. Heidän mielestään nimenomaan vahva (hyvinvointi)valtio on yleistyneen luottamuksen murenemisen syy. Tästä kannasta on hyvänä esimerkkinä Francis Fukuyama. Hänen mielestään juuri ”oikeusvallankumous” on ollut keskeinen syy perinteisesti vahvan amerikkalaisen luottamuspääoman heikkenemiseen. Se on luonut hänen mielestään moraalisen ja poliittisen pohjan uudenglaiselle yksilölliselle käyttäytymiselle, joka on ollut omiaan murentamaan vanhoja sosiaalisia sidoksia. (Fukuyama 1995, 51, 284-285, 314.)

Fukuyaman väite on kuitenkin monellakin tavalla ongelmallinen. Hän sivuuttaa ensinnäkin tyystin kansainväliset vertailut, jotka osoittavat yleistyneen luottamuksen ja hyvinvointivaltioiden vahvan korrelaation. Toiseksi hän ei pohdi lainkaan sitä, miten uudet taloudellisen toiminnan muodot suhteutuvat kansalaisten luottamukseen yhteiskunnallisia instituutioita ja toisiaan kohtaan. Jos Fukuyama olisi vaivautunut tarkastelemaan amerikkalaista taloutta, hän olisi nopeasti törmännyt tutkimustuloksiin, joiden mukaan yritysten ja -lostaminen pörssikurssien nostamiseksi, massiiviset irtisanomiset ja kokonaisten yrityksen toimintojen lakkauttaminen tai ulkoistaminen ovat olleet omiaan heikentämään yleistä luottamus väestön parissa. Myös uudenglaiset työn muodot, etenkin osa- ja määräaikaiset työsuhteet, ovat heikentäneet amerikkalaisten luottamusta yhteiskuntaansa ja sen instituutioihin (ks. Sennett 1998; Putnam 2000).

Kolmanneksi Fukuyama niputtaa ongelmattomasti kaikenlaiset oikeudet yhteen. Sosiaaliset oikeudet sekä kokoontumis-, yhdistys- ja sananvapaus ovat toki luonteeltaan erilaisia, kansalaisuuteen perustuvia oikeuksia kuin niistä riippumaton omistusoikeus. Kun edelliset ovat luoneet kansalaisyhteiskuntaan turvavälikkeitä, joissa luottamus on voinut yleistyä, jälkimmäiseen vedoten on viime vuosikymmeninä tuhattu noita tiloja (Edwards & Foley 2001, 228). Ajatellaanpa vain esimerkiksi sitä, että Suomessa tai Ruotsissa on päätetty institutionaalisten omistajien painostuksesta äkkiä lopettaa tehtaita Belgiassa tai Hollannissa. Nämä ovat olleet kohtalokkaita ratkaisuja niiden paikkakun-

tien ihmisille, joissa nämä tehtaat ovat olleet merkittäviä työllistäjiä. Tällaisten päätösten toteuttaminen luo todellakin perustavaa turvattomuutta, joka ei ainakaan ole omiaan kohentamaan sosiaalista pääomaa paikkakunnalla. Pikemminkin päinvastoin.

Neljänneksi Fukuyama sitoo luottamuksen vain vanhakantaiseen yhteisöllisyyteen ja siten luottamukseen, jota ei ole helppo yleistää. Tämä sopii huonosti yhteen esimerkiksi sen kanssa, että amerikkalainen talous alkoi Lynn Zuckerin mukaan kasvaa nopeasti vasta, kun oli mahdollista yleistää luottamus näistä yhteisöistä. Hänen mukaansa luottamus voi periaatteessa perustua kolmeen tekijään. Ensimmäinen on sellainen vuorovaikutusprosessi, joka on lahjataloudelle ominainen. Luottamus voi yleistyä, kun taloudellisen vaihdon osapuolet ovat pitkään tekemisissä toistensa kanssa ja päätyvät sen perusteella vakaumukseen, että "Toiseen" kannattaa luottaa. Toiseksi luottamus voi pohjautua primordiaaliisiin tekijöihin, kuten perhetaustaan, uskuntoon tai etnisyyteen. Kolmanneksi luottamus voi perustua paikasta, suvusta ja muista primordiaalisista tekijöistä riippumattomiin institutionaaliisiin rakenteisiin, jotka kiinnittyvät pitkälti yritysten välisiin suhteisiin. Vasta kun amerikkalainen talous synnytti kyseisiä, paikallisuuden, suvun ja etnisen taustan ylittäviä rakenteita, se kykeni "tuottamaan luottamusta" ja alkoi Zuckerin mukaan kasvaa. Niin ei olisi tapahtunut, jos amerikkalainen talous olisi ollut pelkästään yhteisöpohjaista. (Warren 1999, 320.)

Lopuksi todettakoon, että Fukuyama sekoittaa keskenään Mark Warrenin (mt., 327) tähdentämän *taatun ja ei-taatun luottamuksen*. Taattua luottamusta syntyy silloin, kun jostakin asiasta vallitsee laaja konsensus ja kun yhteisön eettiset säädökset ovat todella eettisiä. Pohjoismaiden hyvinvointivaltiot lienevät täyttäneet ainakin viime vuosituhannen puolella nämä kaksi tunnusmerkkiä (Arts & Gelissen 2001, 296-297). Hyvinvointivaltio voidaan tällöin ymmärtää kansallisen tason moraaliseksi ratkaisuksi, joka ruumiillistaa sosiaaliselle pääomalle oleellisen vastavuoroisuuden normin esimerkiksi sikäli, että kuka tahansa voi tulla työttömäksi tai sairastua ja saada silloin korvausta aikoja sitten maksamilleen veroille. Toisin sanoen hyvinvointivaltion taustalla elää yhteinen moraalinen avaruus, joka on Suomessa vain kasvanut 1990-luvun mittaan (EVA 2001, 48). Tässä tilanteessa on todennäköistä, että myös sosiaalinen pääoma on vahvaa.

Olemme toivottavasti onnistuneet edellä osoittamaan, että luottamuksen ja demokratian suhde on paljon mutkikkaampi kuin sosiaalisen pääoman anglosaksinen tutkimus antaa ymmärtää. Luottamuksen ja demokratian suhde riippuu siitä muodosta, joka demokratialle annetaan, ja niistä aineksista, joita siinä painotetaan. Äärimmillen viety liberaali demokratia näyttää kadottavan ajan kuluessa kansalaisten luottamuksen, koska se suosii etupäässä taloudellisia, sotilaallisia ja poliittisia eliittejä. Siitä huolimatta vapaan

markkinatalouden ideaali halutaan siirtää niin perheeseen kuin politiikkaankin (Becker 1958, 107).

Pluralistisen demokratian suhteen tilanne näyttää olevan toisenlainen, koska siinä painotetaan omistusoikeuden lisäksi tasa-arvoa ja oikeudenmukaisuutta. Pohjoismaiset hyvinvointivaltiot ovat institutionaalisia esimerkkejä tämänkaltaisesta demokratian sovelluksesta, mutta niidenkin lähitarkastelu paljastaa, että luottamuksen ja demokraattisten instituutioiden välinen suhde on kaikkea muuta kuin yksiselitteinen. Jotta siihen saisi tolkkua on otettava huomioon Inglehartinkin korostama aikaulottuvuus. On hyvin mahdollista, että tarvitaan valtion tukemia institutionaalisia järjestelyjä yksilöiden toimintakyvyn turvaamiseksi, jotta luottamusta alkaisi syntyä. Kun tällaiset järjestelyt ovat vakiintuneet ja niillä on laaja moraalinen kannatus, luottamus voi *alkaa yleistyä* ja vahvistaa demokratiaa. Institutionaaliset järjestelyt eivät kuitenkaan saa olla liian tiukasti velvoittavia, koska ne estävät silloin suhteen osapuolten mahdollisuuden osoittaa toimivansa moraalisesti, luottamuksen arvoisesti. Onkin ajateltavissa, että vasta kun institutionaaliset järjestelyt muodostavat vain yleisen kehikon, jonka varassa voi tehdä yksilöllisiä ratkaisuja, ne suosivat luottamusta ja demokratiaa vahvistavaa toimintaa.

VIITTEET

- ¹ Onhan mm. Putnamin paljon keskustellun kirjan nimikin "Make the Democracy Work" (1993).
- ² Kun perinteinen politiikanteko on muuttunut yhä enemmän hallinnoinniksi (yhden vaihtoehdon politiikaksi), tapa ymmärtää tällainen politiikka kannattaa erottaa uusista tavoista hahmottaa politiikka osana arkisia käytäntöjä ja sosiaalisia rakenteita (ks. esim. Agamben 2001).
- ³ Käsite on Isaiah Berliniltä. Hän määritteli sen vastaukseksi kysymykseen "Mikä tai kuka on se hallinnan tai asioihin puuttumisen lähde, joka voi määrätä jonkun olemaan tai tekemään jotakin nimenomaista eikä jotakin muuta" (Berlin 2001, 47)
- ⁴ Berlin (2001, 47) määritteli "negatiivisen" vapauden vastaukseksi kysymykseen "mikä on se alue, jolla subjekti – ihminen tai ihmisryhmä – saa tai subjektin tulee saada toimia tai olla niin kuin itse haluaa, muiden ihmisten siihen puuttumatta".
- ⁵ Risto Harisaloon tutkimuksen mukaan 32% vastaajista tunsivat luottamusta eduskuntaa ja 34% hallitusta kohtaan. Siinä koko maata kattavassa, vuoden 2001 alussa kerätyssä aineistossa, johon tässä kirjassamme viittaamme, vastaavat luvut olivat 31% ja 26%.
- ⁶ Putnamin mukaan lakimiesten määrä on kasvanut USA:ssa kolme kertaa nopeammin kuin minkään muun ammattikunnan määrä. Vuonna 1995 oli USA:ssa jo yksi lakimies jokaista 2.1 insinööriä kohden. (Putnam 2000, 146).

- 7 Samantapaisia ilmiöitä oli havaittavissa niin sanotuissa kansandemokratioissa. Kansalaisethan saatiin niissä vahtimaan ja jopa ilmiantamaan toisiaan mitä erilaisimmista rikkeistä, etenkin valtionvastaisesta vehkeilystä. Se taas saatettiin määritellä miten tahansa, jos "asian etu" (Solzenitsyn) niin vaati. Vaclav Havel (1989) ei ymmärtänytkaan kansandemokratioita sellaiseksi järjestelmäksi, jonka järjestys perustui siihen, että yhdet valvoivat toisia. Hänen mukaansa kansandemokratioiden järjestys perustui pikemminkin siihen, että valvonta oli koko kansan läpäisevää (1989).

11

LUOTTAMUS JA YHTEISKUNNALLISET HIERARKIAT: ESIMERKkinÄ SUOMALAINEN TYÖELÄMÄ

11.1 LUOTTAMUSSUHTEIDEN LOGIIKKA

Kansainvälisessä luottamuksen tutkimuksessa on havaittu yhteiskunnallisen aseman vaikuttavan huomattavasti ihmisten taipumukseen luottaa muihin ihmisiin ja tuntea luottamusta yhteiskunnan keskeisiin instituutioihin. Mitä parempi asema ja koulutus jollakin yhteiskunnassa on, sitä luottavampi ja luottavaisempi hän on. Rodulliset vähemmistöt ja taloudellisten shokkien eniten ravistelemat väestöryhmät ovat puolestaan vähiten luottavia muihin ihmisiin ja yhteiskunnallisiin instituutioihin. (Patterson 1999, 189-190; Putnam 2000, 138.) Myös sukupuolen suhteen ilmenee eroja, varsinkin amerikkalaisessa yhteiskunnassa, jossa varsinkin alempien luokkien konservatiiviset miehet luottavat muita vähemmän. Suomessa vastaavia yhteyksiä luottamuksen ja sukupuolen välillä ei ole havaittu (Ilmonen 2002b). Niin ikään asuinpaikka on merkityksellinen. Pienillä paikkakunnilla luottamus on yleensä suurempaa kuin suurissa metropoleissa. Tämä näkyy myös Suomessa. Tuntemattomiin luotetaan Helsingissä selvästi vähemmän kuin muualla maassa. (Ilmonen 2002b; Patterson 1999, 199; Putnam 2000, 138.)

Ei vain luottamus sinänsä, vaan myös luottamuksen perusteet vaihtelevat selkeästi yhteiskunnallisten ryhmien mukaan. Näitä perusteita on mitattu muun muassa vastaajien suhtautumisella erilaisten ammattien edustajiin. Sztompkan mukaan hyvin koulutetut ja hyvässä asemassa olevat painottavat muita enemmän suhtautumisessaan kovia luottavaisuuden kriteerejä kuten pätevyyttä. Työttömät, vähän koulutetut ja pienituloiset sen sijaan korostavat

muuta enemmän sellaisia luottamusta tähdentäviä pehmeitä tekijöitä kuin rehellisyys ja reiluus. Myös naiset arvostavat luottamussuhteessa pehmeitä kriteerejä enemmän kuin miehet. (Sztompka 1999, 58-59.)

Sztompkan tulosta ei pidä lukea niin, etteivätkö vähänkoulutetut, naiset ja työttömät arvostaisi myös kovia kriteerejä ja hyvin koulutetut puolestaan pehmeitä kriteerejä. Kyse on tietysti vain *suhteellisista eroista*. Ne ovat silti oireellisia ja pohdinnan arvoisia. Yksi tapa ymmärtää eroja voisi liittyä modernin yrityselämän hierarkkisuuteen. Kun omistajajohtajat ovat saaneet tehdä tilaa ammattijohtajistolle, seurauksena on ollut se, että erityisesti yritysten ylemmässä johdossa on alettu arvostaa ammattimaisuutta. Se ei kuitenkaan liity perinteiseen käsityöläisen kätevytyteen, vaikka sitäkin varmaan pidetään yritysjohdossa arvossa. Ammattimaisuus kytkeytyy pikemminkin moderniin, paljon koulutusta vaativaan asiantuntijuuteen (ks. Kiiänmaa 1996, 185, 322-328). Asiantuntijuus on paljolti opillista ja teoreettista luonteeltaan. Siinä korostuvat halu ja kyky ajaa liikkeenjohdon oppien mukaisesti osakkeenomistajien ja siinä sivussa vähän omaakin etua. Yritysten alemmilla portailla on yleensäkin asetettu tällainen hieman paperinmakuinen asiantuntijuus kyseenalaiseksi ja samalla käytännön taitoja korostavan pätevyyden vastakohtaksi (vrt. Willis 1979, 194). Sitäkin enemmän siellä arvostellaan kuvatuista, omistajien etuja korostavaa asiantuntijuutta. Se koetaan suoranaishana uhkana, jota ei voi vastustaa muutoin kuin työyhteisön yhteisyydellä ja ammattijärjestöjen avulla, jos edes niidenkään tuella. Siksi on otaksuttavaa, että yritysten alemmilla portailla halutaan mieluummin painottaa yritysjohdon liikkuma-alaa rajoittavia, jo tehtyjä sopimuksia ja sitoumuksia, olivatpa ne muodollisia tai eivät. Niistä kiinni pitäminen, ”sanojensa takana seisominen” ja rehellisyys tiedotuksessa lienevät sen vuoksi työntekijöille tärkeämpiä asioita kuin minkäänlaiset muodolliset pätevyydet (vrt. Kiiänmaa 1996, 185; Ilmonen ym. 2000, 122-131).

Miksi paremmassa asemassa olevat ovat sitten taipuvaisempia luottamaan muihin ihmisiin ja yhteiskunnallisiin instituutioihin muita enemmän? Claus Offe on pohtinut tätä kysymystä ja antanut siihen myös osuvalta tuntuvaan vastauksen. Hänen mukaansa annettu luottamus vahvistaa luottamisen perusteita kahdella tavalla. Ensinnäkin kun luotetuksi tulo, luottamuksen kohteena oleminen, tiedostetaan, sitä ryhdytään kunnioittamaan. *Luottamus koetaan moraalisesti velvoittavaksi*. Siitä tulee suhteen molemminpuolisuutta vahvistava normatiivinen sääntö. Toiseksi on tärkeätä olla jollekulle merkityksellinen arkielämässä, olla jonkun luotettu. Luotetuksi tuleminen on yksi *arvostuksen mitta*. Kun luottohenkilön asema on saavutettu, ei enää tarvitse ”pingottaa” luottavan seurassa, sillä silloin on mahdollista saada pikkuhainrahdukset anteeksi. Luotettuna oleminen on tässä suhteessa *tärkeä resurssi*. (Offe 1999, 50-53.)

Luottamus on kuitenkin vain suhteellinen resurssi. Siihen sisältyviä riskejä ei punnita ainoastaan suhteessa luotettuun, vaan myös suhteessa muihin käsillä oleviin resursseihin. Mitä enemmän niitä on, sitä vähemmän haavoittuvia ollaan ja sitä pienempi on luottamuksen suhteellinen merkitys. Offen mukaan varakkaan ja hyvässä asemassa olevan kannattaakin luottaa, sillä hänen suhteelliset menetyksensä luottamuksen pettäessä ovat pienet. Luottamuksesta saadut hyödyt ovat sen sijaan suuret. Mitä vähemmän resursseja puolestaan on käytössä, sitä suurempi on luottamuksen merkitys ja sitä katastrofaalisempi sen pettäminen on asianosaiselle. Se pakottaa tarkkaan harkitsemaan kehen voidaan luottaa ja missä asioissa. Epäsuhta hyvä- ja huono-osaisten välillä on saanut Offen (mt., 55) kiteyttämään ajatuksensa siten, että *mitä enemmän luottamusta tarvitaan, sen vähemmän siihen on varaa*, kun sitä vastoin ne, *joita tarvitsevat luottamusta vähiten, voivat riskeerata helposti ja luottaa muihin keveämmilläänkin perusteilla*. Tätä hyvä- ja huono-osaisuuden suhdetta luottamukseen voisi kutsua *luottamuksen paradoksiksi*.

Luottamuksen epätasainen jakautuminen yhteiskunnassa kuulostaa ehkä ensi alkuun abstraktilta asialta. Vaikka hyvä koulutus ja ammattiasema onkin helppo ymmärtää sellaisinaan luottamusta tukeviksi resursseiksi, ne eivät kuitenkaan välttämättä auta silloin, kun kuka tahansa saattaa menettää työpaikkansa ja kun kenen tahansa koulutus muuttuu vuodessa parissa vanhentuneeksi (ks. Kortteinen 1994). Jotta niin koulutus kuin ammattiasema ylipääntään toimisivat luottamuksen tarvetta vähentävinä resursseina, ne on osattava muuttaa sellaisiksi.

Tutkiessaan amerikkalaisia valtaeliittejä 1960-luvulla C. Wright Mills kiinnitti huomiota juuri siihen, miten sosiaalinen asema on muutettavissa resurssiksi. Vaikka hän ei aikanaan operoinutkaan sosiaalisen pääoman käsitteellä, hän keskittyi siihen, miten vahvasti amerikkalaiset valtaeliitit (sotilaallinen, taloudellinen, kulttuurinen ja poliittinen) olivat verkottuneet. Amerikkalaisten eliittien verkostoitumista olivat edesauttaneet monet historialliset tekijät, joiden vaikutus oli kasautuva. Eliitin jäsenillä oli yleensä yhtäläinen kulttuurinen tausta, kuten protestantismi ja kaupunkilaisuus, heillä oli samanlaiset sosiaaliset lähtökohdat eli he olivat taustaltaan vanhaa tai uutta yläluokkaa, ja he olivat saaneet koulutuksen samoissa huippuyliopistoissa. Nämä kolme tekijää takasivat sen, että heillä oli pitkälti samanlainen psykologinen mentaliteetti ja sosiaalinen status, tai kuten sosiologiassa nykyisin on tapana sanoa, samanlainen elämäntapa ja habitus. Ne muodostivat puolestaan ponnahduslaudan oikean asenteen eli veljeyden osoittamiselle muita samassa asemassa olevia kohtaan. Se oli viimeinen kriteeri tiellä valtaeliittien jäsenyyteen. Oikea asenne ilmeni yhtäläisinä poliittisina ajatustapoina ja sosiaalisina harrastuksina, joita lisäksi tukivat eliittien sisäiset naimakaupat. (Mills 1974, 278-281.)

Millsiltä lainaamaamme kuvausta amerikkalaisista eliiteistä ei pidä ymmärtää siten, että ne olisivat muodostaneet yhden suuren perheen tai yhden yhte-näisen klubin. Mikään ei voisi olla virheellisempi näkemys. Kysymys oli pikemminkin klubien saaristosta. Sitä yhdistävinä tekijöinä olivat sellaiset toimijat, jotka olivat päteviä useammallakin alalla. Heillä ei ollut tämän vuoksi kontakteja vain omiin ryhmiinsä, vaan myös ulkopuolisiin eliittiryhmiin. Tämä oli heidän tärkein voimavaransa. He olivat oman ja muiden piirien välillä sukkuloivia ihmisiä, jotka suodattivat haluamaansa tietoa, käsityksiä ja toivomuksia verkostosta toiseen. (Mt., 286-293.)

Vaikka Millsin kuvaus 1960-luvun amerikkalaisesta yhteiskunnasta ei enää pitäisikään paikkansa, siitä on edelleen paljon opittavissa. Hyvä asema ja koulutus ovat muunnettavissa resurssiksi siten, että yhteydenpitoa laajennetaan samanhenkisiin ihmisiin, jotka ovat sen yhdistyksen tai yrityksen ulkopuolella, jossa asianomainen toimii (vrt. Kiianmaa 1996, 99-101). Pelkkä kontakti näihin ei kuitenkaan riitä resurssiksi, vaan lisäksi tarvitaan pysyvä yhteenkuuluvuus heidän muodostamaansa sosiaaliseen verkostoon. Kun se on olemassa, asianomainen voi myös nauttia verkostoon varastoituneesta luottamuksesta ja sille ominaisesta kunniankoodista, jonka mukaan kaveria ei jätetä edes hädän hetkellä. Tällä asenteella on suuri merkitys silloin, kun asianosaisen työpaikan luottamussuhteet pettävät. Onhan hyvän aseman ja koulutuksen omaavissa ihmisten piireissä tavallisesti henkilöitä, joiden merkityksellinen yhteiskunnallinen asema helpottaa auttamaan niitä piirien jäseniä, jotka joutuvat tilapäisesti ongelmiin, kuten Suomessa on tapahtunut niin laman ja pankkikriisin aikana kuin niiden jälkeenkin.

Jos Millsin innoittama kuvaus verkostoitumisesta pitää edes osaksi paikkansa, Offen erittelyä tulee täydentää. Luottamussuhteet ovat myös hyväosaisille siinä mielessä tärkeitä, *ettei niiden pettämistä yhdessä yrityksessä tai yhdistyksessä voida korvata muilla resurssilla*. Yrityksestä erottaminen on hyväosaisillekin suuri menetys. Heille on sen tähden tärkeätä, että luottamussuhteiden piiri on laaja ja että se ulottuu poliittisten ja taloudellisten hierarkioiden ylimpiin portaisiin. Korkea asema yrityksissä takaa vaihtoehtoisia ajankäyttömahdollisuuksia ja välineitä luoda suhdeverkostoja. Hyvässä asemassa olevat voivat esimerkiksi pelata golfia työaikana, heillä on miltei rajaton oikeus käyttää kommunikaatiovälineitä ja he voivat matkustaa kokouksiin ja konferensseihin sekä kotimaassa että ulkomailla. Kaikki tämä johtaa siihen, että heillä on hyviä mahdollisuuksia luoda kontakteja tällaiseen sosiaaliseen piiriin ja pitää niitä elävinä. Niiden huoltaminen näkyy yrityksissä konkreettisesti siten, että esimiestehtävissä olevilla on vähemmän aikaa alaisilleen kuin kaltaisilleen muualla yhteiskunnassa ja ylemmilleen samassa yrityksessä (ks. Kiianmaa 1996, 99, 177, 185). Tämä tosin johtunee osin myös heidän työtehtäviensä luonteesta. Kyse on kuitenkin myös siitä, että he pyrkivät tällaisella ajankäy-

tön jakamisella varmistamaan kontaktiensa laaja-alaisuuden ja sen kautta saadun informaation uusista toimintamahdollisuuksista. Ronald Burt (1995, 17, 45) kutsuu näitä mahdollisuuksia rakenteellisiksi aukoiksi. Hyvin informoitu henkilö voi käyttää niitä uransa nousujohteisuuden vauhdittamiseksi.

Heikkoresurssisilla ei ole hyväosaisten mahdollisuuksia käyttää aikaansa omaehtoisesti yrityksissä. Nykyään lisääntynyt kiire työelämässä päinvastoin viittaisi siihen, ettei heidän aikansa tahdo kunnolla riittää edes annettujen tehtävien hoitamiseen (esim. Lehto & Sutela 1998; Lehto & Järnefelt 2000). Heikkoresurssiset joutuvatkin tavallisesti rakentamaan kontaktinsa paikallisten työ- ja asuinpaikan siteiden varaan (ks. Kiianmaa 1996, 99, 177, 185). Sikäli kuin näissä siteissä petytään, niitä ei voi korvata. Heikkoresurssinen joutuu itse kantamaan luottamuksen pettämisen aiheuttamat tappiot. Tämän vuoksi on luonnollista, että hän pyrkii jollakin keinoin minimoimaan pettämisen mahdollisuudesta aiheutuvat riskinsä. Se tapahtuu tavallisesti juridisiin keinoihin, erilaisiin vakuutuksiin ja kirjallisiin sopimuksiin turvautumalla. Tällaisia järjestelyjä on kutsuttu riskienkäsitelyinstituutioksi (Ilmonen ym. 2000, 14-16), mutta sen voisi yhtä hyvin nimetä oman käsitteemme mukaisesti systeemiseksi luottamukseksi, koska luottamusta vahvistetaan siinä institutionaalisin keinoin.

11.2 LUOTTAMUS JA PAIKALLINEN SOPIMINEN

Tarkoituksemme on seuraavassa tarkastella sitä, miten luottamus ja systeemi-luottamus kytkeytyvät suomalaiseen talouselämään (ks. tarkemmin Ilmonen, Jokivuori ja Kevässalo 2002). Koska Suomessa on ollut 1990-luvulla painetta siirtyä systeemistä luottamusta ilmentävistä kollektiivisista sopimuksista paikalliseen, luottamuksen vahvuutta testaavaan sopimiseen, olemme valinneet sen yhdeksi esittelymme kohteeksi. Koska olemme jo yllä todenneet luottamuksen jakautuvan epätasaisesti yhteiskunnassa, päämielenkiintomme kohdistuu yhteiskunnallista eriarvoisuutta tuottaviin työelämän vertikaalisiin jakoihin. Keskitymme yrityshierarkian eri tasoilla työskentelevien ihmisten vertailuun. Ennen kuin siirrymme tähän muutama tarkennus on vielä paikallaan.

Mainittakoon aluksi, että paikallinen sopiminen ei sinänsä ole Suomessa uutta, vaikka 1990-luvulla lisääntynyt puhe siitä antaisi näin ymmärtää. Kaikkialla siellä, missä työehtosopimukset ovat olleet työnantajia yleisesti sitovia, työmarkkinoilla on ollut käytäntönä poiketa sopimuksista ja ylittää niiden palkansaajia koskevat vähimmäisehdot. Niin kutsutut palkkaliukumat olivat joinakin vuosina yhtä suuria tai jopa suurempia kuin sopimuskorotus. Uutta

1990-luvulla oli se, että taloudellinen lama antoi työnantajille perustelun pyrkimykselle *alittaa* liitosopimusten taso. Laman alkaessa hellittää otetaan Suomen taloudesta lisääntyä myös työnantajien halukkuus tehdä palkkasopimukset keskusjärjestötasolla, vaikka heidän retoriikkansa viittasikin toisaalle. Työajoista sen sijaan sovittiin yhä enemmän paikallisesti. Suomessa onkin uudelle vuosituhannelle tultaessa joustavimmat työajat Euroopassa (HS 14.9.2001).

Toiseksi kun tutkimuksen kohteena on työelämän toimijoiden keskinäinen vuorovaikutus, on empiirisessä tarkastelussa otettava huomioon joitakin perustavia lähtökohtia. Tärkein niistä on yksityisen palkansaajan ja hänen työnantajansa välisen suhteen epäsymmetrisyys jälkimmäisen eduksi. Yrityksestä saatavat tuotot ovat ensisijaisia sen omistajille ja tiettyyn rajaan asti myös heidän edustajilleen. Vastaavasti julkisen sektorin työnantajaedustajien ajattelussa on erityisesti 1990-luvun alun laman jälkeen toistuvasti korostunut kustannusten kurissa pitäminen. Tämä on käytännössä tarkoittanut palkan- korotuksista tinkimistä sekä osa-aikatyön ja määräaikaisten työsuhteiden lisääntymistä. Nämä työnantajien lähtökohdat ohittavat yleensä työntekijöiden tärkeinä pitämät asiat. Työsuhteen pysyvyys, siitä saatava palkka ja työkyvyn säilyminen ovat niistä keskeisimpiä. (Erkkilä 2001, 55-56.)

Epäsymmetria työpaikalla tarkoittaa käytännössä sitä, että työnantajat voivat omista lähtökohdistaan tehdä yksipuolisia päätöksiä, esimerkiksi lopettaa työyksiköitä tai niiden osia. Yksityinen palkansaaja tai jopa palkansaajien valitsemat edustajat voivat hyvin vähän vaikuttaa näihin ratkaisuihin. Suhteen eriarvoisuus ei ole kuitenkaan avoimesti näkyvissä, vaan piilossa tasavertaiselta näyttävän työsopimussuhteen takana. Epäsymmetrisyys ilmenee silti myös tuoreissa empiirisissä havainnoissa. Niiden mukaan vain vajaa puolet palkansaajien edustajista pitää sopijapuolten asemaa kokonaisuutena ottaen riittävän tasavertaisena, kun sopimuksia tehdään paikallistasolla. Työnantajien edustajista sen sijaan neljä viidestä näkee tilanteen riittävän tasa-arvoisena. (Ks. Uhmavaara ym. 2000, 38-44.)

Koska työnantajan ja työntekijän välinen suhde on jälkimmäisen järjestäytymisestä huolimatta paikallistasolla epäsymmetrinen, suomalainen ay-liike on päätenyt pitämään parhaana vaihtoehtona liittokohtaisia tai keskusjärjestöjen tekemiä sopimuksia. Niiden on katsottu antavan kelvollisen perustan paikallistasolla tapahtuville neuvotteluille. Jos valtakunnallisen sopimisen luoma tukijärjestelmä heikkenee, korostuvat muut kuin institutionaaliset tekijät, jotka takaavat työelämän suhteiden sujumisen. Niihin kuuluvat luottamus ja sen päivittäinen uusintaminen. Luottamus tuottaa ennustettavuutta sosiaaliseen ja talouselämään. Se tekee työelämän arjesta luistavaa (Sydow 1998, 31). Luottamuksen merkitystä on viime aikoina korostanut myös yritysten hierarkioiden ja markkinasuhteiden muuntaminen verkostomaisiksi

suhteiksi, tiimeiksi ja projekteiksi. Niiden edellytyksenä on vuorovaikutus, jonka jatkuvuuden takaa juuri luottamus (Castells 1996; Thrift 2001).

Luottamussuhteen luominen ja ylläpitäminen työelämässä ei kuitenkaan ole yksinkertaista työnantajan ja -tekijän välisen suhteen epäsymmetrian vuoksi. Kun lähtökohdaksi otetaan työnantajien ja -tekijöiden yksilölliset suhteet, luottamuksen rakentamiseksi tarvitaan avointa kommunikaatiota ja suhteen osapuolten vastavuoroista hyvántahtoisuutta. Jos kommunikaatio toimii avoimella pohjalla, on mahdollista saada aikaan yhteinen merkitysavaruuks, joka tukee luottamussuhdetta. Merkitysavaruuks on luonnollisesti aina moniaineksinen, ja se vaihtelee kontekstista toiseen, mutta sillä näyttäisi olevan myös yhteisiä, ympäristöistä riippumattomia piirteitä länsimaisessa kulttuurissa. Niiden keskiössä ovat Offen (1999, 73) mainitsevat neljä tuttua moraalista hyvettä: lupauksen pitäminen, avoin ja rehellinen kommunikaatio, reilu tai tasapuolinen kohtelu ja solidaarinen toimintatapa.

Lupauksen pitäminen on nähty keskeiseksi luottamuksen kriteeriksi jo Euroopan itsevaltiuden aikaisessa filosofiassa (Seligman 1997, 14-15). Totuuden puhuminen on puolestaan moderni, teollisen aikakauden tieteelliseen maailmankatsomukseen ja valistuksen filosofiaan perustuva luottamuksen tukijalka. Reiluus viittaa siihen, että ihmiset odottavat tulevansa kohdelluiksi tasapuolisesti mieluummin kuin jonkin satunnaisen ominaispiirteen (pärstäkertoimen) mukaan. Solidaarisuus kytkeytyy työn tulosten jakotapaan ja siihen, että heikoimmassa asemassa olevistakin kannetaan huolta. Yhdessä nämä neljä moraalista hyvettä muodostavat luottamussuhteen tukipilarit. (Offe 1999, 70, 73.)

Yhteisestä moraalista merkitysavaruuksista huolimatta luottamussuhde on hauras side. Luottamuksen vakautta vahvistaa kuitenkin *tuttuus* (Sztompka 1999, 80). Se ilmenee kulttuurisena ja sosiaalisena samankaltaisuutena. Tuttuus muodostaa luottamuksen moraalille hyveille niitä tukevan kehyksen, joka on syytä pitää niistä erillään. Ajatus on suunnilleen se, että erityisesti sellaiset ihmiset luottavat toisiinsa, jotka ovat jossakin suhteessa keskenään tuttuja. Jos ja kun he lisäksi jakavat mielestään samanlaiset moraaliset katsomukset, juuri tuttujien sanaan on helpompi luottaa kuin vieraiden ihmisten puheisiin. Tämän vuoksi on oletettavaa, että organisaatiohierarkiassa lähellä sijaitsevat ovat taipuvaisia luottamaan toisiinsa enemmän kuin muut. Tämä tarkoittaisi muun muassa sitä, että alaisten ja heidän lähimpien esimiestensä kesken vallitsisi korkeampi luottamus kuin esimerkiksi alaisten ja ylemmän johdon kesken. (Vrt. Kiiänmaa 1996, 60.)

Tuttuuden kautta päästään luottavaisuudeksi kutsumaamme luottamuksen muotoon. Siinä on keskeistä johonkuhun tukeutuminen työelämässä sen vuoksi, että hän edustaa annetussa yhteisössä jotakin vakiintunutta ammattikuntaa tai vakaaksi otaksuttua organisaatiota. Luottavaisuus eroaa luottamuksesta sen suhteen, että sosiaaliset siteet ovat siinä instituution välittämiä.

Luottavaisuus instituutioon ja sitä edustavaan henkilöön ilmentää vakuuttuneisuutta siitä, että ko. edustaja täyttää kyseiseen instituutioon sisältyvän lupauksen pätevydestä, oikeudenmukaisuudesta tai sopimusten kunnioittamisesta. Suhtaudumme luottavaisesti siihen, että ostamamme lennon ohjaaja hoitaa tehtävänsä taiten, vaikkemme olisi koskaan häntä nähneetkään. Suostumme sairaanhoitoon, koska oletamme hoitajien hallitsevan asiansa. Järjestys on luottamuksessa puolestaan päinvastainen: ensin luotetaan henkilöön ja vasta sitten siihen, mitä hän mahdollisesti edustaa.

Luottamussuhteen pitävyys ei tietenkään ole itsestäänselvyys edes tuttujen ja samankaltaisten kesken, vaan sen kestävyyttä tarkkaillaan etenkin työelämän suhteissa aika ajoin. Tarkkailun johtopäätöksistä riippuu, jatkuvatko henkilösuhteet luottamuksellisina vai eivät. Tarkkailun tarve juontuu kuitenkin olemassa olevan luottamuksen asteesta. Toistuvat myönteiset kokemukset tekevät luotettavuudesta itsestäänselvyuden samassa mielessä kuin legitiimistä auktoriteetista tulee itsestäänselvyys (Offe 1999, 50, 67). Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, etteikö ”Toisen” toimia koskevien epäilyjen jälkeen melko pian palattaisi luottamuksen testaamiseen.

Herkkyys testata luottamussuhdetta vaihtelee henkilöstön hallussa olevien organisaationaalisten ja henkilökohtaisten resurssien, kuten koulutuksen, mukaan (Offe 1999, 55). Organisaation alaportilla on tavallisesti käytössä vähän organisaationaalisia ja muita resursseja, joilla paikata väärin sijoitetusta luottamuksesta aiheutuneet haitat. Tästä seuraa, että resurssiltaan työelämän heikompi osapuoli ja sen edustajat haluavat turvakeen *mainituista moraalisisista hyveistä ja tuttuudesta riippumattoman, heitä tukevan institutionaalisen kehyksen*, muodostuipa se vakiintuneista historiallisista neuvottelujärjestelmistä tai yleisestä työläinsäädännöstä (Lane 1998, 15; Marsden 1998, 175). Kutsumme juuri tätä kehystä palkansaajien riskienkäsittelyinstituutioksi (Ilmonen ym. 2000, 15). Yhdessä luottamuksen kanssa se muodostaa systeemisen luottamuksen.

Systeemisen luottamuksen vahvuus on myös suuresti riippuvainen työpaikalle ulkoisista institutionaalisista järjestelyistä. Tällaisia ovat esimerkiksi lait ja kollektiiviset neuvottelumekanismit. Luottamusta voidaan toki yrittää voimistaa yrityksissä myös sisäisesti. Monet tutkimukset osoittavat, että vakiinnuttuaan myös paikalliset epäluottamusta vähentävät organisatoriset käytännöt ja säännöt tarjoavat työelämän suhteiden osapuolille hyvän selkänöjan, sillä niiden sovellukset tunnetaan ja niiden vaikutukset tiedetään (Marsden 1998, 192). Koska luottavaisuus liittyy pikemminkin ammattiin kuin henkilöön, se toimii yhdestä yrityksestä riippumatta. Se voi toki vahvistua myös yrityksen sisällä, kun yksittäiset työntekijät ja työntekijäryhmät oppivat tuntemaan toisensa ja arvostamaan toistensa ammattitaitoa.

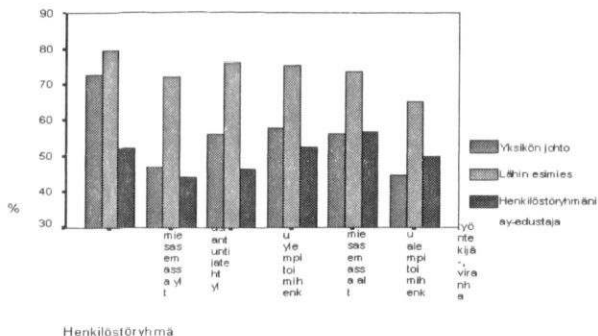
Työelämän *luottamussuhteet* ovat sen sijaan aina *organisaatiokohtaisia ja historiallisesti muotoutuneita.* Toisin kuin organisaatiokultuuria yleensä, luottamus-

suhteita on mahdollista muuttaa hyvinkin nopeasti, mutta vain epäluottamuksen suuntaan. Luottamuksen lisääminen on ohdakkeisempi polku. Sitäkin voi tosin oikaista esimerkiksi vahvistamalla organisaation *strategisissa asemissa toimivien henkilöiden välistä luottamusta* (Ilmonen ym. 1998). Tämä viittaa siihen, että luottamus ja epäluottamus eivät muodosta jatkumoa, vaan ne ovat kaksi erillistä muuttujaa, jotka on empiriassa syytä pitää erillään.

11.3 SUOMALAISEN TYÖELÄMÄN HIERARKIAT JA PAIKALLINEN SOPIMINEN

Edellä esitetty toimii esimerkkitapauksenamme käyttämämme tutkimuksen viitekehyksenä. Tutkimus on tehty kyselytutkimuksena¹. Aineiston muodostavat siis 12 suurehkoa organisaatiota ja yhdeksän pk-yritystä, joista tosin yksi on melko suuri työllistäen 110 henkilöä². Yritykset edustavat kaikkia Suomen talouden pääsektoreita. Niillä on erilaiset työmarkkinasuhteiden perinteet. Tutkimuksen perustarkoituksena on ollut selvittää sitä, miten luottamus on yhteydessä halukkuuteen neuvotella keskeisistä työmarkkina-asioista ja miten tuo luottamus vaihtelee tutkittujen organisaatioiden tasojen mukaan. Keskeinen oletus on ollut se, että mitä ylemmäs hierarkiassa tutkituissa organisaatioissa mennään, sitä enemmän ilmenee luottamusta ja luottavaisuutta toisiin henkilöstöryhmiin. Tästä seuraisi se, että myös halu paikalliseen sopimiseen kasvaa, kun siirrytään organisaatiohierarkiassa ylöspäin. Tutkimuksessa on sen lisäksi ajateltu, että organisaationaalinen läheisyys nostaa luottamuksen astetta. Tutkimuksessa on niin ikään arveltu, että toive neuvotella asioista paikallisesti vaihtelee otaksuttavasti myös sen suhteen, mitä asioita neuvottelu koskee.

Kuvio 4. Rivipalkansaajien luottamus strategisissa asemissa olevia henkilöitä kohtaan (niiden %-osuus, jotka ovat sitä mieltä, että sanaan voi luottaa).

Kuten olemme saaneet nähdä luottamus on moniulotteinen ilmiö. Sitä on mahdotonta lähestyä kaikenkattavasti yhdessä tutkimuksessa. Esimerkkitutkimuksessamme on keskitytty erityisesti sanansa tai lupauksensa pitämiseen, koska se kytkeytyy keskeisimmin työorganisaatioiden sisäiseen kommunikaatioon ja koska usean tutkimuksen mukaan juuri avoin sisäinen kommunikaatio on luottamuksen keskeisimpiä kriteerejä (esim. Kinnunen & Nätti 1996, 43-56; Ilmonen ym. 1998). Sanansa pitämistä koskeva kysymys on liitetty niihin henkilöihin, jotka työpaikoilla ovat keskeisessä asemassa, kun paikallisia sopimuksia tehdään. Vastaajille on esitetty väite *"Yksikön johdon/lähimmän esimiehen/henkilöstöryhmäni paikallisen ay-edustajan ...sanaan voi aina luottaa"*, johon he saivat olla samaa, eri mieltä tai esiintyä vailla mielipidettä.

Tutkimusaineiston rivipalkansaajilla³ oli enimmäkseen selkeä mielipide siitä, voiko johdon, lähimmän esimiehen tai ay-edustajan sanaan luottaa. Kaikki mainitut ryhmät koetaan valtaosiltaan luotettaviksi. Mutta myös erot näiden välillä olivat selvät (merkitsevyys ***). Eniten koettiin luottamusta lähintä esimiestä kohtaan. Yritysjohdo ja ay-edustaja eivät saaneet vastaajilta yhtä paljon tunnustusta kuin edelliset, mutta johdon suhteen vastaajat olivat myös samaan aikaan epävarmimpia. Heidän suhteensa oli eniten niitä, jotka eivät osanneet sanoa, luottaako tämän sanaan vai ei.

Tulos tukee esitettyä olettamusta vastaajan organisaationaalisen aseman vaikutuksesta. Mitä alempana yrityksen hierarkiassa hän oli, sitä useammin hän oli epävarma siitä, voiko johdon sanaan luottaa vai ei. Vastaavasti mitä alempi asema vastaajalla oli tutkitussa organisaatiossa, sitä useammin hän arveli, ettei johdon sanaan voi luottaa. Edellinen tulos heijastelee otaksuttavasti suurten yritysten moniportaisuutta. Mitä alemmalla tasolla vastaaja on, sitä harvemmin hänellä on suoraa kokemusta siitä, voiko johdon sanaan luottaa vai ei. Käsitös muodostuu pikemminkin ay-aktiivien, välittömien esimiesten ja työtoverien mielipiteiden perusteella. Jälkimmäinen tulos liittyynee edellä mainittuihin vähäisiin resurssisiin kytkeytyvään pelkoon kohdentaa luottamus virheellisesti. Toisaalta vastauksiin heijastunee myös perinteenä sinnikkäästi siirtynyt, Suomessa pitkään vallinnut työpaikkojen vastakkainasettelun kulttuuri. (Ilmonen ym. 1998.)

Asiantuntijatehtävissä toimivat työntekijät muodostavat mielenkiintoisen poikkeuksen työorganisaation hierarkian vaikutuksesta tulokseen. Heissäkin on toki viljalti niitä, jotka eivät osaa ottaa kantaa sanansa pitämistä koskevaan kysymykseen. Enin osa asiantuntijoista julkistaa kuitenkin mielipiteensä. Heissä onkin eniten niitä, jotka eivät voi yhtyä siihen, että johdon sanaan voi luottaa. Tämä kuvastanee nykyaikaisen teknokratian asemaa yrityksissä. Se kuuluu ydintyövoimaan ja sen sidoksia yrityksiin pyritään vaalimaan erityisellä huolella, mutta huolenpito ei näytä tuottavan kovinkaan hyviä tuloksia. Kun asiantuntijat ovat sen verran kouliintunutta väkeä ja sellaisessa asemassa, että

he kykenevät arvostelemaan yritysjohtoa havaintojensa perusteella, he näyttävät myös tekevän niin.

Kuvio kaksi osoittaa myös, että kaikissa vastaajaryhmissä luotetaan eniten lähimmän esimiehen sanaan. Työpaikan vakiointi aineistossa ei muuta tätä kuvaa. Tulos sopii tässä ja itse tutkimuksessa hahmoteltuihin teoreettisiin lähtökohtiin. Lähimmät esimiehet ovat kaikille palkansaajaryhmille niitä tuttuja henkilöitä, joiden kanssa ollaan jatkuvassa välittömässä vuorovaikutuksessa ja joiden toiminta on tästä syystä näkyvää ja helposti kontrolloitavaa. Voidakseen ylläpitää toimivaa esimies-alainen –suhdetta, kumpikin osapuoli joutuu luottamaan toisen sanaan. Jos tähän tulee syystä tai toisesta säröjä, luottamussuhde on taipuvainen murenemaan, ja työn sujuvuus kärsii sen seurauksena.

On niin ikään merkillepantavaa, että ylemmät ja esimiesasemassa olevat toimihenkilöt luottavat paikalliseen johtoon enemmän kuin omiin ammattiyhdistysedustajiinsa. Ay-tutkimuksesta tiedetään, että tähän on hyvä selitys. Kaikilla työpaikoilla ei ole vastaajan henkilöryhmän ay-edustajaa, eivätkä he siten tunne tätä (Ilmonen 1995, 67-68; Erkkilä 2001, 52-53). Tämä ei siis johtune välttämättä siitä, etteivät he luottaisi ay-edustajiinsa. Kysymys lienee pikemminkin siitä, että he eivät osaa määrittellä kantaansa, koska eivät tiedä, kuka heidän ay-edustajansa on. Tämä ilmenee erityisen hyvin ylempien toimihenkilöiden parissa. Vuonna 1998 haastatelluissa kuudessa yrityksessä toimihenkilöiden ay-edustajat eivät pitäneet itseään varsinaisina luottamushenkilöinä, vaan pikemminkin eräänlaisina luottamushenkilön satunnaisina sijaisina, koska tehtävään ei ollut ilmoittautunut ketään muutaakaan (Ilmonen ym. 1998). Jos he eivät kokeneet itseään ay-edustajiksi, miten muut olisivat voineet heidät sellaisiksi mieltää puhumattakaan siitä, että he osaisivat sanoa varmasti, luottaako heidän sanaansa vai ei.

Yleisesti ottaen kuviosta kaksi tulee selkeästi näkyviin se, että *lähimpien esimiesten asema työelämän luottamussuhteissa on erittäin keskeinen*. Rivipalkansaajista selvästi suurempi osuus (68 %) luottaa heidän sanaansa kuin toimipaikan johdon (49 %) tai paikallisten ay-edustajien sanaan (50 %). Paikallisen tason toimijoiden keskinäissuhteiden ydin onkin suorissa ihmisten välisissä suhteissa. Ne eivät kuitenkaan sijoitu sen paremmin sosiaaliseen kuin taloudelliseenkaan tyhjiöön. Erityisesti yrityksen taloudellinen menestys tai sen puute välittyy tähän ydinsuhteeseen. Tämän vuoksi on oletettavaa, että luottamussuhteet ja myös niiden puute ovat sidoksissa myös siihen, miten hyvin yrityksen johto ja esimiehet saavat yrityksen kukoistamaan taloudellisesti eli miten hyvällä menestyksellä he pystyvät vastaamaan institutionaalisen asemansa sisältämiin odotuksiin. On siis otaksuttavaa, että luottamussuhteet ovat sidoksissa luottavaisuudeksi kutsumaamme luottamuksen muotoon, asianosaisten oletettuun pätevyteen.

Tutkimuksen mukaan luottavaisuutta koskevat tulokset ovat oletusten suuntaiset. Lähimpiin esimiehiin kohdistuu luottavaisuutta talousasioissa yhtä paljon kuin johtoon (50%). Erot yritysten hierarkkisten ryhmien kesken ovat kuitenkin suuret. Nimenomaan johtoasemassa olevissa ylemmissä toimihenkilöissä (60%), muissa ylemmissä toimihenkilöissä (59%) ja esimiesasemassa olevissa alemmissä toimihenkilöissä (57%) on eniten niitä, jotka pitävät heitä pätevinä *talousasioissa*. Kriittisin joukko on jälleen asiantuntija-tehtävissä toimivien parissa, mutta myös alemmat toimihenkilöt ja suoritus-työntekijät suhtautuvat epäillen johdon kykyihin talousasioissa. Noin viidesosa vastaajista näissä ryhmissä ei pidä heitä lainkaan pätevinä *taloustehtävissä*! Tämä ei anna kovinkaan lohdullista kuvaa vastaajien käsityksistä suomalaisen yritysjohdon asiantuntijuudesta, sen taidoista luotsata yrityksiään karikkoisilla globalisoituvilla markkinoilla.

Tutkimuksessa on selvitetty myös sitä, mikä vaikutus luottamuksella yritysjohdolle tai sen puutteella on siihen, mistä työntekijät haluavat sopia milläkin mahdollisella neuvottelutasolla. Päätöksenteon tasoja on oletettu olevan kuusi. Ne vaihtelevat työnantajan yksipuolisesta päätöksestä kaikkia palkansaajia koskeviin lakeihin. Sovittavista asioista on tutkimuksessa otettu tarkasteluun vain palkkauksen taso, palkkausjärjestelmä, työajat, työorganisaation muuttaminen, työorganisaation tai sen osien myyminen, yksikön tuloksen jako sekä yksityisen ja useiden työntekijöiden käyttämät työkalut/laitteet. Kolme viimeksi mainittua asiakokonaisuutta ei tuottanut tutkimuksessa vastaajien joukossa eroja. Tarkasteluun on siten kelpuutettu vain vuosittain toistuvat, palkkoja ja työaikoja koskevat keskeiset työmarkkinakysymykset. Aloitakaamme tutkimuksen palkkatarkastelulla.

Taulukko 1. Rivipalkansaajat, palkkataso, palkkausjärjestelmä ja ”luottamus samaan” (samaa mieltä %).

PALKKATASO/ LUOTTAMUKSEN TASO	ALHAINEN	KESKINK.	KORKEA	PALKKAUSJÄRJESTEL- MÄ/ LUOTTAMUKSEN TASO	ALHAINEN	KESKINK.	KORKEA
TYÖNANTAJA YKSIN PÄÄTTÄÄ	4	3	2	TYÖNANTAJA YKSIN PÄÄTTÄÄ	4	3	2
TYÖRYHMÄ PÄÄTTÄÄ	5	4	4	TYÖRYHMÄ PÄÄTTÄÄ	5	4	6
TYÖNANT. JA TYÖNT. EDUSTAJA PÄÄTTÄÄ	8	7	10	TYÖNANT. JA TYÖNT. EDUSTAJA PÄÄTTÄÄ	3	3	6
PAIKALL. SOPIMUS	17	24	27	PAIKALL. SOPIMUS	28	35	38
KESKUSJ./LIITTO SOPI	54	47	46	KESKUSJ./LIITTO SOPI	47	41	39
LAIN MUKAAN	13	15	11	LAIN MUKAAN	14	15	10
KAIKKI	100 525	100 525	100 607	KAIKKI	100 524	100 570	100 524

Erot palkkatasoa ja palkkausjärjestelmää koskevien sopimustasojen ja luottamuksen tason välillä ovat tilastollisesti erittäin merkitseviä (***) Kummassakin tapauksessa vastaajat pitivät parhaana keskusjärjestö- tai liittokohtaisia ratkaisuja. Paikallinen sopiminen sai seuraavaksi eniten suosiota osakseen. Vastaajien välillä oli tässä kuitenkin selkeitä eroja. Korkean luottamuksen ryhmässä oli huomattavasti enemmän kuin alhaisen luottamuksen ryhmässä niitä, jotka halusivat sopia sekä palkkatasonsa että koko palkkausjärjestelmän paikallisesti. Tulos on yhtäpitävä muiden vastaavatyypisten tutkimusten tulosten kanssa (ks. esim. Ilmonen 1995, 61; Erkkilä 2001, 54-56). Päinvastainen näkyi liitto- ja keskusjärjestötasoisia sopimuksia suosivien keskuudessa. Alhaisen luottamuksen ryhmässä oli eniten tätä päätöstasoa ensisijaisena pitäviä. Kuten tutkijat olivat olettaneetkin, he halusivat turvautua luottamuksen sijasta vanhaan riskienkäsittelyinstituutioon.

Vastaava kuvio pyrki esiin työajoista sopimisessa. Nyt tosin ilmeni myös painotuseroja vastausten kokonaistasolla. Yhtäältä työajoista haluttiin sopia mieluummin paikallisesti kuin millään muulla tavalla. Toisaalta 15 prosenttia vastaajista halusi, että työajoista päätetään kaikkia palkansaajia koskevilla laeilla. Liitto- ja keskusjärjestökohtaisia ratkaisuja suosi neljäsosa vastaajista.

Erot olivat tälläkin kertaa selvät paljon ja vähän luottavien kesken. Edellisissä oli eniten niitä, jotka halusivat sopia työajoista paikallisin sopimuksin. Jälkimmäisissä taas oli eniten niitä, jotka suosisivat liitto- tai keskusjärjestötasoisia ratkaisuja. Toisin sanoen puhuttiinpa palkoista tai työajoista, luottamuksella on suuri merkitys, kun sovitaan, millä tasolla tehdään työmarkkina-sopimuksia

Taulukko 2. Rivipalkansaajat, työaikamääräyksistä sopiminen ja luottamuksen taso (samaa mieltä %)

PALKKATASO/LUOTTAMUKSEN TASO	ALHAINEN	KESKINK.	KORKEA
TYÖNANTAJA YKSIN PÄÄTTÄÄ	5	3	3
TYÖRYHMÄ PÄÄTTÄÄ	14	14	11
TYÖNANT. JA TYÖNT. EDUSTAJA PÄÄTTÄÄ	4	4	6
PAIKALL. SOPIMUS	34	41	44
KESKUSJÄRJ/LIITOSOPIMUKSET	28	22	24
LAIN MUKAAN	16	16	13

Luottamus vaihteli siis tutkituissa työorganisaatioissa sen mukaan, mikä asema vastaajalla oli ollut organisaatiohierarkiassa. Luottamus kasvoi, kun siirryttiin ylöspäin organisaatiohierarkiassa. Tämä on kuten todettu yleinen havainto luottamusta käsittelevässä tutkimuksessa. Hyvässä työasemassa oleva ja hyvin toimeentuleva väki on luottavampaa kuin pienituloiset ja organisaation alimmilla portailla työskentelevät (Offe 1999; Sztompka 1999). Tulos johtunee muun muassa siitä seikasta, jonka olemme jo tuoneet esille. Heikossa yhteiskunnallisessa ja organisationaalisessa asemassa elävillä on huonommat edellytykset kantaa väärin kohdistetun luottamuksen sisältämiä riskejä. Tämän vuoksi he haluavat muita kuin pelkästään henkilökohtaiseen arvioonsa perustuvia takeita sille, etteivät tule petetyiksi. Oletettavasti sen tähden juuri heihin kuului tutkitussa aineistossa suhteellisesti eniten niitä, jotka suosivat liitto- tai keskusjärjestökohtaisia ratkaisuja. Hyvän organisationaalisen aseman haltijoissa oli puolestaan suhteellisesti eniten niitä, jotka olivat valmiita paikalliseen sopimiseen. Yritystason eriarvoisuudella on siis vaikutuksia luottamuksen tasoon. Sillä on vuorostaan käytännön vaikutuksia työelämässä. *Vain paljon luottavat ovat valmiita sopimaan asioistaan paikallisesti.*

Tutkimuksen yleiseen tulokseen oli kuitenkin mielenkiintoinen *poikkeus*, *asiantuntijatehtävissä toimivat ylemmät toimihenkilöt*. Luottamuskulttuuri ei ollut tarttunut tähän yrityksen ”teknokraattiseen” osaan. Heissä oli suhteellisesti eniten niitä, jotka luottivat yksikkönsä johtoon vain vähän. Samaten heidän luottavaisuutensa yksikön johdon ammattitaitoon talous- ja henkilöasioissa oli suhteellisesti vähäisintä. Tutkimuksen aineiston perusteella on vaikea sanoa, mistä tämä tarkalleen ottaen johtuu. Tutkimuksen tulos näyttäisi kuitenkin osoittavan, että asiantuntijoiden ”kaitseminen” on tänä päivänä melkoinen johtamishaaste. He kuuluvat yritysten ydintyövoimaan, mutta he ovat samalla kriittisiä suhteessaan yritysjohtoon. Se paljastaa myös, ettei luottamus suinkaan vahvistu mekaanisesti, kun matkustetaan organisaatiohierarkian hissillä ylöspäin. Tämän vuoksi uskaltanee sanoa, että luottamus on jopa läheisissä esimies-alainen –suhteissakin viime kädessä hauras ilmiö, ellei sillä ole institutionaalisia järjestelyjä tukenaan. Se pakottaa Diego Gambettan (1988) tavoin kysymään, ”voimmeko luottaa luottamukseen” työelämässä?

VIITTEET

- ¹ Tässä tehtävä tutkimuksen esittely perustuu Kaj Ilmosen, Pertti Jokivuoren ja Kimmo Kevätsalon artikkeliin Luottamus, luottavaisuus ja paikallinen sopiminen (2002). Ks. myös tutkimusraportti ”Luottamus ja paikallinen sopiminen” (Ilmonen, Jokivuori, Kevätsalo & Juuti 2000).
- ² Kysely suunnattiin otoksessa mukana olleiden yritysten koko johtajistolle ja muulle henkilökunnalle. Kaikkiaan lomakkeen palautti asiallisesti täytettynä 1824 vastaajaa, mikä tuotti vastausprosentiksi 49,8. Otamme tässä tarkasteluun ainoastaan ”rivipalkansaajiksi” tulkitsemamme vastaajat, koska aiomme tarkastella juuri heidän näkemystään yritysten keskeisissä tehtävissä työskentelevien osakseen saamasta luottamuksesta. Olemme sen vuoksi karsineet vastaajien joukosta tutkimiemme organisaatioiden ylimmän johdon ja varsinaiset ay-aktiivit tai luottamushenkilöt. Varsinaiseksi aineistoksi jää näin 1486-1488 vastaajaa.
- ³ Rivipalkansaajat ovat niitä, jotka eivät työskentele johtaja-/päällikkötehtävissä, eivätkä osallistu ay-tilaisuuksiin useammin kuin 5 kertaa vuodessa.

12

LUOTTAMUS KOULUSSA

12.1 KOULU MODERNIN MAAILMAN PIENOISMALLINA

Modernin teollisen yhteiskunnan ydinsoluina on pidetty palkkatyötä ja Mydinperhettä. Nekin, jotka puhuvat jälkiteollisesta yhteiskunnasta, korostavat näiden kahden merkitystä. Se, miten ihmisten väliset suhteet on työpaikoilla ja perheissä organisoitu, kertoo myös siitä, mikä on näiden suhteiden tila yhteiskunnassa laajemmin. Varsinkin perhettä on pidetty sellaisena agenttina, joka välittää yleiset yhteiskunnalliset prosessit sosialisaaion kautta aikuisuuteen matkalla olevien lasten ja nuorten maailmaan (Fromm 1976; Aittola, Jokinen ja Laine 1991). Sukupuolten väliset suhteet on kotona järjestetty yleensä samansuuntaisesti kuin työpaikoilla, eivätkä muut kentät oleellisesti poikkea tästä järjestyksestä. Esimerkiksi patriarkaalisen perheen ihanne, jossa äidin odotetaan hoitavan kodin ja lapset ja jossa isä vaikuttaa etäämmältä eräänlaisena ylimpänä auktoriteettina, kuvastaa perhettä ympäröivää sosiaalista maailmaa auktoriteettisuhteineen ja sukupuolten välisine työnjakoineen.

Myös koulu ja luokkahuone on usein pantu edustamaan teollista järjestystä. Sikäli se ei kovin paljon poikkea palkkatyöstä tai perheestä. Koulu on osa yhteiskuntaa, ja luokkahuoneen käytännöllä on vastineensa sen ulkopuolella. Kaarlo Laine (1997, 15-23) on arvellut, että koulun arjessa käsitellään yksilön ja yhteiskunnan välisiä suhteita. Koulu on erittäin keskeinen vaihe lapsen ja nuoren elämässä ja tärkeä osa sosialisaaion aikuisuuteen. Koulussa esimerkiksi käsitellään sukupolvien välisiä suhteita ja annetaan sukupuolirooleille sisältöjä. Yhteiskunnalliset muutokset näkyvät lähes suodattumattomina luokkahuoneessa, ja koulu kiteyttää osuvasti yksilöihin kohdistuvat lisääntyvät vaatimukset. Koulu ikään kuin mallittaa nuorten elämää, jossa yhtäältä edellytetään oman yksilöllisyyden toteuttamista ja toisaalta eletään yhteiskunnallisten vaatimusten yhdenmukaistavien vaikutusten paineissa.

Luokkahuonetta on täten mahdollista pitää jännitekenttänä, jossa yksilöiden oman erityisyyden kokeminen, vapaus ja mielihyvän etsiminen sekä oman sukupuoli- ja seksuaalisen identiteetin rakentaminen elävät rinnakkain kurinpidon, standardien ja suoriutumisvaatimusten kanssa. Kiteytetysti kysymys on yksilöllistymisen ja institutionaalisten, toimintaa yhdenmukaistavien sääntöjen välisestä ristiriidasta. Tämän perusteella Donald Broady (1986, 96-111) väittää koulun olevan suoraan teollisen yhteiskunnan tarpeiden ja sosiaalisen järjestyksen perustalta nouseva instituutio. Luokkahuoneessa opitaan sellaisia työrutiineja, ihmisten välisiä suhdemalleja ja käyttäytymistapoja, joilla selviää luokan ulkopuolellakin. Siellä ohjataan oppilaat sekä kehittämään omia yksilöllisiä taitojaan että toimimaan ryhmässä sääntöjä noudattaen. Samalla se uusintaa ympäröivässä yhteiskunnassa vallalla olevia hierarkkisia järjestyksiä.

Tässä luvussa erittelemme, mikä on luottamuksen rooli koululuokassa ja millä edellytyksillä siellä voi sitä syntyä. Koska luottamus on tärkeä modernia yhteiskuntaa ja sen instituutioita koossa pitävä kitti, voidaan olettaa, että koululuokassa on paljon tilanteita, joissa toimijoiden väliset suhteet edellyttävät toimiakseen luottamusta. Kun puhumme luottamuksesta luokassa, puhumme etenkin vuorovaikutuksesta ja tunteista. Käsittelemme luottamuksellisen ilmapiirin synnyn ja olemassaolon edellytyksiä luokassa suhteessa tunteisiin ja kommunikaatioon, rationaalisuuteen, kognitiivisuuteen ja asiantuntijuuteen sekä auktoriteettien eri muotoihin. Myöhemmin, tunteita käsittelevässä 14. luvussa, pohdimme samoja asioita, mutta yleisemmin koko kulttuuriamme koskien.

Se teollisen ajan koulu, jota Broady lähestyi piilo-opetussuunnitelman käsitteellä, sisälsi sellaisia institutionaalisesti määriteltyjä ja pedattuja suhdemalleja opettajien ja oppilaiden kesken, että sitä voidaan pitää luottavaisuuden maailmana. Nykykoulu, josta tässä kirjoitamme, ei välttämättä enää toimi näin. Siinä eri sukupolvien väliset suhteet ja oppimistilanteet eivät samalla tavalla kuin ennen ole perinteiden, perinteisten auktoriteettisuhteiden ja teolliselle yhteiskunnalle ominaisen institutionaalisen järjestelmän säätelemiä. Siksi tämän päivän luokkahuoneen maailma ei enää ole luottavaisuuden, vaan nimenomaan luottamuksen maailma.

Kasvaminen ja oppiminen eivät nojaa pelkästään opettajan asiantuntemukseen ja kykyyn opettaa. Myöskään perinteisistä auktoriteettimalleista ei ole tilanteen takaaajiksi. Oppiminen luokkahuoneen moninaisissa ja nopeasti vaihtuvissa tilanteissa rakentuu hyvin monenlaisista tekijöistä. Varsinkin, jos halutaan oppia jotain sellaista, joka antaisi valmiuksia selvitä modernissa maailmassa, tarvitaan hyvin moninainen vyyhti tietoa, asiantuntemusta, auktoriteetteja, tunnetyötä ja kommunikaatiotaitoja. Tässä kokonaisuudessa on kysymys juuri luottamuksesta. Jos oppilaat ja opettaja voivat luottaa luokka-

huoneessa toisiinsa, luokan ilmapiiri on hyvä. Silloin asiat yleensä sujuvat. Tällaisissa tapauksissa koulu muodostaa sellaisen luottamukselle rakentuvan yhteisön, jossa omaksuttua kykyä luottaa on mahdollista siirtää myös muille nyky-yhteiskunnan kentille

12.2 AINEISTOT JA MENETELMÄT

Seuraavassa käytämme ja tulkitsemme uudelleen ”Kasvatus ja kulttuurinen modernisaatio” -hankkeessa kerättyjä aineistoja. Hanke käynnistyi jo 1980-luvulla (Aittola, Jokinen ja Laine 1995). Siinä on pyritty ymmärtämään nuoruutta, oppimista ja sosialisaatiota yhdistämällä toisiinsa konkreettista sosiaalitytkimystä, kasvatustieteellisiä näkökulmia oppimiseen ja yhteiskuntatieteellisiä aikalaisdiagnooseja. Keskiössä ovat olleet etenkin nuorten yksilöllistyvän kulttuurisen tilanteen ja kouluinstituution väliset jännitteet sekä koulun aika ajoin hyvin jännitteisiin tilanteisiin liittyvät vuorovaikutus- ja oppimisprosessit. Uusimmat aineistot on kerätty vuonna 2001.

Hankkeen pääaineisto kerättiin yhden viikon mittaisella intensiivijaksolla. Se toteutettiin eräässä oululaisessa peruskoulussa syksyllä 1994. Kiinnostus kohdistui lähinnä seitsemännen, kahdeksannen ja yhdeksännen luokan oppilaisiin. Koulussa otettiin kyseisellä viikolla valokuvia, luokissa ja muissa oppilaille tutuissa paikoissa tehtiin osallistuvaa havainnointia, oppilaita haastateltiin yksin, pareittain ja ryhmissä, oppi-, väli- ja ruokatunteja videoitiin sekä oppilaita pyydettiin kirjoittamaan koulukokemuksistaan. Materiaalia täydennettiin kyselylomakkeella. Lisäksi haastateltiin henkilökuntaa. Sen joukosta koottiin myös muisteluryhmä, jossa käsiteltiin ryhmäläisten koulukokemuksia. Linja-autollinen koulun oppilaita vieraili myöhemmin Jyväskylässä ”kummikoulussaan”. Tällöin heitä pyydettiin ilman erityistä valmisteluaikaa näyttelemään jyväskyläläisten koululaisten kanssa pienoisdraamoja. Tämän jälkeen aineistoista tehtyjä tulkintoja on käyty esittelemässä koulun oppilaille ja opettajille. Aineistoa on samalla täydennetty. Opettajat ovat esimerkiksi näyttelleet omat oppituntidraamansa ja oppilaat piirtäneet kouluaiheisia kuvia. (Laine 1997, 25; Laine 2000, 83-103.)

Tässä hyödynämme pääasiassa edellä mainitulla intensiivijaksolla tehtyä osallistuvaa havainnointia ja tutkijaryhmän havainnoistaan käymiä keskusteluita. Havainnoinnit koostuivat koulun arjessa elämisestä, tilanteiden ja asioiden sekä ihmisten kohtaamisesta ja keskusteluista heidän kanssaan. Projektin jäsenet elivät näissä tilanteissa mukana ja kirjasivat niitä päiväkirjoihinsa. Oppilaat nimittivät havainnointia sen passiivisuuden takia ”seurailuksi”. Päiväkirjamerkinnot tehtiin vapaamuotoisesti asioista, jotka

vaikuttivat merkityksellisiltä. Ne puhtaaksikirjoitettiin myöhemmin, ja niistä keskusteltiin ryhmässä useampaan otteeseen.

Tutkijoiden keskinäiset keskustelut olivat tärkeä osa tiedonhankintaa. Tällaisten ryhmäkeskusteluiden teoreettiset juuret löytyvät Frankfurtin koulun piirissä toisen maailmansodan jälkeen kehitellystä tutkimusorientaatiosta, jonka tavoitteena oli tuottaa tutkijaryhmässä puheen kautta havaintoja ja kokemuksia eletystä todellisuudesta ja tehdä uusia tulkintoja aineistosta aiemmin tehdyistä tulkinnoista (ks. esim. Leithäuser ja Volmerg 1988). Käytännössä keskustelut toteutettiin niin, että jokaisen koulussa vietetyn päivän jälkeen tutkijaryhmä kokoontui tunniksi tai kahdeksi käymään läpi kokemuksiaan, erittelemään tulkintojaan ja ideoimaan seuraavaa päivää. Keskustelut nauhoitettiin ja litteroitiin. Eri näkökulmien kohtaaminen tarjosi mahdollisuuden oppia tutkittavasta todellisuudesta ja asettaa tutkijoiden tietoisuus osaksi laajempaa vuorovaikutusprosessia. Ryhmä mahdollisti havaintojen korjaamisen ja täydentämisen sekä tulkintojen reflektoinnin. Näin saatu tekstimateriaali eli ja uusiutui koko ajan. Siten se oli myös käyttökelpoista uutena aineistona, ”tutkijapuheena ja uudelleen tulkintoina koulusta”. (Jokinen 2001, 5; Laine 1997, 25-28.)

Työskentelytapa on yksi esimerkki triangulaatiosta. Jari Eskola ja Juha Suoranta määrittelevät sen erilaisten aineistojen, teorioiden ja menetelmien käytöksi samassa tutkimuksessa. ”Kasvatus ja kulttuurinen modernisaatio” -hankkeessa pääpaino on ollut tutkija- ja aineistotriangulaatiossa: kolmen hengen tutkijaryhmä on hankkinut aineistoja useilla keinoilla ja neuvotellut koko ajan havainnoistaan, tulkinnoistaan ja muista ratkaisuistaan projektissa. Toisinaan tulkintoja ovat päässeet arvioimaan oppilaat ja opettajat, minkä jälkeen niitä on työstetty edelleen. Aineistosta on kirjoitettu myös artikkeleita ja kirjoja, joissa on otettu hankkeessa kerätyistä materiaaleista aiemmin tehtyjä tulkintoja uudelleen käsiteltäviksi (Jokinen 2001, 4-5). Se, mitä jatkossa kirjoitamme, on osa tätä pitkää tulkinta- ja suodattumisprosessia. Luemme nyt aineistoa luottamuskeskusteluissa käytössä olevin teoreettisin silmälasein.

12.3 VUOROVAIKUTUS, TUNTEET JA NEUVOTTELU

Koulua voi pitää yhtenä julkisuutta hallitsevien keskusteluiden vakioaiheena. Esimerkiksi 1990-luvun alkupuolen laman seurauksena säästöjä kohdistettiin erityisesti koulutukseen. Luokkakoot peruskouluissa kasvoivat ja erityisopetusta vähennettiin. Koulukiusaaminen ja muut koulun häiriöt sekä niiden mahdolliset yhteydet säästöihin nousivat usein otsikoihin. Monessa uuden vuosituhannen alussa esitetystä puheenvuorossa on korostettu varhaisen

koulunaloitusiän tärkeyttä. Paljon puhutaan siitä, että lapset menevät Suomessa liian myöhään kouluun. Sitä ei pidetä järkevänä yritysmaailman ja kilpailukyvyn kannalta. Menestyminen taloudellisessa kilpailussa edellyttää näin ajatelleiden mukaan lasten lähtemistä opintielle mahdollisimman nuorina, jotta he sisäistäisivät protestanttisen velvollisuuden valmistua nopeasti ja työskennellä tehokkaasti työelämässä.

Kysymys oikeasta koulunaloituksesta liittyy läheisesti kysymykseen luottamuksesta. Ne, joiden mielestä seitsemän vuotta on edelleen sopivin ikä mennä kouluun, ovat nostaneet esiin ennen kaikkea koulun yhteisöllisen luonteen ja sen roolin tunnetyössä. On korostettu etenkin opettajan ja oppilaan välistä vuorovaikutusta ja luottamusta. Opettajan on arvostettava oppilaitaan ja kohdeltava heitä yksilöinä. Se vahvistaa oppilaan uskoa omiin kykyihinsä ja kannustaa häntä ottamaan osaa luokan vuorovaikutustilanteisiin. Erityistä huomiota on kiinnitettävä kouluyhteisöön ja oppilaiden integroimiseen sen täysivaltaisiksi jäseniksi. Vähemmän olennaista on katsoa asiaa kilpailun näkökulmasta.

Lea Pulkkinen on tässä yhteydessä nostanut esiin kysymyksen tunteiden ja koulun välisestä suhteesta. Hänen mielestään 2000-luvun on syytä olla tunteiden ymmärtämisen, tutkimisen ja huomioon ottamisen aikaa, sillä koko edellinen vuosisata keskityttiin kognitiivisiin saavutuksiin ja järkeen. Pulkkinen muistuttaa, että älyllisillä toiminnoilla ei juuri ole merkitystä ilman tasapainoista tunne-elämää. Tunteet ovat voimavara. Tulevaisuudessa ihmisen kyky käsitellä tunteitaan voi olla elämässä selviämiseksi yhtä tärkeää kuin hänen käytössään olevat älylliset ja taloudelliset resurssit. (Pulkkinen 1994; Kokkonen ja Pulkkinen 1996.) Tunne-elämän kehitys vaatii kuitenkin aikaa. Oppimistavoitteiden ja aikataulujen kiristäminen ovat tämän kanssa ristiriidassa. Sen sijaan luokkahuone, jossa arvostetaan ihmissuhteiden pitkäikäisyyttä, vuorovaikutuksen avoimuutta ja yksilöiden erilaisuutta tähdentävää yhteisöllisyyttä, voi tukea tunne-elämän kehitystä ja pohjustaa siten myös luottamuksellisen ilmapiirin syntyä.

Seuraavassa erittelemme tunnekuultuurien merkitystä oppimisessa ja sosialisatiossa. Pohdimme myös luokassa tehtävän tunnetyön suhdetta luokan auktoriteettisuhteisiin ja opettajan asiantuntijuuteen. Koulututkimuksessa on kiinnitetty huomiota tällaiseen vasta aivan viime aikoina. Esimerkiksi 1980- ja 1990-luvulla hyödynnettiin hyvin yleisesti ajatusta piilo-opetus-suunnitelmasta. Tutkiva katse suunnattiin tällöin siihen, kuinka koulun virallisten oppimistavoitteiden lomassa oppilaille opetetaan auktoriteettien kunnioittamista, koulun sääntöihin sitoutumista, yksintyöskentelyä, ulkolukua, keskittymistä ja hiljaisuuden sietokykyä. Oletettiin, että luokkahuoneen toiminnot olivat melko pitkälle institutionaalisesti säädeltyjä. Toisin sanoen koulua lähestyttiin luottavaisuuden kenttänä.

Kun katseet suunnataan luokan vuorovaikutusprosesseihin ja siellä tehtävään tunnetyöhön, piilo-opetussuunnitelman käsitteen tilalle on tarjottu neuvottelun käsitettä. Se on peräisin Anselm Straussilta (1978, 2-12, 242-260). Hänen mukaansa vanhat säännöt ja normit ovat murentumassa. Niiden tilalle ei kuitenkaan ole tullut uusia toimintaa jäsentäviä vaihtoehtoja. Siksi käymme eri kentillä kauppaa elämää jäsentävistä sääntöjärjestelmistä ja yritämme päästä sopimukseen arvoista, identiteeteistä ja laajemmin koko sosiaalisesta järjestyksestä. Neuvottelut ovat näiden sopimusten jatkuvaa hiomista, purkamista ja solmimista. Näin hahmotettuna koulu ei enää rakennu sellaiselle institutionaaliselle järjestykselle, jota olisi syytä kuvata luottavaisuuden käsitteellä. Pikemminkin koulusta on tullut paikka, jonka toiminnoissa on ennen kaikkea kyse luottamuksesta.

Käsitys neuvotteluiden keskeisyydestä avaa koulun sosiaaliseen tilaan toisenlaisen näkymän kuin oletus piilo-opetussuunnitelmasta. Emme suinkaan väitä, etteikö luokahuoneessa edelleen olisi sääntöjä, auktoriteettisuhteita, hiljaisuuden kunnioittamista, yksintyöskentelyä ja muita ”teollisia” perinteitä. Oletamme kuitenkin, että koulun perinteinen institutionaalinen järjestys ei enää ole niin itsestään selvä ja vahva kuin mitä se on joskus ollut. Institutionaalisen järjestyksen rapautumisesta johtuen luokkaan on syntynyt tyhjää tilaa. Juuri se täytetään neuvotteluilla. Juuri siksi keskiöön nousevat opettajien ja oppilaiden vuorovaikutustaidot ja heidän tekemänsä tunnetyö, jotka ovat hyvin tärkeitä aineksia myös luottamuksen rakentumisessa.

Se, mitä luokissa tapahtuu, on tuttua myös työpaikoilta. Lukuaisat työelämän konsultit ovat tarjonneet luottamusta keinoksi ratkaista työpaikan ihmissuhdeongelmia ja keinoksi sitoa työntekijät yrityksen tavoitteisiin. Työntantajien on pidettävä työntekijöistä huolta, taattava heille turvalliset ja pitkäaikaiset työsuhteet ja annettava heille lisää päätösvaltaa yrityksen asioissa. Vastavuoroisesti työntekijät omaksuvat työpaikan asiat myös omikseen, kokevat työpaikkansa itsensä kannalta mielekkääksi yhteisöksi ja ovat valmiita suuntaamaan tavoitteitaan ja toimintatapojaan uudelleen kulloisenkin tilanteen edellyttämällä tavalla. Luokahuonetilaa voi lähestyä samalta pohjalta. Emme kuitenkaan väitä, että luottamus olisi keino poistaa koulumaailmalle ominaisia hierarkioita ja mahdollisia epätasa-arvoistavia käytäntöjä. Ei luottamus niitä poista työpaikoiltakaan.

Neuvotteluiden avulla tehtävä huolenpito luokan tunneilmastosta edeltää oppimista ja pitää sitä yllä. Se ikään kuin suostuttelee ja motivoi osapuolet osallistumaan. Neuvotteluiden logiikan ymmärtäminen eli keskittyminen tunteisiin ja kommunikaatioon on välttämätöntä, jotta ymmärtäisimme kasvatuksen ja oppimisen maailmaa sekä sukupolvien välisten suhteiden nykytilaa. Neuvotteluiden myötä syntyy sellaisia toimivia suhteita, yhteisiä päämääriä, tasapuolisia mahdollisuuksia osallistua päätöksentekoon ja itsensä ai-

dosti tärkeäksi kokemisen tunteita, joiden voi olettaa olevan luokkahuoneessa yhteydessä luottamuksen kulttuuriin.

12.4 HISTORiantunnin Loppu

Tutkimuskoulussa tehdyn havainnoinnin pääkohteena olivat luonnollisesti oppitunnit. Seuraavassa kuvattu tilanne on historiantunnilta, ja kuvaus perustuu yhden projektin jäsenen kirjaamiin havaintoihin. (Tässä, kuten myöhemminkin, joitakin yksityiskohtia kuten oppiaineiden ja henkilöiden nimiä, on muutettu henkilöiden anonymiteetin säilyttämiseksi.) Tunti on edennyt kohti loppuaan. Opettaja aikoo antaa seuraavaksi päiväksi lukemista. Luokasta kuuluu: "Ope hei, älä viitsi." Oppilaat sanovat, että matematiikan kokeet ovat juuri seuraavana päivänä, joten historiasta on turha antaa koti-tehtäviä. Opettaja ei tätä hyväksy. "Jos annat läksyä, ei me kuitenkaan keritä lukea sitä", sanoo yksi oppilaista. Opettaja pysyy päätöksessään ja korostaa, ettei muiden aineiden kokeiden takia ole ennenkään jätetty historian tehtäviä väliin. Sen jälkeen oppilaat pyysivät, ettei opettaja ainakaan kuulustelisi läksyjä. Opettaja hermostuu ja uhkaa, tosin leikkisästi, pistokokeilla.

Kun läksyjen antamisesta on päästy sopimukseen, opettaja kertoo mitä pitää lukea. "Sanotko uudelleen, minä en kuullut", kuuluu luokasta. Opettaja toistaa. "Voisitko sanoa sivunumerot!" Opettaja sanoo sivut. "Hei, voisitko kirjoittaa ne taululle, kun nuo meluaa." Opettaja suostuu tähän ja kirjoittaa taululle ne sivut, jotka huomiseksi tulee lukea. Oppilaat juttelevat keskenään ja pakkailevat reppujaan. Yhtäkkiä joku palaa aiheeseen ja kysyy: "Opettaja, mitä nuo numerot tuolla taululla tarkoittavat?" Pienten naurunpyrskähdyksen säestämänä opettaja toistaa kärsivällisesti niiden kertovan, mitkä kohdat kirjasta pitää huomiseksi lukea. Tämän jälkeen tunti päättyy.

Historiantunnin lopun pieni episodi kertoo koulua määrittävästä uudesta yhteiskunnallisesta ja kulttuurisesta ilmastosta. Siinä näkyy opettajan ja oppilaan välisen auktoriteettisuhteen nykyinen luonne. Perinteisissä koulua ja opettajuutta koskevilla representaatioissa oletetaan yleisesti, että opettaja voi luottaa auktoriteettiinsa. Oppilaat rikkovat toki sääntöjä, laistavat tehtävissään ja kapinoivat, mutta pääsääntöisesti opettajaa totellaan. Murrosiän kappina ei muuta tilannetta miksikään. Sen verran vahvan tuen perinteiset sukupolvisuhteet opettajalle antavat. (Aittola, Jokinen ja Laine 1991, 11-12.) Perinteisesti organisoituneessa luokkahuonetilassa kotitehtävien antaminen on vakiintunut rutiini. Opettaja sanoo, mitä seuraavalle tunnille kuuluu tehdä, ja asia on sillä selvä. Havaintokoulun oppitunneilla näin kävi harvoin. Yleensä oppituntien loput muistuttivat edellä kuvattua historiantuntia. Kaikkein itsestään selvimmistäkin asioista neuvoteltiin koko ajan.

Hankkeessa ei verrata vanhaa ja uutta koulua keskenään. Vanhasta on vaikea saada tällaisen vertailun mahdollistavaa aineistoa. Nykykoulun kulttuurisen tilan luonnehdintoja yritetään kuitenkin tehdä havainnollisemmiksi tuomalla niiden rinnalle esityksiä, tai representaatioita, koulumaailman menneisyydestä. Kuvastoa vanhasta tuottavat monet tahot.

Esimerkiksi rockvideoiden opettajahahmot ovat usein iäkkäitä ja äreitä kurinpitäjiä. Koulun opettajien palatessa keskusteluissa omiin nuoruusvuosiinsa heidän mieleensä tuli tyypillisiä vanhan ajan opettajia. Niitä on myös vanhoissa kotimaisissa elokuvissa ja kirjoissa. Tunnetuimpia vanhan koulun ja sen auktoriteettisuhteiden representaatioita lienee Seitsemän veljeksien lukkarikohtaus. Oppilaiden koulua käsittelevissä piirustuksissa opettajat seisoivat liitutaulun edessä karttakeppi sojossa ja pitävät etäisyyttä oppilaisiin. Tällaisia kuvia voi pitää vanhan koulun ja perinteisen opettajuuden ilmentäjinä, sillä monessa oppiaineessa liitutaulua ja karttakeppiä käytetään huomattavasti vähemmän kuin piirtoheitintä. Myös omat muistot ja kokemukset ovat tärkeitä. Tämän kirjoittajat tottuivat nousemaan ylös, kun opettaja astui luokkaan. Oli itsestään selvää, ettei tunneilla saanut puhua, jos ei erikseen pyytänyt lupaa viittaamalla. Vastaaminen tapahtui yleensä seisaalta.

Meillä kaikilla on siis käytössämme kuvastoa siitä, millaisia opettajat ja koulut ovat joskus olleet. Kuvasto on yksipuolinen ja sisältää kärjistyksiä. Siitä huolimatta, että se ei ole täysin totta, sitä käytetään jatkuvasti. Siksi se osaltaan suuntaa sekä oppilaiden, opettajien, vanhempien ja koulututkijoiden havaintoja ja käsityksiä nykykoulusta. Näin representaatiot toimivat. Vaikka ne eivät ole historiallisesti tarkkoja, ne ovat osaltaan käyttökelpoisia pyrittäessä täsmentämään, mikä merkitys luottavaisuudella ja luottamuksella on nykykoulussa ja millaisten ehtojen varassa ”jälki-institutionaalissa” koulussa voi syntyä luottamuksen ilmapiiriä.

Oppilaiden ja koulun välisiin suhteisiin liittyy tänään monenlaisia paradokseja ja ambivalensseja. Kaarlo Laine (2000, 13-34) toteaa nykykoulun rakenteiden ja ihmissuhteiden olevan testattavia ja koeteltavia. Niitä työestetään jatkuvasti. Yksi lähtökohta on edelleen perinteinen oppilaisiin kohdistuva kontrolli. Nuorten kouluun tuoma epävirallinen kulttuuri asettaa kuitenkin koulun institutionaaliset käytännöt, kuten kurinpidon ja valvonnan, uuteen asemaan. Koulun arki täyttyy monenlaisista vuorovaikutustilanteista opettajan ja oppilaiden välillä. Niissä neuvotellaan tietoisesti ja tiedostamattomasti koulun sosiaalisesta tilasta ja ajasta sekä ihmisten välisistä suhteista.

Historianoppitunti loppui tällaisen ennalta suunnittelemtoman, harmittomalta ja mielivaltaiselta vaikuttavan ja osapuolten sosiaalisia valmiuksia kysyvän tilanteen myötä. Luottamuksen synnyn ja ylläpitämisen kannalta tilanne saattaa kuitenkin olla ensiarvoisen tärkeä. Voi olla, että vanhan mallin koulussa perinteet pitivät yllä ja säätelivät tilanteita niin, ettei tässä kirjassa

käsittelemäämmä modernin maailman luottamuksen ongelmaa edes ollut. Kun tilanteet toistuiivat ennakoitavasti ja niiden sisällöt olivat pitkälle säädetyjä, ne synnyttivät omalla tavallaan selkeitä institutionaalisia suhteita osapuolten välille. Luokan tilaa jäsentäneiden sääntöjen ja normien murentuminen on aivan uudella tavalla nostanut esiin kysymyksen luottamuksesta. Tulkitsemme historiantunnin lopun ensi silmäyksellä turhan tuntuista ajatustenvaihtoa tältä perustalta: siinä työstettiin oppilaiden suhdetta toisiinsa ja opettajaan sekä yritettiin luoda osapuolten välille uudenlaisia siteitä. Opettajan institutionaalista asemaa murennettiin, ja tilalle tarjottiin joustavampaa sääntöjärjestelmää.

12.5 ETANAN TUNTOSARVET

Mennyttä koulua käsittelevissä kuvastoissa sitä on pidetty paikkana, jossa säännöt määrivät käyttäytymistä ja pitivät roolijaot selkeinä. Luottavaisuus leimasi suhteita. Opettajilla oli valtaa valvoa niiden noudattamista. Kauppa käytiin, mutta myytävää ja ostettavaa oli niukasti. Sen sijaan nykykoulun tyyppillisenä ominaisuutena voi pitää Seligmania (1997, 40) mukailien rooli-liikkuvuutta. Sekä opettajan että oppilaan roolit ovat liikkeessä, ja perinteiset rooli odotukset ovat menettäneet sitovuuttaan. Opettajan ja oppilaiden on sommiteltava roolejaan ja imettävä niihin uusia ainesosia. Uutta sisältöä rooliinsa ammentaneen kykyä herättää luottamusta arvioidaan jatkuvasti. Siirrytään sellaiseen sosiaaliseen vuorovaikutussysteemiin, jossa Peter Woodsin (1983, 128-129) mukaan neuvotellaan koko ajan sääntöjen asettamisesta ja ylläpitämisestä.

Kaupankäynnin päämääränä on sekä opettajan että oppilaiden etuja palveleva yhteisymmärrys työskentelytavoista ja sukupolvien välisistä suhteista. Koulussa opetetaan ja opitaan, mutta sen lomassa luokkayhteisön jäsenet taktikoivat, pyrkivät saamaan mahdollisimman paljon hyötyä, muuntavat tavoitteitaan, välttelevät ristiriitojen kärjistymistä ja liikaa voimia kuluttavia yhteenottoja. Samalla tavoitteellaan yksimielisyyttä siitä, mitä koulussa pitää tehdä ja miten.

Koulun sosiaalista tilaa rakennetaan tunti tunnilta. Opettajan ja oppilaiden keskinäiset, usein sanattomat ja epäviralliset suhtautumis- ja käyttäytymistavat ovat toistuvasti määrittelyn ja kaupankäynnin kohteena. Vaikka neuvottelut ovat usein rutiininomaisia, tilannekohtaisia ja lähes huomaamattomia, ne ovat erottamaton osa koulunkäyntiä. Tapio Aittola ja Esa Sironen (1992, 116) kuvaavat luokan vuorovaikutustilaa metaforalla etanan tuntosarvista. Oppilaat ikään kuin työntävät sarvensa esiin tunnustellakseen

suhdetta toisiinsa ja opettajaan. Positiivinen aistimus lisää oppilaan omatoimisuutta, itseluottamusta ja halua osallistua. Kielteinen kokemus saa sarven vetäytymään, ja oppilaan usko kykyihinsä saa kolauksen. Mitä enemmän luottamusta luokassa on, sitä useampia tuntosarvia siellä pidetään esillä.

Laine (2000, 35-45) arvelee, että opettajan virittämästä tunneilmastosta riippuen oppilaat joko vetäytyvät tai lähtevät mukaan. Osapuolten kohtaamisen alussa syntyvä emotionaalinen lataus luo sitä seuraaville kokemuksille perustan. Opettaja, joka lyö tämän pohjustamisen laimin, saa Woodsin (1983, 143-145) mukaan vastaan sa yhteistyöstä laistavat ja myönteistä, suoraa kontaktia välttelevät oppilaat. Levottomasta luokasta tulee hyvin nopeasti yhteisön jäsenille psyykkisesti raskas kokemus. Samoin käy, jos oppilaat kokevat opettajan lyöneen tunnetyön laimin. He saattavat antaa palautetta laiminlyönnistä esittämällä välinpitämätöntä, ottamalla etäisyyttä ja käyttäytymällä korostetun viileästi.

Mikäli historianopettaja olisi suostunut oppilaiden toiveisiin olla antamatta kotitehtäviä, oppilaat olisivat todennäköisesti alkaneet neuvotella itselleen lisää oikeuksia. Näin olisi käynyt viimeistään seuraavalla historiantunnilla. Opettajan olisi ollut tämän jälkeen vaikea lunastaa minkäänlaista "oikeutta" johtaa tunnin kulkua. Liian tiukka asennoituminen olisi taas saattanut tuntua oppilaista epäoikeudenmukaiselta ja johtanut etäisyydenottoon opettajasta. Tällä kertaa neuvottelut onnistuivat. Opettaja sai tahtonsa läpi, mutta niin, että oppilaat hyväksyivät sen. Tämä todennäköisesti pohjusti osapuolten myöhempiä kohtaamisia ja teki niistä helpompia. Erityisen tärkeää oli, että opettaja jaksoi huomata jokaisen oppilaan yksilönä. Hän kommentoi kaikkea sanottua ja vastasi jokaiseen kysymykseen asiallisesti riippumatta sen laadusta. Kenenkään ei tarvinnut kokea tulleet sivuutetuksi ja loukatuksi.

Yksilöllistymistä käsittelevissä keskusteluissa on väitetty, että kaipuusta omaan elämään ja huomatuksi tulemiseen tulee arkipäivää. Jokainen joutuu viime kädessä itse kantamaan vastuun elämänsä tarinasta. Sitä on pidettävä tietoisesti yllä, ja osa tätä ylläpitoa on oman autenttisuuden reflektointi. Tätä rakentamista tehdään monessa paikassa. Yksilö liikkuu nomadimaisesti piiristä toiseen ja koostaa pienistä palasista identiteettiään. Jokaisessa kontekstissa huomatuksi tuleminen on ensiarvoisen tärkeää. Kokemus siitä, että muut huomaavat, että "minäkin olen täällä", on tärkeä osa oman elämän jäsentämistä. (Beck ja Beck-Gernsheim 2002, 7, 157-158.) Koululuokassa on varmasti usein edellä kuvatun historiantunnin lopun kaltaisia tilanteita, joissa etsitään muilta eräänlaista autonomisen minuuden tunnustamista.

Neuvotteluhetket seuraavat tunnin kuluessa toinen toisiaan. Ne on mahdollista tyypitellä esimerkiksi osallistujamäärän mukaan, kuten tutkimuskoulussa tehtiin. Osaan neuvotteluista osallistuu koko luokka. Joissakin tapauksissa opettaja neuvottelee jonkun ryhmän kanssa. Usein ryhmä on sel-

lainen, että sen jäsenten suhtautuminen määrittää keskeisesti koko luokan ilmapiiriä. Joskus kaupankäynti on kahdenkeskistä. Yleensä neuvotteluiden logiikka on kuitenkin sellainen, että on vaikea täsmällisesti sanoa, kuka niissä on mukana ja millä intensiteetillä.

Hyvän esimerkin tällaisesta monisäikeisestä ja monitulkintaisesta neuvottelusta tarjoaa tapahtuma englannintunnilta, jossa yksi projektin jäsenistä oli havainnoimassa ja kirjoittamassa muistiinpanoja. Kesken opetuksen takapenkin tyttö nousee ylös sanomatta mitään. Hän kävelee jalkojaan kuuluvasti laahaten luokan oven viereen. Hän vetää seinässä olevasta metallilaatikosta paperipyyhkeen, niistää siihen kuuluvasti nenänsä ja heittää rypistetyyn pyyhkeen paperikoriin. Sitten hän palaa jalkojaan laahaten paikoilleen. Opettaja seuraa opetuksensa lomassa tytön liikkeitä, mutta ei reagoi muuten. Mitä tässä pienessä periodissa oikeastaan tapahtui? Yksinkertaisin, eikä välttämättä kokonaan väärä, selitys on, että tyttö halusi niistää nenänsä. Koska hänellä ei ollut nenäliinaa, hänen oli käytävä luokan edessä. Tapahtumaa voi kuitenkin tulkita toisinkin.

Tutkimuskoulun opettajat kertoivat haastatteluisissa oppilaiden kaipaavan joskus tällaisia pieniä irtiottoja, ”motorisia breikkejä”, kuten yksi haastateltavista sanoi. Kävely luokan eteen voidaan tältä pohjalta tulkita neuvotteluksi. Oppilas saa siinä kaipaamaansa liikuntaa ja nenänsä niistetyksi, mutta sen lisäksi hän saattaa tietoisesti tai tiedostamattaan tunnustella monia muita asioita: millä tuulella opettaja on, mitä kaverit ajattelevat, mitä luokassa saa tehdä ja mitä ei, miten luokkatilaa saa käyttää, huvittuuko joku ja miten omaa aikaa voi työstää koulun ajan sekaan. Nykykoulussakin on tunteja, jolloin oppilaiden oletetaan istuvan 45 minuuttia pulpettinsa äärellä. Institutionaalinen aika- ja tilajärjestys voi tuntua monesta oppilaasta sietämättömän raskaalta, jos asialle ei tehdä yhtään mitään. Pienetkin itse tehdyt katkokset saattavat lisätä oppitunnin mielekkyyttä tai tehdä sen ainakin siedettävämmäksi koekä.

Koulututkijat ovatkin alkaneet kiinnittää entistä tarkempaa huomiota tällaisiin pieniin periodeihin. Luokkahuoneen on todettu olevan tärkeä tila yhteisöllisyyden muotoutumisen ja vuorovaikutuksen kannalta. Oppitunti ei välttämättä rakennu virallisesti näille ihanteille, mutta julkilausuttujen oppimistavoitteiden lomassa luokassa aikaa käytetään ennen muuta kontaktinottoon ja yhteisyyden rakentamiseen. Ajasta ja tilasta käydään koko ajan määrittelykamppailua. Koulu on täynnä erilaisia aika- ja tilajärjestyksiä, jotka määrittelevät, missä paikassa oppilaan on oltava, mitä hän saa tiettyinä aikoina tehdä ja millä tavalla hänen oletetaan kussakin tilassa ja kunakin aikana käyttäytyvän. Yhtäältä tämä luo järjestystä ja turvallisuutta. Toisaalta järjestyksen rikkominen ja rutiinien muuttaminen voivat luoda uusia kulttuurisia merkityksiä. Niiden varassa tunneilmaston ja yhteisöllisyyden ra-

kentäminen saattaa jopa toimia paremmin kuin vanhassa järjestyksessä. (Gordon, Holland, Lahelma 2000.)

Selkeät aika- ja tilamäärittelyt voivat järjestystä ja turvallisuutta tukiessaan olla hyvä tausta myös luottamuksen synnylle, mutta uusien ja toimintamahdollisuuksien monipuolistamisen kannalta ratkaisevan tärkeiden kulttuuristen merkitysten syntyminen ei aina onnistu tältä pohjalta. Mutta jos vanhaa rikotaan, luottamuksen synnyn edellytyksetkin muuttuvat. Siksi taistelut pienistä periodeista ja kaikkinaisen muut luokassa käytävät neuvottelut saattavat olla hyvin ratkaisevia myös luottamuksellisen ilmapiirin rakentamisessa. Tarja Tolonen (1995, 61) korostaakin oppilaiden omien persoonallisten tarpeiden, oman ajankäytön ja keskinäisen sosiaalisuuden tärkeyttä tunnin kulussa. Tunneilla uneksiminen, jatkuva kellon kysyminen, ”touhuaminen” ja koulutyön ironisointi ilmaisevat oppilaiden halua ottaa oma, itse määritelty paikkansa luokkatilassa. Samalla toiminta pitää yllä sosiaalisia sidoksia. Jos opettaja puuttuu tällaiseen liian innokkaasti, työskentelyilmapiiri heikkenee ja häiriöt lisääntyvät.

Opettajat arvelivat, ettei oppilaiden irtiottoja voi käsitellä millään yksiselitteisellä, joka tilanteessa toimivalla tavalla. Osa opettajista uskoi, että heidän auktoriteettinsa riittää. Silloin oppilasta voi käskää palaamaan paikalleen, ja yleensä hän tottelee. On myös mahdollista tukeutua huumoriin tai jatkaa opetusta oppilaan tekemisistä riippumatta. Hyvänä keinona opettajat pitivät opetuksen lopettamista. Kun opettaja on hiljaa, mutta ei muuten reagoi oppilaan liikkeisiin, muu luokka alkaa seurata oppilasta. Vastuu tilanteen kehittymisestä jää oppilaalle. Tällöin neuvotteluiden luonne muuttuu. Ensin osapuolina ovat opettaja ja omaa tilaa rakentava oppilas, mutta käänteen jälkeen oppilaat neuvottelevat keskenään. Haastatellut opettajat kuitenkin korostivat, että keinoja on hyvä miettiä tarkasti ja tapauskohtaisesti. (Jokinen 2001, 8.)

Päätyy opettaja mihin ratkaisuun tahansa, se vaikuttaa tunnin ilmapiiriin ja siihen, millaiseksi opettajan ja oppilaiden väliset suhteet jatkossa muodostuvat. Pienistä periodeista koostuva jatkumo vaikuttaa pitkällä aikavälillä myös siihen, onko luokassa luottamusta vai ei. Siksi tulkitsemme nämä nopeasti syntyvät ja kuolevat hetket ensiarvoisen tärkeiksi luokan sosiaalisen tilan ja luottamuksen kannalta. Huonosti hoidetut tilanteet voivat johtaa opettajan auktoriteettiaseman tai maineen menetykseen ja oppilaan loukatuksi tulemiseen. Toisiaan seuraavat huonosti hoidetut tilanteet aiheuttavat luokkayhteisön jäsenten välisen luottamuksen vähittäisen rapautumisen.

Tutkimuskoulussa tunnetilaa rakennettiin monilla muillakin tavoilla. Hyvin usein oppilaat sanoivat, että ”nekin sai tehdä, kai mekin”. Tavallinen kommentti oli ”saksan opettaja kyllä antaa luvan, jos sinäkin annat”. Vertailun lisäksi luokissa lyötiin leikiksi, vitsailtiin, uhkailtiin, kehuttiin, imarreltiin,

etsittiin vaihtoehtoja, teeskenneltiin ja pidettiin kaikin tavoin kiinni omasta kannasta. Tietoa pantattiin ja vaihdettiin kuin mitä tahansa kauppatavaraa.

Välillä oppilaat vetosivat opettajan reiluuteen ja huumorintajuun. Opettaja taas kehui luokkaa ahkeraksi ja tunnolliseksi. Opettaja saattoi myös palauttaa mieliin aiemmat sopimukset ja koulun säännöt. Rehtoriinkin vedettiin. Saattoipa opettaja pyytää tukea joltain oppilaaltakin; monilla opettajilla oli luokassa yksi tai useampi ”luotto-oppilas”, jonka kanssa yhteistyö oli ongelmatilanteissa helppo käynnistää. Rintamalinjat eivät olleet missään luokassa pitkään paikallaan.

Mitä useampi oppilas lähti neuvottelujen tuloksena mukaan koulu-työskentelyyn, sitä parempi oli tunnin ilmapiiri. Yleensä huumori ja yhteistyön korostaminen olivat toimivimpia ratkaisuja. Kun havainnoitsijat kysyivät heti tuntien päätyttyä opettajien ja oppilaiden käsityksiä tuntien kulusta, eniten myönteistä sanottavaa heillä oli tunteista, joissa sekä neuvoteltiin että päästiin neuvotteluissa tuloksiin. Oppilaat myös kokivat oppineensa tällaisilla tunteilla. Sen sijaan tilanteet, joissa opettaja kieltäytyi neuvotteluista, saivat etenkin oppilailta kielteistä palautetta. Molemmat osapuolet kommentoivat kielteiseen sävyyn sellaisia tunteja, joissa neuvottelut päättyivät umpikujaan tai ryöstäytyivät käsistä. (Jokinen 1996b, 132-133; Laine 2000, 71-77.)

Jos ryhmä pääsi tavoitteesta yksimielisyyteen ja päätyi yhteistyöhön, tunti jäi kaikkien haastateltujen mieleen myönteisenä kokemuksena. Emotionaalinen lataus ja sen myötä oppimisen ilmapiiri koettiin myötäeläväksi ja kannustavaksi. Tosin jotkut tutkimuskoulun tunnit kulkeutuivat yhteisymmärryksessä ja hyvässä hengessä eteenpäin, vaikka kukaan ei sanonut tai tehnyt mitään erityistä. Oppilaiden tuntosarvet pysyivät silti koko ajan esillä. Tämä saattoi johtua siitä, että opettajan ja oppilaiden väliset suhteet olivat yhteisten tuntien myötä kehittyneet niin hyväksi, että niiden ylläpitäminen onnistui lähes rutiininomaisesti. Tai sitten kokonaisuuden osat hitsautuivat muuten hetkeksi yhteen.

Mukaan mahtui myös tunteja, jotka eivät sujuneet. Luokan osapuolten suhteet olivat jo valmiiksi huonot, tai sitten joku neuvottelun osapuolista teki jotain harkitsematonta. Jokainen tapaus oli oma lukunsa. Kun tuntien kulkua käsiteltiin tutkijakeskusteluissa, ei keksitty mitään yksiselitteistä tapaa, jolla tutkimuskoulussa olisi ratkaistu kouluinstituution ja oppilaiden elämysmaailmojen välisiä jännitteitä ja rakennettu luottamuksen ilmapiiriä.

12.6 PITKÄJÄNTEISYYDESTÄ NYKYHETKEEN

Neuvottelut luokkatilasta ja -ajasta sekä opettajan ja oppilaiden välisistä ja oppilaiden keskinäisistä suhteista kuvastavat laajemminkin kasvatuksen nykytilaa ja sukupolvien välisiä suhteita. Vanhemmat käyvät luultavasti lastensa kanssa edellä kuvattujen kaltaisia ja jatkuvasti toistuvia keskusteluita tupakasta ja alkoholista, tietokonepeleistä ja internetistä, television katselusta, seurustelusta ja kotiintuloajoista. Toisinaan aikuisen auktoriteetti riittää. Sopimukseen saatetaan päästä muutoinkin. Sovituista asioista ja perinteistä ei kuitenkaan välttämättä pidetä kovin pitkään kiinni. Uusi päivä saattaa purkaa aiemman yhteisymmärryksen ja sen rakentaminen on käynnistettävä uudelleen.

Jos neuvottelujen myötä on onnistuttu rakentamaan luottamuksellinen ilmapiiri osapuolten välille, uudet neuvottelut saattavat sujua kitkattomasti. Yhteisössä, jossa luottamus vallitsee, voidaan ottaa käsiteltäväksi myös vastenmielisiä ja vaikeita kysymyksiä. Siksi tunnettyö ei liity pelkästään myönteisiin kokemuksiin. On oltava kykyä käsitellä kipeitä asioita ja tuoda esille tunnerekisterin negatiivisempina pidettyjä puolia, kuten syyllisyyttä, inhoa, vihaa ja sääliä. Luottamuksen kyllästävä yhteisö kestää myös muutaman epäonnistuneen neuvottelun silloin tällöin. Toisaalta luottamus voi purkautua nopeasti, jos yhdessä sovittuja pelisääntöjä rikotaan räikeästi. Uuden luottamuksen rakentaminen purkautuneen tilalle on hidas ja kivulias prosessi.

Sitkeys lienee neuvotteluiden tyypillisin piirre. Sopimukseen palataan yhä uudelleen, ja niiden ehtoja halutaan muuttaa. Tutkimuskoulussa yksi neuvottelun kohde olivat päälystakit ja pipot. Koulun alkaessa syksyllä sovittiin, että sisällä ollaan asiallisesti pukeutuneena. Ulkovaatteet jätetään naulakkoon. Oppilaat ottivat kuitenkin muutaman viikon kuluttua tavaksi pitää pipot päässään sisätiloissa, eikä takkeja haluttu riisua. Opettajien puuttuminen asiaan ei muuttanut käytäntöä pysyvästi. Alkusyksyllä tehtyyn sopimukseen palattiin, kun rehtori puuttui asiaan. Hän kierteli koulun käytävillä ja ruokalassa keskustelemassa oppilaiden kanssa. Yhteisymmärrys saavutettiin. Koulun hyvä henki säilyi, ja molemmat osapuolet olivat ratkaisuun tyytyväisiä. Muutaman kuukauden kuluttua asiaan palattiin uudelleen.

Woods (1983, 131-133) väittää nykynuorten mieltävän elämänsä lyhytaikaisiksi periodeiksi. Koulussa oppilaat eivät suhtaudu työskentelyyn rationaalisesti, eivätkä perinteet tai aikaa sitten vakiintuneet institutionaaliset käytännöt kykene kovin paljon oppimista säätelemään. Oppimista ei koeta mielekkääksi eikä todelliseksi, koska sen hedelmät voi poimia vasta joskus kaukana tulevaisuudessa. Tutkinnon saattaa saada vasta vuosien kuluttua, työpaikkaa joutuu odottamaan vieläkin kauemmin. Muun muassa siksi luokkahuoneessa eletään nykyhetkeä.

Oppilaiden ja opettajan vuorovaikutuksesta suuri osa on näiden pienten hetkien jäsentämistä. Sen avulla etsitään välittömästi nykyhetkeen istuvia vastauksia oppilaiden mieltä vaivaaviin kysymyksiin siitä, miksi heidän kannattaa osallistua, mitä he osallistumisesta hyötyvät ja miksi aiheen pitäisi heitä kiinnostaa. Vastausten antamisessa opettajan kyky tehdä tunnettyötä ja kyky lähteä vuorovaikutustilanteisiin toimivat usein paremmin kuin perinteisiin tai aikuisten asiantuntemukseen vetoaminen. Paradoksaalista on, että luottamusta, jonka syntyminen kuhunkin luokkayhteisöön saattaa vaatia kuukausia tai jopa vuosia, pidetään yllä tällaisissa nopeasti ohi kiihtävissä hetkissä!

Suomalaisten sukupolvien muuttunutta koulusuhdetta tutkinut Ari Antikainen (1998, 193-197) tarjoaa yhden selityksen neuvotteluiden yleistymiselle. Hän toteaa koulun muuttuneet itsestään selväksi osaksi ihmisten elämäntaakkaa. Varsinkin yleissivistävän koulutuksen arkipäiväistyminen on syönyt sen vetoaivoa. Vaikka nuoret eivät vielä ole kokeneet siirtymistä työmarkkinoille, hekin saattavat jo olla tietoisia koulun ja työmarkkinoiden välisen suhteen muuttumisesta epämääräisemmäksi. Samaan aikaan nuorten kokemusympäristö on muuttunut yhä symbolipitoisemmaksi. Räjähdyksmäisesti laajentunut symbolinen avaruus tarjoaa heille uusia välineitä miettiä omaa elämää ja lisääntyviä mahdollisuuksia etsiä vaihtoehtoisia toimintatapoja. Toisaalta koulun ja oppimisen merkitys elämäntaakassa ovat hämärtyneet. Koulussa on tietenkin aina ollut oppilaita, joita ei pystytä motivoimaan vetoamalla koulunkäynnin yleiseen merkitykseen tai korostamalla koulutusta hyvänä väylänä työmarkkinoille ja mielekkäisiin tehtäviin. Tämänkaltaisen motiivointi on vieläkin vaikeampaa tilanteessa, jossa reitti koulusta mielekkäisiin ja hyvin palkattuihin työtehtäviin muuttuu koko ajan yhä mutkikkaammaksi.

Nykykoululaisten elämä on oppilaitosten valintaa, koulun vaihtamista, itsensä etsimistä, omaan minään keskittymistä ja harrastusten kirjoa. Osa oppilaista etenee suunnitelmallisesti ja omaa elämänsä reflektoiden. He tekevät valintansa harkiten ja osaavat korjata epäonnistumiset. Osa vaeltaa tilapäisyyden tiellä eikä osaa päättää, mihin sitoutua. Koulutukseen panostaminen ja paremman tulevaisuuden suhde ei enää ole yhden suhde yhteen. Koulutusta ja tutkintoja toki arvostetaan edelleen, sillä usein ne takaavat mielekkään työn sisällön, kohtalaisen turvan työttömyyttä vastaan ja hyvän ansiokehityksen. Tulevaisuudessa voi käydä toisinkin. Tutkintoihin panostaminen saattaa muuttua merkityksettömäksi yhteiskunnassa, jossa entistä selvemmin arvostetaan vain tietynlaista osaamista ja suorittamista. Ammattikuvien kiihtyvä muutos ja jatkuvasti uuteen suuntaan kurottuvat pätevyysvaatimukset mutkistavat osaltaan asiaa. (Antikainen, Rinne ja Koski 2000, 295-304.)

Uusimmat jaksamistutkimukset työelämästä osoittavat hyvin korkeasti koulutettujen ihmisten ambivalentin työmarkkinatilanteen. Nyky-Suomessa kor-

keasti koulutetut saavat useilla aloilla keskimäärin enemmän palkkaa kuin vain vähän kouluja käyneet, ja he ovat keskimääräistä harvemmin työttömiä. Toisaalta ylempien toimihenkilöiden työmäärä on kasvanut, työtahti kiristynyt ja työn itsenäisyys kaventunut, jopa enemmän kuin muiden työntekijäryhmien (Nikula 1999, 113-121). Lyhytaikaiset työsuhteet ja työpaineet ovat lisääntyneet erityisesti juuri paljon koulutusta vaativissa työtehtävissä. Epävarmuuden lisääntyminen on yleinen kokemus ylempien toimihenkilöiden joukossa. Varsinkin naiset, jotka nykyään alkavat olla jopa korkeammin koulutettuja kuin miehet, kokevat työpaikkojen kielteisten piirteiden lisääntyneen. Kiire ja uupumus ovat tätä päivää erityisesti keskiluokkaisissa ja usein naisennemmistöisissä ammateissa, kuten opettajilla ja sairaanhoitajilla. (Julkenen 2000, 226-230; Lehto ja Sutela 1998, 54.) Näistä asioista keskustellaan nykyään paljon. Varsinkin peruskoulun yhdeksänsien luokkien oppilaat ovat niistä aika hyvin tietoisia, sillä he joutuvat jo miettimään peruskoulun jälkeistä elämäänsä.

Woods (1983) arvelee, että luokkayhteisöön ei voi rakentaa positiivista ja luottamuksellista ilmapiiriä pelkästään vetoamalla tulevaisuuteen. Sitoutuminen yhteisiin tavoitteisiin ja ahkera opiskelu voivat johtaa tilanteeseen, joka ei vastaakaan ammatillisia odotuksia. Sitä paitsi monien oppilaiden elämä koostuu pienistä periodeista, joiden aikajänne ei kovin pitkälle kannu. Toisin sanoen nykykulttuurissa on vain vähän tilaa pitkäjänteisyydelle. Luottamustakaan ei voi pitää annettuna tilanteessa, jossa hetket kiitävät nopeasti ohi. Kiinnittyminen tämänhetkisyteen voi olla jopa välttämätöntä maailmassa, jossa kaikki pyritään tekemään mahdollisimman nopeissa sykleissä. Jatkuvat joustot, päällekkäisyydet ja eri aikatasojen sovitaminen yhdeksi nykyisyydeksi haastavat perinteisen teollisen, suunnitelmallisuudelle ja tapahtumien ennakkoinnille rakentuneen elämänkaaren (Castells 1996, 268, 432-433).

Reaaliajan paineissa voi olla vaikeaa pitää yllä käsitystä sellaisesta todellisuudesta, jota voisi hallita ja ennakoida. Tänäpäin koulussa tehdyllä ei ehkä olekaan vastinetta tulevaisuuden työelämässä. Luokkahuoneessa on helpompi miettiä asioita hetki, tunti, päivä ja viikko kerrallaan kuin suuntautua vuosien päähän tulevaisuuteen. Tämä tuli hyvin esiin muutamien yhdeksäsluokkalaisten haastattelussa, joita tehtiin pitkin lukuvuotta. Yhtäältä oppilaat miettivät keskiarvojaan ja jopa yksittäisten aineiden numerojaan sekä pohtivat mahdollisuuksiaan päästä lukioon tai siirtyä ammatilliselle puolelle. Jotkut asettivat tavoitteekseen numeroiden nostamisen. Toisaalta monet eivät kuitenkaan osanneet sitoutua tavoitteisiinsa. Jotkut eivät edes asettaneet niitä. Tällaiset oppilaat saattoivat keväällä todeta, että kaikki oli edelleen avointa. He eivät edes olleet varmoja, mihin päästötodistuksen keskiarvo riittäisi.

Erinomaisen esimerkin tässä ja nyt -aikaorientaatiosta tarjoaa yhdeksäsluokkalaisten pojan piirtämä kuva koulusta. Hän teki työn opettajan

aloitteesta eräässä porilaisessa koulussa keväällä 2001. Kuvassa piirtäjä lepää vuoteella Cola-pullo käden ulottuvilla. Vuoteen ympärillä seisoo ystävällisen näköisiä ihmisiä. Kokonaisuus on usvan peitossa. Kuvassa on vain yksi selkeä kohta, utupilveen repeytynyt aukko, josta näkyy maahan. Piirtäjä kertoi opettajalle kokevansa elämän sumuna. Selkeät jäsennykset puuttuvat, ja tulevaisuus on epäselvää. Silloin tällöin usvaan repeytyy aukkoja. Näistä kirkkaista kohdista näkyy kauas. Tällaisessa elämänvaiheessa hän uskoo tietävänsä, mitä elämältään haluaa. Hetken ajan hän kykenee sitoutumaan asettamaansa tavoitteeseen, mutta aukoilla on tapana ennen pitkää peittyä uudelleen usvaan. (Jokinen 2002.)

Piirustusta voi tulkita laajemmassa kulttuurisessa yhteydessä. Sitä voi pitää kuvauksena sellaisesta elämästä, jota ei ole helppo rationaalisesti hallita. Pitkän aikavälin suunnitelmia on vaikea tehdä ja niihin on vaikea sitoutua. Elämänkaari ei enää noudata sellaista perinteistä teollista normaalibiografiaa, jossa elämänvaiheet seurasivat ennakoitusti toisiaan ja matka aikuisuuteen oli tukevasti viitoitettu. Elämä rakentuu sen sijaan nykyhetkelle ja pienille, toisiaan lähes kontingentisti seuraaville jaksoille, joista ei synny ehyttä kokonaisuutta. Apua on toki tarjolla. Oppilaan vuoteen ympärillä olevat hahmot voivat olla kavereita tai sitten asiantuntijoita, kuten opettajia, terveydenhoitajia, valmentajia, ammatinvalinnanohjaajia ja muita apuaan tarjoavia aikuisia. Vaikka he tukevat ja neuvovat, tulevaisuus pysyy sumun peitossa ja suunnitelmat syntyvät rautakseen. (Mt.)

Tässä ja nyt -periodeille rakentuvat tilanteet suosivat toimijoita, joiden vuorovaikutustaidot ovat kunnossa. Ajattomaan aikaan tarttumisessa valmius tunneyöhön ja nopeaan kontaktinottoon sekä kyky tulla nopeasti sinuiksi uusien tilanteiden ja ihmisten kanssa antavat etumatkaa muihin. Tämä edellyttää sekä luottamusta muihin että luottamusta itseän. Kuten muistetaan, luottamus on juuri tulevaisuuteen suuntautuva orientaatio. Ei ole juuri muuta tapaa käsitellä tulevaisuuteen sisältyviä epävarmuustekijöitä ja riskejä kuin luottaa.

12.7 KAKSI TAPAA OPPIA JA KASVAA

Patriarkaalista pienperhettä on pidetty yhteisönä, joka välittää yhteiskunnalliset käytännöt yksilötasolle. Perhe on koulun ja työpaikan tavoin maailma pienoiskoossa. Varsinkin toisen maailmansodan jälkeen Euroopan ja Yhdysvaltojen keskiluokassa perhe totuttiin ymmärtämään avioparin ja heidän yhteisten lastensa muodostamaksi kulutuksen ja vapaa-ajan yksiköksi. Isä vastasi taloudesta ja oli auktoriteetti muille perheenjäsenille. Äiti huolehti kodista

ja kasvatti lapsia. Perhe kiteytti sitä ympäröivän maailman auktoriteettisuhteet ja sukupuolten välisen työnjaon. Lapsi oppi pienestä pitäen, millaisissa suhteissa ihmiset olivat toisiinsa sekä kotona että kodin ulkopuolella. (Silva ja Smart 1999, 4-11.)

Toisen maailmansodan jälkeen elinkeino- ja ammattirakenteen muutos alkoi monessa maassa olla jo sen verran nopeaa, että lasten odotettiin elävän toisin kuin vanhempansa. Vilkastunut muuttoliike vain kasvatti eri sukupolvien kokemusten eroa. Maatalousyhteiskunnassa lapsi oppi lähes kaiken kotona ja lähiympäristöstä. Modernissa teollisessa yhteiskunnassa uskottiin kasvatukseen, jossa lapselle opetettiin yleispätevinä pidetyt ihanteet. Auktoriteettien tehtävä oli ohjata lapsi sisäistämään hyveet, joiden avulla lapsen arveltiin pääsevän elämässään eteenpäin.

Näitä hyveitä olivat esimerkiksi ahkeruus, kohtuullisuus, pitkäjänteisyys, vanhempien ja perinteiden kunnioittaminen, rehellisyys, kyky tarvittaessa siirtää omaa tarpeentyydytystään ja kyky sietää yksinoloa ja hiljaisuutta. Koulussa tämä näkyi suorina pulpettijonoina, tarkkoina käyttäytymissäantöinä, aakkostamisina, pituusjärjestyksinä, tarkkana numeroarvosteluna, selvinä opetussuunnitelmina ja opettajien emotionaalisen etäisyytenä. Vallinneen sukupuolijaon mukaisesti poikiin ja tyttöihin suhtauduttiin eri tavoin. Kotona ja koulussa omaksutuilla malleilla oletettiin olevan käyttöä myöhemmin työ- ja muussakin elämässä. (Jokinen 2000, 395-396.)

Vähitellen nämä periaatteet ovat menettäneet merkitystään, ja niiden rinnalle on alkanut ilmaantua muita keinoja selviytyä. Vanhan mallin kasvatusta, joka opetti elämän suunnittelun tärkeyttä, sitoutumista, auktoriteetteihin uskomista ja tiettyjä yleispäteviksi uskottuja käyttäytymistapoja, ei enää antanut riittäviä valmiuksia tulla nopeasti vaihtuvissa, uusissa sosiaalisissa tilanteissa toimeen. Sinänsä vanhoissa arvoissa ei ollut mitään vikaa, ja niitä välitettiin lapsille edelleen, mutta uusiakin tarvittiin niiden rinnalle.

David Riesman (1964, 18-20) ennakoiki jo 1950-luvulla, että uudet elämäntyyli ja ihanteet tulevat lyömään itsensä läpi. Hän uskoi sen tapahtuvan ensin Yhdysvalloissa ylempien keskiluokkien perheissä ja valuvan sieltä vähitellen muiden maiden ja muiden sosiaaliryhmien kasvatuskäytäntöihin. Riesman väitti, että varsinkin nuoret ihmiset alkoivat olla yhä enemmän tekemisissä toisten ihmisten, myös vieraiden kanssa. Elämänsisällöksi tulevat entistä enemmän suhteet toisiin.

Zygmunt Bauman (1992, 191-196) onkin luonnehtinut aikaamme nähdyksi tulemisen ajaksi. Olemista, ajattelua ja järkeä ei enää kartesiolaisen tapaan samasteta toisiinsa. Oleminen on ennen kaikkea nähdyksi tulemista ja vuorovaikutusta. Yksilöt asettuvat yhteisöjensä jäseniksi uudella tavalla ja heidän kommunikaatiotapansa etsivät uusia suuntia. Koko ajan ollaan suhteessa toisiin ja valmiita välittömään tarpeentyydytykseen. Se ei tapahdu täy-

sin sattumanvaraisesti, mutta ei myöskään kovin suunnitelmallisesti.

Ilman tarkkaa käsikirjoitusta tapahtuvasta sosiaalisuudesta ja aloitteellisuudesta on tullut uusia kasvatusihanteita. Perinteisten elämänohjeiden sisäistäminen saattaa olla edelleen tärkeää, mutta vähintään samanarvoista on taito elää alati toistuvissa ja muodoltaan vaihtuvissa vuorovaikutustilanteissa. Kykyä muokata tavoitteensa kulloisenkin tilanteen ja vertaisryhmän mukaan pidetään arvokkaana. Oma, muista erottuva persoonallisuus ja valmiudet eritellä omaa elämää ovat myös tulleet entistä haluttavimmiksi. (Jokinen 1996a, 33-37.)

Jos luetteloon lisätään vielä median vahvistunut rooli sosialisatiossa, on helppo yhtyä Riesmanin (1964, 21-52) ennustukseen, että yhä useammasta lapsesta kasvaa näissä olosuhteissa aikuisia, jotka liikkuvat sulavasti tilanteesta toiseen ja luovat nopeasti ensi kontaktit, tulevat toimeen kaikkien kanssa, nauttivat itsensä työstämisestä ja elävät median ja kulutuksen tarjoaman merkkimaailman keskellä yhtä luontevasti kuin missä muualla tahansa.

Neuvotteluiden kyllästävät oppitunnit suosivat Riesmanin kuvaamaa käyttäytymistä. Sellainen voi olla hyödyksi myös työhönottohaastattelussa. Työtehtävienkin on arveltu olevan muuttumassa kyseiseen suuntaan. Sikäli koulu ja sen ulkopuolinen todellisuus muodostavat jatkumon, vaikka suoraa työmarkkinasidosta nykykoulu ei kykenekään tarjoamaan. Esimerkiksi Catherine Casey (1995, 86) väittää, että modernit yritykset ovat luonteeltaan yhä enemmän diskursiivisia, ja samaa edellytetään työvoimalta. Uudet työn muodot ovat monelta osin erilaisia kuin totutut teolliset mallit. Jopa huonosti palkatuissa ja vähän ammatillisia vaativissa työtehtävissä edellytetään tekijältä kykyä tehdä työtä persoonallaan, huumorintajua, sosiaalista miellyttävyyttä, hengenheimolaisuutta muiden työyhteisön jäsenten kanssa ja kommunikatiivisia valmiuksia. Koko ihmisestä ihmissuhdetaitoineen tulee muokkauksen ja tarkkailun kohde.

Eikö juuri tällaisesta "uuden työntekijän" tuottamisesta ole tavallaan kysymys myös luokkahuoneessa käydyissä neuvotteluissa? Jos työpaikatkin voidaan nykyään ymmärtää myös luottamuksen, ei pelkästään luottavaisuuden paikoiksi, niin miksei sama kehitys näkyisi koulussa? Auktoriteettiuskoinen, tarkasti suunniteltu ja organisoitu koulujärjestelmä on tässä suhteessa varmasti auttamattomasti vanhentunut. Sen sijaan neuvottelumentaliteetti valmistaa lapsia työelämään, niin vieraalta kuin se teollisen ajan näkökulmasta tuntuukin. Mutta samalla sekä koulussa että työpaikoilla on varmaan menetetty jotakin oleellista, esimerkiksi institutionaalisten käytäntöjen tarjoamien rutiinien ja jatkuvuuksien mahdollistamaa ontologista turvallisuutta.

12.8 SITOUTUNEISUUDESTA MIELLYTTÄVYYTEEN

Jotta koulussa, tai työpaikalla, tulisi muiden kanssa toimeen ja herättäisi muidenkin uskon omiin kykyihinsä, on imettävä omaan käyttäytymiseen vai- kutteita ajan hengestä. Tunteiden käsittely- ja ilmaisukyky, innokkuus ha- keutumisessa muiden joukkoon ja kyky tulla muiden kanssa toimeen ovat entistä arvostetumpia ominaisuuksia. Erityisen hyvin tunne- ja vuorovaikutus- kulttuurin muutokset näkyvät kulutuksen ja median täyttämässä osassa elä- mää. Media suosii sanavalmiita ja seurallisia tyyppejä. He osaavat samastua tai ainakin näytellä samastuvansa muiden ongelmiin ja kertovat omistaan. He osaavat nopeasti löytää oikean asenteen ja päätyvät herkästi tekemään itses- tään kuhunkin tilanteeseen sopivan analyysin. Nämä ihanteet ja puhettavat valuvat helposti muillekin kentille, osaksi jokaisen kokemustapoja ja sanastoja, joilla kokemuksista keskustellaan.

Kulttuurikriitikko löytää uudesta tunteellisuudesta helposti arvosteltavaa. Herbert Marcuse puhui jo vuosikymmeniä sitten ”yksiulotteisesta ihmisestä” ja ”onnellisesta tietoisuudesta” arvioidessaan amerikkalaista kulttuuria. Sama hakee Jean Baudrillard määrittäessään aikamme iloisten kasvojen ajaksi. Molemmissa aikalaisdiagnooseissa yritetään ymmärtää tilaa, jossa tunnesanastot ovat laajentuneet ja ahkerassa käytössä.

Stjepan Mestrovic (1997, 62-80) jopa pelkää kulttuuristamme tulevan epämääräisellä tavalla ”kivaa”. Kivan kulttuurissa vastaananomien ja epämiel- lyttävien, kipeiden asioiden ottaminen esille on vaikeaa. Kateutta, katkeruutta ja mustasukkaisuutta saa ja täytyykin kokea, mutta ei liikaa, koska parempiakin tunteita on. Erityisesti pitää tuoda esille myönteisiksi koettuja ominaisuuksia. Jokaista kehoitetaan esittämään sydämellistä mainosmiestä, joka osaa markki- noida itseään ja luoda ympärilleen positiivisuutta. Arki kaventuu itsensä esittä- miseksi ja hyvien tyyppien iloisuudeksi, itsetuntoisuudeksi ja tehokkuudeksi.

Hyvien tyyppien dominoimasta maailmasta tulee helposti sellaista iloisuutta ja joustavuutta korostavaa vauvanruokakulttuuria, jossa suhteista toisiin tulee miellyttämisen tyranniaa. Keskustellaan ja keskustellaan, mutta sanoista ei ede- tä tekoihin. Kieli ei enää representoi ja välitä merkityksiä. Sen viittaus- ja välitys- tehtävä korvautuu tyhjän puhumisella. Puheen avulla tuotetaan miellyttäviä tunnetiloja, jossa näennäisen avoimesti keskustellaan kaikesta ihmiselämään liittyvästä sanomatta kuitenkaan oikeastaan yhtään mitään.

Oppitunnilla tällainen kivan kulttuuri saattaa saada yliotteen, jos opettaja esimerkiksi pudottaa vaatimustasoa oppilaiden pyynnöstä ja välttää kaikin tavoin hermostuttamasta näitä. Tutkimuskoulussa oli tilanteita, joissa opetta- ja suostui oppilaiden vaatimuksesta keventämään läksyjen kuulustelua. Ti- lanne saattoi edetä seuraavasti: Oppilaat eivät jaksaneet paneutua kuuluste-

luun, joten opettaja päätyi lopulta selvittämään tehtävät kirjoittamalla ratkaisut itse taululle. Kun siirryttiin uuteen asiaan, oppilaat lupasivat osallistua, jos saivat samalla katsoa luokan television musiikkikanavalta rockvideoita. Opettaja epäröi, keksi verukkeita ja onnistui lopulta estämään videoiden katselun. Hän tarjosi kuitenkin vaihtoehdon: ne, joilla oli korvalappustereot, saivat kuunnella musiikkia niistä. Tunnin jälkeen haastatellut oppilaat kiittivät opettajaa rentoudesta ja joustavuudesta. Toisaalta he arvelivat, ettei tunnilla oikein oppinut mitään. Aika kului toisarvoisissa tehtävissä.

Joillakin tunneilla neuvottelut saattoivat seurata toinen toistaan ilman taukoa. Juteltiin, kinasteltiin, vitsailtiin, sovittiin ja kyseenalaistettiin sovittu. Kukaan ei oikein tiennyt, mitä olisi pitänyt tehdä. Kukaan ei myöskään osannut keskeyttää. Opettaja ei suuttunut ja vältti menettämästä kasvojaan. Oppilaat keksivät koko ajan uutta, koulutyöhön liittymätöntä tekemistä. Syystä tai toisesta opettaja ei keksinyt sopivia keinoja luoda tunnille jäntevää, oppimisen kannalta suotuisaa rakennetta. Oppilaat puolestaan saattoivat viihtyä luokan rennossa sosiaalisessa tilanteessa ja jatkaa siksi neuvottelemista. Toisaalta niiden osalta, jotka olisivat halunneet oppia jotain, tilanne varmasti menetti nopeasti mielekkyytensä. Tällaisten tuntien jälkeen haastatellut oppilaat valittivat usein, että tunti oli meluisa ja kaaosmainen eikä kenellekään ollut tullut selväksi, miksi siellä oikeastaan oltiin. Varsinkin oppilaat, jotka olisivat halunneet oppia jotain, korostivat tällaisten tuntien olleen turhauttavia. Kaikilla oli näennäisesti mukavaa, mutta koululta odotettiin jotain muutakin.

Tuntia, jossa neuvottelut eivät taukoa ja jossa kivan kulttuuri saa yliotteen, voi hahmottaa myös mainitsemamme Anthony Giddensin (1991, 87-98) käsiteparin ”puhdas suhde” avulla. Kuten viidennessä luvussa totesimme, puhtaan suhteen osapuolet ovat tasaveroisia toimijoita, jotka jatkavat keskinäistä kommunikointiaan niin kauan kuin kokevat sen itsensä kannalta palkitsevaksi. Mitkään ulkoiset tekijät, kuten perinteet, moraali tai säännöt, eivät sido osapuolia toisiinsa eivätkä ohjaa toimintaa. Suhde lopetetaan, kun sitä ei enää koeta mielekkääksi. Se jatkuu esimerkiksi niin kauan kun tunneside yhdistää osapuolet ja antaa heille positiivisen tunnekokemuksen. Heti kun tunnesuhde lakkaa toimimasta ja ikäviä velvollisuuksia alkaa ilmaantua, suhde puretaan.

12.9 LUOTTAMUS JA HYVÄ OPPITUNTI

Neuvottelua käsittelevissä kirjoituksissaan Woods (1983) pelkää koulumaailman jakautuvan tai jo jakautuneen kahtia. Paremmalla puolella ovat yksityiskoulut, jotka voivat valita oppilaansa, yleensä taloudellisin perustein, ja jot-

ka ovat erinomaisesti resursoituja. Oppitunnit etenevät tavoitteellisesti ja oppilaat sitoutuvat koulun päämääriin, koska heidät on kotona kasvatettu kunnioittamaan aikuisia ja kouluinstituution perinteitä. Tällaisissakin kouluissa neuvotellaan, mutta neuvottelut lomittuvat lähes huomaamattomaksi osaksi muuta työskentelyä. Koska tilanne on perinteiden ja vakiintuneiden, vahvan kulttuurisen tuen omaavien sääntöjen säatelemä, kysymys luottamuksesta on tavallaan ratkaistu jo ennen kuin oppilas tulee kouluun. Tarkemmin sanottuna kyse on institutionaalisesti säädellyn tilan luomasta luottavaisuuden ilmapiiristä.

Toiselta laidalta löytyvät kaikille avoimet julkiset koulut. Niiden taloudellinen tila on usein heikohko. Koulut kuuluvat siihen osaan julkista sektoria, johon säästötoimet ensimmäiseksi kohdistetaan talouden näkymien heiketessä. Oppilaista suuri osa ei vielä tiedä, mitä koulunkäynnillä ja tutkinnoilla teki. Kotona opittu ei tue koulumaailman käytäntöjä. Tunneilla käytetään paljon aikaa neuvotteluihin, jotta edes osa oppilaista lähtisi mukaan. Häiriöt ja oppimiseen liittyvät ongelmat ovat yleisiä. Luottamuksen puute on ilmeinen. Oppilaat eivät sitoudu koulun tavoitteeseen eivätkä koe kouluyhteisöä itsensä kannalta mielekkääksi. Luokkahuonetila täyttyy ihmissuhde- ja sitoutumisen ongelmista. Luokkahuone on kuin työpaikka, jossa eri osapuolet kyräilevät toisiaan, lakot ja lomautukset ovat herkässä ja työyhteisön ilmapiiri on huono.

Woodsin tekemä koulumaailman kahtiajako on tietenkin kärjistyks. Sitä ei voi sellaisenaan siirtää esimerkiksi koskemaan Suomen koulujärjestelmää. Edellä kuvatut oppitunnit, joissa tunnetyö, opettajat ja oppilaiden väliset neuvottelut, säännöistä sopiminen ja sopimusten purkaminen sekä nopeasti vaihtuvat vuorovaikutustilanteet lomittuvat opettamiseen ja oppimiseen, heittävät kuitenkin pohtimaan, millaisille tekijöille tällaisissa luokissa ja niiden yhteisöissä luottamuksen ilmapiiri ja sen myötä hyvän oppitunnin edellytykset rakentuvat? Tila ei ole perinteiden ja muiden selkeiden, vakiintuneiden sääntöjärjestelmien jäsentämä. Opettajat eivät automaattisesti voi luottaa auktoriteettiasemaansa. Oppilaiden tiedonjano ja odotukset koulusta selkeänä väylänä työmarkkinoille eivät riittäne yhteistyön takeeksi. Vaihtoehdoksi ei voi tarjota pelkkiä neuvotteluitakaan.

Perinteisen koulun murenemisen ja koulun arkipäiväistymisen synnyttämää tyhjiötä ei Thomas Ziehen (1991, 161-199) mielestä voi täyttää millään erityisjärjestelyllä tai tekniikalla. Mitään yksiselitteistä didaktista mallia koulun pelastamiseksi ei ole. Käsitksemme koulun menneestä todellisuudesta ja vanhoista rituaaleista eivät ansaitse idealisointia, eivätkä ne missään tapauksessa istu nykyaikaan. Kurista ja auktoriteeteista ei ole yksiselitteistä apua. Toisaalta nykykoulullakin on perinteitä, eikä niitä oikeastaan voi purkaa. Ulkoisten tekijöiden järjestäminen toisella tavalla ei estä piilo-opetus-

suunnitelmaa toimimasta. Oppilaita arvioidaan joka tapauksessa ja heitä luokitellaan monin tavoin eri kategorioihin. Viime kädessä valta on koulun aikuisilla, vaikka se ei aina siirrykään luokkahuoneen käytäntöihin. Sitä paitsi, kuten edellä jo totesimme, osaa näistä perinteistä on mahdollista pitää tärkeänä tekijänä ontologisen turvallisuuden syntyä tukevan ilmapiirin luomisessa.

Mitkä voisivat olla toimivan luokkahuonetilanteen edellytyksiä? Luottamuksen ilmapiiri ei kovin helposti synny tilaan, jolla ei omasta takaa ole tarjota selkeää, vahvaa rakennetta ja jonka sääntöjärjestelmä ja arkirutiinit ovat siten jatkuvien neuvotteluiden kohteena. Tilannetta mutkistavat yhteisön jatkuvat muodonmuutokset. Jokaisella aineella on oma opettajansa, joka saattaa lisäksi olla uusi koulussa tai siirtymässä keväällä toiseen kouluun. Oppilaat vaihtavat asuinpaikkaa ja koulua monesta syytä. Vanhemmat muuttavat työn perässä tai avioliitto purkautuu. Yksilölliset opintosuunnitelmat ja valinnaisuus lisäävät liikettä entisestään.

Luokkayhteisö on sommitelma muutosta ja pysyvyyttä. Sen jäsenet ovat usein tekemisissä toistensa kanssa, mutta siitä huolimatta se tavallaan luodaan joka kerta uudestaan. Tästä taustasta nousevat myös oppilaiden hanakkuus tunnustella kulloinkin vuorossa olevan yhteisön ilmapiiriä kuten myös halu tai suoranainen pakko neuvotella.

Metafora etanan tuntosarvista palauttaa mieleemme juuri tunneyön ja ilmapiirin rakentamisen tärkeiden. Jos näistä asioista ei huolehdi, todennäköisesti myös luottamuksen ilmapiiri kärsii. Tunnekuulttuurien synnyttämisessä ja ylläpitämisessä neuvotteluiden rooli on erittäin tärkeä. Niiden myötä luodaan yhteisön jäsenten keskinäiset tunnesuhteet ja yhteistyön perusta. Neuvottelut eivät ole pelkästään rationaalisia, ja erityisen vaikeaa on ennakoita, miten ja milloin niihin päädytään. Ne palaavat sitkeästi, vaikka niitä yritettäisiin kaikin keinoin välttää. Niiden logiikka ei noudata valmista kaavaa. Kiristyyiin oppimistavoitteisiin neuvotteluita on vaikea nivoa. Ne ottavat aikansa. Aikaa vaativat myös tunneyö ja huolehtiminen luottamuksellisesta ilmapiiristä. Tätä prosessointia ei voi nopeuttaa. Vielä vähemmän sitä voi etukäteen opetusohjelmissa suunnitella.

Tunneyö voidaan ymmärtää ja sitä voidaan tehdä monella tavalla. Keväällä 2001 noin sata keskisuomalaista yhdeksäsluokkalaista tukioppilasta oli kokoontunut koulutuspäiville Jyväskylän seudulle. Yksi heille annettu tehtävä oli määritellä hyvä opettaja ja hyvä oppitunti. Oppilaat saivat yhtenä ryhmänä tehdä asiasta ehdotuksia, neuvotella ehdotuksista ja sopia lopuksi valinnastaan. Hyvä opettaja määriteltiin rennoksi, tasapuoliseksi, avarakatseiseksi ja huumorintajuiseksi. Hyvä opettaja osaa jutella oppilaidensa kanssa, kykenee kuuntelemaan näitä ja ottamaan kaikki tasapuolisesti huomioon. Hän hyväksyy eriävät mielipiteet ja on kiinnostunut kaikkien asioista. Työtä hän

tekee omana itsenään eikä virkaroolinsa vankina. Hyvä oppitunti määriteltiin samansuuntaisesti. Siellä viihtyy, sen tunnelma on rento, se on sosiaalinen ja kaikille mielipiteille avoin. (Jokinen 2001, 14.)

Oppilaiden hahmotelmaa hyvästä tunnista ja opettajasta voi pitää tunnetyön sisällön kuvauksena. Laine (2000, 57) uskoo, että tärkeä osa luokkahuonekulttuuria on tällainen kaikkia osapuolia velvoittava vaatimus oman tunnetalouden käsittelykyvystä. Luokkayhteisön jäseniltä edellytetään emotionaalista refleksiivisyyttä, jossa työstetään omia tunteita niin, ettei siinä alisteta eikä pakoteta muita. Tunnetyö ei yleensä vaadi erityistä järjestelyä, mutta toisaalta sen huolellinenkaan valmistelu ei ole tae työssä onnistumisesta. Joskus hyvin arkiset ja ennalta suunnittelemattomat hetket saattavat toimia kaikkein parhaiten.

Mikko Innanen (2001, 148-150) kertoo tällaisesta ”valmistelemattomuudesta” hyvän esimerkin. Hän on tutkinut lukiolaisten muistoja parhaimmista isän ja äidin kanssa vietetyistä lapsuuden hetkistä. Positiivisimmat muistot ovat Innasen mukaan tilanteista, joissa ei ole tehty mitään erikseen järjestettyä. Lukiolaisten muistoissa lapsuuden keskeiset tarpeet liittyvät nähdyn ja kuullun tulemiseen sekä mahdollisuuksiin olla kiireettä yhdessä vanhempien kanssa. Innanen päätelee, että elämyksiä ja kokemuksia tuottavana aikanaakin myös pysähtyminen olemaan ja tekemättömyys ovat tärkeitä. Aikuisien ja nuorten välisissä suhteissa pienet ja yksinkertaiset asiat saattavat muodostua tärkeämmiksi kuin tekemisellä ladatut hetket ja etukäteen vaivalla suunniteltu laatu-aika. Tunnetyö onnistuu ilman jatkuvaa yhdessäolon reflektointia ja yhteisten hetkien valmistelua. Pääasia on, että osapuolten välillä vallitsee avoin vuorovaikutuksen ilmapiiri ja kyky arvostaa yhteistä yhdessäoloa.

Pelkkä tunnetyö ei luokkahuoneessa kuitenkaan riitä. Kivan kulttuuri ja miellyttämisen tyrannia odottavat nurkan takana. Kuka jaksaa käydä koulua vain nauttiakseen rennosti ja reilusta tunnelmasta ja hioakseen keskustelutaitojaan? Koulutyö on myös sitoutumista, pitkäjänteisyyttä, pettymyksiä, tehtävien tekemistä, ulkolukua, rutiineita ja tavoitteita. Ainakin osa oppilaista haluaa oppia ja saada hyviä numeroita taatakseen itselleen jatko-opiskelupaikan. Oppiminen itsessäänkin saatetaan kokea palkitsevaksi. Poika yhdeksänneltä luokalta sanoikin haastattelussa hyvästä opettajasta, että ”voihan se ihmisenä olla ihan kiva, mutta opettajan pitää mun mielestä olla semmoinen, joka osaa opettaa”. (Jokinen 2001, 14.)

Tutkimuskoulun oppilaat pitivät sellaisia oppitunteja huonoina, joilla ei opi mitään. Sellaisista opettajista ei pidetty, jotka aliarvioivat oppilaiden kognitiivisia valmiuksia ja oppimishalukkuutta. Yhdeksäsluokkalainen tyttö kirjoitti aineessa koulukokemuksistaan: ”Mää yleensä karsin itse aina ne tunnit, joille ei huvita tulla ja joilla ei ehkä taas opi mitään.” Kirjoituksen jatkossa

tyttö totesi, että "opettajatkin pitävät oppilaita sellaisina niin kuin meillä ei olisi omia aivoja ollenkaan". Työhönsä vakavasti suhtautuvalta opettajalta odote-taankin hyvin valmisteluja tunteja ja motivaatiota opettaa. Tukioppilaspäivillä oppilaat, joiden tehtävä oli pohtia hyvän oppitunnin ja hyvän opettajan ominaisuuksia, korostivat myös tunneilla oppimisen tärkeyttä ja arvostivat opetuksen hallitsevia opettajia. (Jokinen 1996b, 129-130; Jokinen 2001, 15.)

Kyky opettaa voi sisältää lukuisia osatekijöitä, kuten opettajan oman motivoitumisen, hänen kykynsä motivoida muut, hänen tapansa ilmaista asioita ja kommunikoida sekä hänen tapansa ottaa nopeasti vaihtuvissa vuorovaikutustilanteissa kontakti oppilaisiin. Nämä tekijät voidaan lukea myös tunnetyöhön kuuluvaksi. Oppilaiden puheessa kyky opettaa tarkoittaa näiden tekijöiden ohella painotetusti tietämistä ja tiedon välittämistä. Opettajan on oppilaiden mielestä valmisteltava tuntinsa hyvin, oltava kiinnostunut aiheestaan ja tiedettävä opettamistaan asioista. Asiantuntijuus on tärkeä osa sellaista opettajuutta, jossa rakennetaan luokkaan sellaista luottamuksen ilmapiiriä, jossa oppilaat sitoutuvat yhteisinä pitämiinsä päämääriin. Mutta mitä asiantuntijuus voisi käytännössä olla koulussa ja sen nopeasti vaihtuvissa tilanteissa, on toinen asia.

Voidaan jopa väittää, ettei sellaista asiantuntijaa tai tietämystä enää olekaan, joka toisi elämään ennakoitavuutta ja selkeyttäisi tilanteita. Esimerkiksi Kimmo Saaristo (2000, 116-118, 155-156) väittää, että asiantuntemus ei voi yhtenäiskulttuurin jälkeisenä aikana rakentua hierarkkisesti järjestyneelle tiedolle ja tietämykselle. Ehdottomien totuuksien aika on ohi. Nykykulttuurissa yhdenlainen tieto ja asiantuntijuus tulevat välittömästi haastetuksi toisenlaisen, vastatiedon, taholta.

Saaristo (mt.) puhuukin avoimesta asiantuntijuudesta. Sitä ei ole etukäteen lukittu, ja se on paikallista ja riippuu kontekstista. Avoin asiantuntijuus rakentuu kommunikaatiolle ja neuvotteluille. Siinä yhdistyvät siis tunnetyö, vuorovaikutus, opettaminen ja tietäminen. Vain niiden kautta voi syntyä sellaista uutta tietoa, joka ei palaudu yksittäisten toimijoiden ominaisuudeksi. Se on mahdollista vain yhdessä tuotettuna. Sitä ei tuota esimerkiksi opettaja yksinään, vaan yhteistyössä oppilaiden kanssa. Etukäteen ei voi sanoa, kenen puheenvuorosta tulee kokonaisuuden kannalta oleellisin.

Käytännön esimerkki avoimesta asiantuntijuudesta koulussa on tilanne, jossa oppilaan pienoismopo on hajonnut. Teknisten töiden tunnilla opettaja kuulee asiasta ja pyytää oppilasta taluttamaan ajokkinsa sisään. "Katsotaan, löydetäänkö me tästä mitään", sanoo opettaja ja kannustaa ryhmää ympärillään tarttumaan toimeen. Me-henki syntyy nopeasti ja pyörää aletaan korjata. Se, kuka ketäkin opettaa, ei merkitse mitään. Pyörän omistajalla on tärkeää "käyttäjän tietoa", monet muut pojista ymmärtävät mopoista ja opettajalla on omat taitonsa ja tietonsa.

Tunnetyö ja asiantuntemus, tai kommunikaatio ja tieto, eivät kuitenkaan vielä riitä. Kuten olemme useasti todenneet, myös melko perinteiset normit saattavat olla hyvin tärkeitä luottamuksen synnyssä yksilöiden ja instituutioiden verkossa (Offe 1999, 70-75). Luottamuksellisen eetoksen tai hengen muotoutuminen edellyttää rehellisyyttä ja lupauksen pitoa. Kaikkia yhteisön jäseniä on myös kohdeltava oikeudenmukaisesti ja tasapuolisesti. Täydellinen tasa-arvo voi olla mahdotonta, mutta paremmissa asemissa olevien moraalinen velvollisuus on kuitenkin pitää heikompien puolta ja lieventää eroja. Luottamus rakentuu usein vanhanaikaisten hyveiden, kuten kunniantunnon ja sanansa pitämisen, varaan.

Offen käsitys luottamuksen synnystä tuo meidät askeleen lähemmäksi kolmatta tärkeää luokkahuoneen yhteisöllisyyttä rakentavaa tekijää. Tutkimuskoulun oppilaat nimesivät keskeisiksi huonon oppitunnin syiksi levottomuuden ja muut työrauhahäiriöt. Kaosmaisuus ei heidän mielestään niinkään johdu oppilaista, vaan opettajasta, joka on liian lepsu eikä saa kuria aikaiseksi. Opettajan on oltava hauska ja huumorintajuinen, hänen on tiedettävä oppiaineensa sisällöt, mutta hänessä kunnioitetaan myös kykyä vastuunkantoon. Luottamuksellinen luokkayhteisö vaatii työrauhan ja turvallisuuden takuiksi auktoriteetin.

Oppilaat eivät kaipaa mitään sellaisia vanhan mallin auktoriteetin representaatioon liitettyjä ominaisuuksia kuten autoritaarisuus, etäisyys ja kurinpito. Nykykoulussa, kuten oletettavasti työpaikoilla ja kotonakin, auktoriteettiasema on erikseen lunastettava. Luokkahuoneessa siinä auttavat asiantuntemus ja sellainen työskentely omalla persoonalla, joka tukee luokassa tehtävää tunnetyötä. Huumorintajuttomuus, virkamiesmäisyys ja kireys saavat oppilailta yksiselitteisen tuomion. Ne eivät ole ominaisuuksia, joiden varaan turvallinen ja rauhaisa työilmasto rakennetaan. Oppilaiden käsitys auktoriteetista liittyy tukemiseen, läheisyyteen ja vastuuntuntoon, ei niinkään rankaisuvoimaan ja ulkoisen järjestyksen pitoon.

Auktoriteetti, emotionaalinen läsnäolo, vuorovaikutustaidot ja kaikkinaisen omaan ammattialaan liittyvä tietämys kietoutuvat erottamattomasti yhteen. Jos tällaiseen onnistutaan lisäksi kytkemään sellaisia intensiteettejä (Aittola, Jokinen ja Laine 1991, 16), jotka purkavat opettamisen ja oppimisen ritualistisia muotoja ja kytkevät oppimisen osaksi yhteisön jäsenten oman kokemusmaailman kannalta tärkeitä asioita, luokkahuoneeseen saadaan varmasti luotua kannustava ja yhteen henkeen puhaltava ilmapääri.

On toki olemassa muitakin tekijöitä, jotka synnyttävät luokkayhteisön jäsenten välisten suhteiden toimivuuden edellyttämää luottamusta. Mitään tyhjentävää luetteloa tai toimintaohjeistoa on mahdotonta esittää. Luottamusta voivat pohjustaa esimerkiksi koulun pitkä historia ja hyvä maine, oppilasmaailman koulutyötä tukeva kotitausta, opettajan maine, pitkän yhdessäolon

myötä mahdollisesti syntynyt luokkahenki tai joku muu vastaava tekijä, joka auttaa hitsaamaan yhteisön osista luottamusta sisältävän kokonaisuuden.

On myös kouluja, joissa institutionaalisesti säädellyt tilanteet ovat vieläkin niin olennainen osa arkea, että voidaan puhua jopa luottavaisuudesta. Modernissa, yhtenäiskulttuurin jälkeisessä maailmassa kaikki nämä asiat ovat mahdollisia, mutta eivät enää itsestään selviä. Siksi nykykouluissa luottamusta on usein rakennettava olosuhteissa, joissa yhteisö uusiutuu koko ajan ja ympäristö on altis muutoksille.

LUOTTAMUS VUOSITUHANNEN TAITTEEN SUOMESSA

Kun sosialismi ajautui haaksirikkoon Itä-Euroopassa, alettiin kiinnittää huomiota yhä enemmän näiden maiden kansalaisyhteiskuntiin ja niiden suhteelliseen kehittymättömyyteen, etenkin yhdistyssektorin puuttumiseen. Sehän ei ollut voinutkaan kehittyä muutoin kuin itäisten kommunististen puolueiden tiukassa valvonnassa. Tämän vuoksi kansalaiset entisissä itäblokin maissa suhtautuivat hyvinkin kriittisesti kaikkeen sellaiseen, joka nähtiin jäänteinä kommunismin ajoilta. Myös valtion elimiä kohtaan tunnettiin suuria epäluuloja. Tämä heijasteli sitä, että sosialististen maiden kansalaiset joutuivat taiteilemaan kahden erillisen elämänpiirin välillä, yksityisellä sektorilla henkilökohtaisten kontaktien ja verkostojen piirissä sekä julkiselle sektorille institutionalisoituneessa virallisessa sfäärissä. Ne olivat toisilleen vastakkaisia alueita, jotka pelkistyivät sanapareihin ”yhteiskunta vastaan viranomaiset” ja ”kansakunta vastaan valtio”. (Sztompka 1999, 153.)

Kansakunta ei kuitenkaan ollut yhtenäinen kokonaisuus sosialistisissa maissa. Useimmat sosialistiset valtiot olivatkin jakautuneet moniin kansallisiin, uskonnollisiin ja etnisiin yhteisöihin, joiden suhteet olivat nimellisestä tasa-arvosta huolimatta hierarkkiset. Näiden yleisten ja samalla merkityksellisten jakojen lisäksi mainitut yhteisötkin olivat jakautuneet klaaneihin eli sukukuntiin. Kun muiden hyväksymä minuus oli 1700-luvun skottilaisen moraalifilosofian mukaan kansalaisyhteiskunnan ydin ja sielu (Seligman 1997, 87), juuri tämän minuuden tunnustaminen puuttui entisistä sosialistisista maista. Valtion ja ilmiäntajien pelossa niissä ei uskallettu luottaa kuin lähisukulaisiin. Heidän kauttaan saatiin töitä, hankittiin niukkuuden tilanteessa tuotteita ja levitettiin kiellettyjä kirjasia. Sanalla sanoen näissä maissa oltiin lähellä Banfieldin amoraaliseksi familismiksi kutsumaa tilannetta. Sen ylläpito takasi sen, ettei luottamus päässyt yleistymään edes kansalaisyhteiskunnassa.

Modernit läntiset demokratiat esitettiin yhteiskuntatieteellisessä kirjallisuudessa yleensä sosialististen maiden vastakohtaksi. Demokratioissa väitettiin olevan vahva kansalaisyhteiskunta, merkittävä vapaaehtoisten yhdistysten verkosto ja viljalti yleistynyttä luottamusta. Viimeksi mainitun sanottiin ilmentävän toisten, tuntemattomien ihmisten minuuden laajamittaista tunnustamista. Tämä oli kuitenkin ideologissävyinen olettaus pikemmin kuin testattu tieto. Vasta Euroopan yhdentymisprosessin voimistuessa 1990-luvulla ryhdyttiin systemaattisesti tutkimaan eri EU-maissa vallitsevan yleistyneen luottamuksen tilaa. Eurobarometrit osoittivat, että annetut kuvaukset etenkin monen Etelä-Euroopan maan kansalaisyhteiskunnan tilasta olivat vähintäänkin harhaanjohtavia. Yleistynyt luottamus oli niissä niukka resurssi (Eurobarometer 1996).

Idealisoitua kuvaa Länsi-Euroopan demokratioiden kansalaisyhteiskunnista on auttanut vaalimaan yhteiskuntatieteilijöiden sinnikkäästi ylläpitämä käsitys ihmisten yksilöllistymisestä sukulais- ja muiden vastaavien sosiaalisten siteiden hölymisen myötä. Jo Durkheim korosti tätä Työnjako-kirjassaan. Hänestä alkunsa saanut rakennesosiologia piti juuri primordiaalistien, etenkin sukulaisuus-suhteiden ja etnisten siteiden katkeamista keskeisenä modernisaation tunnusmerkkinä. Rakennesosiologiassa haluttiin vieläpä edistää tätä yksilöllistymiseen kuuluvaa modernisaation juonetta purkamalla muitakin heikoimmassa asemassa olevien toimintakyvyn esteenä olevia sosiaalisia, poliittisia ja taloudellisia rakenteellisia elementtejä, lisätä Isaiiah Berlinin käsittein näiden negatiivista vapautta (Berlin 2001, 47-97; Rubinstein 2001, 195).

Rakennesosiologian innokkuus luoda mahdollisuuksien tasa-arvoa sokaisi heidät näkemästä primordiaalistien siteiden merkitystä kansalaisyhteiskunnan strukturoijina. Kun ne ovat vahvoja, ei luottamus ota ylittääkseen primordiaalisia "heimoja", vaan ne kasaavat sen sijaan polttoainetta herkästi roihahtavalle epäluottamukselle, erityisesti sille pelolle, että jotkin hallitsevassa asemassa olevat sukuhaarat eivät aja kansakunnan, vaan omaa etuaan.

Tämäntapainen ajatteluhan on ollut varsin yleistä Suomessa, jossa ohutta suomenruotsalaista yläluokkaa kohtaan on tunnettu pitkään epäluuloja. Omistuksen jakautumisesta 1960-luvulta eteenpäin tehdyt erittelyt ovat ruokkineet tällaista ajattelua. Niiden popularisointi 1960-luvulla listaksi 20 suurimmasta, valtaosaltaan suomenruotsalaisesta omistajaperheestä, ei ainaakaan ole parantanut tilannetta (ks. esim. Seppänen 1975). Myöhemmin omistuksen luonteen muututtua Suomessa pitkälti institutionaaliseksi nämä listat ovat käyneet yhä enemmän suomalaisvoittoisiksi, eikä asiaan ole kiinnitetty 1900-luvun loppupuolella enää muutenkaan suurta huomiota. Mutta tuskinpa epäluulot suomenruotsalaisia kohtaan ovat silti kokonaan kadonneet Suomesta. Tähän viittaa ruotsin kielen asemasta viime vuosikymmenellä käyty tunnepitoinen keskustelukin.

Suomenruotsalaisten ohella Suomessa on jo ammoisista ajoista saakka asustellut muitakin kansallisuuksia. Näistä romaniväestö on ollut erityisen suurena silmätikkuna muun väestön parissa. Romaneihin on liitetty joukko negatiivisia määreitä, joista epäluotettavuus lienee niitä lievimpiä. On varsin todennäköistä, ettei tämä stereotypia ole hävinnyt vielä vuosisadan taitteeseenkaan mennessä mihinkään. Vastaava pitäne paikkansa saamelaisväestöstä, joskaan siihen liitetty stereotypia ei ole niin negatiivinen kuin romaniväestön kantama leima.

Kuvattua taustaa vasten on jopa lievä yllätys, että Suomi sijoittuu muiden Pohjoismaiden joukossa Putnamin sanoin vahvimman sosiaalisen pääoman maiden joukkoon. Eurobarometreissä tehdyt mittaukset luottamuksesta ovat kuitenkin olleet yhden ainoan kysymyksen varassa, eikä sitä tehtäessä ole lainkaan pohdittu sitä, että luottamuksen käsitteeseen liittyvät mielle yhtymät saattavat vaihdella maittain suurestikin. Myöskään sitä ei ole sanottavasti mietitty, onko lainkaan mielekäästä mitata luottamusta Eurobarometriänsä tavoin kysymyksillä, jotka eivät suhteuta sitä mihinkään. Näiden pulmien selvittäminen ei kuitenkaan kuulu itsellemme antaman tehtävän piiriin. Meillä ei valitettavasti myöskään ole mahdollisuuksia tehdä Eurobarometriä monipuolisempia vertailuja Suomen ja muiden EU-maiden välillä. Joudumme sen sijaan tyytymään Suomen tarkasteluun vuoden 2001 taitteessa tehdyn kyselytutkimuksen varassa, jonka kysymyspatteristo on suunnilleen sama kuin vuonna 1999 kuuteen Suomen kuntaan suunnatussa tutkimuksessa (Ilmonen 2002b)¹.

Aiomme aluksi tarkastella luottamuksen muotoja käsitelleessä luvussa luonnostellun viitekehikon avulla luottamuksen tilannetta Suomessa. (Ks. kuvio yksi sivulla 92.) Keskitymme kuitenkin lähinnä vain nelikentän A ja B luottamustyyppeihin eli annettuun ja yleistyneeseen, luottamusketjun omaiseen luottamukseen. Lähestymme niitä mainitun empiirisen kyselyn avulla.

13.1 Yleistynyt ja annettu luottamus Suomessa vuosituhatvuoden taitteessa

Aloitamme kyselyn erittelyn esittelemällä annettua luottamusta käsitteleviä tuloksia. Annettua luottamusta on tavallisesti lähestytty tutkimuksissa kysymyksellä *“Voiko ihmisiin luottaa?”* tai väitteellä *“Ihmiset luottivat toisiinsa aikaisemmin enemmän kuin nykyään”*. Esittelemässämme kyselytutkimuksessa on käytetty ainoastaan jälkimmäistä muotoilua, vaikka se ei kerro mitään luottamuksen tasosta suomalaisessa yhteiskunnassa juuri nyt. Onneksi luotta-

muksesta ja sen muutoksesta oli saatavissa tietoa toisista lähteistä. Luottamusta on tiedusteltu Eurobarometreissa luottamustutkimuksissa kysymyksellä *“Tuntuuko sinusta, että yleisesti puhuen useimpiin ihmisiin voi luottaa vai pitääkö aina olla varuillaan, kun ollaan tekemisissä muiden ihmisten kanssa?”*. Kysymystä on käytetty kahdessa eri kyselytutkimuksessa, vuosina 1990-1991, juuri kun lama oli iskenyt Suomeen, ja vuonna 1995, kun lama oli jo osittain ohi. Tulosten mukaan 57 prosenttia suomalaisista luotti muihin laman alussa ja vastaavasti vain 48 prosenttia sen lopussa (Yhteiskuntatieteellinen tietoarkisto 30.1.2001). Tulosta voi varovaisesti tulkita siten, että lama alensi selvästi suomalaisten luottamuksen tasoa.

Vuoden 2001 kyselytutkimuksen tulos tukee tulkintaa. Taulukon kolme mukaan enin osa vastaajista arvelee, että ihmiset eivät luota toisiinsa nykyään yhtä paljon kuin aikaisemmin. Tulos on sama kuin vuonna 1999 kerätyssä kunta-aineistossa (ks. Ilmonen 2002b).

Taulukko 3. Annettu luottamus ja ikä (aikaisemmin ihmiset luottivat toisiinsa nykyistä enemmän %).

IKÄ	-30	30-39	40-49	50-59	60-	KAIKKI
SAMAA MIELTÄ	81	84	88	88	89	84
EOS	13	9	7	8	7	7
ERI MIELTÄ	6	7	5	4	5	5
N1717	100	100	100	100	100	100

Kuten olemme todenneet, kansainvälinen tutkimus on osoittanut, että luottamus on yhteydessä vastaajien taloudellisosiaalisiin taustoihin. Yleisesti ottaen iäkkäämmät ja hyvien taloudellisten resurssien haltijat ovat luottavaisempia kuin muut. Tämä käy kuitenkin toteen vain osaksi suomalaisessa otoksessa. Koulutetut ja johtavissa asemissa toimivat eivät poikkea merkittävästi muista otokseen tulleista.² Sen sijaan suomalaiset nuoret ja opiskelijat ovat vastoin esimerkiksi amerikkalaisia tuloksia luottavampia kuin vanhemmat ikäkohortit (vrt. Putnam 2000, 140, 183-188, 247-276). Tulosta voidaan tulkita ainakin kahdella toisiaan tukevalla tavalla, yleisellä ja tilannekohtaisella selityksellä. Nuoret ovat edellisen mukaan luottavia siksi, että heillä on vielä koko elämä edessään ja että he ainakin Suomessa uskovat siltä olevan vielä paljon odotettavissa. “Aika on puolellamme”, kuten Mick Jagger Rolling Stonesien kuulussa sukupolvilaulussa lauloi. Jäl-

kimmäisen mukaan nuoret ovat luottavia sen tähden, että heidän mielen maisemansa on kirkastumassa laman jälkeen, kun Suomen talous on jälleen kääntynyt vahaan nousuun ja nuorilla on hyviä perusteluja olla toiveikkaita tulevaisuutensa suhteen. Suomalaiset nuoret ovat usein koulutettuja, sinut tietotekniikan kanssa ja kielitaitoisia, ja voi hyvinkin olla, että työmarkkinoilla tulee olemaan kysyntää juuri tällaisista työntekijöistä.

Aviollisella suhteella on niin ikään havaittu olevan merkitystä luottamuksen vahvuudelle (Putnam 2000, 138, 333). Yleensä ottaen naimisissa olevat ovat luottavaisempia kuin naimattomat tai usean eron läpi eläneet. Suhteessa leskiin ja eronneisiin tämä pitääkin paikkansa, muttei suhteessa yksineläjiin. Juuri naimattomat ovat vähiten sitä mieltä, että ihmiset luottivat toisiinsa aikaisemmin enemmän. Tälle ei ole olemassa ilmeistä selitystä, mutta ainahan voi arvailla, että se kertoo jotain naimattomien asemasta suomalaisessa yhteiskunnassa, esimerkiksi "soveltuvuudesta" joustaviin työmarkkinoihin. Sitä paitsi ainakin niiden naimattomien, jotka ovat etsimässä avio- tai avoparia itselleen, on oltava muita avoimempia ja luottavampia solmiakseen kontakteja tuntemattomien ihmisten kanssa.

Kuten muistetaan, luottamus liittyy ennen kaikkea tulevaisuutta kohtaan osoitettuihin odotuksiin. Niinpä taulukossa kolme saatu tulos saattaa kytkeytyä juuri niihin. Kun lisäksi oli oletettavaa, että lama pani ihmiset pohtimaan uudelleen tulevaisuudenuskooaan, tutkimukseen sisällytettiin joukko vastaajien tulevaisuudenodotuksia luotaavia kysymyksiä. Niitä mitattiin tiedustelemalla, minkälaiseksi vastaaja arvelee taloudellisen ja työtilanteensa, terveydentilansa, perhe- ja muiden ihmissuhteidensa muuttuneen viiden vuoden päästä.

Aloittakaamme työtilannetta koskevilla odotuksilla. Perinteisissä työläisyhteisöissä on todennäköisesti ollut ennen lamaa vahvoja odotuksia turvaton työpaikan suhteen. Sitä pidetään edelleenkin tärkeänä, sillä esimerkiksi SAK:n uusimman jäsentutkimuksen mukaan se on yhä jäsenten tärkein toive (Erkkilä 2001, 56). Se on kuitenkin kokenut kovia kolauksia johtuen uusista trendeistä työelämässä. Kun lama iski pieniin yhden tehtaan yhteisöihin, niiden työpaikkansa pysyvyyteen tottuneet jäsenet eivät olleet valmiita niihin nopeisiin muutoksiin, joita toteutettiin myös perinteisissä teollisuusyrityksissä. Nuo muutokset lienevät ravistelleet heidän tulevaisuudennäkymiänsä ja luottamuksentunnettansa. Näin ei kuitenkaan käynyt surveyn mukaan. Kun vastaajilta kysyttiin, uskoivatko he *työtilanteensa* parantuneen vai heikentyneen viiden vuoden kuluttua, ei optimistien ja pessimistien vastauksissa ilmennyt eroja. Muiden vastaajaryhmien toiveikkoudessa oli toki eroavuuksia. Kuntakeskuksissa asuvat, opiskelijat, nuoret, koulutetut ja työttömyyttä kokeneet arvelivat muita useammin työtilanteensa paranevan. Erityisesti jälkimmäinen tulos on ilahduttava. Se

antaa ymmärtää, etteivät työttömyyskokemukset vielä sinänsä riistä ihmisiltä työnsaannin toivoa. Vasta kun työttömyys jatkuu pitkään, tapahtunee näin.

Taloudellisten tulevaisuudenodotusten suhteen vastaajien välillä ei myöskään ollut merkittäviä eroja aineistossa, vaikka eri väestöryhmillä oli toki poikkeavat käsitykset sen suhteen, miltä heidän tulevaisuutensa tuli näyttämään. Erityisesti opiskelijat, yrittäjät, hyvin koulutetut ja nuoret olivat selvästi muita toiveikkaampia taloudellisen tulevaisuutensa suhteen. Tämä lienee ymmärrettävää. Jos juuri nämä sosiaaliset ryhmät eivät olisi olleet toiveikkaita, se olisi varmaankin ollut koko maan kannalta masentavaa. Sitä olisi ehkä voinut talousbarometrien tapaan lukea huolestuttavaksi merkiksi siitä, että koko maan taloudellisessa kehityksessä olisi toivomisen varaa.

Myös muunlaiset kuin työhön ja talouteen liittyvät odotukset ovat yhteydessä luottamukseen. Erityisesti terveyttä, perhe-elämää ja muita sosiaalisia suhteita koskevat odotukset ovat olleet oleellisia sosiaalisen pääoman tutkimuksessa (Putnam 2000, 326-335). Terveysnäkökulma näyttää tuottavan eroja myös suomalaisessa otoksessa. Erityisesti ne vastaajat, jotka uskoivat terveydentilansa muuttuvan jatkossa huonompaan suuntaan, ajattelivat ihmisten luottaneen toisiinsa aikaisemmin enemmän. Reilu neljännes (28%) terveydentilansa tulevaisuuteen pessimistisesti suhtautuvista arveli ihmisten luottavan nykyään toisiinsa vähemmän kuin ennen, kun taas niiden parissa, jotka arvelivat terveydentilansa kohenevan, näin ajatteli vain joka viides (20%). Tämä selittyy sillä, että terveydentilansa heikkenemistä odottavat eniten maanviljelijät ja työttömät. Kun kaikista vastaajista vain noin neljännes (27%) uskoi terveytensä heikkenevän, maanviljelijöistä niin teki yli puolet (59%) ja työttömistäkin yli kolmasosa (36%). Juuri nämä kaksi ryhmää eivät muutenkaan näe tulevaisuuttaan kovin ruusuisena, maanviljelijät usein jo ikääntyneinä ja raihnaisina, työttömät työnsaantiin uskonsa menettäneinä. Terveystilansa optimistisesti suhtautuvissa olivat sen sijaan yliedustettuina nuoret ja keski-ikäiset, opiskelijat ja paljon koulutetut, joilla ei edellä mainittuja ongelmia kovin paljon ole.

Kysymykset perhe- ja muiden sosiaalisten suhteiden paranemisesta tai heikkenemisestä eivät sen sijaan saaneet aikaan merkitseviä eroja, kun taas vuoden 1999 kunta-aineistossa juuri nämä tekijät näyttivät olevan merkittäviä. Väestöllisissä ryhmissä sinänsä oli sen sijaan nytkin eroavuuksia ihmissuhteita koskevissa odotuksissa. Opiskelijat, paljon koulutetut ja nuoret kuuluivat jälleen niihin, jotka uskoivat ihmissuhteissaan tapahtuvan vain parannusta.

Vaikka taulukon kolme tulokset viittaavat siihen, että luottamus on heikentynyt Suomessa laman jälkeen, heikentymisen merkitystä ei pidä liioitella. Jotta tulos olisi varmallalla pohjalla, pitäisi ensinnäkin olla käytössä

paneeliaineistoa, jossa vastaajat pysyvät samoina. Tutkimuksen aineisto ei ole tämänkaltainen. Toiseksi käytössä tulisi myös olla aineistoa pidemmältä ajanjaksolta. Ainoastaan sellainen pitkän aikavälin aineisto voisi paljastaa, onko pudotus luottamuksessa laman aiheuttamaa vai ollaanko sittenkin tekemisissä pitkän ajanjakson trendin kanssa kuten USA:ssa, jossa annettu luottamus on ainakin Putnamin (2000, 140-141) mukaan laskenut tasaisesti 1960-luvulta lähtien.

Kun luottamus on moniulotteinen ilmiö, sitä on lähestytty aineistossa monesta näkökulmasta. Koska luottamus kytkeytyy juuri ihmisiin luottamiseen, sitä tiedusteltiin myös kysymällä ”Miten paljon luotatte seuraaviin ihmisryhmiin?”. Tämä jälkeen esitettiin lista ihmisistä, joilla saattoi olla enemmän tai vähemmän läheinen sosiaalinen side vastaajaan. Kysymyksen tarkoitus oli mitata yleistynyttä luottamusta.

Taulukko 4. Luottamus ja eri ihmisryhmät (%)

	PALJON EPÄRÖIDEN	EOS	VÄHÄN EPÄRÖIDEN
OMA PERHE	1	1	98
YSTÄVÄPIIRI	3	2	95
NAAPURI	15	18	67
TYÖTOVERI	9	14	78
KOULU-/OPISKELUTOVERI	15	30	55
ESIMIES/TYÖNJOHTAJA	17	19	64
TUNTEMATON SUOMALAINEN	50	30	20
TUNTEMATON ULKOLAINEN	66	27	7

Taulukko neljä on valaiseva. Kuten odottaa sopiikin, *sosiaalinen läheisyys on oleellinen osa luottamusta*. Mitä lähempänä sosiaalisesti jokin henkilö tai ryhmä on omaa itseä, sitä todennäköisemmin heihin luotetaan. Eniten luotetaan perheenjäseniin, sitten ystäviin, esimiehiin, työtovereihin ja naapureihin. Välitön suhde, suuri näkyvyys ja tuttuus selittänevät parhaiten luottamusta näihin ihmisiin (vrt. Sztompka 1999, 81). Mainitut tekijät auttavat tekemään näiden toiminnasta ennustettavaa ja tässä mielessä luotettavaa (ks. myös Misztal 1996, 97, 107-108). Mitä etäämpänä jokin henkilö tai ihmisryhmä on vastaajalle, sitä vähemmän heistä voidaan tietää. Tämä näkyy ”ei osaa sanoa” ja ”paljon epäroiden” -vastausten lisääntymisenä. Riski tulla petetyksi kasvaa, ja saattaa olla jopa rationaalista olla luottamatta. Näyttää kuitenkin siltä, että jopa neljäsosa vastaajista on valmis ottamaan tämän riskin suhteessaan tuntemattomaan suomalaiseen.

Vähiten luotetaan tuntemattomaan ulkomaalaiseen, mutta *puolet vastaajista suhtautuu varauksellisesti myös tuntemattomaan suomalaiseen*. Jälkimmäinen tulos on samansuuntainen kuin Magdalena Jaakkolan (1999, 83) saamat tutkimustulokset. Se on kuitenkin samalla ristiriidassa kansainvälisten vertailujen kanssa, joiden mukaan Pohjoismaista juuri Suomessa luottamus on eniten yleistynyttä. Ristiriitaa selittänee ainakin osittain se, että kysymyksen muotoilu on tässä tutkimuksessa erilainen kuin kansainvälisissä vertailuissa. Kun niissä on kysytty suoraan luottamusta oman maan tuntemattomiin kansalaisiin, tässä on pyydetty ilmaisemaan asennoituminen erilaisiin sosiaalisiin ryhmiin alkaen hyvin tutuista ja päätyen täysin tuntemattomiin. Vastajille on tässä annettu siis mahdollisuus vertailla omaa suhtautumistaan näihin ryhmiin.

Epäluottamus ja luottamus vaihtelevat taustaryhmittäin paljonkin, mutta perheenjäseniin luottamisessa ei näytä tulleen eroja vastaajien kesken. *Perhe tuntuu edelleenkin olevan luottamuksen varsinainen linnake Suomessa*, vaikka ilta- ja päivälehtien lööpeistä voisi saada päinvastaisenkin kuvan. Perhe ei siis olekaan "pahin" tunnettua TV-sarjaa siteerataksemme. Kaikki muut taulukossa luetellut henkilöryhmät näyttivät sen sijaan saavan aikaan vaihtelua vastauksissa. Erityisesti hyvätuloiset, koulutetut, 60-lukulaiset, hallitsevan kulttuurin edustajat ja hyvissä työtehtävissä toimivat ovat kansainvälisten tutkimusten mukaan muita taipuvaisempia osoittamaan luottamusta muita ihmisiä kohtaan (ks. Sztompka 1999, 59; Putnam 2000, 138; ks. myös Jaakkola 1999, 45).

Muutoinkin tutkimuksessa piirretty esiin samantapainen kuva kuin kansainvälisissä tutkimuksissa. Ylemmät toimihenkilöt ja hyvätuloiset kuuluivat säännönmukaisesti niihin, jotka luottivat muita enemmän ystäviinsä, naapureihinsa, työtovereihinsa, opiskelu- ja koulukavereihinsa, esimiehiinsä sekä tuntemattomiin suomalaisiin, jos toki heissäkin oli suhteellisen vähän niitä, jotka luottivat jälkimmäisiin. Vastaavasti työttömät taas muodostivat sen ryhmän, joka koko lailla säännönmukaisesti luotti vähiten lueteltuihin henkilöryhmiin. Myös työntekijät ja alemmat toimihenkilöt, siis juuri ne jotka ovat eniten kärsineet lamasta, kokeneet työttömyyttä ja lomautuksia, kuuluivat eniten epäluuloja tuntematonta suomalaista ja ulkomaalaista kohtaan vaalivaan joukkoon (vrt. Jaakkola 1999, 45). Heissä oli myös eniten (20%) niitä, jotka tunsivat epäluuloja esimiästään kohtaan, vaikka enemmistö heistä suhtautuikin tähän luottavaisesti. Myös työelämän tutkimuksissa on saatu vastaavanlaisia tuloksia (Ilmonen ym. 2002).

Iän suhteen tulos ei ole niin selkeä kuin kansainvälisissä vertailuissa. Etenkin parhaassa työiässä olevat (30-39 ja 40-49 -vuotiaat) luottivat meillä muita enemmän esimiehiinsä, ja nuorimmat tästä joukosta (30-39 -vuotiaat) myös ystäviinsä. Nuorissa (alle 30-vuotiaissa) taas oli suhteellisesti eniten niitä,

jotka luottivat koulutovereihinsa. Kumpikin tulos on ymmärrettävä. Nuoret ovat oletettavasti muita enemmän edelleenkin tekemisissä koulutovereidensa ja työikäiset esimiestensä kanssa. Molemmilla ikäryhmillä on ajankohtaista näyttöä siitä, että luottamus maksaa vaivan. Ikääntyneet (yli 60-vuotiaat) kuuluvat puolestaan eniten naapureihinsa luottaviin. Kun tulokset osoittavat lisäksi, että luottamus naapureihin lisääntyy samalla kun siirrytään kuntakeskuksista haja-asutusalueelle, voidaan sanoa, että juuri haja-asutusalueen vanhempi väki tukeutuu naapureihinsa. Siellä näyttäisi siis vielä vallitsevan sellaista yhteisöllisyyttä, joka auttaa väestöä selviytymään tilanteesta, jossa palvelukset pakenevat yhä etämmälle. On kuitenkin ajan kysymys, miten kauan tuollainen yhteisöllisyys säilyy nykyisen nopean maassamuuton paineissa.

Amerikkalaisissa tutkimuksissa on havaittu, että yleistynyt luottamus on sukupolvikohtainen ilmiö. Vanhemmat sukupolvet ovat omaksuneet luottavaisen asenteen jo nuoruudessaan ja säilyttäneet sen vanhentuuksaan (Putnam 2000, 139-140). Nuoremmista sukupolvista on luonnollisesti vaikeata tietää, miten kestävä heidän luottava asenteensa tai sen puute on. Siitä huolimatta on merkillepantavaa, että tämän tutkimuksen mukaan nuorten ja opiskelijoiden parissa on enemmän yleistynyttä luottamusta kuin vanhempien parissa, vaikka valtaosalla edellisistäkin on toki vain vähän yleistynyttä luottamusta.

13.2. KULTTUURINEN LÄHEISYYS, SOSIAALINEN KONTEKSTI JA LUOTTAMUS SUOMESSA

Koska sosiaalisella läheisyydellä on niin suuri merkitys luottamuksessa, on otaksuttavaa, että myös kulttuurisella läheisyydellä voi olla vaikutusta luottamuksen yleistymiseen. Kulttuurinen läheisyys muodostaa viitekehyksen, joka vahvistaa luottamusta. Kulttuurinen läheisyys ei kuitenkaan voi yksin ratkaista väärin asetetun luottamuksen pulmaa. Ratkaisua saattaa toki helpottaa se, että ihmiset ovat yli kulttuurirajojen tiiviissä vuorovaikutuksessa keskenään. Mutta viime kädessä luottamuksen yleistymisen ongelma jää avoimeksi. Miten tuottaa helpotusta tuohon pulmaan? Yksi tunnettu vastaus on se, että yhdistyselämä toimii luottamuksen yleistäjän tehtävässä (Putnam 1993 ja 2000). Mutta kuten muistetaan, on epäselvää, miksi juuri yhdistyselämä helpottaisi yleistämään luottamusta. On toki ymmärrettävää, että yhdistyselämässä syntyy helpommin kuin muualla vastavuoroisuuden normi, joka voimistaa luottamusta yhdistysten sisällä. Mutta miksi esimerkiksi jotkin erityiset vastavuoroisuuden normit välittyvät yhdistysten ulkopuolelle, on edelleen vastausta kaipaava kysymys (Cohen 1999, 220).

Yksi viite vastauksen suuntaan tulee pohjoismaisesta kokemuksesta. Se osoittaa, että kun yhteiskunnassa toimii hyvinvointivaltioksi yleistynyt solidaarisuus, on todennäköistä, että luottamus kansalaisten kesken vahvistuu. Tässä tullaan lähelle Offen (1999) edellä jo muutamaaan otteeseen mainittua ideaa, että oletettu yhteinen moraalinen avaruus on tärkeässä tehtävässä luottamuksen yleistäjänä. Jos ihmiset arvelevat sen puuttuvan, on todennäköistä, että he eivät luota toisiin tai että he ovat ainakin hieman varauksellisia näiden suhteen. Yksi tapa testata tätä ajatusta on katsoa, missä määrin vastaajat ovat valmiita luottamaan oman maansa kansalaisiin verrattuna muukalaisiin, toisin sanoen niihin, joilla on toisenlainen moraalis-kulttuurinen tausta kuin suomalaisilla.

Kulttuurisen erilaisuuden vaikutusta luottamukseen selvitettiin epäsuoran mittarin avulla. Vastaajia pyydettiin "kuvittelemaan, että he olivat istumassa hyvin täydellä aurinkorannalla ja että he halusivat uimaan. Pyytäisivätkö he tällöin muukalaista katsomaan heidän tavaroitaan, jos hän edusti jotakin seuraavista kansallisuuksista tai ihmisryhmistä?". Heille esitettiin sitten lomakkeessa joukko suomalaisia kulttuurisia ryhmiä ja Suomen naapuri-kansallisuuksia.

Taulukko 5. Luottamus ja eri kansallisuudet (%).

	VAHÄN EPÄRÖIDEN	EOS.	PALJON EPÄRÖIDEN
SUOMALAINEN	65	5	30
SUOMENRUOTSALAINEN	55	9	30
ROMANI	7	8	85
SAAMELAINEN	45	17	38
INKERILÄINEN	19	19	61
RUOTSALAINEN	39	14	47
VIROLAINEN	16	14	41
VENÄLÄINEN	9	10	81

N 1717

Taulukko viisi tukee Sztompkan (1999, 80) väitettä, että "ihmiset pyrkivät luottamaan toisiin, jotka ovat samanlaisia kuin he, ja suhtautumaan epäluottamuksella niihin, jotka ovat erilaisia kuin he". Se toisin sanoen toistaa jo tehdyn havainnon, että kulttuurinen ja sosiaalinen läheisyys on luottamuksen tärkeä taustatekijä, mutta se ei selitä kaikkea, erityisesti epäluottamukseen liittyvää vaihtelua. Yksi syy on se, että kulttuuriselle etäisyydelle ei ole selkeitä kriteereitä. Ne ovat itse kulttuurisesti muotoutuneita. Perinteiset ajatusmuodot, henkilökohtaiset kokemukset, mutta nykyään erityi-

sesti myös media ovat keskeisiä niiden asettamisessa. Media vaikuttaa historiallisesti muuntelemaan ajanhenkeen, joka tuottaa vaihtelua kyseisissä kriteereissä. Suomalaiset luottavat tällä hetkellä enemmän ruotsalaisiin kuin venäläisiin tai eestiläisiin, vaikka nämäkin kuuluvat ruotsalaisten tapaan Suomen naapurivaltioihin ja vaikka suomalaisilla on paljon sosiaalista ja kulttuurista vuorovaikutusta näiden kanssa, taloudellisesta vuorovaikutuksesta puhumattakaan. Nämä seikat eivät kuitenkaan paina paljon silloin, kun media käsittelee vaikkapa venäläistä ja eestiläistä mafiaa, kun Venäjän ja Eestin rikollisuus on usein otsikoissa ja kun monella suomalaisella on henkilökohtaista kokemusta sellaisesta rikollisuudesta. Lisäksi varsinkin Venäjää on Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen totuttu pitämään esimerkkinä yhteiskunnasta, jossa kansalaisyhteiskunta vasta etsii muotoaan ja jossa tämän takia on vähänlaisesti yleistynyttä luottamusta.

Taulukko viisi vahvistaa myös sen tunnetun asian, että vaikka luottamus vastaajan omiin maanmiehiin ja -naisiin ei olekaan universaalia, se on varsin voimakasta pienissä maissa. Taulukko paljastaa kuitenkin sen, että kaikkiin suomalaisiin ei luoteta yhtäläisesti. Suomalaiset luottavat maanmiehiinsä paljon, mutta luottamus vaihtelee etnisen taustan mukaan: suomenruotsalaisiin luotetaan eniten heti suomensuomalaisten jälkeen, kun taas romaneihin luotetaan vähiten. Heihin luotetaan suunnilleen yhtä vähän kuin venäläisiin. Tämä johtuu varmaankin siitä stereotyyppisestä näkemyksestä, joka suomalaisilla ilmeisesti on ollut ja on ehkä edelleenkin mustalaisista varkaina, laitoman viinan myyjinä ja työtä vieroksuvina henkilöinä (Grönfors 1981).

Taulukko viisi on kiinnostava vielä yhdessä suhteessa. Näyttää nimittäin siltä, että sen ja taulukon neljä välillä on ristiriitaa. Osoittaahan taulukko neljä, että suurin osa vastaajista ei luota tuntemattomiin suomalaisiin. Toisin sanoen toinen taulukko antaa ymmärtää, että suomalaisten kesken vallitsee yleistä luottamusta, kun taas toinen viittaa päinvastaiseen. Miten tämä ristiriitainen tulos on selitettävissä? Arvauksemme on, että yleistynyt luottamus ei ole niin yleistä kuin kirjallisuus antaa ymmärtää (ks. esim. Warren 1999). Halumme yleistää luottamusta riippuu aina olosuhteista ja käsillä olevasta tilanteesta (ks. myös Fine 2001, 92-94, 105). Kun ei ole muita mahdollisuuksia kuin luottaa tuntemattomiin ihmisiin, me luotamme mieluiten niihin, jotka ovat ainakin jossakin suhteessa samanlaisia kuin me. Mutta kun tuttuja on lähistöllä luotamme yleensä pikemminkin heihin kuin kehenkään muuhun.

Jotkin sosiaaliset taustatekijät näyttävät nytkin tuottavan suhteessa eri kansallisuuksiin mielenkiintoisia eroja vastaajien joukossa. Erityisesti työllisyystilanne, koulutus ja ammatti, mutta myös ikä saavat aikaan vaihtelua vastaajien kesken. On ollut odotettavissa, että juuri naapurimaidemme ja oman maamme kansalaisista nimenomaan ruotsalaiset ja suomenruotsalai-

set virittävät vastaajien joukossa eniten intohimoja. Työttömien, työntekijöiden, alempien toimihenkilöiden, pienituloista ja vähän koulutusta saaneiden parissa on vähiten luottamusta ruotsalaisiin ja suomenruotsalaisiin. Tai ilmaistaaksemme saman täsmällisemmin: heidän joukossaan on vähiten sellaisia, jotka jättäisivät empimättä tai pienellä empimisellä ranta-tavaransa ruotsalaisten ja suomenruotsalaisten vahdittaviksi. Näihin kohdistuu vähiten yleistynyttä luottamusta kyseisten vastaajien parissa. Toisaalta on kuvaavaa, että edellä luetellut vastaajaryhmät poikkeavat muista lähinnä vain suhteessa ruotsinkielisiin. Tämä ilmentänee joidenkin väestönsien syvälle syöpynyttä epäluuloa ruotsalaisuuteen (vrt. Jaakkola 1999).

Myös ikä tuottaa joitakin kiinnostavia eroja aineistossa. Nuorissa on eniten niitä, jotka ovat epäluuloisia romanien suhteen. Liekö tämä ilmausta paljon julkisuudessakin puhutusta kovenevasta ilmapiiristä nuorten parissa, vai vain satunnainen aineiston keruuajankohtaan liittyvä tulos? Keski-ikäisissä, erityisesti suurten ikäluokkien edustajissa, on puolestaan vähiten niitä, jotka suhtautuvat epäluuloisesti venäläisiin. Mahtaisiko tämä tulos kertoa jotakin tuon sukupolven aikana omaksumasta myönteisestä asenteesta Neuvostoliittoon, kuten ehkä siitäkin, että kyseinen sukupolvi oppi puhumaan ainakin julkisissa yhteyksissä itäisestä naapurista positiivisin sävyin? Kumpikin tulos vaatisi jatkoselvityksiä ennen kuin niihin osataan vastata puoleen tai toiseen.

Laajentaaksemme luottamuksen kontekstin merkityksen analyysiä halusimme ottaa selville, miten luottamus mahdollisesti vaihtelee Suomen eri maantieteellisillä alueilla. Koska "luottamus on usein suhteessa erityisolosuhteisiin ja toimintatapoihin" (Govier 1997, 6), oletimme, että tuntemattomiin suomalaisiin ei luoteta yhtäläisesti maan eri puolilla. Vastaajia pyydettiin kuvittelemaan, että he matkustivat maan eri kolkissa ja että he poikkisivat kahvilaan ja joutuivat jättämään matkalaukkunsa tuntemattomien asiakkaiden näkösalille. Sen jälkeen heiltä kysyttiin, miten paljon he luottivat muukalaisiin sellaisessa tilanteessa maan eri osissa:

Taulukko 6. Luottamus tuntemattomiin Suomen eri osissa (kaikki vastaajat %).

	Lappi	Keski-S	Varsinais-S	Savo	Karjala	Helinski	Satakunta	Ahvenanm	Satakunta	Pohjanm
Paljon	57	45	36	44	42	13	38	34	35	48
Eos.	16	23	28	23	24	17	26	29	29	21
Vähän	227	32	37	33	34	70	37	37	36	32

N 1717

Taulukosta kuusi näkyy jälleen luottamuksen sidos sosiaaliseen yhteyteensä. Kun tuntematon suomalainen asetetaan maantieteelliseen ja sosiaaliseen kontekstiinsa, uskallus luottaa kasvaa verrattuna siihen, että ollaan tekemisissä pelkän abstraktin tuntemattomuuden kanssa. Taulukko paljastaa, että suomalaiset ovat luottavimmillaan matkatessaan Lapissa, mutta paljon luottamusta esiintyy myös Pohjanmaalla, Karjalassa, Savossa ja Keski-Suomessa kuljettaessa. Tulos johtuu pääosin siitä, että vastaajat luottavat tuntemattomiin suomalaisiin enemmän samalla suunnalla, millä itsekkin asuvat (ks. Ilmonen 2002b). Tämä on sopusoinnussa Tilastokeskuksen löydösten kanssa (Alanen & Niemeläinen 2001) ja osoittaa jälleen kerran, että luottamus kasvaa läheisyysperiaatteen mukaisesti ja saman (kuvitellun) sosiaalisen taustan perustalta.

Edellistä ehkä merkittävämpi taulukkoon sisältyvä informaatio on kuitenkin se, että tuntemattomiin luotetaan vähiten Helsingissä. Tämä tulos vastaa kansainvälisiä kokemuksia. Ihmiset eivät luota tuntemattomiin suurissa kaupungeissa (Putnam 2000, 138). Samalla on merkillepantavaa, että noin neljäsosalla otoksessa on vaikeuksia vastata kysymykseen. Saattaa olla, että vastaajat eivät ole kokeneet koko kysymystä kovin mielekkääksi tai että annettu maantieteellinen viite ei ole ollut kyllin selvä kaikille. Mutta yhtä hyvin saattaa olla niin, ettei vastaajilla ole kokemusta luottamuksestaan muualla kuin Lapissa ja Helsingissä, joissa he ehkä ovat käyneet lomallaan tai jostakin muusta syystä. Tähän viittaa se, että "ei osaa sanoa" -vastaajien osuus on alhaisin juuri Lapin ja Helsingin kohdalla.

Sosiaaliset taustamuuttujat näyttävät jälleen tuottavan samankaltaisia eroja luottamuksessa tuntemattomiin Suomen eri alueilla. Työttömät ja työntekijät kokevat maan kaikki kolkat muita useammin vähän luottamusta herättäviksi. Opiskelijat ja maanviljelijät näyttävät jakavan tämän työttömien ja työntekijöiden parissa ilmenevän asenteen aika monessa osassa maata. Hyvin koulutetut, suurituloiset, ylemmät toimihenkilöt, yrittäjät ja nuoret ovat sen sijaan keskimäärin muita luottavampia maan eri osissa liikkueensa. Tämä pätee myös Helsinkiin, vaikka siellä yleensä ottaen luotetaan vähän muihin ihmisiin verrattuna siihen, kun liikutaan maan muissa osissa.

Helsingin alue näyttää olevan sikälikin erityinen paikka Suomessa, että naiset, naimattomat ja lesket ovat siellä vähemmän luottavia kuin muut. Yksineläjän ja naisen silmin Helsinki ilmentäne "pelon maantiedettä". He kokevat sen ehkä muita useammin turvattomaksi. Saman tunteen jakavat ilmeisesti myös opiskelijat, työntekijät, työttömät ja alemmat toimihenkilöt. Syyt lienevät heidän parissaan kuitenkin osittain myös erilaiset kuin naisilla ja yksineläjillä. On ajateltavissa, että varsinkin työttömien pieni luottamus pohjautuu myös toimeentulo-ongelmien ja työttömyyden pelon aihe-

uttamaan turvattomuuteen, miksei myös niihin pettymyksiin, joita nämä ihmiset ovat kokeneet työmarkkinoilla. Tutkimatta asiaa emme kuitenkaan rohkene väittää, että arvailumme pitäisi paikkansa.

13.3. LUOTTAMUS, SOSIAALINEN KANSSAKÄYMINEN JA YHTEISKUNNALLINEN VAIKUTTAMINEN

Luottamuksen tutkimuksessa on perusoletuksena se, että luottamus lisää halua osallistua sosiaaliseen kanssakäymiseen. Syysuhde lienee kuitenkin kehämäinen. Luottamus kasvattaa sosiaalisen kanssakäymisen tiheyttä, joka vuorostaan vahvistaa luottamusta. Näin ei kuitenkaan käy aina välttämättä. Luottamus on kuten todettu prosessi. Sitä ei voi ottaa annettuna, vaan se voi myös heiketä vuorovaikutuksen kuluessa ja johtaa sosiaalisen etäisyyden ottamiseen.

Olipa niin tai näin, tutkimuslomakkeeseen otettiin mukaan kysymyksiä vastaajien epävirallisista sosiaalisista verkostoista ja yhdistysaktiiviteeteista. Sosiaalisen pääoman teorian mukaisesti olettamuksena oli, että luottavaiset vastaajat olivat sosiaalisesti muita aktiivisempia kanssakäymisessään. Tarkoituksena testata tätä tehtiin luottamuskysymyksistä faktorianalyysi. Sen perusteella muotoutui viisi faktoria (ks. liitetaulukko yksi). Ensimmäinen faktori nimettiin luottamukseksi tuntemattomiin Suomessa. Toinen faktori oli luottamus suomalaisiin ja ruotsalaisiin (suomensuomalaiset, suomenruotsalaiset, saamelaiset, ruotsalaiset) aurinkorannalla. Kolmas faktori oli luottamus vierasmaalaisiin (mukaan lukien romanit) aurinkorannalla. Neljäs faktori nimettiin luottamukseksi tuttuja kohtaan ja viides faktori paljastui luottamukseksi suomalaisiin ja ulkomaalaisiin tuntemattomiin.

Korrelaatioanalyysin mukaan osa näistä faktoreista oli yhteydessä keskenään. Tämä tarkoitti esimerkiksi sitä, että jos vastaaja luotti myös tuntemattomiin suomalaisiin eri puolilla Suomea, hän luotti myös tuntemattomiin suomalaisiin ja ruotsalaisiin (.434***) sekä vierasmaalaisiin aurinkorannalla (.353**). Tämä on johdonmukaista. Yksinkertaisuuden vuoksi pidämme kuitenkin faktorit erillään ja keskitymme niiden ja vastaajien epävirallisten kontaktien yhteyteen.

Niitä mitattiin kysymällä, miten usein vastaaja tapaa 1-2, 3-5 tai vieläkin useampaa henkilöä. Tästä sukeutui seuraava taulukko:

Taulukko 7. Luottamus ja epävirallisten kontaktien määrä ja useus

KONTAKTIIN LUKUMÄÄRÄ	FAKTORI 1: TUNTEMATON ERI OSISSA SUOMEA	FAKTORI 2: SUOMALAINEN, RUOJISALAINEN	FAKTORI 3: MUUKALAINEN RANNALLA	FAKTORI 4: TUTUT SUOMALAISET	FAKTORI 5: VIERAAN MAAN KANSALAISET
MILTEI PÄIVITTÄIN PALJON/VÄHÄN	.087 sig. 001	.072 sig. 005	.056 sig. 028	.172 sig. 000	.100 sig. 000
AINAKIN VIIKOITTAIN PALJON/VÄHÄN	.103 sig. 000	.078 sig. 003	.056 sig. 080	.184 sig. 000	.104 sig. 000
AINAKIN KUUKAUSITTAIN PALJON/VÄHÄN	.101 sig. 000	.095 sig. 000	.043 sig. 104	.136 sig. 000	.030 sig. 251
HARVEMMIN, MUTTA AINAKIN VUOSITTAIN PALJON/VÄHÄN	.077 sig. 004	.049 sig. 069	.032 sig. 230	.130 sig. 000	.078 sig. 003

Taulukko antaa kohtalaisen hyvä kuvan siitä, miten luottamusfaktorit suhteutuvat vastaajien tapaamistiheyteen. Kuten saattoi odottaakin, päivittäinen tapaaminen on erityisesti yhteydessä tuttuihin suomalaisiin (faktori 4). Mitä enemmän heihin luotetaan, sitä tiiviimpää kanssakäyminen on. Tuntuu itsestäänselvyydeltä, että perheenjäseniin, ystäviin, naapureihin, työ- ja koulutovereihin luottavat ovat yhteydessä päivittäin tai ainakin viikoittain kolmeen tai vieläkin useampaan henkilöön. Myös ne vastaajat, jotka luottavat tuntemattomiin suomalaisiin eri puolilla Suomea, harrastavat vilkasta yhteydenpitoa. Luottamus tuntemattomiin vierasmaalaisiin (aurinkorannalla) näyttää sen sijaan olevan sosiaalisen vuorovaikutuksen kannalta yhdentekevää. Sosiaalisella kontekstilla on siis jälleen kerran merkitystä. Erityistilanteessa osoitettu luottamus, jossa ei ole paljon valinnanvaraa, ei ole yleistettävissä, eikä se siten ole myöskään yhteydessä muuhun sosiaaliseen toimintaan. Toisin sanoen kehen tahansa kohdistettu luottamus ei näy vilkastuneena seurallisuutena. Luottamus sinänsä ei siis lisää sosiaalista kanssakäymistä. Vain luottamus tuttuihin ja tuntemattomiin oman maan kansalaisiin tekee sen.

Lomakkeeseen otettiin mukaan myös sellaisia epävirallisia toimintamuotoja, joita esimerkiksi Putnam (2000, 48-64, 93-115) on pitänyt tärkeänä sosiaalisen pääoman muodostuksen kannalta. Näitä ovat ystävien ja naapureiden tapaaminen ja osallistuminen naapuriapuun, harrastusryhmään, "kimppakyyteihin" ja illanistujaisiin tuttujen kanssa. Kun näiden toimintamuotojen ja faktoreiden yhteyttä kartoitettiin, syntyi kohtalaisen selkeä kuva. Luottamus tuttuihin ja tuntemattomiin suomalaisiin korreloi vahvasti erilaisten toimintamuotojen kanssa.

Taulukko 8. Luottamus ja epävirallinen toiminta

TOIMINTAMUOTO HARVOIN/USEIN	FAKTORI 1: TUNTEMATON ERI OSISSA SUOMEA	FAKTORI 2: SUOMALAINEN, RUOTSALAINEN	FAKTORI 3: MUUKALAINEN RANNALLA	FAKTORI 4: TUTUT SUOMALAISET	FAKTORI 5: VIERAAN MAAN KANSALAISET
VIERAILU NAAPURISSA/YSTÄVIEN LUONA	.100 sig.000	.061 sig.013	.040 sig.106	.239 sig.000	.067 sig.007
OSALLISTUMINEN NAAPURIAPUUN	.083 sig.001	.057 sig.022	.052 sig.039	.174 sig.000	.042 sig.090
OSALLISTUMINEN HARRASTUSPIIRIIN	.082 sig.001	.037 sig.136	.037 sig.136	.142 sig.000	.052 sig.036
KIMPPAKYYTI	.058 sig.020	.036 sig.148	-.002 sig.936	.121 sig.000	.066 sig.008
JUHLINTA TUTTUIEN KANSSA	.100 sig.000	.101 sig.000	.024 sig.342	.188 sig.000	.062 sig.012

Tulokset ovat ymmärrettäviä. Onhan uskottavaa, että kun luotetaan lähinnä tuttuihin suomalaisiin, heidän kanssaan puuhastellaan myös kaikenlaista, ja päinvastoin. Sekin lienee selitettävissä, miksi luottamus tuntemattomiin suomalaisiin eri puolilla maata on yhteydessä vierailuihin, harrastuksiin, naapuriapuun ja juhlintaan tuttujen kanssa. Ehkä kyseisiin puuhiin ryhdytään helpommin, kun ollaan totuttu olemaan tekemisissä erilaisten ihmisten kanssa eri yhteyksissä. Tämä voi kuitenkin olla vain osaselitys, koska tuntemattomiin suomalaisiin ja ruotsalaisiin luottaminen aurinkorannalla ei näyttäisi olevan yhteydessä muuhun kuin juhlintaan tuttujen kanssa.

Kysymyksissä esitetyillä maantieteellisillä yhteyksillä on jälleen merkitystä. Suomi on sentään ainakin kulttuurisesti tuttu "paikka", mikä helpottaa luottamuksen yleistymistä. Aurinkorannalla ollaan sen sijaan vieraassa kulttuurissa ja vieläpä ventovieraiden seurassa. Se vaatii kaksinkertaista varovaisuutta. Faktoreiden kaksi ja kolme sekä viisi heikot yhteydet sosiaalisen pääoman kannalta tärkeinä pidettyihin epävirallisiin toimintamuotoihin on myös ymmärrettävissä siten, että luottamuksen kohteella on merkitystä epävirallisen kansalaisaktiivisuuden suhteen. Kaikille ihmisryhmille annettu luottamus ei liity epävirallisiin toimintamuotoihin.

Entä miten luottamusfaktorit ovat yhteydessä poliittisuonteisiin mielenilmauksiin? Aineiston erittelyä on syytä jatkaa tämänkaltaisella kysymyksellä, koska sosiaalisen pääoman teorian mukaan luottamus lisää osallistumista demokraattisiin prosesseihin. Vastajille esitettiin lista erilaisia tapoja ottaa kantaa ja heitä pyydettiin kertomaan, ovatko he ryhtyneet mihinkään niistä kuluneen vuoden aikana.

Taulukko 9. Luottamusfaktorit ja yhteiskunnalliset mielenilmaisut

AKTIVITEETTI	FAKTORI 1: TUNTEMATON ERI OSISSA SUOMEA	FAKTORI 2: SUOMALAINEN, RUOTSALAINEN	FAKTORI 3: MUUKALAINEN RANNALLA	FAKTORI 4: TUTUT SUOMALAISET	FAKTORI 5: VIERAAN MAAN KANSALAISET
ANTANUT TALOUDELLISTA TUKEA YHDISTYKSILLE	.086 sig. 001	.037 sig.134	.075 sig.003	.062 sig.018	0.59 sig.018
ALLEKIRJ. POL. TAI MUUN VETOOMUKSEN	.136 sig.000	.104 sig.000	.095 sig.000	.018 sig.505	.069 sig.005
KERÄNNYT ALLEKIRJ. VETOOMURKSEEN	.045 sig.073	.046 sig.064	.043 sig.086	.000 sig.989	.036 sig.145
OSALLISTUNUT LARKKON	-.028 sig.257	.022 sig.384	.048 sig.056	-.003 sig.897	.038 sig.122
OSALLISTUNUT MIELENOSOIT.	-.028 sig.257	.044 sig.079	.079 sig.002	.028 sig.278	.053 sig.031
KIRJOITANUT LEHTEEN	.072 sig.004	.036 sig.152	.050 sig.047	-.045 sig.086	.022 sig.367
TUKENUT KANSANEDUSTAJAHEHDOKAS- TA	.058 sig.020	.043 sig.084	.024 sig.328	-.031 sig.233	.014 sig.580
JÄTTÄNYT PROTESTIKSI ÄÄNESTÄMÄTTÄ	-.089 sig.000	-.025 sig.319	-.063 sig.012	-.083 sig.002	-.091 sig.000

Taulukko yhdeksän ei anna kovin selkeätä kuvaa luottamusfaktoreiden suhteesta yhteiskunnalliseen vaikuttamiseen. Poliittisten tai muiden vetoomusten allekirjoittaminen on yleisimmin yhteydessä luottamusfaktoreihin. Luottamus näyttäisi lisäävän taipumusta suostua tämänkaltaiseen toimintaan. Vain tuttuihin suomalaisiin luottaminen tekee tästä poikkeuksen. Myös protestiäänestämisen eli äänestämisestä pidäytyminen vaaleissa on yhteydessä useimpiin faktoreihin. Etumerkki on tosin vahvasti miinuksen puolella. Tämä tarkoittaa sitä, että ne joilla on paljon luottamusta, eivät halua ilmaista kantaansa ainakaan vetäytymällä ääniurnilta. Tulos on sosiaalisen pääoman teorian mukainen: luottamus lisää yleisesti ottaen äänestyshalukkuutta. Muita systemaattisia tuloksia taulukosta seitsemän ei löydy.

Sosiaalisen pääoman teorian mukaan luottamus on yhteydessä myös yhdistysaktiivisuuteen. Tämän vuoksi vastaajilta on kysytty vielä sekä heidän yhdistysjäsenyyksiään että yhdistysaktiivisuuttaan. Rajoitumme tässä tarkastelemaan ainoastaan jälkimmäistä kysymystä. Sitä mitattiin tiedustelemalla, miten usein vastaaja oli osallistunut 18 meillä kaikkein yleisimmän yhdistyksen toimintaan viimeisen vuoden aikana. Tulos on tälläkin kertaa valtaosin sosiaalisen pääoman teorian mukainen.

Liitetaulukko kaksi paljastaa, että luottamus ja yhdistysaktiivisuus ovat tosiaankin sosiaalisen pääoman teorian mukaisesti yhteydessä toisiinsa, vaikka yhteydet ovat heikohkoja. Kaikkien faktoreiden yhteys yhdistysaktiivisuuteen ei kuitenkaan ole yhtä selvä. Vain faktorit yksi ja kaksi näyttäisivät olevan vahvakkossa yhteydessä miltei kaikenlaisten yhdistysten toimintaan. Toisin sanoen ne, jotka luottavat tuntemattomiin suomalaisiin eri puolilla maata, ovat myös vireitä lukuisissa yhdistyksissä. Kun luottamus kohdistuu tuntemattomiin suomalaisiin ja ruotsalaisiin aurinkorannalla, silloinkin ollaan toimeliaita monissa yhdistyksissä. Kun siirrytään faktoreihin kolme, neljä ja viisi, laajapohjainen yhdistysaktiivisuus hupenee, mutta vielä tällöinkin osallistutaan innokkaasti joidenkin yhdistysten toimintaan.

Kun yhdistysaktiivisuutta tarkastellaan astetta yksityiskohtaisemmin, havaitaan, että vireys eriytyy luottamuksen kohteen mukaisesti. Faktorilla yksi korostuu eniten toiminta opiskelijayhdistyksissä, urheiluseuroissa, hyväntekeväisyysyhdistyksissä ja jossakin muussa taloudellisessa yhdistyksessä kuin ay-liikkeessä tai työnantajajärjestössä. Myös faktorilla kaksi painottuu aktiivisuus opiskelijayhdistyksissä ja urheiluseuroissa. Se on myös faktori, joka tuntuu olevan yhteydessä ympäristö- ja vaihtoehtoliikkeisiin. Käsilä lienevät sellaiset vastaajat, jotka ovat kiinnostuneita elämäntapakysynyksistä. Kolmannella faktorilla taas saa painoa toiminnallisuus kansainvälisessä ystävyysseurassa ja hyväntekeväisyysyhdistyksessä, mutta myös muusia taloudellisessa yhdistyksessä. Tässä oltaneen tekemisissä sellaisten vastaajien kanssa, joita kiinnostaa laajentaa kulttuuri- ja muita kontaktejaan maamme rajojen ulkopuolelle sekä myös halu auttaa siellä eläviä hädänalaisia ihmisiä. Faktorilla neljä tuntuu tärkein aktiviteetin muoto olevan osallistuminen kirkolliseen toimintaan. Meillä on tässä sellainen uskovaisten joukko ai ainakin sellaisten ihmisten ryhmä, jonka arvomaailmaan ja elämäntapaar kirkollisissa tilaisuuksissa käyminen sopii. Lopuksi faktorilla viisi korostuvat muu taloudellinen yhdistystoiminta ja hyväntekeväisyysyhdistykset. Tässä lienee kyse sellaisista ihmisistä, joita elähdyttää filantropia ja joilla myös saattaa olla varaa siihen.

Jos yhdistystoiminta tuntuu jäsentyvän luottamuksen kohteen nukaan, kannattaa vielä lopuksi kiinnittää huomiota siihen, että on olemassa muutama yhdistystoiminnan muoto, jotka saavat tilastollisesti merkittävät arvoja kaikilla faktoreilla. Etukäteen olisi voinut veikata, että niihin kuuluva kirkko ja ay-liike. Näin ei kuitenkaan näytä olevan. Sitä vastoin luottamus kehen tahansa on yhteydessä aktiivisuuteen hyväntekeväisyysyhdistyksissä, urheiluseuroissa, kotiseutuyhdistyksissä, opiskelijayhdistyksissä ja muussa taloudellisessa yhdistyksessä. Toisin sanoen mitä enemmän luottaa mihin tahansa tutkimuksessa esitettyyn kohderyhmään, sitä todennäköisemmin osallistuu urheiluseuratoimintaan, hyväntekeväisyyteen, kotiseutuyhdistysten

toimintaan ja vastaaviin aktiviteetteihin. Mutta asian voi nähdä myös päinvastaisessa järjestyksessä: Jos vastaaja on aktiivinen urheiluseurassa, hyväntekeväisyisyhdistyksessä ja niin edelleen, sitä todennäköisempää on, että hän luottaa mihin tahansa tutkimuksessa esitettyyn ihmisryhmään. Juuri luoteltuihin yhdistyksiin osallistuminen näyttäisi edistävän luottamuksen yleistymistä. Kun sitä vastoin ollaan aktiivisia ay-liikkeessä tai työnantajajärjestössä, ei ole havaittavissa luottamuksen yleistymistä. Mikä tahansa yhdistystoiminta ei siis edistä yleistä, humanistiseksiin kutsuttua luottamusta.

Tehkäämme päätteksi lyhyt yhteenveto tästä luvusta. Olemme keskittyneet selvittämään empiirisesti välitöntä, annettua luottamusta ja suoraa, mutta yleistynyttä, epäpersoonallista luottamusta Suomessa uuden vuosituhannen alussa. Olemme havainneet vastaajien arvelevan, että suomalaiset ovat luottaneet toisiinsa aikaisemmin enemmän kuin nykyään. Siitä huolimatta, että luottamus muihin ihmisiin on kenties vähentynyt, muihin kuitenkin luotetaan meillä kohtalaisen paljon. Luottamus vaihtelee tosin paljon kohteen mukaan. Sosiaalinen ja kulttuurinen läheisyys ovat keskeisiä luottamuksessa. Läheisiin henkilöihin luotetaan yleensä enemmän kuin niihin, jotka ovat tuntemattomia. Tuntemattomuus on tietenkin suhteellista ja tilannesidonnaista, mikä usein sivuutetaan luottamustutkimuksessa. Suomalaiset luottavat tuntemattomiin suomalaisiin ulkomailla, mutta suomalaiset eivät luota heihin kaikissa tilanteissa yhtäläisesti.

Myöskään kaikkiin suomalaisiin ei luoteta yhtä paljon. Vastaajat luottavat eniten suomen- ja ruotsinsuomalaisiin. Mustalaisiin luotetaan puolestaan vähiten, mikä lienee osoitus siitä, että vanhat stereotyyppiset ajatukset ovat edelleen voimissaan. Muukalaisiin ei luoteta myöskään yhtä paljon eri puolilla Suomea. Lapissa, Karjalassa, Savossa, Keski-Suomessa ja Pohjanmaalla tuntuu olevan helpointa luottaa vieraaseen väkeen. Varsin harva sen sijaan luottaa muukalaisiin Helsingissä. Tilanne on sama monissa muissakin maissa. Tuntemattomiin suhtaudutaan epäillen suurissa kaupungeissa.

Luottamuksen vaihtelu sosiaalisesta tilanteesta ja tilasta toiseen viittaa siihen, ettei oikeastaan ole järkevää tutkia luottamusta sinänsä, kuten kysymällä, luotatko muihin ihmisiin hyvin paljon, jonkin verran vai et lainkaan. Juuri tällaisia kysymyksiä Eurobarometreissa käytetään. Luottamus on ajankohdasta ja tilanteesta riippuva ilmiö. Tässä mielessä se on hyvinkin sukua vastakohtallean, epäilylle. Niin kuin David Rubinstein tähden-tää, Descartesin riemu siitä, että hän voi epäillä mielestä riippumattoman maailman olemassaoloa, on ennenaikaista. Descartesin mielenilmaus ei ole juuri muuta kuin kielen väärinkäyttöä. Epäily ilman täsmennettyä kontekstia ei tarkoita oikeastaan mitään. Jotta epäilyn käsitteellä ylimalkaan olisi mieltä, se tulisi asettaa käyttöyhteyteensä inhimillisten toimintojen kokonai-

suudessa. (Rubinstein 2001, 83). Sama pätee luottamukseen. *Pelkkä luottamus ei tarkoita yhtään mitään. Se saa sisältönsä vasta, kun ilmaisemme, missä suhteessa ja tilanteessa luotamme tai olemme luottamatta johonkukun.*

Taulukko 10. Regressioanalyysi taustatekijöistä ja luottamusfaktoreista.

TAUSTA	FAKTORI 1: TUNTEMATON ERI OSISSA SUOMEA		FAKTORI 2: SUOMALAINEN, RUOTSALAINEN		FAKTORI 3: MUUKALAINEN RANNALLA		FAKTORI 4: TUTUT SUOMALAISET		FAKTORI 5: VIERAAN MAAN KANSALAISET	
	Beta	sig.	beta	sig	beta	sig	beta	sig	beta	sig
SUKUPUOLI	.090	.001	.075	.004						
IKÄ	.140	.000			.077	.008				
BRUTTOANSIOT	.076	.007	.076	.005	.070	.007	.077	.038	.091	.001
PERUSKOULUTUS	.091	.003	.076	.005						
OMA TILANNE 5.V PÄÄSTÄ	.109	.001								
OPISKELAJA			.077	.004	.091	.002	.194	.000		
TYÖHÖN LIITT. EPÄVARMUUS										
AMM.KOULUTUS							.091	.014	.070	.008

Erittelymme osoittaa niin ikään, että jotkin demograafiset ja sosiaaliset muuttujat tuottavat selviä eroja vastaajien välillä. On ilmeistä, että opiskelijan asema, korkea tulotaso ja joissakin tapauksissa myönteiset tulevaisuuden odotukset, nuoruus ja hyvä koulutus ovat oleellisia tekijöitä luottamuksen yleistymisessä. Työttömyys ja joissakin tapauksissa työntekijän ja alemman toimihenkilön asema toimivat puolestaan luottamuksen yleistymisen esteinä. Vastaava tiedetään USA:ssa ja Euroopassa suoritetuista tutkimuksista. Alleviivattakoon kuitenkin, että suomalaisnuoret ovat varsin luottavia, toisin kuin nuoret Pohjois-Amerikassa (Putnam 2000, 140).

Olemme myös havainneet, ettei ainoastaan luottamus sinänsä ole monimuotoista, vaan se eriytyy myös kohteittain. Luottamus tuttuihin eli annettu luottamus on oma lukunsa aivan samoin kuin luottamus tuntemattomiin tutussa ympäristössä tai vieraassa kulttuuripiirissä. On niin ikään ihmisiä, jotka poikkeavat muista siinä, että he ovat muita alttiimpia luottamaan sekä tuttuihin että tuntemattomiin suomalaisiin ja vierasmaalaisiin vieraassa kulttuuriympäristössä. Tämä on tärkeä havainto, kun eritellään luottamuksen yhteyttä erilaisiin kansalaisaktiviteetteihin.

Kuten sosiaalisen pääoman teoria antaa olettaa luottamuksella on selvä yhteys sosiaalisen kanssakäymiseen, mutta se vaihtelee luottamuksen koh-

teen mukaan. Ne, joilla on paljon luottamusta erityisesti tuttuihin, mutta myös romaneja lukuun ottamatta suomalaisiin yleensä, ovat useammin tekemisissä muiden ihmisten kanssa. He myös puuhastelevat näiden kanssa kaikenlaista useammin kuin ne, joilla on vähän luottamusta tuttuihin ja suomalaisiin yleensä.

Luottamuksella on niin ikään merkitystä järjestöaktiivisuudessa, kuten sosiaalisen pääoman teoreetikot esittävätkin. Erityisesti ne, jotka luottavat tuntemattomiin suomalaisiin eri puolilla maata, sekä ne, jotka luottavat tuntemattomiin suomalaisiin ja ruotsalaisiin, tuntuvat olevan vireitä mitä moninlaisimmassa yhdistyksissä. Kun luottamuksen ja yhdistysaktiivisuuden suhdetta tarkastellaan puolestaan yhdistysten näkökulmasta, aktiivisuus hyväntekeväisyisyhdistyksissä, urheiluseuroissa, opiskelijayhdistyksissä, kotiseutuyhdistyksissä ja erilaisissa taloudellisissa yhdistyksissä lukuun ottamatta ammattijärjestöjä tuntuisi olevan eniten omiaan yleistämään luottamusta. Toiminta ay-liikkeessä ja työntekijäjärjestössä on sen sijaan luonteeltaan sellaista, että se ei yleistä luottamusta. Mikä tahansa yhdistystoiminnan muoto ei siis ole yhteydessä luottamuksen yleistymiseen.

Liitetaulukko 1. Luottamusfaktorit

Rotated Component Matrix^a

	Component				
	1	2	3	4	5
Pyytäisikö tuntematonta katsomaan tavaroitaan, jos hän on suomalainen?	,244	,856	,126	,102	1,947E-02
suomenruotsalainen	,233	,842	,212	6,517E-02	9,302E-02
romani	,102	8,572E-02	,798	7,591E-03	,106
saamelainen	,207	,810	,221	8,580E-02	4,470E-02
inkeriläinen	,190	,394	,694	9,067E-02	,109
venäläinen	,102	,150	,874	2,369E-02	9,969E-02
ruotsalainen	,273	,661	,398	4,899E-02	,177
virolainen	,195	,310	,774	3,523E-02	,121
Kuinka paljon luottaa luoteltuihin henkilöihin/ryhmiin, oma perhe?	9,124E-02	6,328E-03	8,661E-02	,473	-,147
ystäväpiiri	,149	3,626E-02	7,667E-03	,675	-,109
naapurit	,133	2,038E-02	,148	,634	1,215E-02
työtoverit	1,545E-02	5,008E-02	-6,49E-02	,737	,198
koulu-/opiskelutoverit	,136	,203	-3,26E-02	,546	,346
esimies/työnjohtaja	-4,52E-02	5,876E-02	-7,10E-02	,594	,294
suomalainen tuntematon henkilö	,251	,203	,110	,180	,771
ulkomaalainen tuntematon henkilö	,205	2,459E-02	,353	6,403E-02	,762
Missä määrin luottaa vieraisiin Lapissa	,720	,187	-6,08E-03	,112	-2,38E-02
Keski-Suomessa	,860	,190	5,199E-02	,129	5,463E-02
Varsinais-Suomessa	,846	,146	9,728E-02	9,731E-02	,147
Savossa	,870	,164	,120	,104	7,568E-02
Karjalassa	,851	,130	,143	8,623E-02	6,673E-02
Helsingissä	,451	-7,39E-03	,221	-5,94E-02	,380
Hämeessä	,867	,113	,112	,105	,152
Ahvenanmaalla	,771	,101	,188	3,954E-02	,154
Satakunnassa	,881	,137	,129	8,401E-02	,123
Pohjanmaalla	,859	,184	8,522E-02	9,571E-02	5,749E-02

Extraction Method: Principal Component Analysis.

Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

a. Rotation converged in 7 iterations.

b. kuntaluokka = otoskunnat

Total Variance Explained

Component	Initial Eigenvalues		Extraction Sums of Squared Loadings		Rotation Sums of Squared Loadings	
	Total	% of Variance	Total	% of Variance	Total	% of Variance
1	9,519	36,611	9,519	36,611	7,000	26,924
2	2,964	11,401	2,964	11,401	3,119	11,997
3	2,271	8,733	2,271	8,733	3,093	11,897
4	1,601	6,159	1,601	6,159	2,435	9,366
5	1,081	4,159	1,081	4,159	1,789	6,882
6	,957	3,680				
7	,880	3,385				
8	,772	2,971				
9	,671	2,581				
10	,602	2,314				
11	,526	2,022				
12	,483	1,859				
13	,434	1,670				
14	,409	1,572				
15	,381	1,466				
16	,316	1,214				
17	,296	1,138				
18	,275	1,059				
19	,263	1,012				
20	,256	,987				
21	,221	,848				
22	,201	,774				
23	,178	,685				
24	,164	,632				
25	,151	,580				
26	,127	,488				
		100,000				

Extraction Method: Principal Component Analysis.

a. kuntaluokka = otoskunnat

AKTIIVISUUS	FAKTORI 1: TUNTEMATON ERI OSISSA SUOMEA	FAKTORI 2: SUOMALAINEN, RUOTSALAINEN	FAKTORI 3: MUUKALAINEN RANNALLA	FAKTORI 4: TUTUT SUOMALAISET	FAKTORI 5: VIERAAN MAAN KANSALAISET
POL.YHD.	.057 sig.026	.027 sig.287	.033 sig.197	-.035 sig.191	.024 sig.349
AY/TYÖNANT.JÄRJ.	.063 sig.013	.009 sig.757	.012 sig.634	.020 sig.450	.028 sig.265
MUU TALOUD. YHDISTYS	.091 sig.000	.067 sig.009	.094 sig..000	.031 sig.253	.081 sig.001
YRITTÄJÄJÄRJESTÖ	.062 sig.016	.017 sig.510	-.012 sig.634	.011 sig.685	.045 sig.075
NUORISOJÄRJESTÖ	.043 sig.097	.049 sig.056	.008 sig.751	.002 sig.954	.036 sig.159
URHEILUSEURA	.091 sig.000	.095 sig.000	.024 sig.351	.087 sig.001	.075 sig.003
LUTER./ORTOD. KIRKKO	.072 sig.004	.052 sig.039	.027 sig.287	.106 sig.000	.048 sig.056
MUU USKONN. YHDISTYS	.000 sig.994	-.037 sig.152	-.013 sig.617	.030 sig.256	.000 sig.988
HARRASTUSKERHO/ KULTT.YHD.	.062 sig.016	.073 sig.004	.046 sig.070	.075 sig.005	.023 sig.357
SOS. JA TERV. ALAN YHD.	.055 sig.031	.001 sig.959	-.013 sig.620	-.039 sig.149	-.001 sig.979
OPISK.YHDISTYS	.100 sig.000	.117 sig.000	.082 sig.001	.070 sig.009	.111 sig.000
KOTISEUTUJÄRJ.	.080 sig.002	.066 sig.010	.048 sig.061	.055 sig.041	.059 sig.020
KYLÄTOIMIK./ ASUK.YHD.	.051 sig.046	.040 sig.113	.064 sig.012	.024 sig.372	.044 sig.079
OSUUSTOIMINTA	.023 sig.364	.032 sig.205	.046 sig.075	.011 sig.679	.024 sig.337
YMPÄRISTÖ- VAIHT.EHT.LIIKE	.062 sig.015	.082 sig.001	.049 sig.055	.028 sig.299	.020 sig.439
KV. YSTÄVÄ- SEURA	.065 sig.011	.084 sig.001	.131 sig.000	.046 sig.085	.046 sig.068
HYVÄNTEKEV. YHDISTYS	.093 sig.000	.078 sig.002	.100 sig.000	.074 sig.006	.081 sig.001
ELÄKEJÄRJ.	-.001 sig.964	-.028 sig.272	-.039 sig.131	-.004 sig.876	.005 sig.829
MUU	.039 sig.163	.028 sig.278	.024 sig.338	.029 sig.283	.040 sig.11

LUOTTAMUS, AJAN HENKI JA TUNTEET

14.1 UUDET JA VANHAT TUNNETEKIJÄT

Kuten kirjamme alussa totesimme, luottamusta käsittelevien keskusteluiden nousu voidaan taustoittaa sekä teorian ja käsitteiden maailmassa tapahtuneilla siirtymillä että meitä ympäröivän todellisuuden muutoksilla. Koska luottamus sisältää myös tunneainesta, on mielenkiintoista eritellä tarkemmin luottamuksen ja tunteiden välisiä yhteyksiä. Tunteet ovat tietenkin olleet aina tärkeä osa ihmisten sosiaalista elämää. Toisaalta tunne-elementtien intensiteetti elämässämme on vaihdellut varmasti paljonkin historian saatossa. Uskallamme jopa väittää, että tunteiden nousu liittyy joihinkin sellaisiin kehityskulkuihin, jotka vasta nykyaikana ovat tulleet erityisen ilmeisiksi. Myös tieteessä tunteet ovat kiinnostaneet pitkään. Ne on kuitenkin jätetty esimerkiksi rationalismin ja järkipärisen toiminnan taustalle, eikä niitä ole oikein osattu asemoida yhteiskuntarakenteisiin. Vasta nyt olemme tietentekijöinäkin tulleet kypsiksi keskustelemaan tunteista.

Erich Fromm (1976, 233) väittää, että hyvä keino aikakauden luonteen ymmärtämiseksi on tarkastella sitä, millaisen persoonallisuusrakenteen, tai sosiaaliluonteen, aika tuottaa. Siitä seuraa, mitä ja miten yksilö ajattelee, miten hän toimii ja mitä hän tuntee. Fromm korostaa etenkin tunnetekijöiden merkitystä. Hän ei suinkaan kiellä kognitiivisten tekijöiden merkitystä, sillä ajattelussa on loogiset aineksensa, joita ei pidä väheksyä. Kuitenkin kokonaisia oppi- ja teoreettisia järjestelmiä myöten ajattelun ja minkä tahansa rationaaliseksi ymmärretyn sidokset tunteisiin ovat ilmeisiä. Fromm haluaa ymmärtää esimerkiksi uskonpuhdistuksen ajan ja kalvinismin nousun 15. ja 16. vuosisadalla ihmisen taipumukseksi sulautua tunneperäisesti johonkin itsensä ulkopuoliseen saadakseen itseltään puuttuvaa voimaa.

Keskiaika ei suinkaan ollut pysähtynyt paikalleen. Silloinkin ihmiset kohtasivat muun muassa kulkutautien, inkvisition ja sotien aiheuttamia mullis-

tuksia elämässään. Myös feodaalisen järjestyksen orastava purkautuminen, johon uskonpuhdistuskin liittyi, aiheutti ihmisten elämässä tärkeitä primaarisia sidoksia höllentäneitä murtumia. Kalvinismin esiinmarssia voidaan hyvin ymmärtää tältä pohjalta. Kalvinistisen uskontunnuksen ennaltamääräämisoppi auttoi rakentamaan näiden purkautumisuhan alaisina olleiden sidosten korvikkeeksi uudenlaista varmuutta luoneita siteitä. Niiden myötä syntyi kokonainen hyveellisen elämän malli, jossa korostettiin kohtuutta, vaatimattomuutta, työntekoa ja vaivannäköä. Syntynyt uusi asenne oli Frommin mukaan tärkein keskiajan päättymiseen ja uuden ajan nousuun yhteydessä oleva ihmisessä tapahtunut psykologinen muutos. Se oli luonteeltaan ennen kaikkea emotionaalinen.

Tällaiset tunnekuultuureihin kiinnittyneet analyysit eivät ole perinteisesti olleet yhteiskuntatieteiden ja tuskin monien muidenkaan tieteiden ominta aluetta. Tosin esimerkiksi sosiologian klassikot eivät suinkaan väheksyneet tunteiden merkitystä. He ovat ottaneet tunteet esiin käsitellessään muun muassa inhimillisen ajattelun peruskategorioiden syntyä tai teollisten yhteiskuntien ja laajemmin kapitalismin ensiaskeleita ja näiden askeleiden edellyttämiä muutoksia yksilöiden ja yhteisöjen suhteessa sekä ajattelumalleissamme. Toisaalta näiden klassisten tekstien tulkinnoissa tunteet on jätetty lähinnä reunamerkinnoiksi. Mutta tarkempi sosiologian klassisten tekstien lähiluku saattaisi tuoda esiin runsaastikin tunnekuultuurien käsitteellistämiseen soveltuvaa teoriointia.

Aineksia emootioiden tutkimiseksi löytyy muun muassa Max Weberin ja Emile Durkheimin uskontoa käsittelevistä kirjoituksista. Vaikka Weber pyrki selittämään kapitalismin ja länsimaisen rationalismin syntyä erittelemällä kahden ideaalituypin tai abstraktin käsitteellisen konstruktion, kapitalistisen talouseetoksen ja protestanttisen etiikan, keskinäistä yhteyttä, hänen tutkimusotteensa on paikoin sängen konkreettinen ja eläytyvä. Hengen juurien etsinnässä Weberiä kiinnostavat ennen kaikkea se, miten tavalliset ihmiset kokivat ja tulkitsivat uskonpuhdistuksen ja kirkon oppeja. Weber (1980, 75) ikään kuin asettaa itsensä keskiaikaisen kaupungin katuja kävelevän kansalaisen asemaan ja kysyy, miltä Calvinin ankaruudessaan epäinhimillinen predestinaatio-oppi on mahtanut hänestä tuntua. Eläytymisensä tuloksena Weber arvelee, että yksilön on täytynyt kokea pohjatonta sisäistä yksinäisyyden tunnetta. Tie länsimaisen rationalismin selittämiseksi lähtee yksilöllisten emotionaalisten kokemusten tulkinnasta. Tulkinta on samansuuntainen kuin Frommin: rationalistisen maailmankuvan taustalta löytyvät vahvasti tunneperäiset sidokset.

Durkheim (1980, 200-290) nostaa voimakkaat tunne-elämykset esiin selittäessään uskonnon alkuperää ja tulee näin Weberin tavoin käsitelleeksi emootioiden merkitystä kulttuurimme keskeisten tekijöiden taustalla. Alkukantai-

sisä kulttuureissa sosiaalinen elämä on selvästi kaksijaksoista. Yhtäältä etsitään pienissä ryhmissä elantoa, toisaalta kokoonnutaan yhteen juhlimaan isompina ryhminä. Tällainen harvoin tapahtuva yhteisöllinen kokemus kiihottaa ihmismielen ekstaasimaiseen tilaan. Haltioitumisen käsitteleminen ei kuitenkaan ole alkukantaisen kulttuurin jäsenille helppoa. Voimakkaita tunteita ja vahvaa riippuvuutta muista ei kyetä rationalisoimaan, joten ne pyritään tekemään ymmärrettäviksi erilaisilla yhteisön ymmärrettävissä olevilla kollektiivisilla representaatioilla, Durkheimin tutkimissa tapauksissa totemismilla. Emootioista käy tie uskonnollisten maailmanselitysten syntyyn, ja emootiot ovat tärkeä osa yhteisöllisyyttä ja maailman tekemistä ymmärrettäväksi tai elämisen kannalta siedettäväksi. Jotain samaa voidaan haluttaessa löytää Marxin tunnetusta toteamuksesta "uskonto on kansan oopiumia".

Toisaalta, kuten Simon J. Williams ja Gillian Bendelow (1998, xvii-xix) sanovat, tarvitsemme eksplisiittisempää tunteiden sosiologiaa yhteiselämämme ymmärtämiseksi. He väittävät, että vastoin sosiaalitieteellisiä oletuksia sosiaalinen rakenne on sidoksissa käytäntöihin, joiden muoto määräytyy ratkaisevasti emootioista käsin. Varsinkin nykyaikana emootioiden ymmärtäminen on ensiarvoisen tärkeää, koska moderni elämä on hyvin mediavälitteistä ja tunnevarautuneiden symboliuniversumien kyllästämiä. Se, mitä yksilö on, on yhteydessä vallitseviin yhteisörakenteisiin, ja luottamusta tukevat tunteet ovat niitä koossapitävistä kiteistä tärkeimpiä.

Fromm (1944, 381-382) teki jo toisen maailmansodan aikoihin tunteiden keskeisyyttä korostaneen analyysin amerikkalaisesta luonteenlaadusta. Myöhemmin tulkinta on ollut monen sellaisen aikalaisdiagnoosin ainesosana, jossa on yritetty ymmärtää aikakauden suosiman luonnerakenteen erityispiirteitä. Fromm väittää Freudiin vedoten, että yhteiskunnan jäsenten on sosiaalistuttava haluamaan toimia siten kuin heidän on pakkokin toimia luokansa ja yhteiskuntansa jäsenenä. Yhteiskunta ei voi toimia, jos ulkoista voimaa ei korvata sisäisellä pakolla ja sellaisella erityisellä inhimillisen energian muodolla, joka kanavoitetaan luonteen ominaisuudeksi. Yhteiskunnan ja yksilön intressejä on Frommin mielestä vaikea sovittaa yhteen. Koska yhteiskunta, tai yhteisö, on yksilöä voimakkaampi, sen päämäärät voittavat. Voitto saavutetaan kasvattamalla ja kouluttamalla yksilö hyväksymään minuutensa heikentäminen. Prosessissa tunne minuudesta itseään määräävänä ja autonomisena yksilöllisyytenä korvataan minuudella, joka on toisten ihmisten yksilöön kohdistamien odotusten ja yhteiskunnallisten välttämättömyyksien summa.

Millaista luonnerakennetta moderni amerikkalainen yhteiskunta sitten tuottaa? Pörssiromahduksesta ja 1930-luvun lamasta toipunut yhteiskunta tarjosi jäsenilleen runsaat kulutusmahdollisuudet ja elämän, joka alkoi yhä enemmän jäsentyä median välityksellä. Fromm (emt., 383) arveli, että ame-

rikkalainen kulutuskulttuuri johtaa tilanteeseen, jossa kokemusta aidosta minuudesta on entistä vaikeampi saavuttaa. Spontaanisuutta ja yksilöllisyyttä on yhä vaikeampaa löytää. Toiminta ja kokemus ovat automatisoituneet, Fromm jatkaa. Vuorovaikutus, jossa sanat representoivat ympäröivää maailmaa, on vaihtunut sisällyksettömään rupatteluun, ja nauru, joka yleensä melko suoraan kertoo nauravan ihmisen tunnetilasta, on korvautunut hymyllä, jonka suhde ihmisen tunnetilaan on naurua epämääräisempi. Ihminen pyrkii kehittämään itsensä persoonaksi, jollaisena arvelee muiden häntä pitävän. Kehitys ruokkii edellä kuvatun ja omaperäisellä tavalla tunnevarautuneen luonne-rakenteen vahvistumista. Tunteista keskustellaan, kommunikaatiotaidot ovat kunnossa ja emotionaalaisia tiloja rekisteröidään herkästi, mutta kaikki tämä tapahtuu jotenkin automaattisesti, ulkoa opitusti ja ulkokohtaisesti. Palaamme tähän teemaan myöhemmin tässä luvussa, kun siirrymme käsittelemään keskustelua jälkiemotionaalisesta yhteiskunnasta.

Keskustelu ihmisen käyttäytymisestä ja hänen tavoistaan eritellä tunnetilojaan liittyy läheisesti viime aikoina virinneeseen keskusteluun rooli-liikkuvuuden lisääntymisestä. Sari Näre (1999, 9-12) arvelee, että tunteet ovat tulleet keskeisiksi sekä roolikäyttämisen ymmärtämisessä että identiteettityössä. Moderni yhteiskunta muuttuu niin nopeasti ja ennalta-arvaamattomasti, että elämän rationaalinen hallinta on käynyt entistä vaikeammaksi. Tämä saattaa lisätä emotionaalisen elämänhallinnan merkitystä. Tunteita on syytä tarkastella keskeisinä yhteiskunnallisina, luottamukseen liittyvinä resursseina ja tärkeänä osana yhteisöjen muovautumisen perustaa. Yksilöäkin arvioidaan entistä enemmän hänen henkilökohtaisten ominaisuuksiensa perusteella. Tällaisessa arvioissa psyykinen kestävyys ja emotionaalinen itseohjautuvuus ovat arvostettuja ominaisuuksia. Erityisen tärkeäksi nämä ominaisuudet tekee se, että ne vahvistavat luottamukselle keskeistä tulevaisuudenuskoa.

Tunnetekijät ovat siten erottamaton osa oman persoonan työstämistä. Yksilöt pohtivat yhä useammin emotionaalisia taitojaan ja psyykensä tilaa. Heidän on jopa pakkokin pitää huolta vuorovaikutustaidoistaan ja eläytymiskyvystään sekä tunnettava kaikin puolin oman psyykensä resurssit. Mitä nopeampia muutos ja sen myötä rooli-liikkuvuus ovat, sitä merkityksellisemmäksi tunteet tulevat. Näin väittää Adam Seligman (1997, 24-40). Vanhat ja tarkkarajaiset roolit ja niihin kohdistetut odotukset ovat menettäneet sitovuuttaan. Monet tekijät horjuttavat aiemmin tarkkaan institutionaalisesti säädeltyjä ja määriteltyjä rooleja, kuten mitä on olla isä, pappi, opettaja tai professori. Roolien liikkuvuus johtuu Seligmanin (2000, 51) mukaan muun muassa yhtenäiskulttuurin horjumisesta, erityisten tulkintayhteisöjen lisääntymisestä ja kokemuksen muuttumisesta sarjoiksi puhtaita ja irrallisia nythetkiä. Seligman jopa arvelee, että synn ja seurauksen väliset suhteetkin ale-

taan hahmottaa vain ajallisesti ja tilallisesti tarkasti rajattuina suhteina, eräänlaisena "paikan determinisminä". Ihmiset pakotetaan kiihtyvällä vauhdilla etsimään rooleihinsa uusia sisältöjä, sovittelemaan eri rooleja toisiinsa ja omaksumaankokonaan uusia rooleja. Kyky ja paine vaihtaa rooleja ja rooli-odotuksia lisääntyvät.

Siksi on siirrytty eräänlaiseen sosiaalisen vuorovaikutussysteemin välitilaan, jossa koko ajan neuvotellaan rooleista ja arvioidaan roolinkantajan kykyä herättää luottamusta. Voidaan olettaa, että ihminen, joka osaa käsitellä tunteitaan ja keskustella emootioistaan, omaa luottamuksen synnyttämiseksi etumatkaa muihin. Sitä edesauttaa myös kyky herättää muissa positiivisia tunnelatauksia. Toisaalta tässä saattaa piillä ongelma. Seligman (emt., 40) pelkää, että lisääntyvä neuvottelujen paine voi myös johtaa kyvyttömyyteen neuvotella. Vastaavasti sellaisten tilanteiden yleistyminen, joissa meidän vain yksinkertaisesti "täytyy" uskaltaa luottaa, saattavat johtaa myös tilanteeseen, jossa ihmiset eivät enää kykene luottamaan! Tällöin vuorovaikutuksen kenttä jää yhä enemmän järjestelmän asettamien rajoitusten määrittäväksi, mikä entisestään vähentää luottamuksen ilmapiiriä.

Modernin sosiaalisen järjestyksen ja sen suosiman luonnemallin ymmärtäminen on sidoksissa tunteiden ymmärtämiseen. Siksi myös keskustelu luottamuksesta vaatii tunteiden sosiologiaa. Näin väittäessämme emme suinkaan kiellä järjen tai rationaalisuuden merkitystä luottamuksessa. Kuten Martin Hollis (1998, 5) toteaa, rationaalisuus voi olla yksi avain luottamuksen ymmärtämiseksi. Hyviä esimerkkejä tästä ovat muun muassa peliteoriasta ja rationaalisen valinnan teoriasta ammentavat inhimillisen toiminnan käsitteellistämisyhteydet. Luottamuksen, tai kantilaisittain ilmaistuna, ihmisen asosiaalisen sosiaalisuuden, tutkimisessa rationaaliselta perustalta lähtevillä tulkinnoilla on oma, joskin rajallinen tehtävänsä. Hollis korostaakin, että tällainen rationaalisuutta esille nostava projekti jää lopulta puoliteiehen: luottamuksen toiminnan logiikka ei avaudu keskittymällä pelkästään sen rationaaliin ulottuvuuksiin.

Rationaalisuuden keskeisyys luottamuksen synnyn kannalta on jopa lähes kokonaan kyseenalaistettu. Francis Fukuyama (1995, 13-31) väittää Adam Smithiin vedoten, että rationaalinen tai rationaalisenä pidetty talouselämä on syvästi sidoksissa muuhun sosiaaliseen elämään, eikä sitä voi ymmärtää ilman inhimillisen toiminnan ei-rationaalisia puolia, kuten rutiineja ja totumuksia. Smith joutuikin sen vuoksi ajattelemaan markkinoiden taakse jotain, jota on hyvin vaikea rationalisoida ja jonka toimintaa ei ole helppo ennakoita, eli eräänlaista luonnollista sympatiaa. Smithiä väljästi tulkiten voi väittää, että kehittynyt moderni yhteiskunta toimii parhaiten luottamuksen yhteiskuntana, eikä luottamus yhteiskunnan tasolla voi syntyä pelkästään lakien, sopimusten ja taloudellisten rationaali-teettien turvin. Ne voivat toki

satunnaisesti tukea luottamusta, mutta luottamuksellisen ilmapiirin syntyminen ja olemassaolo edellyttävät muutakin kuin rationaalista kalkylointia.

Jälleen kohtamme ilmiön, jolla on tekemistä myös tunteiden kanssa. Ehkä edellä sanottua on hyvä lukea niin, että järkeä ja tunnetta ei voi yksiselitteisesti erottaa toisistaan. Maailma ei ole korostetun järkipäriäinen, kuten ei luottamuskaan. Tuskin myöskään pelkät tunteet ovat avain sen ymmärtämiseksi. Vaikka tässä luvussa keskitymmekin tunteisiin, rajojen liukuvuus on hyvä muistaa: tunteita voi käsitellä järjellä ja järkeä tunteella, ja molemmissa on annos toistaan. Myös paikan, tai tilan, suhteen on varottava liian tarkkoja rajauksia. Luottamusta voidaan rakentaa yhtä hyvin järjen kuin tunteen varaan, ja sitä rakennetaan sekä yksityisessä että julkisessa sfäärissä, sekä markkinoilla että kansalaisyhteiskunnassa.

14.2 MODERNIN MAAILMAN LUONNEMALLIT

Renessanssi, uskonpuhdistus, Ranskan suuri vallankumous ja teolismien heikensivät askel askeleelta keskiajan yhdenmukaisuuden painetta ja katkoivat keskiaikaisia siteitä. Pääomien kasautuminen ja liikkuvuuden kasvu kiihdyttivät muutoksen vauhtia. Rationalismi haastoi taianomaisuuden ja uskonnollisten selitysmallien ylivoimaisuuden. Keskiaikainen maailma suosi sellaista traditiojohtoista luonnemallia, joka sulautui tuolloiseen sosiaaliseen järjestykseen. Tiukka sitoutuminen perhe- ja sukulaishierarkioiden sekä kyläyhteisöön ja perinteiden määrittämät ja sosiaalisesti melko tarkoin säädellyt tarpeentyydytysten tavat olivat kyseenalaistamaton osa tämän luonnemallin arvomaailmaa. Yhdenmukaisuuden paineen alkaessa heikentää yhteiskunnallistumisen alkoi tapahtua lisääntyvänä yksilöllistymisenä. Alkoi kehitys, jota Fromm edellä kuvasi yhdeksi suurimmaksi länsimaaisessa ihmisessä tapahtuneista psykologisista muutoksista.

Ihmiset liikkuiivat, kohtasivat uusia tilanteita, joutuivat valitsemaan keskenään kilpailevista perinteistä ja olivat pakotettuja omaksumaan uusia ammatillisia valmiuksia. He eivät enää voineet tukeutua yksinomaan vuosisatoja käytössä olleisiin paikallistason käyttäytymismalleihin. Tarvittiin kykyä persoonallisiin ratkaisuihin ja rohkeutta valita kilpailevista traditioista itsensä kannalta mielekkäin. Frommin sosiaaliluonnanalyseista liikkeelle lähtenyt ja niitä edelleen kehittänyt David Riesman (1964, 6-16) kuvaa tällaista uuden ajan myötä lisää liikkumatilaa saanutta sosialisatiotyyppiä sisäyhteisen tai sisältäpäin ohjautuvan luonteen käsitteellä. Se sopi hyvin teollisen moderniin.

Kapitalismin hengen kiteytyänyt ennaltamääräämisoppi ja siihen sisältynyt, laajemmin protestanttisen etiikan nimellä kulkeva uskonnollinen eetos merkitsi siis sellaista sosiaaliluonnetasoista psykologista askelta, jota Riesman kutsuu traditiojohtaisen luonteen väistymiseksi sisäjohtaisen luonteen tieltä. Lievemmin sanottua tämä tarkoittaa sitä, että traditiot menettivät osan ehdottomuuttaan ihmisen persoonallisuusrakennetta jäsentävässä maailmassa ja saivat rinnalleen uudenlaista, yksilöllisemmin painottuvaa koodistoa.

Modernin ihmisen hyvän elämän malliksi ja hänen elämänsä ohjaavaksi sosiaalisesti rakenteeksi tuli yksilöllisesti kannettu vastuu omasta pelastautumisesta. Yksilöllisesti koettua syyllisyydentuntoa yritettiin poistaa kanavoimalla sitä sellaiseksi rationaalisperäiseksi pidättyvyydeksi, joka auttoi kahlitsemaan itsensä syylliseksi kokeneen ihmisen tunnemaailmaa helpommin koettavaan ja käsiteltävään asuun. Sen onnistumisen merkkinä totuttiin pitämään työteliäisyyttä, pitkäjänteisyyttä, tarpeentyydytyksen siirtoa ja maailmansisäistä askeesia. (Weber 1980, 76-87.) Vaikka eetos kiinnittyi yksilöön, se oli myös vahvan kollektiivisesti säädely. Siksi eetos takasi teollisen modernin edellyttämää yhteisöllistä yhdenmukaisuutta. Ulrich Beck (1986, 205-210) sanookin, että tässä vaiheessa teollistumista siirryttiin varsinaiseen moderniin vasta puoliksi. Yksilöllistettiin, mutta pitäen soveltuvilta osin kiinni yhtenäiskulttuurista. Kiinteyttä eivät tosin enää tuottaneet pelkästään kyläyhteisö, suku tai perinteet. Varsinkin 1700-luvulta eteenpäin kiinteyttä alkoivat entistä enemmän tukea kansallisvaltiot ja niille ominaiset, sisäisesti usein sangen homogeeniset kansalliset kulttuurit. Ne palvelivat myös työvoiman uusiutumista ja liikkuvuutta paremmin kuin perinteiset yhteisölliset sidokset.

Suomessa vastaava kehitys sijoittuu herätysliikkeiden nousuun. Juha Silta (1992, 35-38) uskoo, että 1770-luvulta alkanut spontaanin herätysvalmiuden lisääntyminen johtui perinteisten elämäntapojen järkkymisestä. Siihen saakka perhe, kollektiivinen työnteko ja muut yhteisörakenteet antoivat ihmiselle paikan. Kun siirtymä johonkin uuteen alkoi, vaikkakin kivuli-aasti ja paikoittain, ihmisen persoonallisuutta tukeneet ulkoiset rajat alkoivat löystyä. Yksilöllisen kilpailun lisääntyminen herätti hädän tulevaisuudesta ja olemassaolon merkityksestä. Ulkoiset tapahtumat sisäistettiin. Kun yhteiskunta alkoi edellyttää yksilöiltä lisää psyykkistä liikkuvuutta, perinteiset arkiaskareet ja muut rutiinit eivät enää kelvanneet yhteiskunnallisiksi minuusproteeseiksi. Herätysliikkeet onnistuivat paremmin. Ne tarjosivat tilan taantua sellaisiin tunnekokemuksiin, joissa yksilöllistymisen paineiden alla ollut ihminen kykeni palaamaan uudelleen lapsuutensa kehitysvaiheisiin ja kollektiivisiin sidoksiin. Kokonaisvaltainen olotilan muutos tarjosi paluun varhaisiin viettikiinnikkeisiin. Mutta se tarjosi myös tien niistä ulos. Se tähtäsi kehitykseen, jossa palautuminen vanhaan johti mahdollisuuteen jäsentää omaa

minuutta uudella tavalla suhteessa ympäristöön. Kristillinen katumuskauppiailu tuki sekä paluuta vahvaan yhteisöllisyyteen että sen myötä ihmisen kykyä vastata yksilöllisesti tulevan teollisen aikakauden aiheuttamien muutosten haasteisiin.

Traditiojohtoisessa maailmassa vanhemmilla ei ollut erillistä roolia kasvatelijana. Aikuistuminen tapahtui yhteisön jäsenenä, eikä se edellyttänyt sellaisten erityistaitojen omaksumista, joita ei olisi oppinut arkikäytännöissä muutenkin. Eri sukupolvet elivät yhdessä samalla tavalla sukupolvesta toiseen. Kasvatusta sinänsä ei tarvittu. Riesman (1964, 39-42) väittää, että uuden ajan ja sille otollisen sisäjohtaisen luonteen yleistymisen myötä kasvatuksesta tuli tietoisempää. Vanhemmilla oli perhekoon pienennyttyä intensiivisempi suhde lapsiinsa ja parempi mahdollisuus keskittyä kasvattamiseen. Lasten kasvatusta koettiin tärkeäksi myös sen takia, että lasten oletettiin elävän aikuisena toisin kuin vanhempansa. Tulevaisuuden ei enää uskottu olevan vaihtoehdoton. Oli vaikeaa päätellä, mihin suuntaan lapsi elämässään myöhemmin etenisi ja millaisia erityisvalmiuksia hän tarkasti ottaen kaipaisi. Siksi lapsille opetettiin tietyt yleispäteviksi uskotut ihanteet. Niillä arveltiin joka tapauksessa olevan käyttöä. Vanhempien tehtäväksi tuli ohjata lapset sisäistämään aikuisten välittämä hyveellisen elämän malli. Lapset opetettiin myös kokemaan syyllisyyttä, mikäli he rikkoivat mallia vastaan.

Ei ole kovin kaukaa haettava väittää, että freudilainen psykoanalyysi sopii erityisen hyvin sisäjohtaisen luonnemallin analysoimiseen. Pieni lapsi elää mielihyväperiaatteen ja välittömän tarpeentyydytyksen maailmassa. Normaaliiin kehitykseen kuitenkin kuuluu, että lapsi kasvaessaan sisäistää auktoriteettien välittämän moraalitajunnan. Itsehallinnan saavuttanut yksilö kykenee suuntautumaan realiteettien maailmaan, lykkäämään tarpeentyydytystään ja hahmottamaan elämäänsä useista aikatasoista koostuvasta jatkuvuusperspektiivistä käsin. Hänellä on menneisyys, nykyisyys ja tulevaisuus; hänellä on henkilöhistoria ja pitkän aikavälin suunnitelmia, joihin hän myös sitoutuu. Viimeistään murrosiän kapinan myötä syntyy itsestään vastuussa oleva ja moraalisesti autonominen yksilö, joka kykenee puolestaan välittämään auktoriteettimallistot seuraavalle sukupolvelle.

Vanhemmat välittivät eteenpäin yleispäteviksi kokemiaan standardeja. Näitä olivat muun muassa yleinen usko auktoriteetteihin, ahkeruus ja työteliäisyys, hyvät tavat, säästäväisyys, hiljaisuuden sietokyky, vaatimattomuus, rehellisyys ja sitoutuminen pitkänkin aikavälin tavoitteisiin. Kuten luvussa 12 totesimme, näitä samoja asioita lapsille välitettiin teollisen ajan koulussa. Koulussa ja kotona omaksutuilla opeilla pärjäsikin myös työpaikoilla. Kuvaus on tietenkin yleistys, mutta Riesman (emt., 54-60) rohkenee epäillä kasvatuksen tilan olleen maailmansotien välisenä aikana monessa kehittyneessä länsimaassa tällainen. Ainakin hän uskoi löytäneensä väitteelleen tarpeeksi perusteita seurattessaan ylemmän keskiluokan kasvatuskäytäntöjä Yhdysvalloissa.

Tulkintaa voidaan perustella myös Norbert Eliaksen (1976, 65-230) käyttäytymistapojen sivilisoitumista käsittelevässä teoriassa esitetyillä ajatuksilla modernin ihmisen viettikontrollin kasvusta. Elias käsittelee tapojen muutoksia aina keskiaikaisista käytösstandardeista porvarillisen yhteiskunnan sovinnaisuuksiin saakka. Varsinkin suurten yksivaltiaitten hoveissa alettiin "kesyttää sotureista hovimiehiä". Ylemmät luokat oppivat vähitellen omaksumaan uudenlaista sovinnaisuutta ja itsehillintää. Ei esimerkiksi enää saanut tervehtiä ohikulkijaa, jos sattui olemaan tarpeillaan, ei saanut sylkeä pöydälle, ei pedata vieraalle yösjaa isännän ja emännän viereen eikä raapia intiimejä paikkojaan samalla kädellä jolla kätteli. Vähitellen, harkinnan ja itsekontrollin yleistymisen myötä, ulkoinen kontrolli sisäistetään, ja yksilö tai oikeastaan hänen eriytynyt superegonsa kykenee kontrolloimaan viettiyllykkeitä ja jopa tukahduttamaan osan niistä. Käyttäytyminen, jota moderni maailma edellyttää, on siten pitkän sivilisaation tulos. Sen myötä ihmisen aistimellisuutta ja tunnerekisteriä on muokattu melkoisesti. Luonnemalli, jota Riesman nimitti sisäjohteiseksi, on siten hyvin lähellä Eliaksen kuvaaman sivilisaatioprosessin tuotetta, modernia itsehillinnän osaavaa ihmistä.

Myös uuden, sisältä ohjautuvan jälkeisen toisjohteisen tai toisista ohjautuvan luonnemallin juuret voidaan löytää ylempään keskiluokan Amerikasta. Luonnemalli alkoi vähin erin lyödä itseään läpi toisen maailmansodan jälkeen hyvätuloisten ja koulutettujen ryhmien nuorisossa. Sitä löytyi suurkaupunkien yliopistojen kampuksilta, kuukausipalkkaa nauttivien ylempien virkamiesten perheistä ja koulutuksen, markkinoinnin ja vapaa-ajan palveluiden saralla työskentelevien kodeista. Riesman kuvasi toisjohteisista koostuvien nuorten ryhmiä varsinaisiksi sumplijoiksi. Tämä kiteyttää uuden luonnemallin sisällöt hyvin. Sumplijat ovat nuoria, jotka liikkuvat sulavasti paikasta toiseen. He tulivat heti sinuiksi uusien ihmisten kanssa, nauttivat kuluttamisesta ja hakeutuivat mieluusti median tarjoaman merkkivyöryn keskelle. (Emt., 19-20.)

Sumplijoiden arveltiin ennakoivan isompaa kulttuurista siirtymää. Koulutus- ja elintason nousun uskottiin suosivan heidän kaltaisiaan ihmisiä. Riesman (1964, xxi, 18) väittää, että toisen maailmansodan jälkeen amerikkalaiset alkoivat yhteiskunnallisen muutoksen seurauksena olla yhä enemmän tekemisissä itselleen vieraiden ihmisten kanssa. Muiden kohtaamisesta ja siitä, miten he suhtautuivat ja mitä he ajattelivat, tuli ongelma. Ongelmaa lisäsi se, että tällaista vieraista ihmisistä koostuva joukko kasvoi koko ajan, liikkui entistä enemmän rooliensa sisällä, vaihtoi rooleja ja oli täten aiempaa selvästi heterogeenisempi. Sisäjohteinen niukkuuden psykologia joutui väistymään toisjohteisen runsauden psykologian tieltä. Mitä enemmän vieraita kohtasi, sen vähemmän käyttöä oli säästäväisyydellä, sitkeydellä, pitkäjänteisyydellä, hiljaa olemisella ja pidättyväisyydellä. Ne tulivat maailmassa pa-

remmin toimeen, jotka pitivät vaihtelevista ja toisiaan nopeasti seuraavista vuorovaikutustilanteista ja nauttivat itsensä esille tuomisesta.

Sisältä ohjautuva persoonallisuustyyppi pyrki olemaan herkkä vanhempiansa odotuksille. Toisjohteinen tyyppi yrittää puolestaan ennakoida vertaisryhmän, kaveriporukan, odotuksia. Hänelle vertaisryhmään samastuminen on tärkeää. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että ryhmään myös sitouduttaisiin. Voidaan jopa väittää, että toisjohteinen on viime kädessä suorastaan välinpitämätön muita kohtaan. Tällaisten vuorovaikutustaitojen omaksuminen alkaa jo varhaissozialisaatiossa. Vanhemmat pyrkivät kasvattamaan lapsensa aloitteelliseksi ja ulospäin suuntautuneiksi. Auktoriteeteilta saatujen päämäärien sisäistämistä ei enää pidetä kovin tärkeänä, eivätkä auktoriteetit ylipäättään ole enää vahvasti kunnioitettuja saati pelättyjä. Arvoon ovat tulleet kommunikatiiviset valmiudet ja kyky muokata tavoitteitaan ja tarpeitaan tilanteiden ja vertaisryhmien mukaisiksi. Oma, muista erottuva persoonallisuus on entistä halutumpaa. Se tekee kasvatuksesta haavoittuvampaa, koska persoonaan latautuu enemmän merkityksiä: ihminen työstää sitä joka paikassa pitkin elinkaartaan. Lisäksi vertaisryhmien, median ja kasvatuksesta huolehtivien instituutioiden merkitys sosialisaatiossa on nykyään paljon vahvempi kuin sisäjohteisten luonteiden kulta-aikana. Se antaa lapsille ja nuorille erityistä etumatkaa suhteessa vanhempiinsa, mutta myös eräänlaista etäännyttävää realismia suhtautumisessa aikuisten maailmaan. (Emt., 21-25, 45-62.)

Sisältä ja ulkoa ohjautuvien luonnemallien suhde luottamukseen on erilainen. Kuten Riesman olettaa, juuri perinteinen teollinen yhteiskunta ja sille ominaiset institutionaaliset järjestykset tukivat sisäjohteista persoonallisuustyyppiä. Voidaan myös olettaa, että tällainen järjestyksen yhteiskunta oli vahvasti luottavaisuuden yhteiskunta. Näin ollen sisäjohteinen luonne, luottavaisuus ja teollinen, institutionaalinen aikakausi olisivat homologisessa suhteessa keskenään. Toisista ohjautuva luonne sen sijaan olisi enemmän kotonaan jälkiteollisessa maailmassa, jossa yhtenäiskulttuuriset ja institutionaaliset järjestykset ovat purkautumassa. Tällaista maailmaa voi pitää ennen kaikkea luottamuksen, mutta ei enää luottavaisuuden maailmana.

Tie on auki sukupolvelle, jolla on entistä enemmän aikaa, psyykkisen huomiokyvyn herkkyyttä ja yhteiskunnallista kuvastoa pohtia itsekseen ja yhdessä muiden kanssa identiteettiään, suhdettaan muihin, tarpeitaan, unelmiaan ja elämänsä epäkohtia (Ziehe 1991, 28). Juuri tällainen sukupolvi omaa sellaisia kulttuurisia valmiuksia, jotka tukevat myös luottamuksellisen ilmapiirin syntyä. Tosin kehitys on paradoksaalista. Yksilöllistyminen yhteiskunnallistumisen muotona sisältää vahvat standardisoivat puolensa. Miten esimerkiksi säilyttää yksilöllisyytensä, kykynsä luottaa ja kykynsä herättää luottamusta sekä olla oma, muista erottuva persoonansa aikana, jolloin sellainen on tullut entistä vaikeammaksi?

14.3 ELÄMÄÄ PIDENTYNEESSÄ NYKYHETKESSÄ

Riesmanin vetämä tutkimusprojekti, jossa toisjohteisesta luonteesta tehtiin avainkäsite kulutus- ja symbolitärkeisen sekä monenlaisia kommunikaatiovalmiuksia edellyttävän kulttuurin ja luontevasti sen osana käyttäytymään kykenevän ihmisen ymmärtämiseksi, käynnistyi 1940-luvulla. Toisjohteinen luonne on käsitteenä hyvin abstrakti, eikä sille ollut tarkoitukseen löytää tarkkoja empiriisiä vastineita. Pikemminkin tuon tyypin kautta pyrittiin ymmärtämään aikakauden luonnetta ja aikakauteen hyvin istuvia sosiaalisia ja ammatillisia rooleja sisältöineen.

Luonteet ymmärrettiin myös eräänlaisiksi arkeologisiksi kerrostumiksi. Siirtymä sisäjohteisesta toisjohteiseen ei ole lineaarista eikä tapahdu hetkessä. Eri aikoina eri luonteenpiirteet painottuvat sekä kulttuurisesti että yhdessä ja samassa ihmisessä eri tavoin. Se, millaista luonnemallia keskiaikainen sosialisatioilmasto suosi, voi poiketa paljonkin siitä, millaista teollisessa modernissa kysytään. Voidaan olettaa, että 2000-luvulla, jolloin kulutuksen, median ja uusien symboliympäristöjen asema ihmisten arkielämässä on entistä keskeisempi, yhteiskunnallistumisen sisällöt ovat taas hieman erilaisia kuin vajaa vuosisata aiemmin. Huomiota on alettu kiinnittää entistä enemmän tunteisiin ja niiden parissa tehtävään työhön sekä ihmisten aikakäsityksen entistä tiukempaan painottumiseen sellaisiin toisiinsa vain löyhässä suhteissa oleviin pieniin periodeihin, joissa eläminen nykyhetkessä, ”tässä ja nyt”, korostuu. Kirjamme aiheen, luottamuksen, kannalta nämä tendenssit ovat erityisen kiinnostavia. Jos luottamuksen rakentaminen on pitkäaikainen ja vahvasti myös järkiperäinen prosessi, miten luottamusta syntyy ja miten se säilyy tilanteessa, jota pitkäjänteisyyden ja järkiperäisyyden lisäksi hallitsevat ennen kaikkea tunteet ja tämänhetkisyys?

Tunteiden merkityksen lisääntyvä rekisteröinti ja väitteet aikakäsityksen tämänhetkisyyteen painottuvasta luonteesta voidaan liittää oletuksiin rooli-
liikkuvuuden yleistymisestä sekä sääntöjen ja normien selkeyden ja pakottavuuden rapautumisesta. Rooleista, säännöistä ja normeista keskustellaan koko ajan. Niiden sisältöjä muokataan ja tulkitaan uudelleen. Anselm Strauss (1978, ix-xi) väittääkin nykyihmisten elävän neuvottelun aikakautta. Lähes kaikki sosiaalisen järjestyksen ylläpitoon liittyvä on tullut työstämisen kohteeksi. Työ ei aina ole edes tietoista, ja se lomittuu osaksi melkein mitä tahansa muuta toimintaa. Joka tapauksessa elämä on ikään kuin peliä, jossa ostetaan ja myydään oikeuksia asettaa ja ylläpitää sääntöjä. Tavoitteena on saavuttaa sellainen järjestys, jonka kaikki neuvottelun osapuolet voisivat hyväksyä. Tosin järjestys, josta on saavutettu yhteisymmärrys, joutuu sekin pian uudelleen arvioitavaksi.

Jos oletamme, että rooliliikkuvuus ja sääntöjärjestelmän käymistila ovat yhteydessä niistä käytäviin jatkuviin neuvotteluihin, ja liitämme sen elämiin "tässä ja nyt", on kiinnostavaa pohtia tunteiden ja järjen suhdetta tällaisessa kaupankäynnissä. Neuvottelutäyteisiä pieniä periodeja voidaan pitää eräänlaisena kulttuurisena välimaastona. Nämä arkiset ja toisaalta erittäin merkitykselliset pienet hetket eivät välttämättä suosi pitkäjänteistä työskentelyä. Tämä johtuu siitä, että tilanteet vaihtuvat nopeasti ja muodostavat sellaisen löyhän jatkumon, jonka osilla ei aina ole kovin vahvaa yhteyttä toisiinsa. Siten jossain tietyissä tilassa ja ajassa sovittu saatetaan seuraavassa kontekstissa ottaa uudelleen käsiteltäväksi uusin ehdoin.

Kulttuurisessa välimaastossa voi olla meneillään monenlaisia prosesseja: ykseyteen palautumisesta, eriytymistä, intensiivisten kokemusten etsintää, yhdessäoloa, taantumista, ajautumista muiden mielipiteiden mukana ja eteenpäinmenoa. Se on yhtäältä päämäärätöntä ja tiedostamatontakin liikettä, joka toisaalta kuitenkin on uusien säännönmukaisuuksien ja standardien etsintää. Tällaisia välimaastoja löytyy itse kunkin elämästä, esimerkiksi luentosalista, jonka hälinään luennoitsija yrittää saada järjestystä saadakseen äänensä kuuluviin ja luennon alkamaan, lomamatkalla olevasta perheestä, jonka jäsenten väliset suhteet matka on laittanut liikkeeseen, kahvilassa istuvasta ystäväpiiristä tai kehittämispäiville kokoontuneesta työyhteisöstä. Toki välimaastoa löytyy vieläkin arkisemmista ja rutiininomaisemmista tilanteista. Tällaista tilaa on vaikea ottaa haltuun vetoamalla pelkästään tiedolliseen asiantuntemukseen tai auktoriteettiin. Tarvitaan myös kykyä aistia tilannetta ja sen tunnelmaa. On osattava tehdä kyseiseen hetkeen kiinnittyvää tulkinnallista työtä ja tunnusteltava emotionaalisesti ilmapiiriä. Neuvottelijoina saattavat parhaiten onnistua ne, jotka kykenevät vastavuoroisuuteen, sulautuvat ilmaan ja osaavat käsitellä sekä omia että muiden tunteita. (Jokinen 1997, 200; Laine 2000, 158-163.)

Yhtenä signaalina tunnelman aistimisen ja tunnetyön uusista ulottuvuuksista voidaan pitää kulutuskäyttäytymisen painopisteen muuttumista. Kestokulutushyödykkeet olivat tyypillisiä kulutuksen kohteita pitkään toisen maailmansodan jälkeen jatkuneella, fordismiksi nimetyllä kasvukaudella. Kulutus saattoi olla pitkäjänteistä: isot hankinnat ja niiden maksaminen vaativat sitoutumista vuosikausiksi. Tällainen kulutus on kuitenkin viime vuosikymmeninä saanut rinnalleen lisääntyneen palveluiden ja symbolien kulutuksen. Näiden tuotteiden, kuten huvitusten, yleisöluentojen, speaktaakkeleiden ja muiden tapahtumien, elinikä tai kesto on huomattavasti lyhyempi kuin auton tai pesukoneen. On ikään kuin siirrytty esinesarjojen keräämisestä ja kulutustavaroihin kiinnittymisestä aikaan, jossa suhde kulutuksen kohteeseen on ilmavampi, "vähemmän jälkiä jättävä". (Harvey 1989, 285.)

Varsinkin nuoret kaupunkilaiset käyttävät rahaa pikkupurtavaan ja kahviloihin, pukeutumiseen ja muuhun ulkonäköön liittyvään, kulttuuriteollisuuden tuotteisiin kuten musiikkiin ja elokuvaan sekä tietokoneisiin, internetissä liikkumiseen ja kännyköihin. Tällaisessa kuluttamisessa ollaan koko ajan suhteessa toisiin ja valmiita tarpeentyydytykseen, ei sattumanvaraisesti mutta ei myöskään valmiin käsikirjoituksen mukaisesti. Unelmien ja elämysten rooli on keskeinen. Niitä työstetään näissä vaihtuvissa kulutus-tilanteissa koko ajan, nopeissa sykleissä tai jatkuvana samanaikaisuutena. (Jokinen 1996a, 33-37.)

Uudet kulutustottumukset vaikuttavat myös siihen, millä tavalla yksilöt asettuvat yhteisönsä jäseneksi. Naomi Klein (2001, 36-83) arvelee, että enää ei kuluteta niinkään tavaroita kuin tavaramerkkejä. Yksilön kiinnittyvät tällaisen tuotemerkkien, brändien, kulutuksen myötä erilaisiin elämäntapakonsepteihin. Merkityksen lähteeksi kelpaavat etenkin sellaiset marginaaliryhmät, jotka ovat "cool". Siksi punk, rap, ghettojen mustat alakulttuurit ja muut vastaavat ilmiöt ryöstöviljellään nopeasti kulutuksen kohteeksi. Se, miten niissä pukeudutaan, kävellään ja syödään, tuotteistetaan nopeasti maailmanlaajuiseen levitykseen. Jos haluaa samastua vertaisryhmään, on hyvä omaksua uusi konsepti nopeasti. Kun kulutus keskittyy hetkellisiin tilanteisiin, syömiseen, ulkonäköön, kulttuurituotteiden käyttöön ja kommunikaatioon, hetkellinen yhteisöllisyys, tunnettyö ja vuorovaikutus yhteisön jäsenten välillä korostuvat. Ikään kuin olisimme siirtyneet aikaan, jossa olen olemassa vasta sitten, kun minut nähdään.

Helga Nowotny (1994, 33-49) arvelee, että olemme astuneet modernin aikakauden aika- ja tilakokemuksia jäsentävän sosiaalisen organisaation kehityksessä käännekohtaan. Ikuinen nykyhetki on haastanut sellaisen lineaarisesti painottuneen aikakäsityksen, jossa elämä hahmotettiin toisiinsa läheisessä suhteessa olevien menneisyyden, nykyisyyden ja tulevaisuuden muodostamaksi jatkumoksi. Nykyään menneisyyttä ei enää arvosteta samalla tavalla kuin aiemmin. Perinteet ovat vain tienviittoja muiden joukossa. Varsinkin mediassa perinteitä työstetään niin valikoiden ja satunnaisesti, ettei niistä muodostu yhtenäistä, elämälle taustaa antavaa kokonaisuutta. Tulevaisuuden varaan rakentaminen on epävarmaa. Valistuksen uskoa tulevaisuuden positiivisista mahdollisuuksista varjostaa pelko ihmistekoisista katastrofeista.

Melko usein väitetäänkin, että olemme siirtyneet sellaiseen ongelmien aikakauteen, jossa monet valitsevat selviytymisstrategiakseen elämisen päivän kerrallaan. Christopher Lasch (1984, 15-16) arvelee, että ihmisen minuuus on kuin puolustusasemissa oleva siemenkoti. Se on koko ajan varuillaan vastoinkäymisten ja onnettomuuksien varalta. Emotionaalinen tasapainotila edel-

lyttää kutistettua minuutta, joka välttää pitkän aikavälin sitoumuksia. Se ei osaa luottaa tulevaisuuteen entistä epätasaisemmaksi muuttuneen maailman takia, ja jos se katsoo menneisyyteen, se löytää sieltä vain kulttuuriteollisesti tuotettuja, nostalgisia sirpaleita. Kun aikahorisontti kaventuu, persoonallisuutta uhkaa hajoaminen, jos se ei suojaudu vetäytymällä itseensä ja kiinnittymällä tähän päivään, uskoo Lasch. Kohtaamme tilanteen, jossa mennyt on korkeintaan idealisoitu pakopaikka nykyisyydestä ja jossa tulevaisuus on täynnä uhkakuvia. Nekin, jotka uskaltavat katsoa eteenpäin, joutuvat usein tukeutumaan mahdollisuuteen, että vasta tulevat sukupolvet kykenevät ratkaisemaan nykypolvien heille jättämät ongelmat. Aikahorisontista tulee siis latteaa ja liikkumatonta.

Jos Laschin tekemään verrattain synkkään aikalaisanalyysiin kätkeytyy tuuden siemen, päädytään Seligmanin tavoin luottamuksen kannalta synkkään tilannearvioon. Jos pelkoutopiat hallitsevat elämäämme, jos käperryimme itseemme ja elämämme vain "tässä-ja-nyt", luottamukseen ei erityisemmin kannata panostaa. Se menettää merkityksensä. Ehkä tässä ei kuitenkaan ole koko totuus, kuten lukuisat empiirisetkin tutkimukset osoittavat. Mutta voidaan toki ajatella, että suhteemme tulevaisuuteen on aiempaa realistisempi (Nowotny 1994, 50-51). Emme enää projisoi sen varaan toiveita, joita emme kykene tällä hetkellä toteuttamaan, emmekä siirrä sinne pelkoja, joita emme tänään uskalla kohdata. Realistinen kuva tulevaisuudesta tekee siitä kuitenkin entistä enemmän nykyisyyden kaltaista. Sieltä ei löydy utopiaa, vaan sama jatkuu. Seurauksena on Nowotнын mukaan jännitteinen sekoitus syklistä ja lineaarista aikäkäsitystä. Siinä kuluva hetki ei ole enää välivaihe kehityksessä, joka kulkee menneisyydestä kohti tulevaisuutta ja jonka ongelmat ratkeavat ajan myötä. Sen sijaan nykyhetki on osa syklistä kiertoa, jossa uhka ja toivo ovat jatkuvasti läsnä ja palaavat toinen toisensa jälkeen laajentuneeseen nykyisyyteen.

Tällaisessa pidentyneessä nykyhetkessä rationalisoinnit ja kauaskantoiset suunnitelmat eivät kaikkia vakuuta. Kysymys luottamuksen edellytyksistä on tällaisessa ajassa entistä tärkeämpi, sillä luottamus kytkeytyy nimenomaan tulevaisuuteen ja pitkän aikavälin odotuksiin. Toisaalta tämänhetkisyiden kulttuurissa on myös entistä vaikeampi vastata tähän kysymykseen. Mihin ja miten luottaa, jos toiminta on sidoksissa vain pidentyneeseen nykyhetkeen? Voidaankin varovasti olettaa, että luottamuksen syntymisen kannalta ei ole syytä väheksyä tietyssä ajassa ja tilassa tehtävää tunnetyötä ja kontekstin ehdot huomioon ottavia vuorovaikutuksen tapoja. Tältä perustalta voidaan myös olettaa, että tilanne suosii kulttuurisesti toisista ohjautuvaa luonnemallia sisäjohteisen luonnemallin kustannuksella.

14.4 TUNTEET KIVAN KULTTUURISSA

Tunteita käsitellään nykyään joka paikassa ja koko ajan. Niistä tuodaan esille, niistä keskustellaan, niitä määritellään ja nimetään uudelleen lähes kaikissa mahdollisissa yhteyksissä. Vuosituhannen vaihteen julkisuudessa etenkin väsyminen ja masennus saivat paljon tilaa. Toisen kestoaiheen muodostivat parisuhde, mustasukkaisuus, ero ja parin tunnesuhde eron jälkeen. (Jallinoja 2000.) Paljon pohdittiin myös raaistuneita väkivaltarikoksia. Varsinkin rikokset, joiden tekijöiksi paljastui nuoria, johtivat keskusteluun kasvatuksesta, vanhempien ja lasten välisistä tunnesidoksista, empatiasta ja empatiakyvyttömyydestä sekä nuorten elämishakuisuudesta. Juuri tällaisia aikamme ilmiöitä Riesman lähestyisi toisjohtaisen luonnemallin välityksellä. Lisäksi markkinat ja media ottivat tunteet tarjontansa osaksi, joten tunteiden standardisoitumista, tavaroitumista ja työstämistä kulutuksen kohteeksi oli vaikea välttää.

Maailman tunnetuimpia tuotemerkkejä ovat Coca-Cola, Shell, Disney, Nike, Adidas ja McDonald's. Georg Ritzer (1997, 9-13) nostaa viimeksi mainitun synonyymiksi koko länsimaista ja muutakin maailmaa yhdenmukaistavalle kehitykselle. Pikaruokapaikkojen viitoittamaa tietä seuraavat sekä koulutus, vapaa-aika, politiikka, ruokailutottumukset että perhe-elämä. Luettelo on niin kattava, että siihen lienee syytä lisätä myös luottamus ja tunteet. Ritzer otaksuu, että talouselämän tapa suosia tehokkuutta ja suorituskykyä on laajentunut koko kulttuurimme nimittäjäksi. Asioiden helppoa mitattavuutta ja laskettavuutta arvostetaan. Ennustettavuus ja toiminnan selkiyttäminen sen kontrollia lisäämällä ovat yleisesti hyväksytyjä tavoitteita. Nämä periaatteet määrittävät hampurilaisravintoloita. Ne muodostavat omalla tavallaan elämään rutiineja ja siten myös ontologista turvallisuutta. Ruoanvalmistus on organisoitu tehokkaasti. Asiakas saa ruokansa nopeasti sen näköisenä, kokoisena ja makuisena kuin on osannut odottaa. Valinnanvaraa on lähinnä sen suhteen, haluaako pienen, keskikokoisen vai ison annoksen ranskalaisia perunoita. Yhtä organisoitua ja nopeaa on syöminenkin. Paikan organisoitu henki saa asiakkaan käyttäytymään saman logiikan mukaisesti ateriaansa nauttiessaan. Ritzerin teesi kuuluu: pikaruokaloiden suunnaton suosio kertoo, että maailmassa täytyy olla paljon yllätyksetöntä ja standardisoitua elämää haluvia ihmisiä.

Jos tunteita tuotteistetaan ja yhdenmukaistetaan samalla tavalla, omakohtaisten tunnekokemusten, kokemusten kontekstien ja tunteista puhumisen väliset suhteet saattavat hämärtyä. Stjepan Mestrovic (1997, 62-65) nimittää aikaamme, jossa ihmiset ovat taitavia käsittelemään tunteitaan julkisesti ja jossa tunteita myös tuotteistetaan aktiivisesti, postemotionaaliseksi kulttuuriksi.

Postemotionaaliossa maailmassa ihmiset elävät tunnetäyteistä elämää, jossa neuvottelu emootioista ja niiden kaikinainen työstäminen ovat rutiinia. Intiimeistä asioista osataan keskustella julkisesti ja avoimesti. Varsinkin niiden joukossa, jotka erittelevät tunteitaan mediassa, on runsaasti julkisen emootiopuheen taitajia. Nykyihminen on ikään kuin koko ajan henkisesti varautunut siihen, että muut seuraavat hänen tunnekäyttäytymistään ja kuuntelevat hänen tunnepuhettaan. Vastavuoroisesti hän on valmis eläytymään toisten iloihin ja murheisiin.

Tunteet eivät tällaisessa maailmassa ole enää yksityisiä, salattavia tai hämmentäviä. Ne eivät, Durkheimin käsitteistöä lainataksemme, ole enää pyhiä. Tunteista on tullut julkisia ja institutionalisoituja. Tunteet kattavat lähes kaiken, niistä puhutaan koko ajan ja niille keksitään jatkuvasti uusia määritelmiä ja kuvauksia. Kaikenkattavuuden myötä tunteiden sisältö kuitenkin uhkaa tyhjetä ja maallistua. Ritzer sanoisi, että tätä ihmiset haluavatkin, yllätyksettömiä ja helppokäyttöisiä emotionaalisia tiloja. Niistä kertovat sanat eivät oikeastaan kerro kohteestaan, sillä niiden tehtävä on vain pitää yllä tunteista käytävää keskustelua ja rentoa ilmapiiiriä.

Teksti kuulostaa tutulta. Markkinat tuhoavat tunteet. Saman kuulee usein sanottavan markkinoiden ja luottamuksen välisestä suhteesta: nekään eivät sovi yhteen. Tällainen keskustelu, vaikka tuokin oman lisänsä tapaamme käsitellä tunteita, on luottamuksen kannalta ongelmallista. Juuri modernissa palkkatyön ja markkinoiden yhteiskunnassa luottamuksen ja sen edellytysten käsitteleminen on erityisen tärkeää ja ajankohtaista. Mutta kannattaako asiaa edes pohtia, jos nämä kaksi asiaa sulkevat kategorisesti toisensa pois? Emme kuitenkaan näe talouden ja luottamuksen suhdetta näin. Päinvastoin, markkinat eivät toimi lainkaan ilman esisopimuksellisia suhteita, kuten olemme tähdentäneet muun muassa riskiyhteiskuntaa käsittelevässä luvussa.

Tärkeä uusi tunnekuultuurien piirre on Mestrovicin (1997, 2-43, 67-80) mukaan tunteiden simulointi. Koska tunteet käyvät kaupaksi, niitä on alettu valmistaa markkinoille teollisesti. Menneisyys on ehtymätön raaka-ainearasto. Vanhat iskelmät remasteroidaan ja niistä tehdään uusia versioita. Suositut elokuvat kuvataan uudestaan uusien näyttelijöin. Katastrofeja ja uutiskynnyksen ylittäviä väkivaltaisuuksia sekä niiden aiheuttamia tunnetiloja analysoidaan psykologien ja muiden asiantuntijoiden voimin television keskusteluohjelmissa. Historiasta poimitaan tunteita herättäneitä tapahtumia uudelleen työstettäväksi. New Yorkissa syyskuussa 2001 tapahtunut World Trade Centerin kahden tornin räjäyttäminen on kelattu televisioiden uutis- ja ajankohtaislähetyksissä sekä maailmantapahtumien vuosikatsauksissa luke mattomia kertoja läpi ympäri maailmaa. Myöhempää käyttöä kuville lentokoneiden syöksymisestä torneihin ja ihmisten reaktioista keksitään varmasti.

Jatkuva tunteiden käsittely mediassa ja niiden kulttuuriteollistaminen irtaannuttavat tunteet helposti yksilöllisestä kokemusmaailmasta ja tekevät niistä minkä tahansa tavaran kaltaisia abstrakteja ja steriileitä tuotteita. Elämä normitetaan niin, että jokaisen on osattava suhtautua emotionaalisesti muita kohtaan. On miellyttävä ja oltava miellyttävä. On siis osattava olla kiva. Ongelmia saa ja pitääkin olla, mutta niiden ei ole hyvä olla liian monimutkaisia ja kivuliaita. Se, mitä pikaruokakulttuuri on tehnyt gastronomialle, kivan kulttuuri tekee tunteille. Niistä tulee vauvanruokaa, jota on helppo käyttää mutta joka ei ole kovin persoonallista. Kivan kulttuuriin sopeutuvat parhaiten iloiset, miellyttävät ja joustavat persoonat. Yhteistyökyvyn viestittämiseksi ei kannata kovin pitkään sanoa vastaan, takertua vääryyksiin ja nostaa epäkohtia aktiivisesti esiin.

Riesmanin ideoima toisjohteinen luonne istuu mainiosti postemotionaaliseenkin kulttuuriin. Toisaalta toisista ohjautuva tyyppikin voi tuntea itsensä voimattomaksi ja joutuu enimmäkseen olemaan "tunteettomasti kiva". Se osaa käsitellä tunteita sovitusti. Vaikeampaa on säilyttää tunteiden spontaanisuus ja kyky edetä tunteista konkreettiin toimintaan. Mestrovic (1997, 25-33) arvelee, että nykyihmiset tuntevat enemmän kuin esi-isänsä. He pelkäävät terrori-iskuja, ovat huolissaan valaista, surevat lapsiprostituoitujen ja nälkää näkevien puolesta, kärsivät pakolaisleirien ahdingosta ja yhtyvät surevien suruun ja iloitsevien iloon. He viihtyvät joukossa, aistivat muiden tunnetiloja ja astuvat kivutta tunteiden maailmaan tilanteen mukaisesti. Mutta tähän kaikki sitten jääkin.

Tunteiden ja toimintojen irrottaminen toisistaan voi myös johtaa eräänlaiseen tunteiden taloudenpitoon (Ilmonen 2000, 32-33). Ihmiset pitävät etäisyyttä itseensä ja tarkkailevat itseään ja muita eräänlaisin yleistyneen toisen silmin, ikään kuin puolueettomina tarkkailijoina. Tämä houkuttelee heitä tunnepeliin, jossa omia tunteita käsitellään ja esitellään laskelmoivasti. Keith Tester (1997, 70-73) pelkää vuorovaikutuskykyjen korostuneen aseman ja tunteiden tarkkailun olevan uhka jopa perinteisille moraalikäsitteille. Varsinkin yleisiä, "kankeita" ja sitoutumista edellyttäviä moraalisia kategorioita, kuten myös monimutkaisia eettisiä rakennelmia, on hankala sovittaa yhteen sellaisen toisjohteisuutta suosivan kulttuurin kanssa, jossa parhaiten menestyvät nopeasti oikeaan tunnetilaan pääsevät kivat, "hyvät tyytit". Heidän toiminnassaan moraalinen hyvä on niissä tavoissa, joissa he asettuvat vuorovaikutustilanteisiin ja tuovat esille kykynsä lähestyä muita ja ottaa heidät huomioon. Sellaista ei määritellä isojen moraalisten järjestelmien ja raskassoutuisten moraalikäsitteiden avulla.

Työelämän realiteetit ovat kehittyneet samansuuntaisiksi. Richard Sennett (1998, 22-27) kertoo amerikkalaisten työllisyys- ja koulutustilastojen ja niistä johdettujen tulevaisuusnäkymien antavan aihetta päätellä, että kollege-

opiskelijat tulevat työuransa aikana vaihtamaan työpaikkaa kymmenkunta kertaa. Kokonaan uudelle alalle he kouluttautunevat vähintään kahdesti tai kolmesti. Lisäksi tulevat täydennyskoulutukset, mahdolliset omat yritykset ja työskentely niiden parissa, ajan kuluttaminen koulutusta vastaamattomassa työssä ja muu epämääräisempi toiminta. Tätä tukevat kiihtyvät yritysten ostamiset ja myymiset sekä toimintojen siirtämiset alihankkijoille. Kukaan ei voi olla varma työpaikastaan. Parhaiten myllerryksessä selviävät ne, jotka ovat koko ajan varuillaan eivätkä kiinnity liian vahvoihin siteihin mihinkään.

Tällaisessa maailmassa ihmiset elävät jatkuvassa valmiustilassa. Selviämisen saattaa parhaiten onnistua, jos kykenee kehittämään itseään toisjohtaisen kulttuurin suosimien valmiuksien suuntaan. Mutta miten tällainen lyhytjänteisyyden logiikka vaikuttaa lapsiin ja kasvatukseen, Sennett kysyy. Hän pelkää, etteivät vanhemmat voi välittää lapsilleen vastuunkantamisen ja pitkäjänteisyyden periaatteita, jos he omalla elämällään näyttävät toisenlaista esimerkkiä. Lapsetkin oppivat, että oikea asenne, nuorekkuus, sydämellisyys ja sulavuus ovat tärkeimpiä arvoja kuin uskollisuus ja sanansa pitäminen.

Emotionaalisesti epäselvän ja moneen suuntaan kurkottavan tilanteen selkiyttämiseksi on vaikea löytää päteviä keinoja. Löytyykö apu jälleen sosiaalisuudesta, omien tunteiden käsittelykyvystä, hetkeen tartumisesta ja taidosta lukea tilannetta? Tokkopa. Jos elämä on kuin tiimi, jonka jäsenet kyselevät koko ajan toistensa tunnetiloja ja jossa koko ajan huolehditaan hyvästä hengestä ja uusien ennätysten saavuttamisesta, ei siinä mitään muuta ehditä tehdä kuin liukastella tunnesaippuassa. Toisaalta nykykulttuurissa on paljon tilanteita, joissa yhteistyönaamion ylläpitämiselle ei ole vaihtoehtoja. Niissä ei oikeastaan kannata panostaa todenpuhumiseen, aitoon vastuunkantoon ja pitkäjänteeseen sitoutumiseen. Tärkeintä on olla kiva ja olla kivaa.

Sitoutumisen ongelma lienee toisjohtaisen ja tunnetyön täyttämän kulttuurin keskeisimpiä kysymyksiä. Mitä enemmän yhteiskuntasuhteet ja etenkin pitkäikäisille kiinnikkeille rakentuva sosiaalinen liukenevat pidentyneeseen nykyhetkeen ja nopeutuvan kierron vaihdantaan, sitä vaikeampi perinteisten elämismaailmojen on säilyä ennallaan. Juuri tällainen tilanne nostaa kysymyksen luottamuksesta erityisen vahvasti esiin. Muun muassa Castells (1996, 3-23) on oletanut, että globalistuvan verkostotalouden ja ihmisten kokemusmaailman välinen kuilu syvenee jatkuvasti. Suunnattomiksi laajentuneet pääoma-, asiantuntija- ja tietoverkostot muodostavat sellaisen virtaavan tilan, jonka logiikkaan yksilöiden ja yhteisöjen arki-kokemuksen on hyvin hankala mukautua. Tällaisessa maailmassa oman minuuden turvaamisesta, tai maallisemmin oman minuuden puolustamisesta, tulee erityistä painoa saava projekti. Sosiaaliset merkitykset nousevat ennen kaikkea yksilöllisestä ja kollektiivisesta identiteetin etsinnästä, eivät niinkään pääomien, vallan ja informaation maailmanlaajuisista lonkeroista. Luottamusta etsitään tutusta ja hallittavasta olevasta, lähes käsin kosketeltavasta osasta maailmaa.

Tämä johtaa siihen, että vastavoimia kehitykselle, joka koetaan ongelmaksi luottamuksen kannalta, etsitään monelta suunnalta (Castells 1998, 11-27, 84-97; Sennett 1998, 28, 112-115). Katseet käännetään perinteisiin, uskonnolliseen fundamentalismiin, kansa- ja kansalaisyhteiskuntaan, perheeseen, uusiin liikkeisiin ja mihin muuhun tahansa, joka auttaa ankkuroimaan kokemuksen toisjohtaisen kulttuurin virtaavuudesta johonkin pysyvämpään. Kyse voi olla jopa kääntymisestä takaisin perusarvoihin. Kulttuurinen konservatismi sopii mainiosti yhteen taloudellisen liberalismiin kanssa. Perinteinen patriarkaalinen pienperhe ja uskonto toimivat yksilöllisen uranluonnin tukipisteinä: toinen hoitaa kodin ja elää sitoutumisen maailmassa, toinen joustaa, liikkuu kontekstista toiseen ja luo uraa

Tiukasti tulkittuna edellä esitetty voisi tarkoittaa sitä, että tunteet, vuorovaikutus, identiteetit ja luottamus olisivat mahdollisia vain perinteisissä yhteisö rakenteissa, kansalaisyhteiskunnassa ja muissa vastaavissa yhteyksissä. Moderni työelämä ja modernit markkinat sen sijaan eivät tukisi "oikeanlaisten" identiteettien, kokemusten, tunnetilojen tai luottamuksen syntyä. Kuten jo ensimmäisessä luvussa sanoimme, etsimme luottamusta modernista maailmasta muualta kuin tällaisesta uusliberalismin ja kulttuurisen konservatismiin välisestä liitosta. Pyrimme välttämään tällaista jyrkkää, sosiologian "suuressa linjassa" melko tuttua kahtiajakoa, jossa kansalaisyhteiskunnan ja sitä läheisesti muistuttavan osan maailmaa oletetaan synnyttävän luottamusta ja jossa markkinoita on totuttu pitämään luottamuksen suurimpana uhkana.

14.5 LUOTTAMUS TOISJOHTEISESSA TUNTEIDEN KULTTUURISSA

Yhtenäiskulttuurin ja normaalibiografioiden jälkeisenä aikana kysymys arvokonsensuksesta on vailla syvempää mieltä. Modernissa maailmassa voidaan ja pitääkin toki keskustella arvoista ja miksei myös pyrkiä niistä yksimielisyyteen. Modernille maailmalle ovat kuitenkin tyypillisiä toisistaan poikkeavat ja keskenään jopa ristiriitaiset elämänmuodot. Arvokonsensukseen pyrkimistä tärkeämpää lienee pohtia, miten tällaiset rinnakkaiset maailmat voisivat kommunikoida keskenään, ymmärtää toistensa erilaisuutta ja tulla toistensa kanssa toimeen, vaikka taustalla ei olisikaan keskinäistä vuorovaikutusta säätelivää yhtenäiskulttuuria yhteisine arvopohjineen. Tässä luottamus on keskeistä. Se on tasapainottelua sosiaalisen monimutkaisuuden, arvopluralismin ja sosiaalisen järjestyksen välimaastossa. Se on keino hallita yksilöllisiin ja kollektiivisiin valintoihin sisältyviä riskejä, joita moderni, osin ennakoimaton maailma välttämättä tuottaa. Luottamus lieventää epävarmuutta ja auttaa tekemään myös kauas tulevaisuuteen ulottuvia sitoumuksia pitkälle eriytyneessä ja monimutkaisessa yhteiskunnassa.

Luottamus voidaan Piotr Sztompkan (1998, 30; 1999, 133) tavoin hahmottaa monitasoiseksi ilmiöksi. Perusluottamus on eliminoimaton osa kehitystä, jossa ihmisestä kasvaa itseensä ja toisiin luottava yksilö. Jo varhais-sosialisaatiossa, kuten kotona, päiväkodissa ja koulun ensimmäisillä luokilla, pohjustetaan suuri osa yksilön kyvystä tulla toimeen sekä itsensä että toisten ihmisten kanssa. Kyse on paljon aikaa vaativasta ja herkästi haavoittuvasta tunnesuhteesta. Viimeistään varhaisosialisaation jälkeen ihminen kohtaa yhä enemmän toisia, myös itselleen vieraita ihmisiä. Perusluottamuksesta kumpuaa luottamus näiden toisten hyväntahtoisuuteen. Se vahvistuu, tai heikkipä, uusien kokemusten myötä. Tällä tavalla luottava yksilö kestää erilaisuutta ja pettymyksiä sekä kykenee olemaan suvaitsevainen ja huolehtimaan muista. Vastavuoroisesti hän uskaltaa päästää muut lähelle itseään, läheiset ihmiset jopa elämänsä intiimimpiin sopukoihin. Jotta yhteiskunta toimisi, tarvitaan lisäksi instituutioiden ja yksilöiden välistä luottamusta. Kansalaisten on voitava ennakoida instituutioiden toimintaa, kyettävä seuraamaan instituution päätöksentekoa, tiedettävä, kuka kantaa päätöksistä vastuun ja uskallettava jättää ongelmansa niiden hoidettavaksi.

Kyky luottaa on sekä tiedollista että ei-tiedollista (Sztompka 1998, 20-21). Reflektoitu luottamus perustuu muun muassa tietoon toisten tavoista käyttäytyä ja olosuhteiden tuntemiseen. Luottamus voi joskus olla myös naivia ja tunteenomaista. Luotamme, koska se tuntuu hyvältä. Luottaminen saattaa tuntua myös järkevältä tavalta toimia, mutta jos joku kysyisi perusteluja toiminnallemme, emme ehkä osaisi tarjota rationaalista selitystä. Luottamus tulee toisinaan hyvin lähelle arkirutiineja, jotka ovat tärkeä tapa hallita elämän monimuotoisuutta ja rakentaa elämälle toimintaa helpottavia jäsenyyksiä (Misztal 1996, 104-106). Teemme, kuten olemme tottuneet tekemään, ja olemme muiden toimivan samoin. Tällaisissa tilanteissa luottamus ei ole reflektoitua valintaa ja riskiäietoisuutta. Se tulee lähemmäksi rutiineita, rituaaleja ja lähes vaistonvaraista tilanteen ymmärtämistä. Käytännössä tarkkaa rajaa tunteen ja järjen, reflektoidun ja reflektioimattoman luottamuksen välille on näin ollen hankala vetää. Lisäksi luottamuksella on sekä yksilöllisiä että institutionaalisia kytkentöjä. Voimme esimerkiksi luottaa opettajaan tai lääkäriin yksityishenkilönä, mutta aivan yhtä hyvin luottamuksemme voi suuntautua suomalaiseen koululaitokseen ja terveydenhuoltoon yleensä. Mutta voi olla vaikea täsmentää sitä, missä raja tarkasti ottaen kulkee.

Pyrimme lopuksi tekemään yhteenvedon siitä, miten luottamus ja tunteet ovat toistensa kanssa tekemisissä. Kuten olemme korostaneet, luottamus ei ole pelkkää järkeä, mutta ei myöskään pelkkää tunnetta. Lisäksi rutiineilla, uskomuksilla, perinteillä ja auktoriteettimalleilla on tärkeä roolinsa luottamuksen syntymisessä. Kun tarkastellaan luottamuksen ja tunteiden välistä suhdetta, on tarkasteluihin välttämättä otettava mukaan edellä lueteltuja tekijöitä.

Anthony Giddensä käsittelevässä luvussa totesimme, että Giddens (1991, 32-39) kytkee ontologisen turvallisuuden ja luottamuksen läheisesti toisiinsa. Yksilön identiteetin keskiössä on primaarisosialisaatiossa syntyvä peruluottamus. Parhaan edellytyksen sen syntymiseksi takaavat perinteiset kasvatulosolosuhteet, lähinnä pitkäkestoiset, turvalliset aikuissuhteet ja elämään jatkumoa takaavat rutiinit ja tavat. Aikuisen elämässä nämä tekijät eivät luonnollisestikaan riitä. Lapsuuden konkreetit ja paikalliset suhteet saavat kasvamisen myötä rinnalleen symbolisten merkkien ja asiantuntijuuden järjestelmät, jotka irtaannuttavat yksilön tutuista kiinnikkeistään. Tällöin menestymisen ehdoksi tulee yksilön kyky omaksua ja reflektoida tietoa. Muilla keinoin abstraktien systeemien globaalissa maailmassa on vaikea selvittää. Symbolisista merkkijärjestelmistä ja asiantuntijoiden neuvoista ei kuitenkaan ole apua, jos yksilö tai ryhmät eivät luota niihin. Riskiympäristössä on osattava luottaa, jotta toiminta olisi mahdollista, ja luottamus edellyttää refleksiivisyyttä.

Nopeasti silmäiltynä kuvio vaikuttaa kognitiivisesti ylilatautuneelta. Emme kuitenkaan ole tällaisen tulkinnan takana. Oikeastaan koko Giddensin (1986, 41-51) tuotanto perustuu oletukselle, että diskursiiviseen tietoisuuteen kietoutuu lukuisa joukko käytäntöjä, joiden luonnetta ei voi hahmottaa pelkästään diskursiivisesti. Näitä ovat muun muassa tiedostamaton, päivittäiset ei-refleksiiviset rutiinit ja sellaiset muistot, jotka ovat eräänlaisia ruumiillisia, sanallistamista kiertäviä tunteita. Lisäksi Giddens (1991, 96-97) korostaa refleksiivisyyden vuorovaikutuksellisuutta, eli sellaista avointa asiantuntijuutta, jota rakentuu kommunikatiivisesti ja tilannekohtaisesti. On totta, että modernissa maailmassa yksilöltä edellytetään yhtenäisen identiteetin ylläpitämiseksi kykyä yksilölliseen ja refleksiiviseen huolenpitoon omasta elämästä. Tämä ei kuitenkaan yksin riitä. Koska moderni maailma purkaa Giddensin mukaan kollektiivista tajuntaa ylläpitäviä perinteisiä rakenteita, sosiaaliselta elämältä jäisi puuttumaan vakaus, jos yksilöllisistä projekteista ei jotenkin edettäisi yhteisöllisiin projekteihin. Tässä vaiheessa kuvaan astuvat refleksiivisesti ja avoimesti organisoituneet, osapuolten harkinnasta riippuvat puhtaat suhteet. Ne toimivat, jos molemmat osapuolet luottavat ja ovat luottamuksen arvoisia sekä neuvottelevat avoimen intiimisti emootioistaan ja identiteeteistään toistensa kanssa. Tällainen luottamus ei tietenkään voi koonaan olla rationaalista tai refleksiivistä, vaikka se rakentuu paljolti niiden varaan.

Luottamuksen rakentaminen ja ylläpitäminen vaatii siten kognitiivisen työn lisäksi onnistunutta tunnetta. Moderni maailma on täynnä tilanteita, joissa ihmisten väliseen vuorovaikutukseen ei sisälly pitkän aikavälin sitoumuksia tai vuorovaikutukselle pysyvähköjä rakenteita takaavia institutionaalisia rakenteita. Yksi mahdollinen ratkaisu luottamuksen synnylle näissä nopeasti vaihtuvissa konteksteissa saattaa löytyä toisjohteisuutta suosivasta kulttuuris-

ta. Tällainen kulttuuri on nostanut tunteet esiin tärkeinä yhteiskunnallisina resursseina, ja etenkin tunteet sellaisina nopeasti toisiaan seuraavina vuorovaikutuksellisin prosesseina, jotka toimivat "tässä ja nyt". Tunnetyö on välttämätöntä, jos haluaa tulla toimeen siinä vuorovaikutussysteemin avoimessa välitilassa, jossa neuvotellaan yksilöiden ja usein myös instituutioiden mahdollisuuksista herättää luottamusta. Totumme olemaan sensitiivisiä muita kohtaan, kyselemään muiden mielialoja, huolehtimaan ihmissuhteistamme ja pitämään yllä yhteisöjemme hyvinvointia.

Tärkeä osa kokonaisuutta on taito eritellä refleksiivisesti omaa tunne- rekisteriään. On oltava tietoinen omista emotionaalisista resursseistaan niiden hyvine ja huonoine puolineen. Vaikka toisjohteisessa kulttuurissa monet tilanteet, jossa tunnetyötä tehdään, ovat ajallisesti lyhytkestoisia, tunnetyöllä ja tunnesiteillä on totta kai pidempikin kesto. Tunne ja järki kulkevat rinnakkain. Pelkkä refleksiivisyys ei kuitenkaan riitä, sillä sen perustalta ei ehkä kykene hankkimaan kaikkia niitä toiminnallisia valmiuksia, joita tarvitaan luottamuksen synnyttämiseksi nopeasti vaihtuvissa ja kapeiden aikahorisonttien konteksteissa. Sen sijaan toisjohteisten luonnemallien ominaisuuksissa saattaa olla jotain sellaista, jotka auttavat luomaan luottamukselle otollisia välittömästi syntyviä tunnetiloja. Lienee syytä palauttaa mieleen Riesmanin (1964, xvii; 1989, xii-xv) oma kanta toisjohteiseen kulttuuriin. Kyse on hyvin ambivalentista kokonaisuudesta. Riesman ei usko nykyihmisten olevan edes toisjohteisen kulttuurin aikana pelkkiä opportunisteja. Ajatusta kaiken kattavasta kivan kulttuurista hän olisi varmasti kavahtanut.

On realistisempaa olettaa, että nykyihmiset elävät laajassa ja monimutkaisessa kommunikaatioverkossa. Siksi heiltä edellytetään kykyä ottaa nopeasti kontakti ja kykyä tulla kaikkien kanssa toimeen. Tilanne suosii hyviä tyyppejä oikeine asenteineen. Mikään ei kuitenkaan suoranaisesti estä heitä myös olemasta aidosti kiinnostuneita muista, lämpimiä, avoimia, vähemmän estyneitä kuin ennen ja valmiita muuttumaan. Jos oletamme, että nykyään juuri markkinat ja media suosivat tällaista, voimme myös olettaa, ettei markkinoiden ja median toiminnan logiikka välttämättä ole ainakaan räikeästi ristiriidassa luottamuksen synnyn logiikan kanssa.

Kun luottamuksesta on kysymys, tunne ja järki kaipaavat rinnalleen vielä jotain muuta. Tätä kolmatta kokonaisuutta ovat tavat, rutiinit, perinteet, instituutiot ja auktoriteetit. Luottamuksellisen eetoksen, tai hengen, syntyminen edellyttää sellaisia vuorovaikutustilanteita, joissa kannetaan myös vastuuta. Lupaukset on pidettävä, totuus on kerrottava ja kaikkia on kohdeltava tasapuolisesti. Tarkoitamme toisin sanoen sitä, että luottamuksessa pelkkä järki tai tunne eivät riitä. Kysytyjä ovat myös sellaiset perinteiset hyveet kuin rehellisyys, oikeudenmukaisuus ja vastuunkanto. Tässä kuvaan tulevat, kuten Adam B. Seligman (2000, 34-40) uskoo, myös auktoriteetit ja

transsendentaalinen eli jonkinlainen käsitys tuonpuoleisesta, ikuisesta tai muuttumattomasta. Tällaiset ajatukset pysyvästä tai asioiden olemuksesta on katsottu yleensä kuuluviksi uskonnon maailmaan, mutta niitä voidaan käsitellä muuallakin, esimerkiksi moraalifilosofiassa ja arkisemminkin. Seligman arveleekin, ettei mielekästä elämää ja yksilöllisyyttä eikä siten luottamustakaan voi olla ilman moraalisia auktoriteetteja ja käsitystä asioiden ja ilmiöiden vähintään kohtalaisen pitkästä ajallisesta kestosta. Kirkko ei välttämättä ole ainoa instituutio, joka kannattelee näitä. Siihen sopinevat yhtä hyvin muun muassa hyvinvointivaltio, työmarkkinajärjestelmä tai jokin uusi liike.

Tämän voi tulkita niin, että sitoutuminen ja elämää ylläpitävien rakenteiden syntyminen edellyttävät jotain muutakin kuin keskenään tasavertaisten yksilöiden vuorovaikutusta, tunnettyötä ja refleksiviteettiä. Luottamus edellyttää sellaista aikahorisonttia, jossa on nykyisyyden lisäksi menneisyys ja tulevaisuus. Se edellyttää myös tapoja, perinteitä, moraalialueita ja tottumuksia. Nämä asiat puolestaan ovat mahdottomia ilman auktoriteetteja. Sellaisten ei kuitenkaan ole pakko olla pelkästään sääntöjä ylläpitäviä, rankaisevia ja etäisiä. Auktoriteeteilla voi olla toinenkin puolensa, läsnäolo, emotionaalisuus, turvallisuuden takaaminen ja tukeminen. Tässä tunne, järki ja auktoriteetti kie-
toutuvat yhteen luottamukseksi.

EPILOGI

Luottamus on vahvan myönteisesti latautunut käsite. Tämä on ymmärrettävää. Onhan yhteistoimintaa, työnjakoa ja ylimalkaan sosiaalista toimintaa vaikeata ymmärtää ilman luottamusta. Mikään niistä ei voi kantaa pitkälle tulevaisuuteen ilman ainakaan minimiäärää luottamusta. Tässä mielessä on helppo käsittää, että varsinkin monet yhteiskuntatieteilijät, kuten esimerkiksi Georg Simmel, ovat pitäneet luottamusta modernin yhteiskunnan perussiteenä.

Luottamuksen korostaminen voi kuitenkin johtaa yliampuviin tulkintoihin. Kuten Robert Putnam on tähdentänyt, yleistynyt luottamus itsessään näyttäisi vaikuttavan niin talouden kuin poliiksenkin toimintaan. Yhteys on kuitenkin paljon monimutkaisempi kuin Putnam antaa ymmärtää. Luottamuksen ja sosiaalisen pääoman korostuksessaan hän näyttäisi sortuneen eräänlaiseen metafyyssiseen päätökseen. Hän tekee näkemästään sosiaalisen pääoman ja luottamuksen vähenemisestä amerikkalaisessa yhteiskunnassa suurta sosiaalista draamaa. Tämä on selitettävissä sillä, että sen taakse meneminen auttaa häntä sekä torjumaan jo etukäteen esitettyä kritiikkiä että olemaan siitä suuremmin piittaamatta jälkikäteen.

Putnam ei tietenkään ole ainoita, jonka tekstejä raskauttaa metafyyssinen päätös. Jo sosiologian klassikot turvautuivat aikanaan tähän esittämistapaan. Max Weber oli näkevinään rationalisoitumista kaikkialla, mihin hän käänsikään tutkijan katseensa. Eipä siis ollut ihme, että hän päätyi tuomitsemaan meidät irtipäässeeseen rationalisaatioprosessin uhreiksi, itse rakentamamme rautahäkin vangeiksi. Emil Durkheim puolestaan jankutti alituisen siitä, mikä merkitys moraalilla oli sosiaalisesti terveelle yhteiskunnalle. Samalla hän sulki silmänsä kannattamansa moraalin patologisilta vaikutuksilta, jotka näkyivät muun muassa hänen aikansa yleisimpinä mielisairauksina. Karl Marx taas ei voinut kajota mihinkään yhteiskunnalliseen teemaan näkemättä siinä luokkataistelun elementtejä.

Eivätkä sosiologit ole ainoita metafyyssiseen päätökseen turvautujia. Niin menetellään monasti myös hiukkasfysiikassa ja molekyylibiologiassa, joissa yleisiä teorioita ei yhteiskuntatieteiden tapaan ole helppoa soveltaa moni-

mutkaiseen havaintoaineistoon. Tällöin valitaan vertailukelpoisia aineistoja ja tutkimusobjekteja viitekehyykseksi, joka tukee kehiteltyä teoreettista rakennelmaa.

Vaikka kunnioitetut tieteentekijät ovatkin erehtyneet paisuttelemaan havaitsemiaan trendejä ja tendenssejä, sitä ei suinkaan pidä lukea heille ansioksi. Sama pätee meihin, jos olemme siihen sortuneet. Kun olemme kirjoittaneet tätä kirjaa, olemme olleet hyvin tietoisia siitä, että luottamuksen merkitys tulee helposti ylikorostetuksi ja että meitä väijyy vaara sortua liioitteluihin. Sen vuoksi olemme halunneet tähdentää sitä, että vaikka luottamus tuleekin periaatteessa määritellä riippumatta positiivisista seurauksistaan, kenenkään ei pidä sulkea silmiään siltä, että luottamuksella voi olla myös kielteisiä vaikutuksia. Sokea luottamus ei ole vain voimavara, vaan voi sisältää suuriakin riskejä, joiden laukeaminen saattaa kääntää niin yksityisen ihmisen kuin kokonaisen yhteisönkin elämän kohtalokkaille raiteille.

Yksi tie sortua luottamuksen liioitteluun on irrottaa se sosiaalisista yhteyksistään, kuten Putnamin käyttämissä amerikkalaisissa survey-tutkimuksissa mitä ilmeisimmin on tehty. Samoin on menetely Eurobarometreissa, joissa verrataan EU-maita ja niissä ilmenevää luottamusta keskenään. Olemme tämän kirjan sivuilla toivoaksemme onnistuneet osoittamaan, miten monimuotoinen ilmiö luottamus on ja miten monella tavalla se kietoutuu modernin yhteiskunnan poliittiseen, sosiaaliseen ja kulttuuriseen todellisuuteen. Luottamus, kuten sen kielteiseksi mielletty vastinpari, epäily, ei merkitse mitään sosiaalisessa ja historiattomassa tyhjiössä. Luottamus kytkeytyy aina konkreettisesti esillä olevaan tilanteeseen, johon jo latinalainen sanonta, "carpe diem", kehottaa meitä tarttumaan. Luottamus kiinnittyy myös aikaan ja paikkaan. Jossakin ajassa ja tilassa, esimerkiksi lomallamme ulkomailla, me päädyimme luottamaan tuntemattomaan suomalaiseen, vaikkemme missään nimessä menettelisi näin Suomessa. (Ks. Billig 1991, 1-30 ja Govier 1997, 6.)

Luottamus kytkeytyy niin ikään historiallisesti rakentuneisiin ja poliittisesti ylläpidettyihin sosiaalisiin instituutioihin. Vain ilman niiden tarkastelua voi päätyä Adam Seligmanin tavoin siihen synkkään johtopäätökseen, että luottamus on nopeasti katoava luonnonvara. Tähän johtopäätökseen voidaan toki tulla silloinkin, kun poliittiset ja muut instituutiot ovat omiaan murentamaan luottamusta, kuten monessa Latinalaisen Amerikan maassa on ilmeisesti tapahtunut.

Vaikka luottamus kaipaakin säilyäkseen sosiaalisten ja poliittisten instituutioiden tukea, luottamuksen ja instituutioiden suhde ei ole yksiselitteinen. Jos institutionaalinen sääteley on tiukkaa, eikä anna paljon pelivaraa useammanlaisille sovelluksille, mahdollisuudet osoittaa toiminnallaan olevansa toisen luottamuksen arvoinen kapenee. Tämä syö ennen pitkää luottamuksen pohjaa, koska luottamus edellyttää valinnaisia toiminnan mahdolli-

suuksia ja vastuun ottamista toiminnan seurauksista. Tiukka institutionaalinen (esimerkiksi laillinen) säätely siirtää tuon vastuun toimijalta säätelyn toteuttajalle ja tämän edustajan esivallan edustamaan pelotteeseen. Luottamus viihtyy kuitenkin sangen huonosti yhtä hyvin pakon kuin pelotteiden maailmassa. Me emme luota toisiimme siksi, että meitä käsketään luottamaan, sen paremmin kuin senkään vuoksi, että meidät pelotellaan luottamaan.

Luottamuksen ja sen institutionaalisen ympäristön suhteiden tarkastelu on ollut yksi kirjamme päätehtäviä. Olemme silti tässä kirjassa osanneet raapaista ainoastaan näiden suhteiden pintaa. Instituutioita on monenlaisia alkaen monimutkaisista hyvinvointivaltiollisista järjestelyistä päätyen avioliiton ja muiden emotionaalis-juridisten ratkaisujen kautta kognitiivisiin sääntöihin ja perheen sisäiseen normatiiviseen työnjakoon. Emme ole juuri osanneet sanoa mitään näiden erilaisten ja erityyppisten (regulatiivisten, normatiivisten ja kognitiivis-emotionaalisten) instituutioiden suhteesta luottamukseen puhumattakaan, että olisimme osanneet eritellä erilaisten luottamuksen muotojen suhdetta niihin.

Instituutioiden ja luottamuksen suhteeseen liittyviä peruskysymyksiä on kaksi. Ensimmäinen kuuluu, mitkä instituutiot ovat omiaan yleistämään luottamusta jossakin yhteisössä. Tarvitaanko esimerkiksi hyvinvointivaltion kaltaisia järjestelmiä ennen kuin luottamus yleistyy myös tuntemattomiin oman maan kansalaisiin? Tai jos siirrytään kollektiivitasolle, minkälainen sopimuskäytäntö tarvitaan, ennen kuin luottamus yleistyy työnantajiin tai työntekijöihin? Ruohonjuuritasolla voidaan kysyä, onko avioliittoinstituutio omiaan lisäämään luottamusta pariskuntien kesken enemmän kuin avioliitto? Meillä ei ole antaa kuin korkeintaan alustavia vastauksia näihin kysymyksiin, joihinkin vastaaminen lienee jopa mahdotonta.

Toinen peruskysymys on, mitkä instituutiot tarvitsevat toimiakseen yleistynyttä luottamusta. Tavallisestihan ajatellaan esimerkiksi, että erilaiset demokraattiset prosessit vaativat tuekseen yleistynyttä luottamusta. Äänestäminen on jokseenkin tyhjänpäiväistä, ellei voi luottaa siihen, että äänestyslipukkeita lasketaan oikein ja että laskennan tulokset hyväksytään. Vastaavasti on ajateltavissa, että tarvitaan jotkut institutionaaliset järjestelyt, jotta ryhmäkohtaiset erimielisyydet voidaan ylittää poliksessa ja jotta näin suodaan tilaa luottamuksen yleistyä. Mutta toisaalta kun eduskunta ja hallitus on valittu, alhainen luottamus ei kuitenkaan kaada hallitusta, eikä tee tyhjäksi eduskunnan toimintaa. Ne voivat säätää lakeja, laatia budjetteja ja toimia muutenkin, vaikka niillä ei olekaan kansalaisten luottamusta tukenaan. Kysymys kuuluukin, miten kauan demokraattisesti valitut elimet voivat toimia vailla luottamusta ilman, että koko demokraattinen järjestelmä päätyy legitimititeettikriisiin? Tähän emme tiedä tarkkaa vastausta.

Molemmat mainituista kysymyksistä palautuvat viime kädessä perusongel-

maan kausaalisuudesta. On epäselvää, milloin luottamus on syy, milloin taas seuraus. Vastaus on edelleen avoin ja se on samalla vielä tässä vaiheessa yksi luottamustutkimuksen hankalimmin kierrettäviä kompastuskiviä (ks. Fine 2001).

Toinen asia, jota olemme halunneet tähdentää tässä kirjassa, on se, että luottamus ei ole esinemäinen ilmiö, vaikka olemmekin puhuneet siitä vaja-vaista ilmaisukykyämme helpottaaksemme sosiaalisena mekanismina. Luottamus on prosessi, jonka vahvuus vaihtelee tilanteesta toiseen ja joka on helppo kadottaa hallinnastaan hetkessä. Tämä koskee myös annetuksi kutsumaamme luottamusta. Se on itsestään selvää tai annettua vain niin kauan kuin sen kohde toimii luottamuksemme mukaisesti.

Luottamuksen prosessiluonne jää tietenkin tavoittamatta kyselytutkimuksissa, joiden tuloksiin tässäkin kirjassa on syytä suhtautua varauksellisesti. Samaan hengenvetoon haluamme kuitenkin sanoa, ettei kvalitatiivisen aineiston keruu sen paremmin kykene paljastamaan luottamuksen vaihteluita. Mainittakoon esimerkkinä, että toinen tämän kirjoittajista oli 1990-luvun lopulla tekemässä kvalitatiivista tutkimusta kuudesta yritysgorganisaatiosta, joista kahta näytti leimaavan vahva luottamuskulttuuri. Vain noin vuosi aineiston keruun jälkeen tuo kulttuuri romahti toisessa organisaatioista.

Kolmas asia, johon haluamme vielä lopuksi kiinnittää huomiota, on se, että luottamus on riippuvainen konkreettisista taloudellisista ja poliittisista reunaehdoistaan vain väljästi. Sen aste ja levinneisyys ovat toki suoraan yhteydessä modernin yhteiskunnan sosiaaliseen organisaatioon, mutta ei luottamuksen saamaa muotoa eikä sen määrää voi selittää lähtemällä sen paremmin yhteiskunnan taloudellisista kuin poliittisistakaan ehdoista. Toisaalta luottamus ei ole niistä täysin riippumatonkaan. Heikentyvä talous tai jatkuva taloudellinen epävarmuus näyttävät vähentävän yleistynyttä luottamusta, ja vastaavasti kohentuva talous tuntuisi lisäävän sitä. Mutta on epäselvää, mitkä nimenomaiset seikat taloudessa parantavat ja mitkä heikentävät luottamusta, ja minkä tyyppistä luottamusta ne heikentävät. Onhan esimerkiksi mahdollista, että yleistynyt (humanistinen) luottamus heikkenee samaan aikaan, kun ryhmä- ja sukukohtainen primääri luottamus vahvistuu.

Nimenomaan yleistyneen luottamuksen ja talouden suhteesta on kirjoitettu paljon. Yksi syy tähän on se, että taloudelliset mallit ovat osoittautuneet selityskyvyltään alhaisiksi. Luottamusta ja ylimalkaan sosiaalista pääomaa onkin nykyään alettu pitää taloustieteen mallien selityskykyä nostavina tekijöinä, sellaisina talouden ulkopuolisina elementteinä, joita ei ole ennen huomattu ottaa mukaan, kun on vertailtu kansakuntien varallisuutta (Smith). Tällaisena kulttuurisena tai sosiaalisena elementtinä yleistyneen luottamuksen on uskottu viime kädessä selittävän taloudellista menestystä globalisoituvassa maailmassa (esim. Fukuyama 1995, 103). Tätä on kuitenkin vaikea näyttää

toteen. Vaikka taloudelliset prosessit ovatkin kulttuurin kyllästämiä (esim. Lash & Urry 1994), kulttuurin taloudellisia vaikutuksia on vaikea näyttää toteen (ks. DiMaggio 1994). Yleistyneen luottamuksen suhde kansantalouteen on vähintäänkin epäselvä, vaikka siihen viitataan eräänlaisena ihme-käsitteenä, eräänlaisena puuttavana renkaana, makrotaloudellisen menestyksen selittämisessä ja vaikka mikrotaloustieteestä tiedämmekin luottamuksen suotuisista vaikutuksista talouselämässä. Sen vuoksi emme ole rohjenneet tässä kirjassa kajota sanottavasti koko teemaan. Jätämme aiheen sen monimutkaisuuden vuoksi tulevien tarkastelujen varaan.

Meille jää siis käteen mittava joukko kysymyksiä, jotka ovat toistaiseksi vastausta vailla, toivottavasti ei kuitenkaan lopullisesti. Niihin pureutuminen onnistuu luonnollisesti sitä paremmin mitä enemmän niiden ratkaisemiseen ollaan valmiita uhraamaan voimavaroja. Mikäli olemme lainkaan onnistuneet virittämään lukijassa mielenkiinnon luottamuksen teemaa kohtaan ja lisänneet halukkuutta panostaa luottamuksen arvoituksen selvittämiseen, katsomme työmme kannattaneen.

LÄHTEET

- Aaltonen, E. (1953): *Kuluttajat yhteistyössä*. Helsinki: KK.
- Agamben, G. (2001): *Keinot vailla päämääriä*. Helsinki: Tutkijaliitto
- Ahonen, S. (1998): *Historiaton sukupolvi? Historian vastaanotto ja historiallisen identiteetin rakentuminen 1990-luvun nuorison keskuudessa*. Historiallisia tutkimuksia 202. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Aittola, T., Jokinen, K. & Laine, K. (1991): *Koulun haihtunut lumous*. Nuorisotutkimus 9(3), s. 9-17.
- Aittola, T., Jokinen, K. & Laine, K. (1995): *Young People, the School and Learning Outside Classroom*, in T. Aittola, R. Koikkalainen & E. Sironen (eds.) "Confronting Strangeness." *Towards Reflexive Modernization of the School*. Jyväskylän yliopiston kasvatustieteen laitoksen julkaisuja 5/1995, pp. 43-56.
- Aittola, T. & Sironen, E. (1992): *Kriittinen teoria ja pedagogiikka*. Teoksessa T. Aittola & E. Sironen (toim.), "Miksi piiriin?" *Thomas Ziehe koulusta, nuorisosta, ja itsestäänselvyyksien murenemisestä*. Jyväskylän yliopiston kasvatustieteen laitoksen julkaisuja 1/1992, s. 115-137.
- Alanen, A. & Niemeläinen, S. (2001): *Sosiaalisen pääoman empiiristen subjektiivisten mittareiden etsintää: Luottamus, ystävyysuhteet ja toiminta aluetasolla*. (Luonnos.) Helsinki: Tilastokeskus.
- Alberoni (1984): *Vänskap*. Göteborg: Bokförlaget Korpen.
- Albrow, M. (1997): *Do Organizations Have Feelings*. London and New York: Routledge.
- Alexander, J. (1998a): *Citizen and Enemy as Symbolic Classification: On the Polarizing Discourse of Civil Society* in J.C.Alexander (ed.), *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*. Guildford: Sage pp. 96-114.
- Alexander, J. (1998b): *Introduction. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformations*, in J.C.Alexander (ed.), *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*. Guildford: Sage pp.1-19.
- Allardt, E. (1971): *Yhteiskunnan rakenne ja sosiaalinen paine*. Porvoo: WSOY.
- Antikainen, A. (1998): *Kasvatus, elämänkulku ja yhteiskunta*. Porvoo-Helsinki: WSOY.
- Antikainen, A., Rinne, R. & Koski, L. (2000): *Kasvatussosiologia*. Helsinki. WSOY.
- Arts, W. & Gelissen, J. (2001): *Welfare States, Solidarity and Justice Principles: Does the Type Really Matter?* *Acta Sociologica* 44 (4) pp. 283-289.

- Axelrod, R. (1984): *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books.
- Baier, A. (1994): *Moral Prejudices. Essays on Ethics*. Cambridge and London: Harvard University Press.
- Barbalet, J.M. (1998): *Emotion, Social Theory and Structure. A Macrosocial Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barnes, B. (2000): *Understanding Agency. Social Theory and Responsible Action*. Gatahead: Sage.
- Bateson, G. (1972): *Steps to an Ecology of Mind*. Toronto: Ballantine Books.
- Bauman, Z. (1992): *Intimations of Postmodernity*. London & New York: Routledge.
- Bauman, Z. (1996): *Postmodernin lumo*. Tampere: Vastapaino.
- Bauman, Z. (1997): *Sosiologinen ajattelu*. Tampere: Vastapaino.
- Bauman, Z. (2001): *Community. Seeking safety in an insecure world*. Cambridge: Polity.
- Banfield, E. C. (1958): *The Moral Basis of Backward Society*. New York: Free Press.
- Beck, U. (1986): *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in einer andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Beck, U. (1995a): *Eigenes Leben*. Teoksessa U. Beck, W. Vossenkuhl & U. E. Ziegler (toim.), *Eigenes Leben*. München: C. H. Beck Verlag, s. 9-15.
- Beck, U. (1995b): *Politiikan uudelleen keksiminen: kohti refleksiivisen modernisaation teoriaa*. Teoksessa U. Beck, A. Giddens & S. Lash, *Nykyajan jäljillä*. Tampere: Vastapaino, s. 11-82.
- Beck, U. & Beck-Gernsheim, E. (2002): *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Sage.
- Becker, G. (1958): *Competition and Democracy*. *Journal of Law and Democracy*. Vol. 1, pp. 105-109.
- Becker, H. S. (1982): *Art Worlds*. Berkeley: University of California Press.
- Bendix, R. (1967): *Tradition and Modernity Reconsidered*. *Comparative Studies in Society and History* IX, pp. 292-346.
- Benhabib, S. (1992): *Stating the Self. Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*. Cambridge: Polity Press 1992.
- Berg, L. (2000): *Tillit til mat i kugalskapens tid*. Lysaker: SIFO Rapport No. 5.
- Berlin, I. (2001): *Vapaus, ihmisyys ja historia*. Tampere: Gaudeamus.
- Billig, M. (1991): *Ideology and Opinions: Studies in Rhetorical Psychology*. London: Sage.
- Billig, M. (1995): *Banal nationalism*. London: Sage.
- Blau, P. (1967): *Exchange and Power in Social Life* New York: John Wiley & Sons.
- Blom, R., Melin, H. & Pyöriä, P. (2001): *Tietotyö ja työelämän muutos. Palkkatyön arki tietoyhteiskunnassa*. Helsinki: Gaudeamus.
- Bourdain, A. (2001): *Kitchen Confidential. Adventures in the Culinary Underbelly*. London: Bloomsbury Publishing.
- Bourdieu, P. (1985): *Sosiologian kysymyksiä*. Tampere: Vastapaino.
- Bourdieu, P. (2000): *Pascalian Meditations*. Padstow: Polity.
- Broaby, D. (1986): *Piilo-opetussuunnitelma*. Tampere: Vastapaino.

- Burt, R. (1995): *Structural Holes. The Social Structure of Competition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Campbell, C. (1996): *The Myth of Social Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Casey, C. (1995): *Work, Self and Society: After industrialism*. London & New York: Routledge.
- Castells, M. (1996): *The Rise of the Network Society. Vol. I. The Information Age: Economy, Society and Culture*. Padstow: Blackwell.
- Castells, M. (1998): *The Rise of the Network Society. Vol. II. The Power of Identity*. Padstow: Blackwell.
- Cohen, J. (1999): Trust, voluntary association and workable democracy: the contemporary American discourse on civil society, in M. Warren, *Democracy & Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Coleman, J. (1988): Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, Vol. 94, pp. 95-120.
- Coleman, J. (1990): *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Mass. Belknap.
- Crouch, C. (1994): *Industrial Relations and European State Traditions*. Oxford: Clarendon Press.
- DiMaggio, P. (1994): Culture and Economy, in N. Smelser & R. Swedberg (eds.) *The Handbook of Economic Sociology*. Princeton: Princeton University Press.
- Douglas, M. (2000): Puhtaus ja vaara. Tampere: Vastapaino.
- Durkheim, E. (1957): *Professional Ethics and Civic Morals*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Durkheim, E. (1980): *Uskontoelämän alkeismuodot. Australialainen toteemijärjestelmä*. Helsinki: Tammi.
- Durkheim, E. (1985): *Itsemurha*. Helsinki: Tammi.
- Durkheim, E. (1990): *Sosiaalisesta työnjaosta*. Helsinki: Gaudeamus.
- Durkheim, E. & Mauss, M. (1963): *Primitive Classification*. Chicago: University of Chicago Press.
- Edwards, E. & Foley, M. (2001): Much Ado about Social Capital, *Contemporary Sociology*. Vol. 30, No 3, pp. 227-301.
- Elias, N. (1976): *Über den Prozess der Zivilization. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Erster Band*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag.
- Elias, N. (1982): *What is Sociology*. London: Hutchinson.
- Elias, N. (1997): *Saksalaiset. Valtataistelut ja habituskehitys*. Helsinki: Gaudeamus.
- Emirbayer, M. (1997): Manifesto for Relational Sociology, *AJS Volume 103*, No 2, 287, pp. 281-317.
- Erkkilä, M. (2001): *Erilaisuus arjessa. Raportti SAK:laisista naisista ja miehistä. SAK:n järjestötutkimus 2000*. Helsinki: SAK.
- Eurobarometer (1996): *European Commission 46/1996*.
- EVA (2001): *Erilaisuuksien Suomi. Raportti suomalaisten asenteista*. Helsinki.

- Evald, F. (1995): Vakuutusyhteiskunta, teoksessa R. Eräsaari & K. Rahkonen (toim.) Hyvinvointivaltion tragedia. Keskustelua eurooppalaisesta hyvinvointivaltiosta. Helsinki: Gaudeamus.
- Fine, B. (2001): Social Capital versus Social Theory. Political economy and social science at the turn of the millennium. London & New York: Routledge.
- Fischler, C. (1980): Food Habits, Social Change and the Nature/Culture Dilemma. *Social Science Information* 19(6), pp. 937-953.
- Fischler, C. (1989?): Food, self and identity. *Social Science Information* 27(2), pp. 275-292.
- Foucault, M. (1980): Tarkkailla ja rangaista. Helsinki: Otava
- Frisby, D. (1984): Georg Simmel. Chichester: Ellis Horwood Ltd.
- Fromm, E. (1944): Individual and social origins of neurosis. *American Sociological Review* 9, pp. 380-384.
- Fromm, E. (1962): Vaarallinen vapaus. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Fromm, E. (1976): Pako vapaudesta. Helsinki: Kirjayhtymä.
- Fukuyama, F. (1995): Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity. London: Penguin
- Gambetta, D. (1988) Can we trust trust? In D. Gambetta (ed.), Trust. Making and breaking cooperative relation. Oxford: Basil Blackwell, pp. 213-238.
- Geertz, C. (1992): The Bazaar Economy: Information and Search for Peasant Marketing. In M. Granovetter & R. Swedberg (eds.), *The Sociology of Economic Life*. Boulder & Oxford: Westview Press.
- Giddens, A. (1977): *New Rules of Sociological Method*. London: Hutchinson.
- Giddens, A. (1984): Yhteiskuntateorian keskeisiä ongelmia. Helsinki: Otava.
- Giddens, A. (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-Identity*. Oxford: Polity Press.
- Giddens, A. (1994): *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Padstow: Polity Press.
- Giddens, A. (1995): Elämää jälkitraditionaalisissa yhteiskunnassa. Teoksessa U. Beck, A. Giddens & S. Lash, *Nykyajan jäljillä*. Tampere: Vastapaino, s. 83-152.
- Goffman, E. (1970): *Strategic interaction*. Oxford: Basil Blackwell
- Gordon, T., Holland, J. & Lahelma, E. (2000): *Making Spaces: Citizenship and Difference in Schools*. London: Macmillan.
- Govier, T. (1997): *Social Trust and Human Communities*. Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press.
- Granovetter, M. (1973): The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology* Vol 78(6), pp. 1360-1379.
- Granovetter, M. (1985): Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology* Vol. 91, pp. 481-510.
- Gronow, J. (1996): Valistusfilosofia ja poliittinen taloustiede. Yhteiskunta omalakisena järjestelmänä. Teoksessa J. Gronow, A. Noro & P. Töttö, *Sosiologian klassikot*. Helsinki: Gaudeamus.

- Gronow, J. (1998): Sdam Seligman: The Problem of Trust. *Acta Sociologica*, Vol. 41.
- Gronow, J. (2000): Tupakointi, teknologian riskit ja tieteen legitimiys. *Sociologia* 37(3), s. 209-215.
- Grönfors, M. (1981): Suomen mustalaiskansa. Porvoo-Juva: WSOY.
- Haatanen, K. (2000): Yhteisöllisyyden paradoksit. Helsinki: Helsingin yliopisto, Sosiaalipolitiikan laitos.
- Habermas, J. (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band 1. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. Frankfurt: Suhrkamp.
- Habermas J. (1987): Järki ja kommunikaatio. Tekstejä 1981-1985. Toim. J. Kotkavirta. Helsinki: Gaudeamus.
- Habermas, J. (1989): The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a category of Bourgeois Society. Ei painopaikkaa: Massachusetts Institute of Technology.
- Hardin, R. (1993): The street level epidemiology of trust. *Politics and Society*. Vol. 21(4), pp. 505-529.
- Hardy, C., Nelson, P. & Lawrence, T. (1998): Distinguishing Trust and Power in Intraorganizational Relations: Forms and Facades of Trust, in C. Lane & R. Bachman (eds.), *Trust within and between Organizations*. Conceptual Issues and Empirical Applications. Guildford: Oxford University Press.
- Harisalo, R. & Stenvall, J. (2001): Luottamus kansalaisyhteiskunnan peruskivenä. Kansalaisten luottamus ministeriöihin. Helsinki: Valtion keskushallinnon uudistaminen.
- Harré, R. (1999): Trust and its surrogates: psychological foundations of political process. In M. E. Warren (ed.), *Democracy & Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 249-272.
- Harvey, D. (1989): *The condition of post modernity*. Oxford: Basil Blackwell.
- Haskell, T. (1985): Capitalism and the Origins of Humanitarian Sensibility. *American Historical Review* 90(2), pp. 551-553.
- Havel, V. (1989): En däre i Prag. Brev, tal, texter 1975-1989. Stockholm: Symposion.
- Heiskala, R. (2000): Toiminta, tapa ja rakenne. Kohti konstruktionistista synteesiä yhteiskuntateoriassa. Helsinki: Gaudeamus.
- Helsingin Sanomat (2001): Maailman arvokkaimmat brandit vuonna 2000, HS 2.12.
- Heritage, J. (1996): *Harold garfinkel ja etnometodologia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Hirschman, A. O. (1977): *Passions and Interests*. Princeton University Press: New Jersey.
- Hobbes, T. (1968): *Leviathan*. London: Dent.
- Hollis, M. (1998): *Trust within reason*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Homans, G. (1961): *Social Behaviour: Its Elementary Forms*, New York.
- Horkheimer, M. & Adorno, Th. (1979): *The Dialectics of Enlightenment*. London: Verso.
- Hume, D. (1960): *A Treatise on Human Nature* (ed. by L.A. Sellby-Bigge). Oxford University Press: Oxford.

- Ilmonen, K. (1986): *The Enigma of Membership*. Helsinki: Koperative Institutet-Kkry
- Ilmonen, K. (1999): *Työelämä ja tunteet*. Teoksessa S. Näre (toim.) *Tunteiden sosiologiaa*. Helsinki: SKS
- Ilmonen, K. (1993): *Tavaroiden taikamaailma*. Tampere: Vastapaino.
- Ilmonen, K. (1994): Anthony Giddensin rakenteistumisteoria ja sen kritiikki. Teoksessa R. Heiskala (toim.), *Sosiologisen teorian nykysuuntauksia*. Helsinki: Gaudeamus, s. 316-347.
- Ilmonen, K. (1995): *Yhdessä ja yhteisesti vai erillään ja yksilöllisesti*. Liikealan ammattiliiton jäsentutkimus 1995. Helsinki: Liikealan ammattiliitto ry.
- Ilmonen K (1998a): *Kun korosta tuli hyväksytty*. Teoksessa K. Ilmonen (toim.), *Moderniteetti ja moraal*. Helsinki: Gaudeamus.
- Ilmonen, K. (1998b): *Moraalikysymysten ajankohtaisuus*. Teoksessa K. Ilmonen (toim.), *Moderniteetti ja moraal*. Helsinki: Gaudeamus.
- Ilmonen, K. (1998c): *Uudet ja vanhat liikkeet*. Teoksessa K. Ilmonen & M. Siisiäinen (toim.), *Uudet ja vanhat liikkeet*. Tampere: Vastapaino.
- Ilmonen, K. (2000): *Sosiaalinen pääoma: käsite ja sen ongelmallisuus*. Teoksessa K. Ilmonen (toim.), *Sosiaalinen pääoma ja luottamus*. Jyväskylä: SoPhi, s. 9-38.
- Ilmonen, K. (2001): *Social Capital and Trust in Finland*.
- Ilmonen, K. (2002a): *Luottamus paikallisiin instituutioihin ja sosiaalisiin verkostoihin*. Teoksessa P. Ruuskanen (toim.), *Sosiaalinen pääoma ja hyvinvointi*. Näkökulmia sosiaali- ja terveysaloille. Jyväskylä: PS-kustannus, s. 136-159.
- Ilmonen, K. (2002b): *Luottamus Suomessa vuosituhatosen vaihteessa*. Teoksessa K. Ilmonen, A. Kovalainen & M. Siisiäinen (toim.), *Lama ja luottamus*. Helsinki: Ruotsalaisen Kauppakorkeakoulujen julkaisuja 55, s. 20-41.
- Ilmonen, K., Jokivuori, P. & Kevätsalo, K. (2002): *Luottamus, luottavaisuus ja paikallinen sopiminen*. *Taloustieteellinen Aikakauskirja 1*. (Tulossa.)
- Ilmonen, K., Jokivuori, P., Kevätsalo, K. & Juuti, P. (2000): *Luottamus ja paikallinen sopiminen*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston sosiologian julkaisuja 66.
- Ilmonen, K., Jokivuori, P., Liikanen, H., Kevätsalo, K. & Juuti, P. (1998): *Luottamuksesta kiinni*. *Ammattiyhdistysliike ja työorganisaation suorituskyky*. Jyväskylä: SoPhi.
- Ilmonen, K. & Kevätsalo, K. (1995): *Ay-liikkeen vaikeat valinnat*. *Sosiologinen näkökulma ammatilliseen järjestäytymiseen Suomessa*. Tutkimuksia 59. Helsinki: Palkansaajien tutkimuslaitos.
- Ilmonen, K. & Stö, E. (1997): *The "Consumer" in Political Discourse: Consumer Policy in the Nordic Welfare States*, in P. Sulkunen et. al. (eds.) *Constructing the New Consumer Society*. New York: MacMillan Press Ltd, pp. 197-217.
- Inglehart, R. (1999): *Trust, well-being and democracy*. In M. Warren (ed.), *Democracy & Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 88-120.
- Innanen, M. (2001): *Isyys ja äitiys nuorten kertomana – lukiolaisten tyttöjen ja poikien kirjoituksia*. Jyväskylä: LIKES Research Reports on Sport and Health 130.

- Jaakkola, M. (1999): Maahanmuutto ja etniset asenteet. Työpölyttinen tutkimus 213. Helsinki: Työministeriö.
- Jallinoja, R. (2000): Perheen aika. Helsinki: Otava.
- Jokinen, K. (1996a): Kasvaminen ja oppiminen traditioiden jälkeen. Teoksessa L. Suurpää & P. Aaltojärvi (toim.), Näin nuoret. Näkökulmia nuoruuden kulttuurisiin. Helsinki: SKS, s. 23-50.
- Jokinen, K. (1996b): Pojat koulussa. Teoksessa T. Hoikkala (toim.), Miehenkuvia. Välähdyksiä nuorista miehistä Suomessa. Helsinki: Gaudeamus, s. 118-134.
- Jokinen, K. (1997): Suomalaisen lukemisen maisemaihanteet. Jyväskylä: SoPhi.
- Jokinen, K. (2000): Uusi tunteellisuus ja luonteen eroosio. Teoksessa M. Linko, T. Saresma & E. Vainikkala (toim.), Otteita kulttuurista. Kirjoituksia nykyajasta, tutkimuksesta ja elämäkerrallisuudesta. Jyväskylän yliopisto: Nykykulttuurin tutkimusyksikön julkaisuja 65, s. 391-410.
- Jokinen, K. (2001): Koulu neuvoteltavana. Nuorisotutkimus 19(4), s. 3-16.
- Jokinen, K. (2002): Terve elämä tämänhetkisyiden kulttuurissa. Teoksessa P. Ruuskanen (toim.), Sosiaalinen pääoma ja hyvinvointi. Näkökulmia sosiaali- ja terveysaloille. Jyväskylä: PS-kustannus, s. 60-75.
- Jokinen, K. & Saaristo, K. (2002): Suomalainen yhteiskunta. Helsinki: WSOY.
- Jokivuori, P. (2002): Sitoutuminen työorganisaatioon ja ay-liikkeeseen. Jyväskylä: Jyväskylän yliopiston sosiologian julkaisuja. (Tulossa.)
- Jordana, J. (1999): Collective Action Theory and the Analysis of Social Capital, in J.W. van Deth, M. Maraffi, K. Newton & P. Whiteley, Social Capital and European Democracy. London: Routledge, pp. 45-71.
- Julkunen, R. (2000): Työelämän politiikka. Teoksessa T. Hoikkala & J. P. Roos (toim.), 2000-luvun elämä. Sosiologisia teorioita vuosituhatosen vaihteesta. Helsinki: Gaudeamus, s. 218-237.
- Julkunen, R. (2001): Suunnanmuutos. 1990-luvun sosiaalipoliittinen reformi Suomessa. Tampere: Vastapaino.
- Julkunen, R. & Niemi, R. (2002): Mihin luotamme, kun luotamme hyvinvointivaltioon? Teoksessa P. Ruuskanen (toim.), Sosiaalinen pääoma ja hyvinvointi. Näkökulmia sosiaali- ja terveysaloille. Jyväskylä: PS-kustannus, s. 161-180.
- Kangas, R. (2001): Yhteiskunta. Helsinki: Tutkijaliitto
- Kauppinen, I. (1999): Kevyttä ruokaa ja vahvoja arvostuksia. Moraalinen toimijuus vegaanisuuden kontekstissa. Sosiologian pro gradu – tutkielma. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, Yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitos.
- Keane, J. (1998): Civil Society. Old Images, New Visions. Padstow: Polity.
- Kettunen, P. (1986): Poliittinen liike ja sosiaalinen kollektiivisuus. Tutkimus sosialidemokratiasta ja ammattiyhdistysliikkeestä Suomessa 1918-1930. Helsinki: SHS Tutkimuksia 138.
- Kevätsalo, K. (2001): Sitoutuminen johtoon ja ay-liikkeeseen informaationaalisien ajan työorganisaatioissa. Sosiologia 38(4), s. 260-273.
- Kiianmaa, A. (1996): Moderni totemismi. Tutkimus työelämästä, solidaarisuudesta ja sosiaalisista verkoista keskiluokkaistuvassa Suomessa. Keuruu: Kehityksen avaimet Ky.

- Kjaernes, U. (1999): Food Risk and Trust Relations. *Sociologisk tidskrift* 4, pp. 265-284.
- Klein, N. (2001): *No Logo*. Helsinki: WSOY.
- Knorr-Cetina, K. (1997): Sociality with Objects. *Social Realtions in Postsocial Knowledge Societies. Theory, Culture & Society*. Vol. 14(4), pp. 1-30.
- Kokkonen, M. & Pulkkinen, L. (1996): Tunteet ja niiden säätely. *Psykologia* 31(6), s. 404-411.
- Kortteinen, M. (1994): Poliittinen kriisi: tausta ja sisältö. Teoksessa I. Niiniluoto & P. Löppönen (toim.), *Suomen henkinen tila ja tulevaisuus*. Helsinki: WSOY.
- Kortteinen, M. (2000): Kohti 2000-luvun sosiaalitieteellistä ajattelua. Keskustelua Anthony Giddensin kanssa. Teoksessa T. Hoikkala & J. P. Roos (toim.), *2000-luvun elämä. Sosiologisia teorioita vuosituhaten vaihteesta*. Helsinki: Gaudeamus, s. 32-53.
- Kortteinen, M. & Tuomikoski, H. (1998): Työtön. Tutkimus pitkäaikaistyöttömien selviytymisestä. Helsinki: Hanki & Jää.
- Kotkavirta, J. (1998): Yksilöllisyys, yhteisöllisyys ja etiikka. Teoksessa K. Ilmonen (toim.), *Modermiteetti ja moraal*. Helsinki: Gaudeamus, s. 77-93
- Lagerspetz, E. (2001): On the existence of institutions, in E. Lagerspetz, H. Ikäheimo & J. Kotkavuori (eds.), *On the Nature of Social and Institutional Reality*. Jyväskylä: SoPhi.
- Laine, K. (1997): *Ameba pulpetissa. Koulun arkikulttuurin jännitteitä*. Jyväskylä: SoPhi.
- Laine, K. (2000) *Koulukuvia. Koulu nuoren kokemustilana*. Jyväskylä: SoPhi.
- Lane, C. (1998): Introduction: Theories and Issues in the Study of Trust. In C. Lane & R. Bachman (eds.), *Trust Within and Between Organisations. Conceptual Issues and Empirical Applications*. Oxford: Oxford University Press.
- Lane, C. & Bachman, R. (eds.) (1998): *Trust Within and Between Organisations. Conceptual Issues and Empirical Applications*. Oxford: Oxford University Press.
- Lasch, Ch. (1984): *The Minimal Self. Psychic Survival in Troubled Times*. New York: W. W. Norton & Company.
- Lash, S. (1995): Refleksiivisyys ja sen vastinparit. Teoksessa U. Beck, A. Giddens & S. Lash, *Nykyajan jäljillä. Refleksiivinen modernisaatio*. Tampere: Vastapaino, s. 153- 235.
- Lash, S. & Urry, J. (1994): *Economies of Sign & Space*. Wiltshire: Sage.
- Lehto, A-M. & Sutela, H. (1998): Tehokas, tehokkaampi, uupunut. Työolotutkimusten tuloksia 1977-1997. Helsinki: Tilastokeskus.
- Lehto, A-M. & Järnefelt, J. (toim.) (2000): *Jaksaen ja joustaen. Artikkeleira työolotutkimuksista*. Helsinki: Tilastokeskus
- Leithäuser, Th. & Volmerg, B. (1988): *Psychoanalyze in der Sozialforschung*. Opladen: Westdeutscher.
- Liedman, S-E. (1997): *I skuggan av framtiden*. Viborg: Bonniers förlag.
- Lipset, S. M. (1983): Radicalism and Reformism: The Sources of Working Class Politics. *The American Political Science Review* 77, pp. 1-18.

- Litmanen, T. (2001): *The Struggle over Risk. The Spatial, Temporal, and Cultural Dimensions of Protest against Nuclear Technology*. Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Locke, J. (1996): *Tutkielma hallitusvallasta*. Helsinki: Gaudeamus.
- Lovejoy, A. O. (1960): *The Great Chain of Being*. New York: Harper Row.
- Luhmann, N. (1979): *Trust and Power*. Wiley: Chichester.
- Luhmann, N. (1988): Familiarity, confidence, trust: problems and alternatives. In D. Gambetta (ed.), *Trust. Making and breaking cooperative relations*. Oxford: Basil Blackwell, pp. 94-108.
- Luukka, T. (2002): Makuja tehdään salassa. *Helsingin Sanomat* 24.3.2002.
- Maraffi, K., Newton, K. & Whiteley, P. (1999): *Social Capital and European Democracy*. London: Routledge, pp. 45-71.
- Marsden, D. (1998): Understanding the Role of Interfirm Institutions in Sustaining Trust within Employment Relationship. In C. Lane & R. Bachman (eds.), *Trust Within and Between Organisations. Conceptual Issues and Empirical Applications*. Oxford: Oxford University Press.
- Matthies, A-L. (1999): Ekonomistisen ja eettisen puheenvuoro. Teoksessa L. Hokkanen, P. Kinnunen & M. Siisiäinen (toim.), *Haastava kolmas sektori. Pohdintoja tutkimuksen ja toiminnan moninaisuudesta*. Helsinki: Sosiaali- ja terveysturvan keskusliitto, s. 40-61.
- Mauss, M. (1999): *Lahja*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Marx, K. (1974): *Pääoma I. Kansantaloustieteen arvostelua*. Moskova: Kustannusliike Edistys.
- Mestrovic, S. (1997): *Postemotional Society*. London: Sage.
- Miles, S. (2001): *Social Theory in the Real World*. London: Sage.
- Mills, C.W. (1974): *Power Elite*. New York: Oxford University Press
- Misztal, B. (1996): *Trust in Modern Societies*. Padstow: Politys Press.
- Molm, L., Takahashi, N. & Peterson, G. (2000): Risk and Trust in Social Exchange: An Experimental Test of a Classical Proposition. *American Journal of Sociology*, pp. 1396-1427.
- Morrison, K. (2001): The Disapproval of the Social in the American Reception of Durkheim. *Journal of Classical Sociology*. Vol.1, Issue 1, pp. 95-126.
- Montesquieu, B., de la Brède de (1984): *Hämeenlinna*: Karisto.
- Mäkelä, J. (2000): Hyvä ruoka ja paha ruoka. Teoksessa T. Hoikkala & J. P. Roos (toim.), *2000-luvun elämä. Sosiologisia teorioita vuosisadan vaihteesta*. Helsinki: Gaudeamus, s. 201-217.
- Mäkelä, J. (2002): *Syömisen rakenne ja kulttuurinen vaihtelu*. Helsinki: Kuluttajatutkimuskeskus.
- Möllering, G. (2001): The Nature of Trust: From Georg Simmel to a theory of Expectation, Interpretation and Suspension. *Sociology* Vol. 35(2), pp. 403-420.
- Newton, K. (1999): Social capital and democracy in modern Europe, in J.W. van Deth, M. Maraffi, K. Newton & P. Whiteley, *Social Capital and European Democracy*. London: Routledge, pp. 3-24

- Nikula, J. (1999): Hyvää työtä kaikille vai samaa vanhaa rutiinia? Teoksessa R. Blom (toim.), Mikä Suomessa muuttui? Sosiologinen kuva 1990-luvusta. Helsinki: Gaudeamus, Hanki ja Jää, s. 103-121.
- Noro, A. (2000): Aikalaisdiagnoosi sosiologisen teorian kolmantena lajityyppinä. *Sociologia* 37(4), s. 321-329.
- Nowotny, H. (1994): *Time. The modern and postmodern experience.* Cambridge & Oxford: Polity Press.
- Näre, S. (1999): Tunteiden sosiologia yhteiskuntatutkimuksen kentässä. Teoksessa S. Näre (toim.), *Tunteiden sosiologiaa I.* Helsinki: SKS, s. 9-15.
- Offe, C. (1999): How can we trust our fellow citizens?. In M. Warren (ed.), *Democracy & Trust.* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 42-87.
- Padgett, J. & Ansell, C. (1993): Robust Action and the Rise of the Medici, 1400-1434. *American Journal of Sociology*, Vol. 98(6), pp. 1259-1319.
- Pahl, R. (2000): *On Friendship.* Padstow: Polity.
- Parsons, T. (1951): *The Social System.* New York & London: The Free Press & Collier-MacMillan Limited.
- Parsons, T. (1968): *The Structure of Social Action.* Vol. 1-2. New York: The Free Press
- Patterson, O. (1999): Liberty against the democratic state: on the historical and contemporary sources of American distrust. In M. Warren (ed.), *Democracy & Trust.* Cambridge: Cambridge University Press, pp. 151-207.
- Pekonen, K. (1998): *Politiikka urbaanissa betonilähiössä.* Jyväskylä: SoPhi
- Pirenne, H. (1967): *Aspects of Medieval European Economy.* In G. Dalton (ed.), *Tribal and Pheasant Economies. Readings in Economic Anthropology.* New York: The Natural History Press, pp. 418-437.
- Poggi, G. (1972): *Images of Society: Essays on the Theories of Tocqueville, Marx and Durkheim.* Stanford: Stanford University Press.
- Polanyi, K. (1957): *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time.* Boston: Beacon Hill.
- Powelson, J. (1998): *The Moral Economy.* Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Preda, A. (1999): The Turn to Things: Arguments for a Sociological Theory of Things. *Sociological Quarterly*. Vol. 40, Issue 2, pp. 347-367.
- Pulkkinen, L. (1994): Emotion sääteley kehityksessä. *Psykologia* 29(6), s. 404-418.
- Pusey, M. (1998): Between Economic Dissolution and Return of the Social: The Contest for Civil Society in Australia. In J. C. Alexander (ed.), *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization.* Guildford: Sage, pp. 40-65.
- Putnam, R. (1993): *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy.* New Jersey: Princeton University Press.
- Putnam, R. (1995a): Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*. Vol.6(1), pp. 65-78.
- Putnam, R. (1995b): Tuning in, tuning out: The strange disappearance of social capital in America. *PS*, December, pp. 664-683.

- Putnam, R. (2000): *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Rahkonen, K. (1999): *Not Class But Struggle. Critical Ouvertures to Pierre Bourdieu's Sociology*. University of Helsinki, Department of Social Policy.
- Reis, E.P. (1998): *Banfield's Amoral Familism Revisited: Implications of High Inequality Structures for Civil Society*. In J. C. Alexander (ed.), *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*. Guildford: Sage, pp. 21-39.
- Rinaldi M & Vicini M (2000): *Buon Appetito Your Holiness. The Secrets of Papal Table*. London: Pan Books
- Riesman, D. (1964) *The lonely crowd. A study of the changing American character*. New Haven & London: Yale University Press.
- Ritzer, G. (1997): *The McDonaldization of society. An investigation into the changing character of contemporary social life*. London: Pine Forge Press.
- Ritzer, G. (2001): *Explorations in the Sociology of Consumption. Fast Food, Credit Cards and Casinos*. London: Sage.
- Roniger, L. (1998): *Civil Society, Patronage, and Democracy*. In J. C. Alexander (ed.), *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*. Guildford: Sage, pp. 66-83.
- Rubinstein, D. (2001): *Culture, Structure & Agency. Towards a Truly Multidimensional Sociology*. Thousand Oaks: Sage.
- Ruuskanen, P. (2001) *Sosiaalinen pääoma – käsitteet, suuntaukset ja mekanismit*. VATT-tutkimuksia 81. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus.
- Ruuskanen, P. (2002) *Sosiaalinen pääoma hyvinvointipoliittisessa keskustelussa*. Teoksessa P. Ruuskanen (toim.), *Sosiaalinen pääoma ja hyvinvointi. Näkökulmia sosiaali- ja terveysaloille*. Jyväskylä: PS-kustannus, s. 5-27.
- Saaristo, K. (2000): *Avoin asiantuntijuus. Ympäristökysymys ja monimuotoinen ekspertiisi*. Jyväskylän yliopisto: Nykykulttuurin tutkimusyksikön julkaisuja 66.
- Sabel, C. (1998): *Constitutional Orders: Trust Building and Response to Change*. In J. R. Hollingsworth & R. Boyer (eds.), *Contemporary Capitalism: The Embeddedness of Institutions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sassatelli, R. & Scott, J. (2001): *Novel Food, new markets and trust regimes*. *European Societies*. Vol. 3(2), pp. 217-244.
- Sayer, A. (1999): *Bourdieu, Smith and disinterested judgment*. *The Sociological Review*. Vol. 47(3), pp. 403-421.
- Sayer, A. (2000): *Realism and Social Science*. Throwbridge: Sage.
- Sayer, A. (2001): "Markets, Embeddedness and Trust: Problems of Polysemy and Idealism." <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/soc047as.html>.
- Searle, J. R. (2001): *On the Nature of Social and Institutional Reality*. In E. Lager- spetz, H. Ikäheimo & J. Kotkavuori (eds.), *On the Nature of Social and Institutional Reality*. Jyväskylä: SoPhi.
- Seligman, A. (1992): *The Idea of Civil Society*. Ontario: The Free Press
- Seligman, A. (1997): *The Problem of Trust*. Princeton: Princeton University Press.
- Seligman, A. (2000): *Luottamuksen ongelma*. Teoksessa K. Ilmonen (toim.), *Sosiaalinen pääoma ja luottamus*. Jyväskylä: SoPhi, s. 39-54.

- Seligman, A. (2001): *Modernity's Wager. Authority, Self and Transcendence*. Oxford: Oxford University Press.
- Selle, P. (1999): The transformation of the voluntary sector in Norway: a decline in social capital. In J. W. van Deth, M. Maraffi, K. Newton & P. Whiteley, *Social Capital and European Democracy*. London: Routledge, pp.144-168.
- Selle, P. & Strömsnes, K. (2001): Membership and democracy. In P. Dekker & E. M. Uslaner (eds.), *Social Capital and Participation in Every Day Life*. London & New York: Routledge/ECPR.
- Sennett, R. (1981): *Authority*. New York: Vintage Books.
- Sennett, R. (1998): *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York & London: W.W.Norton & Company.
- Seppänen, E. (1975): *Iso Paha Raha*. Helsinki: Kansankulttuuri Oy.
- Seppänen, P. (1958): *Tehdas ja ammattiyhdistys*. Porvoo: WSOY.
- Siisiäinen, M. (1999): Voluntary associations and social capital in Finland. In J.W. van Deth, M. Maraffi, K. Newton & P. Whiteley, *Social Capital and European Democracy*. London: Routledge, pp. 120-143.
- Siisiäinen, M. (2002): Yhdistyslaitos vuosituhannen vaihteessa. Teoksessa P. Ruuskanen (toim.), *Sosiaalinen pääoma ja hyvinvointi. Näkökulmia sosiaali- ja terveystaloukselle*. Jyväskylä: PS-kustannus, s. 94-111.
- Siltala, J. (1992): *Suomalainen ahdistus*. Helsinki: Otava.
- Silva, E. & Smart, C. (1999): The 'new' practices and politics of family life. In B. Silva & C. Smart (eds.), *The new family?*. London: Sage, pp. 1-12.
- Simmel, G. (1950): *The Sociology of Simmel*. Trans. and ed. by K. H. Wolf. New York: Free Press.
- Simmel, G. (1978): *The Philosophy of Money*. (Ed. by David Frisby.) London and New York: Routledge.
- Simmel, G. (1981): *Hur är samhället möjligt? Och andra essäer*. Göteborg: Korpen.
- Simmel, G. (1999): *Pieni sosiologia*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Smith, A. (1984): *The Theory of Moral Sentiments*. Indianapolis: Liberty Press.
- Snellman, R. L. (2001): *Vaara lautasella*. HS 7.1.
- Somers, M. (1993): Citizenship and the Place of Public Sphere: Law, Community, and Political Culture in the Transition to Democracy. *American Sociological Review* 58(5), pp. 587-620.
- Stille, D. & Rochon, D. (1999): The Myth of American Exceptionism: a three-nation comparison of associational membership and social capital. In J. W. van Deth, M. Maraffi, K. Newton & P. Whiteley, *Social Capital and European Democracy*. London: Routledge, pp. 192-209.
- Stolle, D. (2001): "Getting trust": an analysis of the importance of institutions, families, personal experiences and group membership. In P. Dekker & E. M. Uslaner (eds.), *Social Capital and Participation in Every Day Life*. London & New York: Routledge/ECPR.
- Strauss, A. (1978): *Negotiations. Varieties, contexts, processes, and social order*. San Francisco & London: Jossey-Bass.

- Sydow, J. (1998): Understanding the Constitution of Interorganizational Trust. In C. Lane & R. Bachman (eds.), *Trust Within and Between Organisations. Conceptual Issues and Empirical Applications*. Oxford: Oxford University Press.
- Sztompka, P. (1998): Trust, distrust and two paradoxes of democracy. *European Journal of Social Theory* 1(1), pp. 19-32.
- Sztompka, P. (1999): *Trust. A Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, C. (1989): *The Sources of the Self. The Making of Modern Identity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Tester, K. (1997): *Moral culture*. London: Sage.
- Thrift, N. (2001): It's the romance, not the finance that makes business worth pursuing": disclosing a new market culture. *Economy and Society*. Vol. 30 (4), pp. 412-432
- Thompson, J. B. (1996): Tradition and self on a mediated world. In P. Heelas, S. Lash & P. Morris (eds.), *Detraditionalization*. Cambridge: Blackwell, pp. 89-108.
- Thompson, P. & Findley, P. (1988): *Changin the People. Social Engineering in the Contemporary Workplace*.
- Tilastokeskus (1997): *Tiedolla yhteiskuntaan*. Helsinki: Tilastokeskus.
- Tocqueville, A. de (1990): *Democracy in America 1-2*. London: Fontana.
- Tolonen, T. (1995): Controllinf Body and Space: Encounters at School. In T. Aittola, R. Koikkalainen & E. Sironen (eds.), "Confronting Strangeness." *Towards a Reflexive Modernization of the School*. Jyväskylän yliopisto: Kasvatustieteen laitoksen julkaisuja 5/1995, pp. 57-69.
- Tonkis, F. & Passey, A. (1999): Trust, Confidence and Voluntary Organizations. *Between Values and Institutions*. *Sociology*. Vol. 33 (2), pp. 257-274
- Triglia, C. (2001): Social Capital and Local Development. *European Journal of Social Theory* 4(4), pp. 427-442.
- Tönnies, F. (1988): *Community and Society*. New Brunswick, NJ: Transaction Books.
- Tönnies, F. (2001): *Community and Civil Society*. (Ed. by J. Harris.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Uhmavaara, H., Kairinen, M. & Niemelä, J. (toim.) (2000): *Paikallinen sopiminen työelämässä. Hyötyyn ja luottamukseen perustuvaa muutoksen hallintaa*. Turku: Turun yliopiston oikeustieteellisen tiedekunnan julkaisuja. Yksityisoikeuden julkaisusarja A:99.
- Uslaner, E. (1999): *Morality plays: social capital and moral behaviour in Anglo-American democracies*. In J. W. van Deth, M. Maraffi, K. Newton & P. Whiteley (eds.), *Social Capital and European Democracy*. London: Routledge, pp. 213-239.
- Warde, A. (1997): *Consumption, Food & Taste*. Trowbridge: Sage
- Warren, M. (1999): *Democratic theory and trust*. In Warren, M. (ed.), *Democracy & Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 310-345.
- Weber, M. (1978): *Economy and Society 1*. (Ed. by G. Roth and C. Wittich.) Berkeley: University of California Press.

- Weber, M. (1980): Protestanttinen etiikka ja kapitalismin henki. Porvoo & Helsinki: WSOY.
- Weinberg, O. (2001): Democracy and Theory of Institutions. In E. Lagespetz, H. Ikkäheimo & J. Kotkavirta (eds.), *On the nature of Social Reality and Institutional Reality*. Jyväskylä: SoPhi.
- Verba, S. & Orren, G. (1995): The meaning of equality in America. *Political Science Quarterly* 100, pp. 369-387.
- Verba, S., Scholzman, K. L. & Brady, H. E. (1995): *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Whiteley, P. (1999): The origins of social capital. In J. W. van Deth, M. Maraffi, K. Newton & P. Whiteley (eds.), *Social Capital and European Democracy*. London: Routledge, pp. 25-44.
- Williams, S. J. & Bendelow, G. (1998): Introduction: emotions in social life. In G. Bendelow & S. J. Williams (eds.), *Emotions in social life. Critical themes and contemporary issues*. London & New York: Routledge, pp. xv-xxx.
- Willis, P. (1979): Shopfloor culture, masculinity and wage form, In J. Clarke & R. Crichton & R. Johnson (eds.), *Working Class Culture*. London: Sage
- Wilson, J. (2001): Dr. Putnam's Social Lubricant. *Contemporary Sociology*. Vol. 30(3), pp. 225-226.
- Woods, P. (1983): *Sociology and the School. An Interactionist Viewpoint*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Woolcock, J. (1998): Social Capital and Economic Development: Toward Theoretical Synthesis and Policy Framework. *Theory & Society*. Vol. 27 (2), pp. 151-208
- Ziehe, Th. (1991): *Uusi nuoriso*. Tampere: Vastapaino.

Nopea yhteiskunnallinen muutos sekä siihen liittyvä alueellinen ja taloudellis-sosiaalinen eriarvoisuus, vanhojen yhteisöllisten siteiden rapautuminen ja moraalien murros sen seurauksena, työelämän muutokset ja paineet siirtää työmarkkinaneuvottelut paikallistasolle, talouden ja kulttuurin vinha globalisaatio sekä sosialismin kaatuminen ovat yhtäkkiä palauttaneet yhteiskuntatieteilijöiden mieliin vanhan sosiaalisen mekanismin, luottamuksen. Sen merkitys tuntuu päivä päivältä kasvavan aivan samalla tavoin kuin sille rinnakkaisen terveellisuuden käsitteen.

Molemmat saavat Georg Simmelin sanoin yhteiskunnan "sujumaan", ja kumpikin havaitaan kipeästi vasta, kun ne muuttuvat pulmallisiksi tai puuttuvat kokonaan. Ja niinhän on tapahtunut, kiitos mainittujen muutosprosessien, viimeistään 1990-luvulla.

Tämä kirja kotiuttaa Suomeen kansainvälistä keskustelua luottamuksesta.

KAJILMOMEN & KIMMO JOKINEN

DESIGNERS

MESODORWALS

STUDIO

FINLAND

